

Government Oriental Library Series

*Edited by Pandits under the supervision of the Librarian,
Govt. Oriental Library, Mysore*

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No.

बो धा य न ध र्म सू त्र म्

श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम्.

THE BODHĀYANA-DHARMA-SŪTRA

WITH THE COMMENTARY OF
GŌVINDASVĀMĪ

EDITED BY

L. SRINIVĀSĀCHĀRYA,

Assistant Pandit Government Oriental Library, Mysore

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF MYSORE

1907

MYSORE

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

भूमिका.

अथास्यां प्रबन्धावल्यां प्राक्प्रकटीकृतं आपस्तम्बीयं गृह्यसू-
त्रं धर्मसूत्रं च सव्याख्यानं, बोधायनीयं च गृह्यसूत्रम् । अधु-
ना पुनः बोधायनीयं धर्मसूत्रं श्रीमता गोविन्दस्वामिना प्रणी-
तेन विवरणेन सार्धं सममुद्रयत । इदं विवरणमल्पग्रन्थमति-
गभीरं च । अतो विहायते सोऽयं गोविन्दस्वामी प्राचीनः पण्डि-
तप्रवरश्चेति ॥

यद्यपि न शक्यतेऽस्य देशः कालो वा विशिष्य निर्णेतुम् ।
तथाऽपि तदुदाहृतप्रबन्धप्रणेत्रपेक्षया तस्यार्थाक्त्यं सिद्ध्यति हि
यथा—

अस्मिन् विवरणे तत्र तत्र संमुदाहृतवचननिचये आप-
स्तम्बगौतमवसिष्ठानां धर्मसूत्रवचनं, बोधायनीयमेव गृह्यगृ-
ह्यपरिभाषापितृमेधमहाप्रवरवचनं, मनुदक्षयाज्ञवल्क्यनारदपरा-
शरव्यासप्रमुखानां स्मृतिवचनं च दृश्यते ॥

तथा प्रथमप्रश्नतृतीयाध्यायारम्भे—“आहुश्च न्यायविदः अ-
क्षातादिनियमस्य पर्यवसानं वेदाध्ययनसमकालमाहुः” इत्यनेन
वाक्येन “अक्षातादिनियमस्य” इत्यादि शबरस्वामिभाष्यवाक्य-
मुदाहृतम् । तथा प्रथमाध्याये एकविंशतितमसूत्रव्याख्यायां
“स्यमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति, तथा—अहिच्छत्र-
माह्वयस्सुरां पिबन्ति” इत्येतत् भट्टकुमारिलवाक्यमुदाहृतमवलो-
क्यते ॥

तथा—द्वितीयप्रश्ने तृतीयाध्याये “पूज्यान् पूजयेत्” इति सूत्रव्याख्यानं महाकविकालिदासविरचितरघुवंशमहाकाव्ये प्रथमसर्गे पठितं “प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः” इत्येकोनाशीतितमस्य श्लोकस्य उत्तरार्धम् ॥

अपिच—द्वितीये द्वितीयाध्याये एकपञ्चाशत्तमसूत्रव्याख्याने “चान्द्रायणे वा चान्द्रायणानीति गुरुलघुभावे वर्णविशेषेऽभ्यासविशेषे च” इति यज्ञस्यामिप्रणीतवासिष्ठधर्मसूत्रविवरणवचनमुदाहृतम् । संभाव्यते चासौ यज्ञस्यामी यादवभास्करकालानन्तरकालिकः । यामुनाचार्यरामानुजाचार्यप्राक्कालिकश्चेति । यतः श्रीमद्रामानुजीयभगवद्गीताभाष्यटीकायां - तात्पर्यचन्द्रिकायां श्रीवेदान्ताचार्यविरचितायां क्रमेण भगवद्गीताभाष्यप्रणेतृपरिगणनपरः “पिशाच रन्तिदेव गुप्त शङ्कर यादवप्रकाश भास्कर नारायणार्य यज्ञस्यामिप्रभृतिभिः स्वंस्वं मतमास्थितैः परदशतैर्भाष्यरुद्भिरस्मत्सिद्धान्ततीर्थकरैश्च भगवद्यामुनाचार्यभाष्यकारादिभिरविर्गातपरिगृहीतोऽयमत्र सारार्थः” इति ग्रन्थः पठ्यते । तत्रोल्लिखितो गीताभाष्यप्रणेता यज्ञस्याम्यसावेव स्यात् । इति ॥

अयं चापरो विशेष—अत्र विवरणे भूयांस्युदाहृतानि मनुवचनानि वासिष्ठधर्मसूत्रवचनानि च । बहुचानामेवेदं वासिष्ठं धर्मसूत्रं, तस्मादनुमीयते बहुचस्स्यादेष गोविन्दस्वामीति । आस्तां विस्तरः ॥

आदर्शपुस्तकानि.

—0—

तत्रैतत्कोशागारस्थाः कोशा एव पञ्च.

- 1 मूलं तालपत्रं. नागराक्षरं. 405 नं. अततिशुद्धं. समग्रम्.
- 2 " " ग्रन्थाक्षरं 515 " " "
- 3 विवरणम् " " 930 " " "
- 4 " कागदमयम् आन्धाक्षरं A138 " " "
- 5 " " " A144 " " "
- 6 " तालपत्रं ग्रन्थाक्षरं तंजावूरुजिह्वा कदिरमङ्गलाग्रहा-
स्थित ग्रहश्री ॥ सुव्रक्ष्यशास्त्रिणां
पुस्तकम्.
- 7 " " ग्रन्थाक्षरं श्रीमन्महीश्वर महाराजमन्दिर-
स्थितसरस्वतीभाण्डागारे संगृहीतं पुस्त-
कं च समग्रं शुद्धं चेति.

एतानि पञ्च विवरणपुस्तकान्यादर्शीकृत्य परिशोधितोऽयं ग्रन्थः
यद्यपीमानि पुस्तकान्येतद्देशीयान्येव अशुद्धिस्थलेऽक्षरलोपस्थले
च सर्वत्रैकरूप्यस्यैव दर्शनात् । विदेशीयं च पुस्तकं नाद्या-
वधि समासादितम् । तथाऽपि समुपलब्धस्याप्यप्रकाशे आत्य-
न्तिकं विलोपं संभाव्य स्थितस्य प्रकाश श्रेयानिति निश्चित्य
प्रकटीकृतमिदं श्रीमद्भगवद्गोपायनधर्मसूत्रं सविवरणमिति सु-
मङ्गलम् ॥

विषयानुक्रमणिका.

प्रथमप्रश्ने—

	पुटस.
धर्मानुव्याख्यानम्	1
शिष्टा	2
परिषत्	3
पञ्चधा विप्रतिपत्ति	7
शिष्टदश	11
स्तुच्छदश	12
ब्रह्मचर्यम्	14
उपनयनकाल	17
ब्रह्मचारिधर्म	18
विद्यानई	27
ब्रह्मचर्यप्रशस्ता	29
स्नातकधर्म	32
कमण्डलुचर्या	36
अन्तश्शुद्धि	44
बहिर्शुद्धि	45
आचमनम्	46
द्व्यशुद्धि	51
आशौचम्	74
शुनोद्दत्तप्रायश्चित्तम्	86
भक्ष्याभक्ष्यविचार	87
अस्वर्थशुद्धिः	93
अस्वपविशेष	106
वर्णा	113
अनन्तरप्रभवा	116

राजधर्म	दशमाध्याये	पुटसं 118
विवाह	एकादशाध्याये	133
अनध्याय	"	138

द्वितीयप्रश्ने —

भूणहप्रायश्चित्तम्	प्रथमाध्याये	147
गुरुतल्पगप्रायश्चित्तम्	"	150
स्तेनप्रायश्चित्तम्	"	151
सुरापाने प्रायश्चित्तम्	"	152
ब्रह्मचारिनिबन्ध	"	155
उदपात्रनिनयनम्	"	159
पतनीयानि	"	161
उपपातकानि	"	162
भक्षुचिकराणि	"	164
कृच्छ्रा	"	173
गृहस्थधर्म	द्वितीयाध्याये	174
दायविभाग	"	175
स्त्रीधर्म	"	187
नियोग	"	193
वृत्त्यनुकूलम्	"	195
गृहस्थनियम	तृतीयाध्याये	200
ग्रामनिवास नगरनिषेधश्च	"	212
सन्ध्योपासनविधि	चतुर्थाध्याये	216
स्नानविधि	पञ्चमाध्याये	226
देवार्धपितृतर्पणम्	"	233
पञ्चमहायज्ञा	षष्ठाध्याये	239
आश्रमा	"	243
एकाश्रम्यविचार	"	248
भजनविधि	सप्तमाध्याये	254
श्राद्धम्	अष्टमाध्याये	265

प्रजाकामापदेश
सन्यासविधि

नवमाध्याये
दशमाध्याये

पुटस
272
277

तृतीयप्रश्ने—

शास्त्रीनयायावरादिवृत्ति.
पण्णिवर्तनी
वानप्रस्थधर्म
अमृत्यप्रायश्चित्तम्
अथमर्पणकल्प
प्रसृतयावककल्प
द्विमाण्डहोम
वान्द्रायणकल्प
अनध्वपारायणविधि
पापनिवर्द्धणम्

प्रथमाध्याये
द्वितीयाध्याये
तृतीयाध्याये
चतुर्थाध्याये
पञ्चमाध्याये
षष्ठाध्याये
सप्तमाध्याये
अष्टमाध्याये
नवमाध्याये
दशमाध्याये

297
303
309
315
318
320
325
330
340
345

चतुर्थप्रश्ने—

नानार्थानि प्रायश्चित्तानि
रहस्यप्रायश्चित्तानि
मन्त्र्यप्रायश्चित्तम्
प्रह्वर्च
अथ जप
अथ साक्षात्प्रायश्चित्तम्
श्रियाप्रसंगा

प्रथमद्वितीयाध्याययो
तृतीयचतुर्थाध्याययो
पञ्चमाध्याये
“
षष्ठाध्याये
सप्तमाध्याये
अष्टमाध्याय

351
366
369
376
379
383
387

शुद्धि पत्रम्.

पृष्ठं	पङ्क्ति	अनुदम्	शुद्धम्.
2	12	ततः	तत्र
3	"	अह	अह
15	18	वर्ण	वर्ण
33	5	आद्याना	प्रधाना
19	15	वत्सुरि	वत्सुर्दिरि
51	13	.	उन्निष्ठ
85	12	प्रयण	प्रयाणा
"	15	मन्तेन	मन्तेन
193	17	वाल्दाल्दा	वाल्दाल्दा
212	13	हृषती	हृषती
216	19	हृषीय	हृषीय
262	2	जानानि	जानानि
311	8	विराज	विराज
318	6	वर्हिष्य	वर्हिष्य
365	11	दव	दव
379	19	म्याहन	म्याहन

श्रीः

बोधायनधर्मसूत्रं

गोविन्दस्वामिप्रणीतव्याख्यासमेतम्.

उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् ॥ १ ॥

प्रतिशास्त्रमतीन्द्रियार्थप्रतिपादको नित्यो ग्रन्थरश्निवेदः । तत्प्र-
तिपाद्यो धर्मः । यद्यप्येकैकस्यां शाखायां परिपूर्णान्यङ्गानि । तथाऽपि
कल्पसूत्रान्तरेऽशास्त्रान्तरोक्तांशोऽप्येव क्रियते एव ॥ १ ॥

तस्यानु व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥

अन्विति । पश्चादित्यर्थः ॥ २ ॥

स्मार्तो द्वितीयः ॥ ३ ॥

अनुभूतविषयासम्प्रमोपः स्मृतिः । तदभिव्यञ्जको ग्रन्थः स्मृतिः
शब्देनोपचर्यते । स्मार्तः स्मृत्युपदिष्टः । अनुव्याख्याग्रहणं स्मार्तस्य
धर्मस्य कल्पविधिमन्त्रार्थवादमूलत्वाप्रदर्शनार्थम् । तच्च 'धन्वन्निव
प्रपा असि' ^{११} 'तस्माच्छ्रेयासं पापीयान् पश्चादन्वेति' ^{१२} इत्यत एव
प्रपागुर्वनुगमादीनां कर्तव्यतामवगम्य तत्कर्तव्यता स्मृतिशास्त्रकारै-
रुपदिश्यते । अत एव द्वितीयः । एवं तस्य श्रौतधर्मविवेक

इति धर्मदौर्बल्यं द्रष्टव्यम् । स च स्मार्तो धर्मः पञ्चविधो भवति—
 वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मश्चेति ।
 तत्रापि साधारणविशिष्टभेदेन द्वैविध्यं द्रष्टव्यम्—‘द्विजातीना-
 मध्ययनम्’ इत्यादिः साधारणो वर्णधर्मः । ‘ब्राह्मणस्याधिकारः
 प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः’ इत्यादिर्विशिष्टः । तथा—आश्रमधर्मो दया-
 दिस्साधारणः । अग्नीन्धनादिर्विशिष्टः । तथा—वर्णाश्रमधर्मोऽ-
 प्यग्नीन्धनादिस्साधारणः । बेल्वदण्डधारणादिर्विशिष्टः । अभिषे-
 कादिगुणयुक्तस्य राज्ञो रक्षणं वर्णधर्मः । हिंसादिर्निमित्तधर्मः ।
 उपादेयानुपादेयताकृतो गुणनिमित्तयोर्विशेषः ॥ ३ ॥

तृतीयशिष्टागमः ॥ ४ ॥

धर्म इत्यनुपज्यते । शिष्टैरागम्यत इति शिष्टागमः । शिष्टैरा-
 चरित इत्यर्थः । ततः प्रत्यक्षश्रुतिविहितः प्रथमो धर्मः । प्रकी-
 र्णमन्त्रार्थवादमूलो द्वितीयः । तृतीयस्तु प्रलीनशास्त्रामूलः । सर्वेषां
 वेदमूलत्वेऽपि दौर्बल्यमर्थवादप्रसङ्गाद्वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अयं शिष्टानाह—

शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः
 कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभ-
 मोहक्रोधविवर्जिताः ॥ ५ ॥

एत्विति वाक्यालङ्कारार्थो निपातः । मात्सर्यं परगुणाक्षमता ।
 अहङ्कारः अभिजनविद्यानिमित्तो गर्वः । कुम्भीधान्याः दशाहं

जीवनौपयिकधान्या । अनेन सन्तुष्टतोपलक्ष्यते । अलोलुपता
वैतृष्यम् । दम्भो लोकप्रत्ययार्थं धर्मध्वनोच्छ्राय । दर्पो धर्मा-
तिरेकान्मतिहर्ष । लोभ मसिद्ध । मोह कृत्याकृत्यविवेकशू-
न्यता । दम्भादिविवर्जिताः ॥ ५ ॥

किञ्च—

धर्मेणाधिगतो येषां वेदस्सपरिवृंहणः ।

शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतव
इति ॥ ६ ॥

येषामिति वृद्धोगे पठ्यते 'वर्तुष्वर्मणो हनि' इति । इति-
हासपुराणाभ्या माहितो वेदो ग्रन्थतोऽर्थतश्च यैरवगत इत्यर्थः ।
वृंहणग्रहण श्रुतिस्मृतिसद्वाचारशास्त्राणामप्युपलक्षणार्थम् । श्रुति-
प्रत्यक्षहेतवश्च श्रुतिरेव प्रत्यक्ष कारणमस्य धर्मस्येति येषां दर्श-
नमिति विग्रहः । अनेन भीमासक्ता वर्णितता । अतएव तदनु-
मानज्ञाः ते भवन्ति स्मार्तिशिष्टागमयोरश्रुत्यनुमानविद इत्यर्थः ।
एव च शास्त्राधिगतो यो धर्मस्सोऽनुष्ठेय इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तदभावे दशावरा परिपत् ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणाशिष्टाभावे दशावरा परिपत् तथा यो विधीयते सोऽ-
नुष्ठेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ता न परकीयमतैन प्रदर्शयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

चातुर्वैद्यं विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।

आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः पर्षदेषा^१ दशा- वरा ॥ ८ ॥

ततस्त एव विद्याश्रातुर्वेद्य तेन तद्विदो लक्ष्यन्ते । विकल्पी
मीमांसक । अङ्गं व्याकरणादिं तज्ज्ञ । धर्मपाठक तन्मूलिका
तदर्थविगतिरिति पाठग्रहणम् । तदभिज्ञ इत्यर्थः । तान् विशिनष्टि—
आश्रमस्थास्त्रयो विप्राः अवानप्रस्थास्त्रयो गृह्यन्ते । वानप्रस्था-
ना पुनर्वनाधिवासत्वादनधिकारो धर्मोपदेशस्य । परिव्रानकोऽपि भिक्षार्थो
ग्रामग्रीवादेव । तथा च गौतम — ‘प्रागुषोत्तमास्त्रय आश्रमिणः’
इति । विप्रा इति क्षत्रियः । श्रययोर्धर्मोपदेशानधिभारप्रदर्शनार्थं
विप्रग्रहणम् । ‘ब्राह्मणो धर्मान् प्रब्रूयात्’^२ इति वसिष्ठवचनाच्च ।
‘आश्रमस्थास्त्रयो मुख्या’ इति पाठे नेष्ठिब्रह्मचारी गृह्यते ।
यथा धर्मस्त्रयब्राह्मणे ताननुक्रम्य ‘सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति’^३
इत्याह । एवगुणास्त्रय आश्रमिणो दशावरा परिपद्भवति ॥ ८ ॥

अथानुक्ल्पमाह—

पञ्च वा स्युस्त्रयो वा स्युरेको वा स्यादनिन्दितः ।
प्रतिवक्ता तु धर्मस्य नेतरे तु सहस्त्रशः ॥ ९ ॥

मम्मवापेक्षो विकल्पः । अनिन्दितः पक्षपातादिरोपरहितः ।
तृतीयो वाशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे द्रष्टव्यः । आह च—

एकोऽपि वेदविदम य वारस्येद्विचक्षणः । इति ॥^४

^१ परदशा

^२ गौ. प. २८-४९.

^३ वा. प. १-४०.

^४ छा. उ. १-२१-२.

^५ मनु १२-१११.

अपिशब्दादेकेन न वाच्यम् । वक्ष्यति च 'बहुद्वारस्य धर्मस्य'^१
इति । तुल्यशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ९ ॥

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीवि-
नाम् । सहस्रशस्त्रमेतानां परिपत्त्वं न
विद्यत इति ॥ १० ॥

'नेतरे तु सहस्रशः' इति सासर्थ्ये सत्यारम्भादत्यन्तापद्य-
व्रतादीननुगृह्णाति । आह च—

जातिमात्रोपजीवी च कामं स्याद्ब्राह्मणश्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ इति ॥^२

'नेतरे तु सहस्रशः' इत्युक्तम्, तत्रैव निन्दामाह—

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः
॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अत्यन्तापद्यपि एकोद्दिष्टवक्तृणा दोषोऽस्तीति दर्शयितुमाह—

यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममजानतः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा वक्तृन् समधि-
गच्छति ॥ १२ ॥

व्यवहारं प्रायश्चित्तादिकं यद्वदन्ति तमस्मा अन्धकारेणाविष्टा
अजानत अजानन्त यस्मिन् पापकर्मणि यमि प्रायश्चित्तं
विहितमिति शेष ॥ १२ ॥

‘एको वा स्यादनिन्दितः’^१ इति यदुक्तं, तत्राह—

बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ।
तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि सं-
शये ॥ १३ ॥

अनेकश्रुतिस्मृतितदाचारप्रमाणत्वाद्वर्गस्य बहुद्वारत्वम् । अत
एव चास्य सूक्ष्मत्वं दुरनुगतत्वं च । तथाहि—

शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थत्वात्सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः ॥

तस्मात् इत्युपसंहारः ॥ १३ ॥

बहव पुन —

धर्मशास्त्ररथारूढाः वेदखड्गधरा द्विजाः ।
क्रीडार्थमपि यद्वयुस्त धर्मः परमस्मृतः ॥

शिष्टानां प्राबल्यं प्रदर्शयितुं धर्मशास्त्राणि वेदाश्च रथायुधै-
रुपमयिन्ते ॥ १४ ॥

शिष्टैर्हि वर्णाश्रमादयो व्यवस्थापिताः । तेषु पापं न लिप्यत
इत्याह—

यथाऽश्मनि स्थितं तोयं मारुताकौ प्रणा-
शयेत् । तद्वत्कर्तरि यत्पापं जलवत्सं
प्रलीयते ॥ १५ ॥

अथैनामविनोऽप्यवस्थां परिज्ञाय प्रायश्चित्तं विधीयत इत्याह—

शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।
समीक्ष्य धर्मविद्वद्ध्या प्रायश्चित्तानि नि-
दिशेत् ॥ १६ ॥ १ ॥

शरीरं वातप्रकृतिकं पित्तप्रकृतिकमित्यादि वा । आयुः ज्ञानं,
अयतेर्गत्यर्थादौणादिक उण्प्रत्यय । वयः बाल्यादिलक्षणम् ।
कालः शीतोष्णादिलक्षणः । कर्म प्रायश्चित्तस्य निर्मितमूतं सा-
नुबन्धं हिसादि ॥ १६ ॥

श्रौतस्मार्तशिष्टागम इति त्रिविधो धर्मो व्याख्येयः । तत्र व्य-
वस्थितशिष्टाचरितानां धर्माणाम्—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिः दक्षिणतस्तथोत्तरतः ॥

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन
हिमवन्तमुदग्विन्ध्यस्य । एकदेशप्रसूतानां शिष्टानां परस्परं पञ्च-
धा विप्रतिपत्तिं विसृज्य 'यान् पदार्थान् दाक्षिणात्याः' इत्यादि॥

तत्र प्रथमम्—

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ॥ १८

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ १८ ॥

तन्नेमान्युदाहरणानि—

यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भो-
जिनं पर्युपितभोजनं मातुलपितृष्वसृ-
दुहितृगमनमिति ॥ १९ ॥

गमनमिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

अथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः शीघ्रपानं उभय-
तोदद्भिर्व्यवहारः आयुधीयकं समुद्र-
संयानमिति ॥ २० ॥

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलोदोर्विक्रयः । उभयतो
दन्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादि । आयुधीयकं शस्त्र-
धारणम् । समुद्रसंयान नावा द्दीपान्तरगमनम् ॥ २० ॥

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुप्यतीतरदितरस्मिन् ॥

अनुपेतेन सह भोजनादीनुत्तरापथे कुर्वन् दुप्यति तत्रत्यैश्शिष्टैः
दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णाविक्रयादीनि कुर्वन्नितरत्र । तस्मादनुपेतेन सह
भोजनादीनि दाक्षिणात्यैश्शिष्टैराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच्च तैरेव
कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि चोदीच्यैरेव । तदेतद्ब्रह्मकुमारि-
लैर्निस्त्रपितम्—

स्वमातुलमुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुप्यति ॥ इति ॥

तथा हि—अहिच्छत्रद्याहाण्यस्सुरा पिबन्ति ॥ इति च ॥ २१ ॥

ननु किमिति व्यवस्था ! यावता मूलश्रुतिरेषां विशेषेण कल्प्यते यथा होळकादीनाम् । यथा वा बोधायनीयं, धर्मशास्त्रं, कैश्वदेव पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति । तथा गौतमीयगोभिलीये छन्दो-
गैरेव पठ्येते, वासिष्ठं तु बहुचैः, अथ च सर्वाधिकाराणि । यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तद्वदनुपनीतसहभोजना-
दीन्यपि समानि भवन्तीत्याशङ्क्याह—

तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ॥ २२ ॥

एवं व्यवस्थितविषयैव मूलश्रुतिः कल्प्यते । किन्त्वियमनुपपात्तं न कल्पयतीत्यभिप्रायः । तस्माद्व्यवस्थितविषयमेवानुष्ठानं तद्वर्जनं च ॥

मिथ्यैतदिति गौतमः ॥ २३ ॥

गौतमग्रहणमादरार्थम् । नात्मीयं मतं पर्युदासितुम् । स ह्ये-
वमाह—‘ देशकालजातिकुलधर्माश्चाभ्यायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ’ तद्विरु-
द्धो देशादिधर्मो न कर्तव्यः । तद्विरुद्धआयम् । आह च गृह्य-
मदः—‘ अनुपनीतसहभोजने द्वादशरात्राणि । उच्छिष्टभोजने द्वि-
गुणम् ’ इति । प्रायश्चित्तविधानान्निषेधः कल्प्यते । तथा ‘ स्त्रिया
सहभोजने त्रिरात्रोपवासः घृतप्राशनं च ’ । तथा ‘ पर्युपितभोजने
अहोरात्रोपवासः ’ इति संवर्तः । मातुलदुहितृगमनेऽप्याह—

सखिभार्या सम.रुदा मातुलस्यात्मजां तथा ।

चान्द्रायणं द्विजः कुर्याच्छ्रूमपि तथैव च ॥

तथा विवाहेऽपि—

पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं पितृवन्धुतः ॥ इति ॥^१

आह च—

पैतृत्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥^२

एवमूर्णाविक्रयादिष्वपि आम्लायविरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णा ताव-
दपण्येषु पठिता । शीधुपाने गौतमः—‘नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मण-
स्य’^३ इति । तथोपयदन्तव्यवहारे वसिष्ठः—‘अश्वो लवणमर्ष-
ण्यम्’ इति प्रकृत्य ‘ग्राम्यपशूनामिकशफाः केशिनश्च’^४ इत्याह ।
तथा च श्रुतिः—‘उभयादत्प्रतिगृह्यत्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपेत्’^५ इति प्रायश्चित्तम् । तथा आयुधीयकेऽपि
‘परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुषं नादधीत’ इति । स्वयमेव पत-
नीयेषु समुद्रसंयानं वक्ष्यति । एवमादीन्यालोच्याम्रायैरविरुद्धाः
प्रमाणमित्युक्तम् । अतो ‘मिथ्यैतदिति गौतमः’ इत्युपपन्नं
भवति ॥ २३ ॥

एतदेव स्वमतमित्याह—

उभयंचैव नाद्रियेत शिष्टागमविरोधदर्श-

नात् शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाच्च ॥ २४ ॥

शिष्टागमविरोधस्तावत्स्वयमुदितः ‘पञ्चधा विप्रतिपत्तिः’ इत्यत्र ।
स्मृतिविरोधश्च शिष्टस्यातिविरोधः, सोऽपि दर्शित एव । एकसूत्रतां

^१ वा-ध. ८-२.

^२ मनु-११-१७२.

^३ २-२०.

^४ २-२८.

^५ तै. सं. २-२-६.

त्वैके मन्यन्ते । यथा होळकादयो व्यवस्थितदेशविषया व्यव-
स्थिताः कर्तव्याः इत्थमिमेऽपीत्यस्य चोद्यस्य व्यवस्थितदेशश्रुत्यनुमान-
मुक्तं 'तत्रतत्र देशमामाण्यमेव स्यात्' इति । तत्राह—
'उभयं चैव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति । स च
विरोध उक्तः । तस्मादविरुद्धत्वाद्येळकाद्यनुष्ठानं सर्वाधिकारकम् ।
इह विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वाधिकारमिति शेषः । आहुश्च
न्यायविदः 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादन्नति हानुमानम्' इति ॥ २४ ॥

अथ शिष्टदेशानाह—

प्रागदर्शनात्प्रत्यक्षालकवनादक्षिणेन हि-
मवन्तमुदक्पारिपात्रमेतदार्थावर्तं तं-
स्मिन् य आचारस्त प्रमाणम् ॥
॥ २५ ॥

तत्रापि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपेक्ष्यमेव ॥ २५ ॥

गङ्गायमुनयोरन्तरमित्येके ॥ २६ ॥

आर्यावर्तत्वे विकल्पः ॥ २६ ॥

अथाप्यत्र भाल्लगिनो गाधामुदाहरन्ति ॥

आर्यावर्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाल्लगिनः छन्दोगविशेषाः गाथा श्लो-
कम् ॥ २७ ॥

तमाह—

पश्चात्सिन्धुर्विसरणी^१सूर्यस्योदयनं पुरः ।
यावत्कृष्णा विधावन्ति तावद्धि ब्रह्म-
वर्चसमिति ॥ २८ ॥

कृष्णः कृष्णभृगः । ब्रह्मवर्चसं अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पत् ।
श्लेच्छदेशस्त्वतः परम् ॥ २८ ॥

तदाह—

आवन्तयोऽङ्गमगधाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
उपावृत्सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयो-
नयः ॥ २९ ॥

स्त्रीषु व्यवस्था नास्तीति यावत् । अवन्त्यादिषु कस्याणा-
चारो नास्ति ॥ २९ ॥

किञ्च—केचिद्देशाः प्रवेशार्हा न भवन्ति । तत्प्रवेशे प्रायश्चि-
त्तविधानात् । तत्र दूरोत्सारितभाचारग्रहणमित्याह—

आरट्टान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान्
वङ्गान् कलिङ्गान् प्रानूनानिति च
गत्वा पुनस्तोमेन यजेत सर्वपृष्ठया
वा ॥ ३० ॥

^१ सिन्धुविषदणी.

^२ तावद्धिमे.

पुनस्तोमी नाम एकाहः । इष्टप्रथमसोमस्यैव प्रायश्चित्तमेका-
हो(क्तं) द्रष्टव्यम् । 'यदि पद्भ्यामेव विशेषं कुर्वीतैष ह वै पद्भ्यां
पापं करोत्यारष्टान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् वा गच्छति'
इति । सर्वष्टेष्टिस्त्वाहिताग्निमात्रस्य । सा च 'य इन्द्रियकामो
वीर्यकामस्स्यात्'* इत्यत्र विहिता । अनाहिताग्नेस्तु वक्ष्यति—'प्रति-
पिद्धदेशगमने' इति ॥ ३० ॥

पुनरप्याहिताग्नेरेव देशान्तरगमने प्रायश्चित्तमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रप-
द्यते । ऋषयो निष्कृतिं तस्य प्राहु-
र्वैश्वानरं हविः ॥ ३१ ॥

वैश्वानरीष्टेष्टिः । एषा च कलिङ्गगमने सर्वष्टष्टया सह विकल्प्यते ।
अथ वा—आरद्धादिषु न गमनादेव प्रायश्चित्तं, किं तर्हि सम्भाषणस-
हासतादिभिरपि । कलिङ्गे पुनर्गमनमात्रमिति विशेषः ॥ ३१ ॥

अथाप्याह—

बहूनामपि दोषाणां कृतानां दोषनिर्णये ।
पवित्रेष्टिं प्रशंसन्ति सा हि पावनमु-
त्तममिति ॥ ३२ ॥

निर्णये नितरा नये अपनोदने । पवित्रेष्टिश्च यज्ञप्रायश्चित्तेषु
प्रसिद्धा ॥ ३२ ॥

अथैतत्प्रसङ्गादाह—

वैश्वानरीं ब्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।

ऋतावृतौ प्रयुज्जानः पापेभ्यो विप्रमुच्यते॥

पापेभ्यो विप्रमुच्यत इति ॥ ३३ ॥ २॥

पवित्रेष्ट्याः पूर्वत्रग्रहणं प्रशंसार्थम्, इह तु ऋतावृतापीयति
कालविधानार्थम्, आसामेकैकस्यामे[कैकश एव] प्रयोगः । द्विरु-
च्चारणमादराय विशेषज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

इति बोधायनोपधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिरुते

प्रथमप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः.

—०—

ब्रह्मचर्यमुपयच्छेत् गुरुशुश्रूषणं तथा ।

समिद्धैसागुरुक्तीनां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥

अथ ब्रह्मचर्यं प्रस्तूयते—तच्च समिदाधानं भिक्षाचरणमाचा-
र्योक्तिकरणं स्वाध्यायाध्ययनं चेति । तच्चैतत् 'ब्राह्मणो वै
ब्रह्मचर्यमुपयच्छेताभूतानि' इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यति । तत्कियन्तं
कालं चरितव्यमित्याह—

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पौराणं वेदब्रह्मच-
र्यम् ॥ १ ॥

पुरातनं पुराणं पौराणं कृतयुगपुरुषचरितम् । किं तत् !

वेदस्वीकरणार्थं ब्रह्मचर्यं उपनयनात् प्रभृत्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षपरि-
मितं च । तदिदानीन्तनैरापि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः । यद्वा—
पौराण पुराणैर्मन्वादिभिर्दृष्टमाचरितं च । अथ वा—अनादित्वात्
पुराणो वेद तत्र भव पौराणम् । यद्वा—प्रसिद्धेतिहासपुरा-
णमभवम् ॥ १ ॥

तस्यैव परिमाणान्तरमाह—

चतुर्विंशतिं द्वादश वा प्रतिवेदम् ॥ २ ॥

वर्षाणीत्यनुवर्तते । याशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बध्यते ॥ २ ॥

संवत्सरायमं वा प्रतिकाण्डम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्यादीना पञ्चानामपि वाण्डानामेकैरस्मिन् वाण्डे संव-
त्सरायमं वा संवत्सरायधिकमित्यर्थः । प्रतिशब्दो वीप्सार्थम् ॥ १ ॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

यावता कालेन वेदस्वीकरणं भवति तावन्तं कालम् । एते च
विकल्पास्तामर्थ्यापेक्षया द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति—यावद्देद-
स्वीकरणं तदर्थविबोधश्च न जायते तावन्नाश्रमान्तरप्रवेशाधि-
कार इति । तावद्धीतवेदेराश्रमान्तरप्रवेशः कार्यः, स त्वधीत-
वेदाविप्लुतब्रह्मचर्येण च कार्यः । आह च—

वेदानधीस वेदौ वा वेद याऽपि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो ग्रहस्थाश्रममाविशेत् ॥ इति ॥^१

तथा च श्रुतिः—‘आचार्यकुलद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः
• कर्मातिशेषेणाभिममावृत्य वृद्धमे शुचौ देशे’^१ इत्यादि ॥ ४ ॥

अधुना ग्रहणान्तापेक्षमेव स्थापयन् हेतुमाह—

जीवितस्यास्थिरत्वात् ॥ ५ ॥

पौराणिकादिब्रह्मचरणं कार्यम् ॥ ५ ॥ •

श्रोतस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विच्छेदः प्रसङ्गाद्युक्त इत्याशङ्क्य
श्रुतिविरोधमेव दर्शयति—

कृष्णकेशो ग्रीनादधीतेति श्रुतिः ॥ ६ ॥

अनया श्रुत्या विरोधात्स्मार्तानां पूर्वेषां पक्षाणां त्यागः ॥ ६ ॥

अधेदानीं ब्रह्मचर्यस्य उपनयनानन्तरारम्भं दर्शयितुमनुपनीतस्य
शास्त्रचोदितकर्मानधिकारमाह—

**नास्य कर्म नियच्छन्ति किञ्चिदा मौञ्जिव-
न्धनात् । वृत्त्या शूद्रसमो ह्येव याव-
द्वेदेषु जायत इति ॥ ७ ॥**

प्रायशो नियमरूपत्वाद्विधिना नियच्छन्तीत्युक्तम् । तथा च
गौतमः—‘यथोपपातमूत्रपुरीषो भवति’^२ इति । ननु किमिति
तस्य धर्मानधिकारः ? यावता मोऽपि त्रैवर्णिक एव । सत्यम्,
तथाऽपि वृत्त्या शूद्रसमो ह्येव । वृत्तिवर्तेनमाचार । तथा च

^१ छा. उ. ८-१५-१.

^२ वेदेन.

^३ गौध. २-१.

गौतमः—^१ प्रागुपनयनात्कामचारवादमक्षः^२ इति । वेदजननमस्यो-
पनयनम् । ननु प्रागुपनयनाच्छूद्रसाम्ये पानादिव्वप्यदोषस्स्यात् ।
नैतदेवम्, शूद्रसम इत्यतिदेशाच्च स्वयं शूद्रः, ततश्च न स्वजा-
त्याश्रयधर्मनिवृत्तिर्भवति, जात्याश्रयश्च मधुपानादिप्रतिषेधः 'मद्यं
नित्यं ब्राह्मणः'^३ इत्यादिस्मृतेः । अत्र पूर्वोणार्धेन विध्यभावमा-
ह । इतरेण च प्रतिषेधाभावम् ॥ ७ ॥

उपनयनस्य कालमाह—

गर्भादिस्ङ्ख्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमु-
पनयेत् ॥ ८ ॥

गर्भाष्टमेष्वित्यर्थः । 'छन्दोवत्सूत्राणि' इतिव्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । यद्यपि गर्भादिस्त्रयोऽप्युपनयनस्य कालः । तथापि प्रा-
क्पञ्चमादसामर्थ्यान्निवृत्तिः । पञ्चमममृतिव्वतएव 'पञ्चमे ब्रह्मवर्च-
सकामः' इत्यादिश्रुतिस्तदादिरेव गृह्यते ॥ ८ ॥

अधिकेषु राजन्यमुपनयीत ॥ ९ ॥

गर्भैकादशेष्विति यावत् ॥ ९ ॥

तस्मादेकाधिकेषु वैश्यम् ॥ १० ॥

गर्भद्वादशेष्वित्यर्थः ॥ १० ॥

अत्रापि विशेषमाह—

वसन्तो ग्रीष्मश्शरदिति ऋतवो वर्णानुपू-
र्व्येण ॥ ११ ॥

. उदगयनमात्रेऽपि केचिदिच्छन्ति । आह चाश्वलायनः—‘उ-
दगयनं आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे चैलक्रमोपनयनगोदानविवा-
हाः’ इति । तस्मादुदगयनेऽपि योग्यं नक्षत्रमारभेत् । तदु-
पनयने कर्तव्यम् । अथ- कस्माद्वसन्तादिरुपनयनोपसंहारो न भव-
ति ! । उच्यते—उदगयनशब्दानर्थेऽयमसंज्ञात्रोपसंहारो युक्तः ।
उदगयन एव हि वसन्तो मान्यत्र, तस्माद्वसन्तेऽप्युपनयनं कर्त-
व्यम् । वसन्तादिश्रुतिः किमर्था ? प्रशंसाज्ञापनार्था । अतश्च
शुक्रास्तमयादिविरोधेऽपि वसन्ते कर्तव्यमिति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥

गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिर्यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

उपनयेतिति शेषः ॥ १२ ॥

आपोऽष्टादाह्वाविंशादाचतुर्विंशादित्यना-
त्यय एषां क्रमेण ॥ १३ ॥

अनात्ययः अनतिक्रमः उपनयनकालस्य ॥ १३ ॥

मौञ्जी धनुर्ज्या शाणीति मेखलाः ॥ १४ ॥

एषां क्रमेणेत्यनुपज्यते । मौञ्जी ब्राह्मणस्य मेखलेत्यादि ॥ १४ ॥

कृष्णरुरुवस्ताजिनान्यजिनानि ॥ १५ ॥

‘एषां क्रमेण । अजिनशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कृष्णा-
जिनं ब्राह्मणस्येत्यादि । पुनराजिनग्रहणात् कुशशरजातिकं वा
उत्तरीयं स्मृत्यन्तराद्वैदितव्यम् । न त्वेवानुत्तरीयस्यादित्यभिप्रायः ॥

मूर्धलाटनासाग्रप्रमाणा याज्ञिकस्य वृ-

क्षस्य दण्डाः^१ ॥ १६ ॥

एषां क्रमेणेत्यनुपज्यते । याज्ञिकवृक्षविशेषाः पालाशादयो गृह्य
एवोक्ताः ॥ १६ ॥

तेषां मध्ये प्रतिगृह्येप्सितं दण्डं भिक्षाचरणे कर्तव्ये ब्राह्मणस्य
तावन्मन्त्रोच्चारमाह—

भवत्पूर्वां भिक्षामंध्यां याच्यान्तां चरेत् स-
प्ताक्षरां क्षां च भिच न वर्धयेत् ॥ १७ ॥

भिक्षामन्त्रं व्यक्तमेवोच्चेत् भवच्छब्दपूर्वां भिक्षाशब्दमंध्यां
याच्याप्रतिपादकशब्दान्तां सप्ताक्षरां च । एवं हि भवति भिक्षां
देहीति सम्पन्नो भवति । तत्र च क्षामिशब्दौ न वर्धयेत् नोच्चे
राचक्षीतेत्यर्थः । वचने अवचने कृष्णनिपातः । उच्चैराचक्षीतेति
विधिर्गम्यते । यद्वा—ओदनादिः यद्गव्यभेदोऽत्र च भेदे न वर्ध
येत् द्विवचनचतुर्वचनप्रयोगो न कर्तव्य इत्यर्थः । एवमुच्चारण-
मदृष्टार्थं भवति ॥ १७ ॥

अथ वर्णानुपूर्व्येण भिक्षामन्त्रोच्चारणवेलायां भवच्छब्दप्रयोग-
देशमाह—

भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्यां रा-
ज्यो भवदन्त्यां वैश्यस्सर्वेषु वर्णेषु ॥

ब्राह्मणग्रहणं वर्णान्तरार्थमनुवादः । वर्णग्रहणेनैव सार्ववर्णिक-
भिक्षाचरणे सिद्धे सर्वग्रहणात् प्रकृतविषयमिति गम्यते । प्रकृताश्च
त्रैवर्णिकास्ततश्च पर्युदस्तशूद्रः । ननु प्रतिलोमपर्युदासार्थः कि-
मिति न भवति ? भवतु, यदि शूद्रान्नभोजनप्रतिषेधपराणि वाक्यानि
न स्युः, सन्ति हि तानि ॥ १८ ॥

ते ब्राह्मणाद्यास्त्वकर्मस्थाः ॥ १९ ॥

स्वकर्मसु प्रसिद्धाः । तथा च गौतमः—‘सार्ववर्णिकं भिक्षा-
चरणमभिशस्तपतितवर्जम्’^१ इति । ननु ‘द्विजातिषु स्वकर्म-
स्थेषु’ इति सूत्रयितव्ये किमिति सूत्रद्वयारम्भः ? सत्यं, अयं
ह्याचार्यो नातीव ग्रन्थलाघवाभिप्रायो भवति । अथवा आरम्भसा-
मर्थ्यादेव प्रशस्ताभावे सति अप्रशस्तद्विजातिष्विति न दोष
इति गम्यते ॥

आह च मनुः—

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेर्द्वैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

सर्वं हि विचरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ॥^२

गौतमीयेऽपि सर्ववर्णग्रहणमप्रशस्तपरिग्रहार्थमेव ॥ १९ ॥

उक्तं भिक्षाचरणं ब्रह्मचर्ये । अथ समिदाधानमाह—

सदाऽऽरण्यात्समिध आहृत्यादध्यात् ॥ २० ॥

अग्नौ इति शेषः । आरण्यग्रहणं सप्तमित्कदेशप्रदर्शनार्थम् ॥ २० ॥

सत्यवादी हीमाननहङ्कारः ॥ २१ ॥

स्यादिति शेषः ॥ २१ ॥

पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेगो ॥ २२ ॥

गुरोस्स्यादिति शेषः ॥ २२ ॥

सर्वत्राप्रतिहतगुरुवाक्योऽन्यत्र पातकात् ॥

गुरोर्वाक्यप्रतिपातः तदर्थान्तरणं नित्यम्भवं वा । सोऽत्र दृष्टा-
दृष्टार्थेषु कर्मणु । यद्वा—विद्याप्रमाणान् प्रगृह्यत्वं च । अन्य-
त्र पातकान् पतनीयान् गरिमन् गुरुर्मणि शृते ब्रह्महत्यादिना
पतितो भवति तद्वर्ज्येदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

यावदर्थसम्भायी स्त्रीभिः ॥ २४ ॥

बहुभाषणादतिप्रमद्वस्मम्भवेदिति ॥ २४ ॥

नृत्तगीतवादित्रगन्धमाल्योपानच्छत्रधारणा-
जनाभ्यजनवर्जी ॥ २५ ॥

वादित्र पट्टहादि गन्ध चन्दनादि माल्यं पुष्पादि गन्धादिषु
च त्रिषु धारणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । गन्धधारणमित्यादि ।
उपानद्रूपं पादुकायां अप्युपलक्षणार्थम् । अजनमदणोः । अ-
भ्यजनं शिरसि ॥ २५ ॥

दक्षिणं दक्षिणेन सव्यं सव्येन चोपसंगृही-
यादीर्घमायुः स्वर्गं चेच्छन् ॥ २६ ॥

दक्षिणेन पाणिना सृशेत् । इतरं चैतरेण । तदभिमुख
एव । आह च—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ॥^१ इति ॥

दीर्घमायुर्ध्यापन् स्वर्गं च ॥ २६ ॥

असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनस्स-
माधानार्थम् ॥ २७ ॥

उपसङ्ग्रहणवेलायां च स्वश्रोत्रसंस्पर्शः कर्तव्यः चित्तसमा-
धानार्थम् । तत्र मन्त्रः—‘असावहं भोः’ इति । अस्मीति
वाक्यसमाप्तिः । असावित्यात्मीयनामग्रहणम् । गोविन्दशर्मा
नामाऽस्मीति प्रतिवचनयोगः ॥ २७ ॥

पादयोः कियान् देश उपसङ्ग्राह इत्यत आह—

अधस्ताज्जान्वोरा पद्भ्याम् ॥ २८ ॥

उपसंगृहीयादिति शेषः ॥ २८ ॥

तत्रापवादमाह—

नासीनो नासीनाय न शयानो न शयाना-
य नाप्रयतो नाप्रयताय ॥ २९ ॥

उपसंगृहीयादित्यनुवर्तते । अग्रयतोऽशुचिः ॥ २९ ॥

काममन्यस्मै साधुवृत्ताय गुरुणाऽनुज्ञातः ॥

शूरोरन्यस्मै साधुवृत्ताय अनुष्ठानपराय विदुषे गुर्वनुज्ञया त-
त्सन्निवावप्युपसंगृहीयात् । कामग्रहणान्निवृत्तिरपि प्रतीयते । अस-
न्निधौ तु विनाऽप्यनुज्ञया कुर्यादेव ॥ ३० ॥

शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाग्रयतस्स्यात् ॥

शक्ताविति वक्तव्ये विषयग्रहणं ब्रह्मचारिणो वाऽप्यार्थस्नाननि-
मित्ते स्नायादेव । आचमननिमित्तेऽप्याचामेदिति ॥ ३१ ॥

अथ पर्युदस्यति—

समिद्धार्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादये-
द्यच्चान्यदप्येवं युक्तम् ॥ ३२ ॥

समिद्धारी समित्पाणिः । उदकुम्भादिषु हस्तशब्दः प्रत्ये-
कमभिसम्बध्यते एवंयुक्तं पितृदेवताश्रिकार्यादिषु व्यापृतो व्यापृतमपि
नाभिवादयेत् ॥ ३२ ॥

न समवायेऽभिवादनमत्यन्तशः ॥ ३३ ॥

अत्यन्तशस्समवायेऽत्यन्तसमीपे स्थित्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भ्रातृपत्नीनां युवतीनां च गुरुपत्नीनां जा-
तवीर्यः ॥ ३४ ॥

‘न समवायेऽत्यन्तशः’ इति वर्तते । जातवीर्यो जातशुक्रः ।

चशब्दात्पितृव्यादिपत्नीनामपि युवतीनाम् । स्थविराणां बाला-
नां च न दोषः ॥ ३४ ॥

नौशिलाफलककुञ्जरप्रासादकटकेषु चक्रवत्सु
चादोपं सहासनम् ॥ ३५ ॥

चक्रवन्तो रथशकटादयः । इतरे प्रसिद्धाः । एषु गुरुणा
तत्पत्नीभिर्वा सहासनं अदोपं दोषावहं न भवति । अन्यत्र
सदोपं सहासनमिति गम्यते ॥ ३५ ॥

प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टभोजनानी-
ति गुरोः ॥ ३६ ॥

शिष्येण कार्याणीति शेषः । प्रसाधनं मण्डनम् । आच्छादनं
छत्रधारणम् । गात्रमलापकर्पणं वा । इतिकरणात् पादमर्दनपृष्ठधा-
वनादयो गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

उच्छिष्टवर्जनं तत्पुत्रेऽनूचाने वा ॥ ३७ ॥

गुरुपुत्रेऽनूचाने वाऽप्युच्छिष्टभोजनवर्जनं कार्यम् । अनूचाने
वा गुरुपुत्रेऽप्यनूचान एव शास्त्रायास्सहाङ्गाध्यायिनि । वाशब्दोऽ-
वधारणार्थः, अनूचान एवेति ॥ ३७ ॥

प्रसाधनाच्छादनस्नापनोच्छिष्टवर्जनं च त-
त्पत्न्याम् ॥ ३८ ॥

युवत्यामिति शेषः । स्थविराया आच्छादनादिमाप्स्ययोऽप-
मारम्भः ॥ ३८ ॥

धावन्तमनुधावेत् गच्छन्तमनुगच्छेत्तिष्ठन्त-
मनुतिष्ठेत् ॥ ३९ ॥

क्रजेतत् ॥ ३९ ॥

नाप्नु श्लाघमानस्स्नायात् ॥ ४० ॥

श्लाघनं विकल्पनं तच्च क्रीडनं करताडनादिः । तथा च
वसिष्ठः—‘न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यान्न जलेन जलम्’^१
इति ॥ ४० ॥

दण्ड इव लवेत् ॥ ४१ ॥

अप्सुद्धर्तनप्रातेपेधोऽयम् ॥ ४१ ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापदि ॥ ४२ ॥

अब्राह्मणात् क्षत्रियादेः । अध्ययने विशेषः—आपदि ब्रा-
ह्मणभावे । अध्ययनं श्रवणरयापि प्रदर्शनार्थम् ॥ ४२ ॥

शुश्रूषाऽनुव्रज्या च यावदध्ययनम् ॥ ४३ ॥

शुश्रूषा प्रसाधनादि । अनुव्रज्या अनुगमनम् । अयुक्तमे-
तदिति केचित् ॥ ४३ ॥

तयोस्तदेव पावनम् ॥ ४४ ॥

पावनं शुचिहेतुः । एवं कृतेऽपि शिष्योपाध्याययोर्वर्णधर्म-
व्यतिक्रमदोषो नास्तीत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

भ्रातृपुत्रशिष्येषु चैवम् ॥ ४५ ॥

शुश्रूषाऽतिदिश्यते यावदध्ययनम् । यवीयसामित्युपरितनमूत्रात्
प्रतिकर्षो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

ऋत्विक्छगुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां
प्रत्युत्थायाभिभाषणम् ॥ ४६ ॥

अयमपि नियमोऽध्यापकानामेवमृत्विगादीनाम् । अभिभाषणं
स्वागतादिशब्दप्रयोगः ॥ ४६ ॥

प्रत्यभिवाद इति कात्यः ॥ ४७ ॥

कर्तव्यापत्यं कात्यः स एवं मन्यते स्म ऋत्विगादिभिः
प्रत्यभिवादः कर्तव्य इति । एषां प्रत्यभिवादनविधानादितरेर-
भिवादनं कर्तव्यमिति गम्यते ॥ ४७ ॥

तत्र हेतुमाह—

शिशावाङ्गिरसे दर्शनात् ॥ ४८ ॥ ३ ॥

शिष्यः किञ्चाङ्गिरसः पितृन्यापयामास । तान् 'पुत्रकाः'
इत्यामन्त्रयामास । तच्च न्यायमेवेति देवा उचुः । अनेनापि
प्रकारेण ज्ञानत एव ज्येष्ठाः न वयस्त इति दर्शयति ॥ ४८ ॥

अनर्हाय विद्या न दातव्येत्याह—

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि त-
द्विधा । विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामू-
परे वपेत् ॥ ४९ ॥

यथा कृषीवल्लदशुभं बीजमूपरे न वपति । तथा च शुश्रूषा-
दिवर्जिते विद्या न दातव्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अयोग्याध्यापने दोषमाह—

अग्निरिव कक्षं दहति ब्रह्मपृष्टमनादृतम् ।
तस्माद्वै शक्यं न ब्रूयात् ब्रह्मानम-
कुर्वतामिति ॥ ५० ॥

शक्यं मानमिति सम्बन्धः । वैशब्दः पादपूरणः । ब्रह्म
विद्या मानं पूजा ॥ ५० ॥

ब्रह्मचर्याविधावेवेतिहासमाह—

एवास्मै वचो वेदयन्ते ॥ ५१ ॥

एवेत्येवमित्येतस्मिन्नर्थे । एवमस्य ब्रह्मचारिण इतिहासरूपं
वचो वेदयन्ते वाजसनेयिनः । तच्च वक्ष्यमाणम् ॥ ५१ ॥

तदाह—

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् तस्मै ब्र-

ह्यचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु
मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति यामेव रा-
त्रिं समिधं नाहराता इति ॥ ५२ ॥

ब्रह्मशब्देन जगत्कारणरूपमुच्यते, वेदसम्बन्धात् । तत् मृत्य-
वे प्रजाः । किमर्थः ? मारयितुं प्रायच्छदपि तस्मै ब्रह्मचा-
रिणमेव न प्रायच्छत् आत्मसन्निकर्षात् । अथ मृत्युराह—
सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति । ब्रह्मचारिण्यपि म-
रणधर्मप्रवेशोऽस्त्वित्यर्थः । ततो ब्रह्माब्रवीत्सा रात्रिस्त वासरः या-
मेव रात्रिं समिधं नाहराता इति । लिङ्गार्थे लङ्भवति । समिदा
हरणमग्नीन्धनं तच्च भिक्षाचरणवेदाध्ययनगुरुशुश्रूषादीनामपि प्रद-
र्शनार्थम् ॥ ५२ ॥

उपसंहरति—

तस्माद्ब्रह्मचारी यां रात्रिं समिधं नाहरति
आयुष एव तामवदाय वसति ॥ ५३ ॥

आयुषः खण्डामेति शेषः । द्वितीयार्थे वा पठ्यते । 'द्विरेन्द्र-
वायवस्य भक्षयति' इतिवत् ॥ ५३ ॥

अपाम्रीन्यनादिचतुष्टयमपि विदधाति—

तस्माद्ब्रह्मचारी समिधंमाहरेन्नेदायुषोऽवदा-
य वसतीति ॥ ५४ ॥

न्येत्येष उदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिणामे गम्यमाने । यथा—
'अग्नेर्मे वाक्प्राणैरनुपक्ता सन्' इति । आयुषोऽवदाय न वसा-
नीति । परिभावेनाग्नीन्धनादिचतुष्टयं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अथ दीर्घसंस्तवेन ब्रह्मचर्यप्रशंसा—

दीर्घसत्रं ह वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमु-
पैति ॥ ५५ ॥

दीर्घसत्रं शाक्यानामयनादि सत्रस्य हि प्रायणीयोदयनीयावति-
रात्रौ स्तः । उभयतोऽतिरात्रत्वात् सत्राणां ॥ ५५ ॥

तन्मध्ये यान्यहानि तदिह कथमित्याह—

स यामुपनयन् समिध आदधाति सा प्रा-
यणीयाऽथ यां स्नास्यन् सोदयनीया-
ऽथ या अन्तरेण सज्या एवास्य ताः ॥

यां रात्रिमुपनयन्नुपनीयमानस्समिध आदधाति 'आयुर्दा
देव जरसम्' इति । यां च स्नास्यन् 'इमं स्तोममर्हते'^{१२}
इति । तदिह प्रायणीयोदयनीयौ रात्रिप्रधानत्वात् निर्देशस्य
प्रायणीयोदयनीयशब्दाभ्यां न स्त्रीलिङ्गदोषः । याश्च ते अन्तरेण
रात्रयस्तासु यास्तायंप्रातस्समिध अधीयन्ते तानि त्रीण्यहानी-
त्युपमीयन्ते ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणो वै ब्रह्मचर्यमुपयंश्चतुर्धा भूतानि
 प्रविशत्यग्निं पदा मृत्युं पदाऽऽचार्यं प-
 दाऽऽत्मन्येव चतुर्थः पादः परिशिंष्यते
 स यदग्नौ समिधमादधाति य एवास्या-
 ग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं
 संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ
 यदात्मानं दरिद्रीकृत्याहोर्भूत्वा भिक्षते
 ब्रह्मचर्यं चरति य एवास्य मृत्यौ पाद-
 स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-
 त्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यदाचा-
 र्यवचः करोति य एवास्याचार्यं पाद-
 स्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्या-
 त्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यत्स्वाध्या-
 यमधीते य एवास्यात्मनि पादस्तमेव
 तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते
 स एनमाविशति न ह वै स्नात्वा भिक्षे-
 तापि ह वै स्नात्वा भिक्षां चरत्यपि ज्ञा-
 तीनामज्ञानायाऽपि पितृणामन्याभ्यः
 क्रियाभ्यः स यदन्यां भिक्षितव्यां न

विन्देतापि वा स्वामेवाचार्यजायां भिक्षेताथो स्वां मातरं नैनं सप्तम्यभिक्षिताऽतीयात् ॥

भैक्षस्याचरणे दोषः पावकस्यासमिन्धने ।
सप्तरात्रमकृत्वैतदवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥
तमेवं विद्वांसमेवं चरन्तं सर्वे वेदा
आविशन्ति ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् । भूतशब्देनाग्निं मृत्युमाचार्य-
मात्मानं चाह । पादश्च तेज आयु मज्ञा बलमिति तत्राद्यै-
स्त्रिभिः पादैरग्न्यादीन् प्रविशति । अतस्स्वात्मन्येवास्य चतुर्थ-
परिशिष्यते । भूतविशस्तर्वे वेदा आविशन्ति, न केवलं ब्रह्म-
चर्यानुष्ठाने ब्रह्मचारिणो वेदग्रहणमेव फलम् ॥ ५७ ॥

तर्हि स्नातकावस्थायामप्यविशेष इत्याह—

यथा ह वा अग्निस्तमिद्धो रोचत एवं ह वा
एष स्नात्वा रोचते य एवं विद्वान्
ब्रह्मचर्यं चरतीति ब्राह्मणमिति ब्राह्म-
णम् ॥ ५८ ॥

ब्राह्मणं 'यथा ह वा' इत्यादि 'चरति' इत्येतदन्तं ब्राह्मणम् ।

अन्यत्राप्येवंजातीयकनिपातप्रयोगे ब्राह्मणपाठ इति द्रष्टव्यम्
रोचते दीप्यते ॥ १८ ॥

इति बोधायनीयधर्मविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
द्वितीयोऽध्यायः

‘स्नात्वा रोचते’ इति स्नानप्रयोगधर्मान्त आह—

अथ स्नातकस्य ॥ १ ॥

प्राक्पाणिग्रहणाद्धर्मा वक्ष्यन्त इति शेषः । अथो हि स्नातका
भवन्ति—वेदस्नातको व्रतस्नातको वेदव्रतस्नातक इति । ननु
समावर्तनानन्तरमेव भार्यामधिगच्छेत्, न तु तूष्णीं रथातव्यम् ।
तथाहि—

अनाश्रमी न तिष्ठेत्. दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायाश्चेत्तीयते नरः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये विप्रभोजने ।

नासौ फलमवाप्नोति कुर्याणोऽप्याश्रमच्युतः ॥^१ इति ॥

चत्वार एवाश्रमधर्मास्सूत्रकारैस्समाधत्ताः, न च स्नातको नाम
तेषां मध्ये कश्चिदाश्रमी विद्यते । आचार्येणाप्युक्तम्—‘यत्र
कामयते तदेतित्येतत्समावर्तनम्’ इति । एवं ब्रुवता समावर्त-
नानन्तरं आश्रमप्राप्तिरेव दर्शिता । नैष दोषः—भार्याऽधिगमने यत्-

मानस्यापि कदाचिद्भार्याग्रहणं न सम्भाव्येत । परचित्ताधीनत्वा-
त्तस्य । तस्यामवस्थायामिमे वक्ष्यमाणा धर्मा वेदितव्याः । किञ्च—
यावद्वेदस्वीकरणं ब्रह्मचारिणो नियमानुपालनं, अत ऊर्ध्वं धर्मजि-
ज्ञासाऽवस्थायां स्नातकधर्मावसरः । तस्मादूर्ध्वं दारसङ्गृही इत्यवि-
रोधः । आहुश्च न्यायविदः—‘आस्नानादि नियमस्य पर्यवसानं
वेदाध्ययनसमकालमाहुः’^१ इति । तथा तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन् म-
धुमांसाद्यं वर्जयन् जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते इति ॥ १ ॥

सोऽयं स्नातकः—

अन्तर्वास्युत्तरीयवान्^२ ॥ २ ॥

स्यादिति शेषः । अन्तर्वासः कटिसूत्रम् । तद्वद्वाससा चां-
त्तरीयवान् स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

वैणवदण्डं धारयेत् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठप्रमाणा मूर्धपरिमिता यष्टिर्दण्डः ॥ ३ ॥

सोदकं च कमण्डलुम् ॥ ४ ॥

धारयेदित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

द्वियज्ञोपवीती ॥ ५ ॥

स्यादिति शेषः । द्वे यज्ञोपवीति अस्त्येति विग्रहः ॥ ५ ॥

उष्णीषमजिनमुत्तरीयमुपानहौ छत्रं चौ-
पासनं दर्शपूर्णमासौ च ॥ ६ ॥

एतेऽप्यस्य भवेयुरिति शेषः । उष्णीषं शिरोवेष्टनं, अजिन-
मुत्तरीयं, औपासनं. एकाग्रिपरिचरणं, तदेवौपासनशब्देनाह ।
दर्शपूर्णमासौ स्थालीपाकेन कर्तव्यौ ॥ ६ ॥

पर्वसु केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ७ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । केशा मूर्धजाः । श्मश्रु मुखजम् ।
लोम गुह्यप्रदेशजम् । नखाः करपादजाः ॥ ७ ॥

तस्य वृत्तिः ॥ ८ ॥

तस्य स्नातकस्य वृत्तिः यात्रा जीवनोपायो वक्ष्यते । प्रकृ-
तेऽपि स्नातके तस्य ग्रहणं वृत्तिर्व्यतिरिक्तधर्माणां गृहस्थस्यापि
प्रवेशार्थम् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणराजन्यवैश्यरथकारेण्वामं लिप्से-
त ॥ ९ ॥

आमग्रहणान् पक्षप्रतिषेध । आमामाये पक्षयापनं चानुज्ञा-
यते । तथा च वसिष्ठः—‘क्षुधा परीतस्तु विशिदेव याचेन’
इति प्रक्रम्य ‘धान्यमन्नं वा न तु स्नातकः क्षुधाऽवसीदेदित्युप-
देशः’ इति ॥ ९ ॥

क्षुन्नित्वृत्तिसमर्थस्यालाभे—

भैक्षं वा ॥ १० ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षं, आपदि बहुभ्यो याचेतत्यर्थः ॥ १० ॥

याचनाऽवस्थायाम्—

वाग्यतस्तिष्ठेत् ॥ ११ ॥

स्वस्तिवचनमपि न कुर्यादित्यभिप्रायः । 'न ह वै स्नात्वा भिक्षेत' इत्यस्यैवायमनुवादः ॥ ११ ॥

सर्वाणि चास्य देवपितृसंयुक्तानि पाकय-
ज्ञिकसंस्थानि भूतिकर्माणि कुर्वितेति ॥

देवपितृभ्यां संयुक्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ते च पञ्च महायज्ञाः । पाकयज्ञिकसंस्थानि अष्टकाहोमादयः । भूतिकर्माणि आयुष्यचरुरित्यादयः । इतिशब्दः प्रकारवचनः । एवं-प्रकारा अस्य भैक्षात् चरुहोमाः कर्तव्याः । प्राणिनो [अप्राणिनो] हि पृथो पञ्चम्यर्थे भवति 'आपस्त्वयं [अपामयं] करोति' इति यथा ॥ १२ ॥

अथ फलार्थवादः—

एतेन विधिना प्रजापतेः परमेष्ठिनः परम-
र्षयः परमां काष्ठां गच्छन्तीति बोधा-
यनः ॥ १३ ॥ ५ ॥

अज छाग । स्तम्बस्तद्धतः । एतेषु चतुर्गृहिः पठ्यते
वेदेषु आधाने—‘आग्नेयी वा एषा यदना’^१ इत्येवमादिषु ।
तस्माद्ब्राह्मणस्यापि दक्षिणे हस्तेऽग्निर्विद्यते । हेतुराम्नातः । अतः
पुनः कमण्डलोश्शुचित्वविधित्सयेदमाह । छागस्याप्यशुचिभावे
प्राप्ते तद्दक्षिणेन पाणिना परिमृजेत् ‘उद्दीप्यस्व’^२ इति मन्त्रेण ।
पर्याग्निकरणं तद्वति । तच्च पुनर्दाहाद्विशिष्टतरं शौचमापादय-
तीत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्रापि किञ्चित्संस्पृष्टं मनसि मन्येत कु-
शैर्वा तृणैर्वा प्रज्वालय प्रदक्षिणं परिदह-
नम् ॥ ३ ॥

कमण्डलोरेषां शुचिसंस्पर्शाशङ्कायाः कुशैर्वा विश्वामित्रतृणैर्वाऽग्नौ
प्रदीप्तैः प्रदक्षिणतः परिदहनं कर्तव्यम् । परितो दहनं परिद-
हनम् ॥ ३ ॥

अत ऊर्ध्वं श्ववायसप्रभृत्युपहतानामग्निव-
र्णं इत्युपदिशन्ति ॥ ४ ॥

श्वादिभिरुपधाते पर्याग्निकरणं कृत्वा अत ऊर्ध्वं यथाऽग्निव-
र्णो भवति तथा दग्धव्यं इत्युपदिशन्ति आचार्या इति शेषः ॥ ४ ॥

मूत्रपुरीषरोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥

एतैरुपहतानां कमण्डलूनामुत्सर्गस्त्यागः । व्यक्त्यपेक्षया बहु-
वचनम् ॥ ५ ॥

यदा कमण्डलुर्भग्नस्त्यात् तदा किं कुर्यादित्यत्राह—

भग्ने कमण्डलौ व्याहृतिभिश्चातं जुहुयात्
जपेद्वा ॥ ६ ॥

आज्येनेति शेषः । जपेद्वा व्याहृतीरेव ॥ ६ ॥

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् ।
भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स
भियतामिति ॥ कपालानि संहृत्याप्सु प्र-
क्षिप्य सावित्रीं दशावरां कृत्वा पुनरे-
वान्यं गृहीयात् ॥ ७ ॥

वामदेव ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । भिन्नानि मृण्मयानि प्रतिपा-
द्यानि । भूमिविकाराणां प्रकृतिलयाविज्ञानं क्रियते । प्रथमान्तौ
भूमिशब्दः विकारानाह । द्वितीयान्तं प्रकृतिम् । कपालानि
स्वप्रकृतौ लीनानि । माता मातरमप्यगात् य एवमन्तर्द्वय आ-
काशो मृत्पिण्ड कमण्डलुः विषदादिरूपेण निर्मितोऽसावपि स्व-
प्रकृतिमगात् । ततः किमायातमस्माकम् ? वयं तु पुत्रैः पशुभि-
र्भूयास्म । आशिषि लिङ् । अस्मान् द्वेष्टि यः स एव हि भिय-
तामिति । अनेन मन्त्रेण कमण्डलुकपालानामप्सु संक्षेपणं
प्रतिपत्तिः । अथान्यं गृह्यन् सावित्रीं दशावरां कृत्वा जपि-
त्वा च्छीयात् ॥ ७ ॥

किञ्च—

वरुणमाश्रित्य एतत्ते वरुण पुनरेव मामो-
मित्यक्षरं ध्यायेत् ॥ ८ ॥

वरुणमाश्रित्य वरुणं शरणं प्रतिपद्य इत्युक्त्या 'एतत्ते व-
रुण पुनरेव मामोम्' इति ग्रहणमन्त्रः । तस्यायमर्थः—यदे-
तत्कपालं मयाऽप्सु संक्षिप्तं तत्तव वरुण भवतु अपरं कमण्डलु-
द्रव्यं पुनर्मामेहि कमण्डलुस्वामी ओमित्यक्षरं ध्यायेत् । ओ-
मोमिति ब्राह्मणानां, तेन हि सर्वमोतं प्रोतं च भवति । अक्षर-
मपि तदेव न क्षरति न विनश्यतीति ध्यायेत् अनुस्मरेत् ॥८॥

अथ कमण्डलुग्रहणवेद्यायामपादानकारकवर्गविशेषात् प्रायश्चित्त-
विशेषः—

शूद्रान्द्रह्य शतं कुर्याद्वैश्यादर्धशतं स्मृतम् ।
क्षत्रियात्पञ्चविंशत्तु ब्राह्मणाद्दश कीर्ति-
ताः ॥ ९ ॥

प्रणवो गायत्री वा सङ्ख्याविषया ॥ ९ ॥

रात्राबुदकग्रहणमीमांसा—

अस्तमित आदित्य उदकं गृहीयान्न गृही-
यादिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः ॥१०॥

संवादार्था प्रकृतप्लुतिः । तत्राग्रहणवक्ष्यश्रेयान् । कुतः ?
पौराणिकवचनात् । तथाहि—

कर्मयोग्यो जनो नैव नैवापश्यद्विकारणम् ।

यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते ॥ इति ॥

श्रुतेः 'अपो निशि न गृह्णीयात्' इति ॥ १० ॥

गृह्णीयादित्येतदपरम् ॥ ११ ॥

अपरं दर्शनं न विद्यते परं दर्शनं यस्मात्तदपरं सिद्धान्त
इत्यर्थः । अनियतकालत्वान्मूत्रपुरीषादेरप्यवश्यकर्तव्यत्वाच्चोदक-
साध्यशौचानां 'शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्स्यात्' इति
वचनाच्च ग्रहणमेव साधीय ॥ ११ ॥

यच्च पुराणश्रुतिवचनानि 'अपो निशि न गृह्णीयात्' इति ।
तत्र परिहारमाह—

यावदुदकं गृह्णीयात्तावत्प्राणमायच्छेत् ॥ १२ ॥

कथमुदकग्रहणवेलायां प्राणायामेन परिहार इत्याशङ्क्याह ॥ १२ ॥

अग्निर्ह वै ह्युदकं गृह्णाति ॥ १३ ॥

कथं प्राणायामे सत्युदकं गृह्णाति ? कथं वा तेनादित्यसन्नि-
धिर्भवंति ? इति चेत् उच्यते—निरोधे सति वायुर्वेलात् नाय-
ते, ततोऽग्निः । तथाच वक्ष्यति 'निरोधाज्जायते बन्धि'
इति । अनुमवोऽपि तथैव दृश्यते । अग्नौ सत्यादित्यसन्निधि-

भेतीति ग्रहीतुमुदकं शक्यते । तथा च श्रुतिः—‘आदित्योवाऽ-
स्नमयेऽग्निं प्रविशति स तदधीयेत’ इति । तथा च—‘रात्रा-
वग्निर्ददृशे न सूर्यः’ इति दूरभूयस्त्वानुभवोपि तथैव भवति ॥१३॥

कमण्डलूदकं पुनरात्मन एव शुचिकारणं, न पितृसंयुक्तादि-
कर्मभ्य इत्याह—

कमण्डलूदकेनाभिषिक्तपाणिपादो यावदा-
द्वौ तावदशुचिः परेषामात्मानमेव पूतं
करोति नान्यत्कर्म कुर्वीतेति विज्ञायते॥

अत्र विज्ञापते इत्युक्तेः श्रुतिषाठ इत्यवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥

अपि वा यत्तः प्रतिशौचं जलान्तरेणामणि-
बन्धाच्छुद्धिरिति बोधायनः ॥१५॥ ॥६॥

अथाप्युदाहरन्ति—

कमण्डलुर्द्विजातीनां शौचार्थं विहितः पुरा ।
ब्रह्मणा मुनिमुख्यैश्च तस्मात्तन्धारयेत्सदा॥
ततश्शौचं ततः पानं सन्ध्योपासनमेव
च । निर्विशङ्केन कर्तव्यं य इच्छेच्छ्रूय
आत्मनः ॥ १६ ॥

कमण्डलूदकेन शौचं अपानादेशशमलनिर्हरणादिकम् । स्नानस-
न्ध्योपासने दृष्टादृष्टकार्योपलक्षणार्थे ॥ १६ ॥

कथमनेनाह । अन्तःकरणेन देवतापूजादि कुर्यादित्याशङ्क्याह—

कुर्याच्छुद्धेन मनसा न चित्तं दूपयेद्बुधः ।

सह कमण्डलुनोत्पन्नस्स्वयंभूस्तस्मात्क-
मण्डलुना चरेत् ॥ १७ ॥

शास्त्रलक्षणेज्वर्येषु सामान्यतो दृष्टा भ्रान्तिर्न कार्या । विशिष्टो-
त्पत्त्या च कमण्डलुप्रशंसेव । चरेत् आचरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ १७ ॥

मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणे हस्ते गृह्णाति स-
व्ये आचमनीयम् ॥ १८ ॥

जलकार्ये मूत्रपुरीषे आचमने च नियमः । अनुपयोगकाले
यथासौकर्यं भवति तथा गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १८ ॥

एतत्सिध्यति साधूनाम् ॥ १९ ॥

एतस्मिन् कमण्डलो ये धर्मा अभिहितास्ते साधूनां सिध्यति
नेतरेषाम् । साधवश्च निर्विशङ्कितशास्त्रार्थाः ॥ १९ ॥

अमुमेव दृष्टान्तेन द्रव्यन्नाह—

यथा हि सोमसंयोगाच्चमसो मेध्य उच्य-
ते । अपां तथैव संयोगान्नित्यो मेध्यः
कमण्डलुः ॥ २० ॥

मेधो यज्ञः, तदर्हो मेध्यः ॥ २० ॥

पितृदेवाग्निकार्येषु तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥

यस्मात् 'कमण्डलूदकेनाभिपिक्तपाणिपादो यावदाद्रिं तावद-
शुचिः परेषाम्' इत्युक्तं, पितृदेवाग्निकार्येषु तस्मात्तं परिव-
र्जयेत् ॥ २१ ॥

तस्माद्दिना कमण्डलुना नाध्वानं व्रजेन्न-
सीमान्तं न गृहाद्गृहम् ॥ २२ ॥

कमण्डलूदकं यस्माच्छुद्धिकारणं तस्माद्दिना कमण्डलुना ना-
ध्वानं व्रजेत् न सीमान्तं न गृहाद्गृहम् ॥ २२ ॥

पदमपि न गच्छेदिषुमात्रादित्येके ॥ २३ ॥

मूत्रोत्सर्गादेरनियतकालत्वात् पदमपि न गच्छेत् । इषु-
मात्रादित्येके ॥ २३ ॥

यदिच्छेद्धर्मसन्ततिमिति बोधायनः ॥ २४ ॥

यनः सन्ततिरविच्छेदः ॥ २४ ॥

ऋग्विधमृग्विधानं वाग्वदति ऋग्विधमृग्वि-
धानं वाग्वदति ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥

वागिति ब्राह्मणमुच्यते । तस्मिन्नर्थे ऋगप्यस्तीति ब्राह्मण
माहेत्यर्थः । स यथा—'तस्यैषा भवति । यत्ते शिल्पं कश्यपरोच-
नावत्'^१ इति ॥ २५ ॥

इति बोधायनीयधर्मव्याख्याने गोविन्दस्यामिहते
प्रथमप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

—o—

^१ ऋग्विधेन, ऋग्विधानेन.

^२ तै. आ. १-४.

कमण्डलुशौचप्रसङ्गेन अन्यद्रव्यविषयमपि शौचमारभ्यते —

अथातश्शौचाधिष्ठानम् ॥ १ ॥

अधिष्ठानं निधानं कारणमित्यनर्थान्तरम् । शोध्यद्रव्यं वा ॥ १ ॥

**अद्रिश्शुद्ध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शु-
द्ध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मन-
स्सत्येन शुद्ध्यतीति ॥ २ ॥**

अग्रहणं मृदादीनामप्युपलक्षणार्थम् । गात्रग्रहणं द्रव्यान्तर-
प्रदर्शनार्थम् । बुद्धिरन्तरात्मिका सा च व्यवसायात्मिका ।
ज्ञानं तत्त्वावबोधनं तस्मिन् सति रागापायादन्तरात्मा शुद्धो
भवति । बाह्यनकार्यभूतानां दुःखस्यानुत्पादनं अहिंसा तथा
च भूतात्मा शुद्ध्यति । भूतात्मा पुनः कर्मणा कर्ता । आह
मनुः—

यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते पुनः ।
इति ॥

सङ्कल्पात्मकं मन इत्युच्यते । सत्यं तु गथाभूतार्थवचनम् ॥ २ ॥

एवं च सति—

मनश्शुद्धिरन्तश्शौचम् ॥ ३ ॥

तत्र ज्ञानेन सत्येन या शुद्धिरुक्ता तदन्तश्शौचमिति वेदित-
व्यम् । तदेव तावदेव ॥ ३ ॥

वह्निश्शौचं . व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

विविधमाख्या विस्तार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बाह्यस्याचेतनस्य गात्रादेरशुचिभावे पुरुषस्याप्यशुचित्वं भवतीति तदर्थं बाह्यशौचमारभ्यते । अङ्गिरेवाचमनं क्रियते तदेवाप्रमथममारभ्यते—

कौशं सौत्रं वा त्रिस्त्रिवृद्यज्ञोपवीतमानाभेः
दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सव्यमवधाय शि-
रोऽवदध्यात् ॥ ५ ॥

कुशविकार कौशं सूत्रस्य विकारं सौत्रम् । तच्च सूत्रं पापसमय त्रिस्त्रिवृदिति क्रियाभ्यावृत्तिगगने भवतीति त्रिवृदिति च त्रिगुणं भवति । एतदुक्तं भवति—नमस्तत्त्वस्मपादयेदिति । यज्ञार्थमुपवीतं उपव्यानं च विन्यासविशेषं यज्ञग्रहणं गुरूपमदनादेरपि प्रदर्शनार्थम् । तथा नापस्तम्ब — ‘उपासने गुरुणा वृद्धानामतिथीना होमे जप्यकर्मणि भोजने आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्’ इति । आनाभेः आह्वयादायाम्, ऊर्ध्वं नाभेरित्यर्थः । दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य बाहोरधस्तात्तत्त्वा शिरोऽवदध्यात् दक्षिणं बाहुं शिरश्च सगृहीयादित्यर्थः । तथा च श्रुति — ‘दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्त सव्यमिति यज्ञोपवीतम्’^१ इति च ॥ ५ ॥ .

विपरीतं पितृभ्यः ॥ ६ ॥

सर्व्यं बाहुमवधाय शिरोऽवदध्यात् । श्रुतिरपि 'एतदेव विपरीतं प्राचीनावीतम्' इति । पितृनुद्दिश्य यत्क्रियते तत्रैतद्भवति ॥ ६ ॥

कण्ठेऽवसक्तं निवीतम् ॥ ७ ॥

मनुष्याणां भवति । ऋषीणामित्येतदेवमुक्तं भवति ॥ ७ ॥

अधोऽवसक्तमधोवीतम् ॥ ८ ॥

नाभेरधोऽवसक्तमधः क्षिप्तमधोवीतं भवति । एतदेव 'संघीतं मानुषम्' इति चोच्यते । मनुष्यकार्याणि कर्तव्यानि तानि चाञ्जनान्मृज्जनोद्धर्तनान्यवमलानि ॥ ८ ॥

शौचाङ्गसया यज्ञोपवीतमुक्तम् । इदानीं तदेव शौचमाह—

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वाऽऽसीनश्शौचमारभेत ।

शुचौ देशे दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा

कृत्वा प्रक्षाल्य पादौ पाणी चामणि-

वन्धात् ॥ ९ ॥

शौचमिहानमनमभिप्रेतम् । शुचावि येव सिद्धे देशग्रहणं पादुका-
दांवारूढेनाचमनं न कर्तव्यमिति बोधयितुम् । अनेकपुरुषोच्चार्योदे ।
आसीनग्रहणं शयनादिनिवृत्त्यर्थम् । प्रक्षाल्य पाणी पादौ चेति
चशब्दान्मृत्राद्युपहतं गात्रान्तरम्पि प्रक्षालयेति गम्यते ॥ ९ ॥

पादप्रक्षालनोच्छेपणेन नाचामेदयाचामेद्रू-

मौ स्थावयित्वाऽऽचामेत् ॥ १० ॥

यत्पात्रस्योदकेन पादप्रक्षालनं कृतं तदवशिष्टं पादप्रक्षाल-
नोच्छेपणं तेनाचमनं न कार्यम् । अन्यस्यासम्भवे तेनापि य-
थाचामेद्रूमौ स्थापयित्वाऽऽचामेत् तस्माद्रूमौ किञ्चिदुदकं वि-
स्तार्य आचमनं कार्यम् ॥ १० ॥

आचमनं एव पाण्यवयवविशेषविधित्तयाऽऽह—

ब्राह्मेण तीर्थेनाचामेत् ॥ ११ ॥

किं तद्वास्तवीर्यम्—

अङ्गुष्ठमूलं ब्राह्मी तीर्थम् ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतो मेखला ॥ १२ ॥

एतत्प्रसङ्गात्पितृतृणार्घ्यमन्यान्यप्याह—

अङ्गुष्ठाग्रं पित्र्यमङ्गुल्यग्रं दैवमङ्गुलिमूल-
मर्पमङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वा मध्यं पित्र्यम् ॥

तथा न वसिष्ठः—‘प्रादेशिन्यङ्गुष्ठयोस्तरे पित्र्यम्’ इति ।
ऋग्वेदस्य ॥ १३ ॥

इदानीमाचमनं एतत् किञ्चित्पर्युदस्यति—

नाङ्गुलीभिर्न सवहुदाभिः न फेनाभिर्नोष्णा-
भिर्न क्षाराभिर्न लवणाभिर्न कलुषाभिर्न
विवर्णाभिर्न दुर्गन्धरसाभिः ॥ १४ ॥

अङ्गुलीभिः स्वाविताभिः अङ्गिर्नाचामेत् इति सम्बन्धः । बुद्बुदः स्फोटः । सफेनाः सडिण्डीराः । उष्णः अग्निना, नादित्थर-
श्मिभिः । क्षाराश्च द्रव्यान्तरसङ्क्रमणात्, न स्वभावतः । कालु-
ष्यमपि कारणान्तरेण, न वर्षादिना । विवर्णत्वमपि तथा, न तु
भूगुणेन ॥ १४ ॥

अथाचमन एव कर्तुं स्वस्थाः पर्युदस्यन्ते—

न हसन्न जल्पन्न तिष्ठन्न विलोकयन्न प्रहः न
प्रणतो न मुक्ताशिखो न प्रावृतकण्ठो न
वेष्टितशिरा न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती
न प्रसारितपादो न वद्धकक्ष्यो न बहि-
र्जानुः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयंगमाः
पिवेत् ॥ १५ ॥

प्रहः अधोमुखः । प्रणतो वक्रकायः । ननु 'आसीनश्चौचमार-
भेत' इत्युक्तम् । किमिति तिष्ठतः प्रतिषेधः. उच्यते—तत्र उप-
वीतमाहर्चयादासत्तेर्योगविकारः त्रिवर्णिकाधिकारः स्यात् । तत्र
स्त्रीशूद्राणां स्थानादियोगिनामप्याचमनं प्राप्येत तन्मा भूदिति पुनर्प्र-
हणम् । अथ वा—अत्यापदि तत्प्रवृत्ताऽभ्यनुज्ञा । यद्वा—गम-
नजल्पनादिप्रतिषेधार्थं दृष्टान्तस्त्वेनेपन्यामः । वद्धकक्ष्यः कृत्स्न-
बन्धः घटिर्जानुः जान्वोर्वहिर्मतदक्षिणबाहुः । तथा न गौतमः-
'दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा' इति । त्रिःपाने क्रियमाणे
एकसमावेशेन 'हृदयंगमाभिरङ्गिर्भवितव्यम्, ततश्चामणिपूरणोदकेन
पानं कार्यम् । अन्यदतिरोहितम् ॥ १५ ॥

त्रिः परिमृजेद्विरित्येके ॥ १६ ॥

बहिर्भूतमुदकं त्रि परिमृजेद्विरित्येके । परिमार्जनं एव द्वि-
भ्यासो न पानेऽपि । उत्तरत उभयग्रहणात् ॥ १६ ॥

सकृदुभयं स्त्रियाश्शूद्रस्य च ॥ १७ ॥

उभय पान मार्जनं च स्त्रीशूद्रयोस्तकृत्सकृत् ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

गताभिर्हृदयं विप्रः कण्ठ्याभिः क्षत्रियश्शु-
चिः । वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्स्यात्
स्त्रीशूद्रौ स्पृश्य चान्तत इति ॥ १८ ॥

वर्णान्तरस्योदकपरिमाणान्तरविधानादेव हृदयगमविधिर्विप्रस्येति
प्राप्ते पुनर्विप्रग्रहणमिदं वर्णार्थमनुवादः । हृदयादुपरि कण्ठः ।
तस्मादुपरि कान्ठम् । तस्मादुपरि ओष्ठमिति प्रतिवर्णं स्थाननिर्देशः ।
स्त्रीशूद्रयोरप्यास्यग्रहण उदकस्य द्रष्टव्यो न स्पर्शनमात्रम् ॥ १८ ॥

दन्तवदन्तसक्तेषु दन्तवक्तेषु धारणा । स्रस्ते-
षु तेषु नाचामेतेषां संस्त्रायवञ्छुरिति ॥

दन्तवदन्तसक्तेषु उदकचिन्दुषु । त्रिमुक्तं भवति । दन्तवक्तेषु
धारणा कार्या । बहिर्गतमलस्य परिमार्जनविधानादन्तगर्गतस्य दोषा-
भाव इत्यभिप्रायः । संस्त्रायः लालः ॥ १९ ॥

अमुमेवार्थं परकीयमतेन द्रढयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

दन्तवदन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगिरिन्नेव त-

च्छुचिरिति ॥ २० ॥

आचमनोत्तरकालं यदास्येऽवशिष्टमुपलभ्यते अलावशिष्टमित्य-
भ्यवहार्यं द्रव्यं तन्निगिरन् प्रवेशयन्नेव तच्छुचिर्भवतीति शेषः ॥२०॥

तथाऽऽचमने किञ्चिद्विधित्तयाऽऽह—

खान्यद्भिस्तंस्पृश्य पादौ नाभिं शिरः सव्यं

पाणिमन्ततः ॥ २१ ॥

खानि चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि । कुतः ? स्मृत्यन्तरदर्शनात्
'उर्ध्वं वै पुरुषस्य नाम्ने' इति । वक्ष्यति—

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुषी समुपस्पृशेत् ।

उभाभ्यां प्रत्येकमिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाभ्यां तु नानिके समुपस्पृशेत् ॥

कनिष्ठिक'ङ्गुष्ठाभ्यां' तु श्रवणे समुपस्पृशेत् ।

पादावभ्युक्ष्य तूर्वाभिः नाभिमङ्गुष्ठकेन तु ॥

दद्यात्तन्मूर्ध्नि सर्वाभिस्तस्ये पाणौ ततो ज म् ॥ इति ॥२१॥

गात्राणां शौचमुक्तम् । संप्रति तत्सम्बन्धिनो द्रव्यस्याह ।
तत्र यद्द्रव्यहस्तश्चेदुच्छिष्टो भवति तस्य द्रव्यस्य किं शौचमितिहा—

**तैजसं चेदादायोच्छिष्टस्यात्तदुदस्याचम्या-
दास्यन्नग्निः प्रोक्षेत् ॥ २२ ॥**

तैजसा हेतुभूतेन यत्क्रियते तत्तैजसं तद्वस्तस्तु उच्छिष्टो
भवति निधाय च तद्द्रव्यमाचम्यादास्यन् तद्द्रव्यं अग्निः प्रोक्षे-
त् । स च तद्द्रव्यं प्रयतं भवति ॥ २२ ॥

**अथ चेदन्नेनोच्छिष्टो स्यात् तदुदस्याचम्या-
दास्यन्नग्निः प्रोक्षेत् ॥ २३ ॥**

पृथगारम्भस्तैजसेनात्रस्य वैलक्षण्यदर्शनार्थम् । पूर्वत्र तैजसहस्त-
स्याप्रायत्वे संजाते शौचमुक्तम् । इह तु पात्रान्तरादन्नहस्तस्य शौ-
चमिति शेषः । तथाच वासिष्ठ—

चरन्नभ्यवहार्येषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तत्पात्रमाचम्य प्रचरेत्पुन ॥^१ इति ॥ २३ ॥

एतदेव विपरीतममत्रे ॥ २४ ॥

अमत्रं मृण्मयपात्रमिहाभिप्रेतम् । तस्यात्यन्तोपहतेऽस्योदसनमात्रमेव
नादानमित्यर्थः । इतरस्य पुनर्दाह एव ॥ २४ ॥

वानस्पत्ये विकल्पः ॥ २५ ॥

वानस्पत्ये वार्क्षे पात्रेऽप्रयते सति आदानस्य विकल्पः उप-
हतिविशेषापेक्षया । आचमनं तु स्थितमिव ॥ २५ ॥

पुरुषेण संयुक्तद्रव्यस्याप्रायत्ये शौचमुक्तम् । अधुना विद्युक्ताव-
स्थायामाह—

तैजसानामुच्छिष्टानां गोशकृद्रस्मभिः प-
रिमार्जनमन्यतमेन वा ॥ २६ ॥

उपधातोपेक्षया द्रव्याणां समुच्चयविकल्पो । उदकं पुनस्तर्जना-
नुवर्तते ॥ २६ ॥

अथ विशिष्टानां तैजसानां शौचान्तरमाह—

ताम्ररजतसुवर्णानामम्लैः ॥ २७ ॥

परिमार्जनमित्यनुवर्तते । सलेपानामेतत् । निलेपानां तु पूर्वोक्ता-
नामन्यतमेनैव । तथा च वसिष्ठः—‘अद्विरेव काश्चनं पूयते
तथा रजतम्’ इति ॥ २७ ॥

अमत्राणां दहनम् ॥ २८ ॥

स्पर्शमात्रादुच्छिष्टानां मृण्मयानां पुनर्दाहिः शौचमात्रातम् ।
अनर्हाप्रायत्ययुक्तस्पर्शे तु प्रोक्षणमेव ॥ २८ ॥

दारवाणां तक्षणम् ॥ २९ ॥

शौचमित्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

वैणवानां गोमयेन ॥ ३० ॥

परिमार्जनमिति शेषः । विदलादीनामशुचिस्पृष्टानमितन् ॥ ३० ॥

फलमयानां गोवालरज्ज्वा ॥ ३१ ॥

विल्वनाळिकेरादिकलविकाराणां गोवालरज्ज्वा । परिमार्जनमिति शेषः । रज्जुग्रहणं वालबहुत्वोपलक्षणार्थम् । तथा च वसिष्ठः—
'गोवालैः परिमार्जनं फलमयानाम्' ॥ इति ॥ ३१ ॥

कृष्णाजिनानां विल्वतण्डुलैः ॥ ३२ ॥

विल्वतण्डुलान् पिष्ट्वाऽवल्लेपनं कार्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

कुतपानामरिष्टैः ॥ ३३ ॥

कुतपा नाम पार्वतीयच्छागरोमनिर्मिताः कम्बला उच्यन्ते ।
अरिष्टैः पूयवृक्षफलैः ॥ ३३ ॥

ऊर्णानामादित्येन ॥ ३४ ॥

ऊर्णा अविलोमानि । तद्विकाराणां प्रावरणादीनामादिश्यात-
पेन शुद्धिः ॥ ३४ ॥

क्षौमाणां गौरसर्पपक्वकेन ॥ ३५ ॥

क्षुमा अतसी तद्विकाराणाम् ॥ ३५ ॥

मृदा खेलानाम् ॥ ३६ ॥

कार्पासमयानां मृदा शुद्धिः ॥ ३६ ॥

चेलवत् चर्मणाम् ॥ ३७ ॥

कृष्णाजिनव्यतिरिक्तानामिति शेषः ॥ ३७ ॥

तैजसवदुपलमणीनाम् ॥ ३८ ॥

उपलानां मणीनां च शरुदादिभिश्शुद्धिः ॥ ३८ ॥

दारुवदस्थनाम् ॥ ३९ ॥

तक्षणामेत्यर्थः - ॥ ३९ ॥

क्षौमवच्छृङ्खलशुक्तिदन्तानाम् ॥ ४० ॥

गौरसर्पकल्केन शौचं कार्यम् ॥ ४० ॥

पयसा वा ॥ ४१ ॥

मक्षाळनमिति शेषः ॥ ४१ ॥

मूत्रपुरीषासृक्शुक्लकुणपस्पृष्टानां पूर्वोक्ता-
नामन्यतमेन त्रिस्तप्तकृत्वः परिमा-
र्जनम् ॥ ४२ ॥

मूत्रादिग्रहणं द्वादशमलप्रदर्शनार्थम् । तानि च मनुना प्रदर्श-
तानि—

वसायुक्तमष्टज्जामूत्रचिह्नविनिर्मुखाः ।

श्लेष्माश्लुष्पिकास्त्रेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥^१

पूर्वोक्तानां गोशकृदादीनामन्यतमेन शौचम् । एतच्च परिमार्जनं
तैजसा ना उच्छिष्टमात्रदुष्टानां वेदितव्यम् । परिमार्जनमुल्लेखन पुनः-
करणमितियथोपघातं कर्तव्यम् । तथाच शङ्ख — ‘कृणपरेतोमूत्र-
पुरीषोपहतानां आवर्तनमुल्लेखनं भस्मना परिमार्जनमुत्सर्गः’ ॥
इति । अत्रावर्तनशब्देन पुनः करणमुच्यते । तत्रैव व्यवस्था—
स्पृष्टमात्राणां त्रिस्सप्तकृत्वः परिमार्जनम् । अल्पकालोपहतानामुल्ले-
खनम् । चिरकालोपहतानामावर्तनम् । अत्यन्तोपहतानां त्याग इति ॥

अतैजसानामेवंभूतानामुत्सर्गः ॥ ४३ ॥

एवंभूतानामित्यस्यन्नमलिनानां त्यागः । तेषामेव ‘यथासम्भव-
मुत्सेदनं तन्मात्रच्छेदश्च’ इति शङ्खवचनम् ॥ ४३ ॥

वचनाद्यज्ञे चमसपात्राणाम् ॥ ४४ ॥

चमसानां पात्राणामुच्छिष्टपरीक्षोपो नास्तीति शेषः । मूत्राद्युपह-
तानां तु त्याग एव ॥ ४४ ॥

ॐ तद्वचनमित्यत आह—

न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ॥ ४५ ॥

सोमेन नोच्छिष्टा पुरुषास्तोमाश्चमसाश्चान्यानि च पात्राणि
उच्छिष्टानि न भवन्तीति ॥ ४५ ॥

दर्शनी सक्षिप्याह—

कालोऽग्निर्मनसश्शुद्धिरुदकाद्युपलेपनम् ।-

अविज्ञातं च भूतानां पाद्विधं शौचमु-
न्यत इति ॥ ४६ ॥

कालशशावाशौचादिशुद्धिसाधनं भवति । अथान्यत्रापि तैज-
सानां पात्राणां मूत्राद्युपहतानां. गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशोधनमिति ।
अग्निरपि मृण्मयस्य शुद्धिहेतुः । मनसश्शुद्धिरनानङ्गः परितोष
इत्यादि । तदपि प्रायश्चित्तादौ सहकरोति । तथा च मनुः—

यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्स्यादलाघवम् ।

तस्मिन् तावत्ततः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥ इति ॥^१

तपोदकैस्स्वर्णरजतादि शुद्धयति । अन्यान्यपि यानि प्रातिस्विका-
नि शोधकानि कालगोवालबिल्वतण्डुलादीनि तेषामपि स्नानप्रोक्ष-
णप्रक्षाळनादिषु यथाद्रव्यं योजनीयम् । तथा मूर्मेरुपलेपनादि
वक्ष्यते । अविज्ञातं च प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनानवगतदोषमपि
शुद्धयति । एवं पाद्विधं शौचं भवति ॥ ४६ ॥

अधुनाऽन्यदपि शौचविधौ परकीयमतेन कारणमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

कालं देशं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयो-
जनम् । उपपत्तिमवस्थां च विज्ञाय
शौचं शौचज्ञः कुशलो धर्मेप्सुः समाच-
रेत् ॥ ४७ ॥ ॥ ८ ॥

किञ्च—

अमेध्येषु च ये वृक्षा उक्ताः पुष्पफलोपगाः।
तेषामपि न दुप्यन्ति पुष्पाणि च फ-
लानि च ॥ ५१ ॥

वृक्षग्रहणं पुष्पग्रहणं चौपविशाखादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ५१ ॥

किञ्च—

चैत्यवृक्षं चितिं यूपं चण्डालं वेदविक्रयम् ।
एतानि ब्राह्मणस्स्पृष्ट्वा सचेलो जलमा-
विशेत् ॥ ५२ ॥

अज्येतत् ॥ ५२ ॥

किञ्च—

आत्मशय्याऽऽसनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कम-
ण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परेषा-
मशुचीनि तु ॥ ५३ ॥

स्पृष्टमेतत् ॥ ५३ ॥

आसनं शयनं यानं नौः पन्थाश्च तृणानि
च । चण्डालपतितस्पृष्टं मार्गतेनैव शु-
द्ध्यति ॥ ५४ ॥

पन्यानो भूमिविषया । नौः दारुमयी फलका । आन्दो-

निजग्वस्य भक्षणे दोषः । रतिसंसर्गग्रहणात् अन्यत्र स्त्रीणां
श्वासलालास्वादने दोषः । तत्रापि स्वभार्याया एव । तथा मृ-
गयाया अन्यत्र श्वलीढस्य दोषः । तथा च वसिष्ठः—

भ्रूताश्च मृगा वन्याः पतितं च खगैः फलम् ।

वालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत् ॥

प्रसारितं च यत्पण्यं यो दोषः स्त्रीमुखेषु च ।

मंशकैर्मसिकाभिश्च छीदं चेन्नावहन्यते ॥

क्षितिस्थाश्चैव या आपो गगं तृप्तिरुत्था याः ।

परिसङ्ख्याय तान् सर्वान् शुचीनाह प्रजापतिः ॥^१

इति ॥४९॥

आकराश्शुचयस्सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ।

अदूष्यास्सन्तता धाराः वातोद्धूताश्च

रेणवः ॥ ५० ॥

आकरा उत्पत्तिस्मानानि । गुच्छसोद्गादीनां दृष्टदोषाणां न तत्र
शङ्का कार्येत्यभिप्रायः । सुराकरं तु वर्जयेत् स्पर्शनगन्धग्रह-
णादीनां प्रतिषेधात् । अदूष्यास्सन्तता धारा अशुचिस्पृष्टा
अपि जलप्रस्रवणादयः अदूष्याः । अत एतद्रम्यते विच्छिन्नया
करकादिधारया नानामेदिति । वायुत्पादिनाश्चेदयस्करादिदेशाद्-
त्थापिता, अप्यदूष्या एव रेणवः ॥ ५० ॥

किञ्च—

अमेध्येषु च ये वृक्षा उष्माः पुष्पफलोपगाः।
तेषामपि न दुप्यन्ति पुष्पाणि च फ-
लानि च ॥ ५१ ॥

वृक्षग्रहणं पुष्पग्रहणं चोपधिशस्त्रादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ ५१ ॥

किञ्च—

चैत्यवृक्षं चित्तिं यूपं चण्डालं वेदविक्रयम् ।
एतानि ब्राह्मणस्स्पृष्ट्वा सचेलो जलमा-
विशेत् ॥ ५२ ॥

अग्नेतत् ॥ ५२ ॥

किञ्च—

आत्मशय्याऽऽसनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कम-
ण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परेषा-
मशुचीनि तु ॥ ५३ ॥

स्पृष्टमेतत् ॥ ५३ ॥

आसनं शयनं यानं नौः पन्थाश्च तृणानि
च । चण्डालपतितस्पृष्टं मारुतेनैव शु-
द्ध्यति ॥ ५४ ॥

पन्थानो भूमिविषयाः । नौः दास्यपी कडरा । आन्दो-

ळिकादीन्यपि द्रव्याणीति केचित् । एषामन्यतमानीत्यध्याहारः ।
तत्रापि स्पर्शनमात्रेऽदोषः । एतदध्यासनादिषु यथादोषं शौचं
कर्तव्यम् ॥ ५४ ॥

किञ्च—

खलक्षेत्रेषु यद्धान्यं कूपवापीषु यज्जलम् ।
अभोज्यादपि तद्रोज्यं यच्च गोष्ठगतं प-
यः ॥ ५५ ॥

अभोज्यान्नेः पुरुषैर्निष्पादितेषु खलक्षेत्रधान्यादिषु पुनश्च साधा-
रणत्वेन च सर्वसाधारणत्वेन सङ्कल्प्यते तेष्वेतद्दृष्टव्यम् । तत्रापि
पतितचण्डालपरिगृहीतं दुष्टमेव । गोदोहनवेलायामेव परिगृहीतं
पयो भोज्यं गोष्ठगतम् ॥ ५५ ॥

किञ्च—

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्प-
यन् । अदृष्टमद्भिर्निर्नित्तं यच्च वाचा प्र-
शस्यते ॥ ५६ ॥

ब्राह्मणग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, पुराकल्पप्रशमेश । अदृष्टं प्रत्य-
क्षादिभिरनवगतदोषम्, उपह्वानुपहताशङ्कायामाद्भिर्निर्नित्तप्रं प्रश-
ळितम्, तथा वाचा प्रशस्त न । आह न वसिष्ठ.—‘वा-
चा प्रशस्तमुपयुज्यते’ इति यावत्प्रशस्तान्यन्यस्य उपयुज्यतेति ॥

आपः पवित्रं भूमिगताः गोतृप्तिर्यासु जा-

यते । अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णर-
सान्विताः ॥ ५७ ॥

अमेध्येन पुरीषादिना अव्याप्ताः भूगुणव्यतिरिक्तगन्धवर्णरसा-
न्विता वर्ज्या इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

भूमिगता इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादाह—

भूमेस्तु सम्मार्जनप्रोक्षणोपलेपनावस्तरणो-
ल्लेखनैर्यथास्थानं दोषविशेषात् प्राय-
त्यम् ॥ ५८ ॥

भूमेस्तु सम्मार्जनं प्रायत्य भवेदिति शेषः । सम्मार्जनं स
हृन्त्या । प्रोक्षणं त्वङ्नि । उपलेपनं गोमयादिना । अव-
स्तरणं ताभिरेव । उल्लेखनं खनित्रैः । आह च मनु—

सम्मार्जनेनाजनेन सेचनोल्लेखनेन च ।

गवा च परिवासेन भूमिश्शुद्ध्यति पशुभिः^१ ॥ इति॥
यथास्थानं दोषविशेषात् दोषगुरुलघुतापेक्षया सम्मार्जनादीनां
व्यस्तसमस्तापेक्षया प्रायत्य शुचित्वं भवति । तत्रैकेन कचि-
च्छुद्धिः, कचिद्द्वाम्याम्, कचित्त्रिभिः, कचित्समस्तैरिति दृष्ट-
व्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र कचित्प्रोक्षणस्यैव शुद्धिहेतुतामाह—

अथाप्युदाहरन्ति—॥९॥

गोचर्ममात्रमद्विन्दुः भूमेश्शुद्ध्यति पातितः

समूढमसमूढं वा यत्रामेध्यं न लक्ष्यत
इति ॥ ५९ ॥

अन्विन्दुः जललवः शुध्यतीति अन्तर्नीतणिजर्थो द्रष्टव्यः ।
समूढं सम्मार्जन्या । असमूढं स्पर्शादिदुष्टं देशं गोचर्मप्रमाणं
शोधयति । तमावेष्टयति—यत्र अमेव्ययुक्तमेध्यं पुरीपादि
न लक्ष्यते तमिति शेषः ॥ ५९ ॥

परोक्षमधिश्चितस्यान्नस्यावद्योत्याभ्युक्षणम् ॥

परोक्षं भोक्तुरसमक्षमधिश्चित्य पक्षस्यान्नस्याग्निनाज्वद्यो-
त्याभ्युक्षणं शङ्कापदमापन्नस्य शुद्धिर्भवति । अनाशक्तितस्य तु
'त्राणि देवाः पवित्राणि' इत्युक्तम् ॥ ६० ॥

तथाऽऽपणेतानां च भक्ष्याणाम् ॥ ६१ ॥

आपणं वणिजां पण्यस्थानम् । क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः ।
तत्र भग्न आपणेतानां भक्ष्या मण्डगापूपमक्तुमोदकादयः उत्तरा-
पथवासिनः प्रसिद्धाः । तेषामवद्योत्याभ्युक्षणम् । तथाच शङ्कः—
'आकरजानामभ्युक्षितानां धृतेनाभिचारितानामभ्यवहरणीयानां पुनः-
पचनमेव समानम्' इत्यादिना ॥ ६१ ॥

न केवलमवद्योतनाद्येव शौचकरणम् । किं तर्हि ? दातुश्च-
क्षाऽपि । तां च पुराकल्परूपेण प्रशंसति—

भीक्षत्सवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्धधा-
नाय हविर्जुपन्त इति ॥ ६२ ॥

भीमत्सवः आविर्हिंसन्तः अश्रद्धधानात् पुरुषाद्धविर्न जुष-
न्ते । तस्मान्नूनं श्रद्धाऽपि शुचिकारणमित्यवगम्यते ॥ ६२ ॥

किञ्च—

शुचेरश्रद्धधानस्य श्रद्धधानस्य चाशुचेः ।

मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्प-

यन् ॥ प्रजापतिस्तु तानाह न समं

विषमं हि तत् । हतमश्रद्धधानस्य श्र-

द्धापूतं विशिष्यते ॥ ६३ ॥

दीर्घकालं मीमांसित्वा विचार्य शुचेरश्रद्धधानस्य अशुचे
दश्रद्धधानस्य च तयोस्तमीकरणे कृते देवान् प्रजापतिरब्रवीत्
विषमसमीकरणमेतद्युष्माभिः कृतं कष्टमिति । किं तत्र कारणमित्या-
ह—हतमश्रद्धधानस्य । तस्मात् श्रद्धापूतमेव विशिष्यते
इति ॥ ६३ ॥

किञ्च—

अथाप्युदाहरन्ति—

अश्रद्धा परमः पाप्मा श्रद्धा हि परमं त-

पः । तस्मादश्रद्धया दत्तं हविर्नाश्रन्ति

देवताः ॥ ६४ ॥

श्रद्धा आदरः कृतहर्षं आस्तिवयम् । यस्मात् श्रद्धं मूला

तस्मादश्रद्धया दत्तं नादातव्यमिति शेषः । आह च कृष्णो धनंजयाय—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्वसं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह^१ ॥ ६४ ॥

श्रद्धारहितः पुनः—

इष्ट्वा दत्त्वाऽपि वा मूर्खः स्वर्गं न हि स
गच्छति ॥ ६५ ॥

मूर्ख इत्युक्तं, कोऽसावित्यत आह—

शङ्काविहतचारित्र्यो यस्स्वाभिप्रायमाश्रितः॥

शास्त्रातिगः स्मृतो मूर्खो धर्मतन्त्रोप-
रोधनादिति ॥ ६६ ॥

शङ्का कृत्याकृत्याविवेकगून्यता । तथा संशयात् विहतं चा-
रित्रमनुष्ठानं यस्य स तपोक्तः । तत्रश्च शास्त्रतो निश्चित्य
हेयोपादेयौ चावेक्ष्य विवेकाभावे स्वाभिप्रायमाश्रित्य यः स्वेच्छा-
चारी भवतीत्यर्थः । एतस्मादेव शास्त्रातिगश्च भवति शास्त्रार्थमतीत्य
गच्छति । तच्चायुक्तम्, यतो भगवद्गीतासूक्तम्—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ^२ ॥ इति ।

एवंविधोयः पुरुषः स मूर्खस्मृतः । को हेतुः ? धर्मतन्त्रोप-
रोधनादिति । धर्मस्य तन्त्रमनुष्ठानं तस्योपरोधो भवति ॥ ६६ ॥

श्रद्धा यथा द्रव्याणां शुद्धिहेतुः एवं प्रज्ञाजनमपतियेतद्दर्शय-
न्नाह—

शाकपुष्पफलमूलौषधीनां तु प्रक्षाळनम् ॥

तुशब्दो विशेषप्रायत्यदर्शनार्थः । तच्चास्पृश्यप्रदर्शनार्थम् । तत्र चैतद्विधानम् । एतेषां पुनः मूत्राद्युपहतानामल्पानां त्यागः, बहूनां तन्मात्रत्यागः, शिष्टानां प्रक्षाळनमभ्युक्षणं वा ॥ ६७ ॥

मूत्रपुरीषोपहतस्य शौचं वक्तुं मूत्रपुरीषकरणं तावदाह—

शुष्कं तृणमयाज्ञिकं काष्ठं लोष्टं वा तिर-
स्कृत्याहोरात्रयोरुदग्दक्षिणामुखः प्रा-
वृत्य शिर उच्चरेद्वमेहेद्वा ॥ ६८ ॥

अयाज्ञिकं शुष्कं तृणमिति तिरस्कृत्यान्तर्धाय भूमिं अह-
रुदग्मुखो रात्रौ दक्षिणामुखः प्रावृत्य शिर उच्चरेद्वमेहेद्वा मू-
त्रपुरीषे च । तथा च वासिष्ठः—‘भूमिमयत्तमयैस्तृणैरन्तर्धाय
मूत्रपुरीषे कुर्यात्’ इति ॥ ६८ ॥

मूत्रे मृदाऽद्भिः प्रक्षाळनम् ॥ ६९ ॥

कार्यमिति शेषः । सकृदिति च ॥ ६९ ॥

त्रिः पाणेः ॥ ७० ॥

मृदाऽद्भिः प्रक्षाळनमित्यनुवर्तते । तत्रापि सव्यस्य सकृत् ।
उभयोर्द्विर्द्विरिति विनिर्देशः कल्प्यः ॥ ७० ॥

तद्वत्पुरीषे ॥ ७१ ॥

मृदाऽङ्गिः प्रक्षाळनमतिदिश्यते । 'नव पुरीषे च' इति वक्तव्ये 'तद्वत्' इति अतिदेशो विशेषविवक्षया ॥ ७१ ॥

तमाह—

पर्यायास्त्रिस्त्रिः पायोः पाणेश्च ॥ ७२ ॥

पायुरपानप्रदेशः । मूत्रे यदुक्तं तेन पुरीषे त्रिरावृत्तेन भवितव्यम् । पूर्वं पायोस्सकृद् मृदातव्या सकृच्च पाणे । एवं त्रिरावर्तते । तत्रैवं मानवम्—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रः तथैकस्मिन् करे दश ।

उभयोस्सप्त दातव्या मृदश्शुद्धिमभीप्सता ॥ इति ॥^१

तथाऽपरं चासिष्ठमतम्—

एका लिङ्गे तिस्रो वाम उभाभ्यां द्वे च मृत्तिके ।

पश्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोस्सप्त मृत्तिकाः ॥ इति ॥^२

दशस्तु मृत्तिकापरिमाणमुपदिशति—

अर्धमष्टतिमात्रा तु त्रयणा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्धार्धा प्रकीर्तिता ॥^३

तत्र विरुद्धेषु विकल्पः, अविरुद्धेषु समुच्चयो द्रष्टव्यः । 'मला-
पकर्षणेऽमेध्यस्य' इत्येतत् सर्वत्र सममित्युच्यते ॥ ७२ ॥

मूत्रवद्रेतस उत्सर्गे ॥ ७३ ॥

शुक्लस्योत्सर्गे मूत्रवच्छीनमेव ॥ ७३ ॥

नीर्वा वित्रस्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।

आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृ-
शेत् ॥ ७४ ॥

परिहितस्य वाससो बन्धो नीवी । अपामुपस्पर्शनं प्र-
क्षाळनम् । वा सम्भवापेक्षो विकल्पः ॥ ७४ ॥

नाभेरधस्पर्शनं कर्मयुक्तो वर्जयेत् ॥

देवपितृसंयुक्तं कर्म कुर्वाण इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

तत्र कारणमाह—

ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनम्
मेध्यमिति श्रुतिः । शूद्राणामार्याधिष्ठि-
तानामर्धमारि मासि वा वपनमार्यव-
दाचमनकल्पः ॥ ७६ ॥

कल्पः प्रयोगः । ‘आसीनस्स्थित्वा’ इत्यादि । एव च
‘स्त्रीशूद्रौ तु सकृत्’ इत्येतद्व्याख्यायितशूद्रविषयं द्रष्टव्यम् ।
ननु सर्व एव शूद्रा आर्याधिष्ठिता । तथा च वक्ष्यति—‘शूद्र-
स्तु पूर्वेषां परिचर्यां करोति’ इति । सत्यम्—तथाऽपि परिचर्या-
समातिक्रमस्तम्भाव्यते । सन्ति हि केचिच्छूद्रा स्वतन्त्रा एव शि-
रूपजीविनश्च, तस्मादनवद्यम् । यद्वा—आर्यो ब्राह्मणोऽभिप्रेतो
न क्षत्रियवेश्यो, तत्रैतद्व्याख्या । आर्यवदिति वतिप्रत्ययेनाचमन-
धर्माणां सर्वेषामतिदेशे सत्युपवीतादीनामपि प्राप्तिसंख्यात् । नेत्याह—
त्रैवर्णिकप्रधानत्वादुपनयनस्य, तत्प्रयुक्तत्वाच्चोपवीतस्य, न शूद्रस्य

प्राप्तिः । तस्मादुपवीतादिवर्जितस्यातिदेशोऽयम् ॥ ७६ ॥

वर्णधर्मप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते मा भूत्तत्साधारणमिति—

वैश्यः कुसीदमुपजीवेत् ॥ ७७ ॥

कुसीदो वृद्धयर्थं द्रव्यस्य प्रयोगः ॥ ७७ ॥

तं विस्तारयति—

पञ्चविंशतिस्त्वेव पञ्चमापकी स्यात् ॥ ७८ ॥

मापो नाम कर्पापण । 'विंशो भाग' पणस्य परिकीर्तितः' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । पञ्चविंशतिसहस्रानां कर्पापणानां प्रतिमासं पञ्च मापा वृद्धिरित्यर्थः ॥ ७८ ॥

अत्र यः परेणोपयोजितं द्रव्यं पूर्वसूत्रोक्तपरिमाणात् भूयस्यै वृद्धयै प्रयच्छति । तमधिष्ठत्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

यस्समर्घमृणं गृह्य महार्घं सम्प्रयोजयेत् ।
स वै वार्षुपिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः॥
वृद्धिं च ब्रह्महत्यां च तुलया समतो-
लयत् । अतिष्ठद्गूणहा कोट्यां वार्षु-
पिस्समकम्पतेति ॥ ७९ ॥

अयमर्थो द्वितीयेन यच्छब्देन लभ्यते । तत्र निन्दा—ब्रह्मपा-

दिपु गर्हित इत्यादि । योय वीप्सा^१ ब्राह्मणादन्येषा निषेधो
द्रष्टव्य ॥ ७९ ॥

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशी-
लवान् । प्रेष्यान् वार्धुपिकांश्चैव विप्रान्
शूद्रवदाचरेत् ॥ ८० ॥

गोरक्षकान् विप्रानधीतवेदानपि । एतेन क्षत्रियवैश्यावपि व्या-
ख्यातौ । शूद्रवदाचरेत् । गोरक्षकादिब्राह्मणहितायामपि ब्रह्म-
त्या भवत्येव । साक्षिशपथे तावत्--

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रिय वाहनायुधेः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सबस्तु पातकैः ॥ इति ॥^२

तथा दिव्येऽपि 'अग्निं जलं वा शूद्रस्य' इति ॥ ८० ॥

वृद्धिप्रयोगे तु स्वयमेव वक्ष्यति--

कामं तु परिलुप्तकृत्याय कदर्याय नास्ति-
काय पापीयसे पूर्वौ दद्याताम् ॥ ८१ ॥

परिलुप्तकृत्यो विच्छिन्नाचारः । कदर्यः मर्त्यपि द्रव्ये द्रव्या-
र्जनस्वभावः । नास्तिको वेदब्राह्मणनिन्दकः । पापीयान् शूद्रः ।
एतेभ्यो यथाकामं भृत्यस्य वृद्धौ पूजा वर्णौ ब्राह्मणक्षत्रियो दद्या-
ताम् । यः पुनस्तृतिपुत्राह्मणस्य वार्धुप्यप्रतिषेधस्तं कृतकृत्य-
विषयो द्रष्टव्यः ॥ ८१ ॥

परिलुप्तकृत्यप्रमद्वादन्यदुच्यते—

अयज्ञेनाविवाहेन वेदस्योत्सादने न च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाति-
क्रमेण च ॥ ८२ ॥

विवाहश्चास्त्रलक्षणभार्यापरिग्रहलाभः । वेदस्योत्सादनमनव्य-
यनम् । किं पुनस्तृप्तिषु । ब्राह्मणातिक्रमं तु शातातप आह—

अत्यासन्नमभीयानं ब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत् ।

भोजनाच्चैव दानाच्च दहत्यासन्नं कुलम् ॥ इति ॥

कुलान्पुष्टान्यपि निकृष्टां यान्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इदानीं मूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषो नास्तीत्याह—

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे मन्त्रविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि
हूयते ॥ ८३ ॥

मूर्खलक्षणमुक्तं 'शास्त्रातिगस्तृप्तो मूर्खः' इत्यत्र । तथा च
वसिष्ठः—

यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे च म्याद्बुधश्रुतः ।

बहुश्रुताय दातव्यं मूर्खे नास्ति व्यतिक्रमः ॥ इति^१ ॥ ८३ ॥

किञ्च—

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृप्या राजोपसेवया ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि
मन्त्रतः ॥ मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुला-
न्यल्पधनान्यपि । कुलगङ्गुयां च गच्छ-
न्ति कर्पन्ति च महद्यशः ॥ ८४ ॥

गोभिरश्वैश्चेत्यत्र संव्यवहारेणेत्यध्याहार्यम् ॥ ८४ ॥

अधुना नानाविधानां पुरुषार्थानां परस्परविरोधं दर्शयित्वा हेयो-
पादेयविवेकायाह—

वेदः कृपिविनाशाय कृपिर्वेदविनाशिनी ।
शक्तिमानुभयं कुर्यादशक्तस्तु कृपिं त्य-
जेत् ॥ ८५ ॥

कृपिग्रहणं वेदतदर्थज्ञानविरोधिप्रदर्शनार्थम् । आह च मनु—

सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥^१ इति ॥

वेदोत्सादनप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

न वै देवान् पीवरोऽसंयतात्मा
रोरूयमाणः ककुदी समश्रुते ।
चलत्तुन्दी रभसः कामवादी
कृशास इत्यणवस्तत्र यान्ति ॥ ८६ ॥

पीवरोऽतिपीनः परमासेन स्वमासं वर्धयन् । आह च मनु—

स्वमांसं मरमासेन यो वर्धयितुमिच्छति ।

अनभ्यर्च्य पितृन् देवान्न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥ इति ॥^१

प्यायतेर्धृष्टिर्मण ओणादिषु ऋरचप्रत्यय । असंयतात्मा अस-
यतवृद्धि निषिद्धकर्माभिमुखी निरोद्धमक्षम इत्यर्थः । रोरूपमाणः
रोतेदशब्दकर्मण क्रियासमभिव्याहारे यङ्प्रत्ययो द्रष्टव्य । नर-
गानप्रिय गान्धर्वादिष्वामक्तमना इत्यर्थः । क्रमुदी ककुद्गान् स
च बलीवर्द, तदुपनीवीत्यर्थः । चलत्तुन्दी चलत प्राणिनो
यन्तु हिनन्ति प्राणिगतम् इति यावत् । यो वा चलत्तुन्दी
स चलत्तुन्दीत्युदाहृत । उदरपूरणपरायण । रभसस्तीक्ष्णो वाक्का-
यकर्मभि दीर्घैरो च । कामवादी यथेष्टवादी निर्विशङ्कमस-
दिग्व च यो भाषते । कृशास दृशान् दुर्बलनशक्तानस्यति
नाथने इति दृशास । इतिशब्द मन्तरयन्त । अण्य
शुद्धया शुद्धा इत्यर्थः । एते देवान्न समश्नुवते । किं तर्हि
पुर्वन्ति' तत्र यान्ति यत्र जाता इहेव परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥८६॥

अमयतात्मेत्युक्त, तत्रापवादमाह—

यद्यौवने चरति विभ्रमेण सदाऽसदा यादृशं
वा यदा वा । उत्तरे चेद्वयसि साधुवृत्त-
स्तदेवास्य भवति नेतराणि ॥ ८७ ॥

उत्तरं यय वशाशङ्कषा, एताभ्य ऊर्ध्वम् । आचार्याभिमत
वा 'ऊनपष्टेश्च वर्षेभ्यो सप्तम्यश्च मासेभ्यः' एतस्मादवर्ग्योव-
नम् । सदाऽमद्वेति विहितप्रतिषिद्धोपयाभाव । यादृशं वेति प्रका-
रानियम । यदा वेति कालानियम । अयमत्रार्थः—यौवनोद्धत

पुरुषो व्यामोहान्पूर्वस्मिन् वयसि साध्वसाधु वाऽत्यन्तनिवृष्टमपि कर्मपद्धतौ आचरति, स चेदुत्तरास्मिन् वयसि साधुवृत्तः कल्याणाचारो भवति प्रतिषिद्धं परिहाप्य स्वीकृतमनुतिष्ठति तदेव तस्यैवास्य फलं भवति नेतराणि दुष्कृतानि पूर्ववथोऽनुष्ठितानि । अनेन च प्रायश्चित्तालपत्वं ख्यापितम् । न पुनरकरणमेव प्रायश्चित्तस्य ॥ ८७ ॥

तदाह—

शोचेत मनसा नित्यं दुष्कृतान्यनुचिन्तयन् । तपस्वी चाप्रमादी च ततः पापात्प्रमुच्यते ॥ ८८ ॥

इत्थंशोचेन शोचेत मनसा—अहो कष्टं मया कृतं, धिक्कां कामचारमदीर्घदर्शिनं, का मे गतिः का मे ज्ञाणभूमिरिति, अत ऊर्ध्वं ईदृशं कर्म न करिष्यामीति दुष्कृतान्यनुचिन्तयन् अनुस्मरन्निश्चयः । तपस्वी रुच्छादिकृत् । अप्रमादी पापस्य कर्मणः पुनरसेविता । तस्माद्यौवनवृत्तात्पापात् प्रमुच्यते नेतत्कु-
र्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तत इति । तथा च वसिष्ठः—

रूपापनेनानुतापेन तपसाऽप्ययनेन च ।

पापकृन्मुच्यते पापादानाद्वाऽपि प्रमुच्यते ॥^१ इति ॥ ८८

स्थाविरे मुवृत्तस्य पुरुषस्य यौवने विभ्रमकृतानि पापानि दोषांशकल्पादनल्पता न छमन्ते इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गादिदमन्य-
दनाशङ्कनीयमुच्यते—

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः प-
रान् । न तैरुच्छिष्टभावस्यात्तुल्यास्ते भू-
मिगैस्सहेति ॥ ८९ ॥ १० ॥

भूमौ पतिताः पुनरुत्थाय विन्दवः परानाचामयतः पादौ
स्पृशन्ति ते पुरुषं नोच्छिष्टं कुर्वन्ति भूमिगैस्तुल्या इत्यभिधा-
नात् अन्यत्रापि भूमिगतजलमदोषमिति गम्यते । पादग्रहणा-
दन्यत्रोच्छिष्टभावो भवत्येव ॥ ८९ ॥ १० ॥

स्पर्शनिमित्ताशौचमभिधायाधुना तदभावेऽप्याशौचप्रतिषिधादये-
पयाऽऽह—

सपिण्डेष्वद्दशाहमाशौचमिति जननमर-
णयोरधिकृत्य वदत्यृत्विग्दीक्षितब्रह्मचा-
रिवर्जम् ॥ ९० ॥

समानः पिण्डो येषां ते सपिण्डाः तेषु स्मृतिशास्त्रकारिणां
यद्दशाहशौचवचनं तदेव जननं मरणं चाधिकृत्य वदति । न
सर्वं त्र्यहदाशौचवचनमपि । तथा च स्मृत्यन्तरे यदाशौचवचनम्
'जननेऽप्येवमेव स्यात्' इति तद्दशाहस्येवातिदेशकमिति मन्तव्यम् ॥

आशौचे सति सम्प्राप्ते दानादिर्न विधीयते ।

तथा च वृद्धमनुः—

उभयत्र दशाहानि कुलस्पर्शं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥

कुमारजन्मदिवसमेकं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

आयान्ति देवपितरः तत्र सम्बोधयन्ति च ॥

तस्मात्तदिवसं पुण्यं पितृवशाविवर्धनम् ॥ इति ॥

ब्राह्मणविषयमेतद्दशाहाशौचवचनम् । क्षत्रियादीनां तु एकादशा-
हादि ॥ ९० ॥

अथ सपिण्डता—

सपिण्डता त्वासप्तमात्सपिण्डेषु ॥ ९१ ॥

न निवर्तत इति शेषः । तत्त्वात्मानमधिकृत्य प्रागूर्ध्वं च
पृष्ठं पुस्तु भवति । तत्सन्ततिषु च उभयतोऽपि सप्तमे निवर्त-
ते । सपिण्डस्य सक्षेपोक्तिरेषा, विस्तरस्तु वक्ष्यते 'अपि च
प्रपितामहः' इत्यत्र । ननु त्रिपुरुषमेव सापिण्डच सम्भाव्यते,
पितृपितामहप्रपितामहानां पिण्डदानवचनात् । उच्यते—पित्रादिषु
त्रिषु जीवत्स्वेव येभ्यः पिता ददाति तेभ्यस्ततः पुत्रो ददाति
परेभ्यः त्रिभ्यः पिण्डदानं सम्भाव्यते, अतः उपपद्यते सप्तमे
निवृत्तिरिति ॥ ९१ ॥

साम्प्रतः त्रियमाणवयोऽवस्थाविशेषापेक्षयाऽऽशौचमाह—

आ सप्तमासादा दन्तजननाद्दोदकोपस्पर्श-
नम् ॥ ९२ ॥

सप्तमासादवाद्दन्तजननाद्वा तेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं स्ना-
नात्रमेव सपिण्डानाम् । यत्तु तस्मिन्त्रयवावेकाहाशौचं तेन सहा-
स्य विकल्पः ॥ ९२ ॥

किञ्च—

पिण्डोदकक्रिया प्रेते नात्रिवर्षे विधीयते ।
आदन्तजननाद्वाऽपि दहनं च न कार-
येत् ॥ ९३ ॥

तृतीयवर्षमप्रविष्टस्याजातदन्तस्य वा पिण्डोदकक्रिया न क-
र्तव्या । दहनं च, अवध्योः द्वयोः स्नेहोपेतया विकल्पः ।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वाऽपि कृते सति ॥

तथा—

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारः नापि कार्योदकक्रिया^१ ॥
इति ॥ ९३ ॥

स्त्रीषु मृतासु कथमित्याह—

अप्रत्तासु च कन्यासु प्रत्तास्वेके ह कुर्वते ।
लोकसङ्ग्रहणार्थं हि तदमन्त्रास्त्रियो
मताः ॥ ९४ ॥

अप्रत्तास्त्रियत्र न पिण्डोदकक्रियेत्यनुवर्तते । प्रत्तास्वेके
ह कुर्वते इति पितृसपिण्डाभिप्रायमेतत् । तत्रायं हेतुः—लोकस-
ङ्ग्रहणार्थं हीति । लोकसङ्ग्रहणं महान्नवशीकारः । तस्मात्प्रत्ता-
सु विकल्पः । आह च याज्ञवल्क्यः—

कामोदकं सखिमत्तास्वस्तीयभशुरात्विजाम्^१ ॥ इति ॥

पितृसपिण्डानां पुनरूदानां कुर्वीरेवेव । तथा च वसिष्ठः—
'प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ताश्च तेषाम्'^२ इति । उद्दानां च अ-
नूदानां च अमन्त्रिकैवोदकक्रिया । आह च मनुः—

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्^३ ॥ इति ॥ ९४ ॥

द्रव्यसाध्यत्वात् पिण्डदानादेर्मृतस्य रिक्तं लब्ध्वा पिण्डदाना-
दिकं कुर्यादिति विवेक्तुं सपिण्डसकुल्यविवेकार्थं तावदाह—

अपि च प्रपितामहः पितामहः पिता स्व-
यं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः
पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्जं तेषां च पुत्र-
पौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते ॥

सापिण्ड्य एव किञ्चिद्वक्तव्योऽस्तीति भत्वाऽत्रापिचेत्याह । उ-
क्तस्यैव विस्तारोऽयम् । प्रपितामह इत्यादि । परिभाषा चैषा
द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥

विभक्तदायानपि सकुल्यानाचक्षते ॥ ९६ ॥

एषा परिभाषा वै । विभक्ताविभक्तशब्दौ व्यत्यस्तौ कार्यौ ।
एतदुक्तं भवति—सम्बन्धविशेषज्ञाने सति सपिण्डा उच्यन्ते ।

सम्बन्धमात्रज्ञाने सकुल्या । अतश्च सकुल्या अपि सपिण्डकु-
ल्या एव, द्रव्यपरिग्रहे तु विशेषो नास्ति ॥ ९६ ॥

तदाह—

असत्स्वन्येषु तद्वामी ह्यर्थो भवति ॥ ९७ ॥

अन्येष्वौरसादिषु पुत्रेषु तद्वामी ह्यर्थो भवति ॥ ९७ ॥

सपिण्डाभावे सकुल्यः ॥ ९८ ॥

अज्वेतत् ॥ ९८ ॥

तदभावे पिताऽऽचार्योऽन्तेवास्यृत्विग्वा ह-
रेत् ॥ ९९ ॥

वाशब्दे विद्वत्पर्यं । स च व्यवस्थया । सा च पू-
र्वाभावे उत्तरोत्तर इति । पिता पितृस्थानीय । अनेन पुत्र-
स्थानीयोपि लक्ष्यते । स च दादादिसंस्कारादिकर्ता । तथा
च वसिष्ठ—‘सपिण्डा पुत्रस्थानीया वा तस्य धन विभनेरन्’
इति । इतरथा सकुल्याभावे पिता गृहीयादित्युक्ते पूर्वापरवि-
रोधस्यात् । तस्मात् पितृशब्देन पितृस्थानीय पुत्रस्थानीयो
गृहीतव्य ॥ ९९ ॥

तदभावे राजा सत्स्वं त्रैविद्यवृद्धेभ्यः संप्र-
यच्छेत् ॥ १०० ॥

मदिति धाह्येण प्रतिनिर्दिशति । इतरवर्णस्य तु सर्वोभावे
राजैवावदीत ॥ १०० ॥

न त्वेव कदाचित्स्वयं राजा ब्राह्मणस्वमा-
ददीत ॥ १११ ॥

अस्मिन् पक्षे परकीयमतेन दोषमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विपमेकाकिनं हरेत् ।
न विपं विपमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विपमुच्यते ॥
तस्माद्राजा ब्राह्मणस्वं नाददीत परमं
ह्येतद्विपं यद्ब्राह्मणस्वमिति ॥ १०२ ॥

राजग्रहणमुपलक्षणार्थं, अन्यो या ब्राह्मणस्व नाददीत । न
विप विपमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विपमुच्यते । इयास्तु विशेष ।
ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रघ्नं विपमेकाकिनं हरेत् ॥ १०२ ॥

मसक्तानुमसक्त परित्प्राप्याधुना प्रकृतमुच्यते—

जननमरणयोस्सन्निपाते समानो दश-
रात्रः ॥ १०३ ॥

सन्निपातस्समवाय । अन्यतरेण निमित्तेन दशाहे वर्तमाने
इतरस्यापि निमित्तस्य तत्रान्त पात । तथाचेन् पूर्वशौचप्रयुक्त-
तन्त्रमध्यपातित्वादितरं प्रसजनि । न पृथग्दशरात्र प्रयुक्ते इत्य-
भिप्राय । एव त्र्यहादिष्वपि । तत्र भूयसा सह अल्पीयो
गच्छति न तृतीयसा भूय । प्रेक्षितप्रयुक्तिसान्निव्याभावात् ।

तत्र सजातीयस्यैव प्रसङ्ग इति केचित् । तथाच गौतमः—‘तज्जातीयमेव तच्चेदन्तः पुनरापतेच्छेपेण शुद्धेद्यरन्’^१ इत्युक्तवान् । तस्माज्जनने जननं मरणे मरणमिति निवेशस्तिष्ठो भवति । आचार्यस्त्वनादृत्य तच्छब्दं जननमरणयोरिति वदन् विजातीयस्यापि प्रसङ्गं मन्यते ॥ १०३ ॥

तत्र विशेषमाह—

अथ यदि दशरात्रात्सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमा नवमादिवसात् ॥१०४॥

अत्र हि विधौ यदि दशरात्रे वर्तमाने दशमादिवसादर्वाक् दशाहत्रिरात्रादयो वा निपतेयुः तदा प्रक्रान्तस्य शेषेणैव शुद्धिर्भवतीत्यर्थः । दशमे चेदहनि सन्निपतेयुरन्यदाशौचं कल्प्यम् । तच्च गौतमवचनात् । स आह—‘रात्रिशेषे द्वाभ्यामप्रभाते तिसृभिः’^२ इति । प्रभाते प्रकर्षेण भाते दशमस्य उपःप्रभृति उदयादर्वाक् परिपात इत्यभिप्रायः । उदिते तु यथा प्राप्तमेव ॥ १०३ ॥

जननमरणयोरित्युक्तं, तत्र निर्देशक्रमेण जनने तावद्विशेष उच्यते—

जनने तावन्मातापित्रोर्दशाहमाशौचम् ॥

यदि सर्वसपिण्डा वृत्तवन्तो भवेयुः तदा मातापित्रोरेव दशाहमाशौचम् ॥ १०५ ॥

अपि चेत्पिता वृत्तवान् तत्राह—

मातुरित्येके तत्परिहरणात् ॥ १०६ ॥

यस्मात्प्रसूतिरुक्तं लोकं परिहरति तस्मात् तस्या एव जनना-
शौचं न जनकस्येति ॥ १०६ ॥

पितुरित्यपरे शुक्लप्राधान्यात् ॥ १०७ ॥

न हि शुक्लमन्तरेण भवन्तीति ॥ १०७ ॥

ननु क्षेत्रमन्तरेणापि प्रज्ञा न भवन्तीत्याशङ्क्याह—

अयोनिजा ह्यपि पुत्राश्श्रूयन्ते ॥ १०८ ॥

अगस्त्यवसिष्ठादयः । तथा हि—मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरु-
र्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासनीवरे कलशे रेतो न्यपतत् । ततोऽग-
स्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठो

र्वश्या ब्रह्मन्मनसोधिजातः ।

द्रष्टुं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन

विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त^१ ॥ इति ॥ १०८ ॥

अतस्त्वमतमेवोपसहरति—

मातापित्रोरेव तु संसर्गसामान्यात् ॥ १०९ ॥

संसर्गः सम्बन्धः प्रजोत्पत्त्युपायभूतः । स चोभयोस्समान-
यस्मात् ॥ १०९ ॥

अधुना क्रमप्राप्ते मरणे सत्युदकक्रियाप्रयोगकृत्तिरुच्यते—

मरणे तु यथावालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीता-
न्यपसव्यानि कृत्वा तीर्थमवतीर्य सकृ-
त्सकृत् त्रिर्निमज्ज्योन्मज्ज्योत्तीर्याचम्य-
तत्प्रत्ययमुदकमासिञ्च्यात एवोत्तीर्याच-
म्यगृहद्वार्यङ्गारमुदकमिति संस्पृश्या-
क्षारलवणाशिनो दशाहं कटमासीरन् ॥

यथावालं योयो बालस्तंतं पुरस्कृत्य कनिष्ठप्रथमा इति
यावत् । अपसव्यानि अप्रदक्षिणानि प्राचीनावीतानि कृत्वा ।
कथं यज्ञोपवीतानि भवन्ति चेत् ? भूतगत्येति ब्रूमः । अन्यत्रापि
प्रेतकृत्येष्वेवमेव भवितव्यम् । सकृद्गृहणं प्रतिनिमज्जनोन्मज्जनं
उत्तीर्योत्तीर्येत्यर्थः । तत्प्रत्ययं प्रेतप्रत्ययं प्रेतं प्रत्यास्य प्रेतस्य
नामग्रहणपूर्वकं उद्देशं कृत्वेत्यर्थः । प्रत्ययमित्याभीक्ष्ण्ये णमुलप्रत्य-
यो द्रष्टव्यः । ग्रहप्रवेशावस्थायां पुनर्गृहद्वारे अगारे अङ्गारमु-
दकं च संस्पृश्य बालपुरस्तराः गृहं प्रविशेयुः । इतिश-
ब्देन प्रकारवाचिना स्मृत्यन्तरेणोक्तं समुच्चिनोति । एवं हि
याज्ञवल्क्य आह—

आचम्याग्रथादिसलिलं गोमयं गौरसर्पपान् ।

चिदश्व निम्बपत्राणि गृहान् बालपुरस्तराः ॥

प्रविशेयुस्समालभ्य कृत्वाऽश्मनि पदं शनैः* ॥ इति ॥

ततः प्रभृति दशाहमक्षारलवणाशिनो मवेयुः । यावदाशौचं
केटे तृणमस्तरे आसीरन् उषविशेयुः । पिण्डदानमपि प्रतिदि-
वसं कार्यम् ॥ ११० ॥

एकादश्यां द्वादश्यां वा श्राद्धकर्म ॥ १११ ॥

कुर्वीतेति शेषः । योऽप्ययमेकोद्दिष्टादेः ज्योतिःशास्त्रे काले
विहितः । सोऽनिष्क्रान्ततत्कालस्य वेदितव्यः ॥ १११ ॥

शेषक्रियायां लोकोऽनुरोद्धव्यः ॥ ११२ ॥

अत्रापि श्रेतस्य शेषक्रियायाः कर्तव्यायाः लोको महान्नः
अनुरोद्धव्यः । नम्रप्रच्छादनश्राद्धं दाहादिषु । अत्रापि न केवलं
दाहक्रियायामेव । तत्र हि बहुशब्दे उदकमुक्तं 'यच्चातः स्त्रिय
आहुस्तत्कुर्वन्ति' इति । तथाऽन्यैरप्युक्तं 'स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णभ्यश्च
धर्मशेषान् प्रतीयात्' इति ॥ ११२ ॥

साम्प्रतं सपिण्डाशौचं कर्तव्यम् । तत्र तावत्समानोदकाशौच-
मुच्यते—

अत्राप्यसपिण्डेषु यथाऽऽसन्नं त्रिरात्रमहो-
रात्रमेकाहमिति कुर्वीत ॥ ११३ ॥

इतिकरणात् सद्यशौचम् । अहोरात्रशब्देन पक्षिण्युपक्षिप्ता ।
वृत्तस्वाध्यायापेक्षश्रायं विकल्पः । वृत्तनिमित्तानि चाध्ययनविज्ञानानि
कर्माणीति द्वौचैकगुणनिर्गुणानां व्युत्क्रमणैते पक्षे भवन्ति ॥ ११३ ॥

आचार्योपाध्यायतत्पुत्रेषु त्रिरात्रं पक्षिण्ये-
काहम् ॥ ११४ ॥

आचार्ये म्रते त्रिरात्रम् । उपाध्याये पक्षिणी । तयोः
पुत्रेऽप्येकाहम् ॥ ११४ ॥

ऋत्विजां च ॥ ११५ ॥

चशब्दाद्याज्यस्य च त्रिरात्रमृत्विजां च ॥ ११५ ॥

शिष्यसतीर्थसब्रह्मचारिषु त्रिरात्रमहोरात्र-
मेकाहमिति कुर्वीत ॥ ११६ ॥

अत्रापि त्रिरात्रमहोरात्रं पक्षिणीति । तीर्थशब्देन गुरुरुच्यते
समानो गुरुर्यस्येति विग्रहः । ब्रह्मचारी सहाध्यायी । एषु मृतेषु
यथोक्तं त्रिरात्रादिर्भवति ॥ ११६ ॥

गर्भस्त्रावे गर्भमाससम्मिता रात्रयः स्त्री-
णाम् ॥ ११७ ॥

त्रिमासे गर्भस्मृतो भवति यदि तावन्त्यहोरात्राणि । एवं चतु-
ष्टादिष्वपि । स्त्रीग्रहणात् जननादर्वाक् वृत्ते न पुरुषस्याशौ-
चम् ॥ ११७ ॥

परशवोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचेलोऽपः
स्पृष्ट्वा सद्यश्शुद्धो भवति ॥ ११८ ॥

परञ्चव असपिण्डशव । कथम्^१ असवर्णशवस्पर्शने वह्ने
चोभयत्राशौचान्तरविधानात् । अभिसन्धि काम, तदभावेऽनभि-
सन्धि अपा स्पर्शनमवगाहनम् । तत्सद्य एव कुर्वीत न विलम्बयेत् ॥

अभिसन्धिपूर्वं त्रिरात्रम् ॥ ११९ ॥

अनन्तरोक्तविषय एव ॥ ११९ ॥

ऋतुमत्यां च ॥ १२० ॥

ऋतुमती रजस्वला । तत्स्पर्शं अभिसन्धिरनभिसन्धिरिति वि-
भागो न भवेदिति चशब्दस्तत्स्पृष्टाष्टिन्यायानुकर्षणार्थः । आह च मनु—

दिवाकीर्त्यमुदकया च पतित सूतकी तथा ।

शव तत्स्पृष्टिर्न चैव स्पृष्टा स्नानेन शुद्ध्यति^१ ॥ इति ॥

दिवाकीर्त्यस्तु घण्डाल । अत्राय विशेषे—अबुद्धिपूर्वं सस्पर्शं
द्वयोस्तान्, बुद्धिपूर्वं तु त्रयणामिति चेन्नित् ॥ १२० ॥

**यस्ततो जायते सोऽभिज्ञस्त इति व्याख्या-
तान्यस्यै व्रतानि ॥ १२१ ॥**

‘यस्तत’^१ इत्यादिना ‘मनायै गोपीयाय’^२ इत्येवमन्तने ब्राह्म-
णवास्येन रजस्वलाया व्रतान्युक्तानि । तानि तथा पालनीयानी-
त्यर्थः । तथा च वसिष्ठ—‘त्रिरात्र रजस्वलाऽशुद्धिर्भवेत्’^३ इत्येवमा-
दिना प्रपञ्चितवान् ॥ १२१ ॥

^१ मनु. ५.८५.

^२ तैत्ति. १.५.१.

^३ वासि. ध. ५.१.

वेदविक्रयिणं यूपं पतितं चितिमेव च ।
 स्पृष्ट्वा समाचरेत्स्नानं श्वानं चण्डालमे-
 व च ॥ १२२ ॥

हिरण्यादिग्रहणपूर्वकं वेदप्रदानं विक्रयः लक्षणया । चिति-
 यूपयोस्त्वप्रवृत्तप्रायोपस्पर्शनम् । पतितग्रहणमुपपातकानामप्युपलक्ष-
 णम् । श्वग्रहणं च मृगालादीनां, चण्डालग्रहणं प्रतिलोमानाम् ॥

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।
 क्रिमिरुत्पद्यते तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोद-
 कम् । त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च क्रि-
 मिदष्टः शुचिर्भवेत् ॥ १२३ ॥

नैतत्क्रिमिदंशनमात्रे चोच्यते । क तर्हि ? स्वशरीरोत्पन्नाक्रिमिदं-
 शे । इतरथा मश्रोत्तरानुपपत्तेः । यद्वा—व्रणद्वारे क्रिमीणा-
 मुत्पत्तिमात्रे एतत्प्रायश्चित्तम् । न दंशने ॥ १२३ ॥

शुनोपहतस्सचेलोऽवगाहेत ॥ १२४ ॥

शुनोपहतः शुना स्पृष्टः नामेरूष्वमिति शेषः ॥ १२४ ॥
 अथ वाऽऽह—

प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः
 प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥

किमत्र प्रायश्चित्तापेदं भवति ? स्नानाशक्तौ पादौ प्रक्षाल्य
पुनराचमेदिति सम्बन्धः ॥ १२५ ॥

शुना दष्टस्य कथमित्याह—

अथाप्युदाहरन्ति—

शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्र-
गाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्रा-
श्य विशुद्ध्यति ॥ सुवर्णरजताभ्यां वा
गवां शृङ्गोदकेन वा । नवैश्च कलशै-
स्स्नात्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥ १२६ ॥
॥ ११ ॥

श्वाधिकारे पुनः श्वग्रहणं श्वापदादीनां प्रदर्शनार्थम् । नदीं
गत्वा स्नात्वा चेति शेषः । सुवर्णरजतेति । इदमपि शुना
दष्टस्यैव । कनकरजतनिमित्तेन पात्रेण वा मृण्मयैर्वा कलशैः स्नानं
एकः कल्पः । गवां शृङ्गोदकेन नवैश्च कलशैरित्यपरः ॥ १२६ ॥

एवं तावत्प्राणिविशेषैर्दष्टस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । अथेदानीं
प्राणिविशेषे भक्षणं प्रतिषेधति—

अभक्ष्याः पशवो ग्राम्याः ॥ १२७ ॥

सप्त ग्राम्याः पशव गोश्वानाविकपुरुषाश्च गर्दभश्च उत्प्लस-
समोऽश्वमुहेके द्युवते ॥ १२७ ॥

क्रव्यादाश्शकुनयश्च ॥ १२८ ॥

क्रव्य मास तददन्तीति क्रव्यादा । शकुनय वाका
शकुन्ता वा ग्राम्यानुकर्षणार्थश्चकार । एतेषा भक्ष्यत्वेन कामत
प्राप्ताना प्रतिषेध । तथा च श्रुति—‘स होवाच किं मेऽन्न
भविष्यतीति’ इति मुख्यप्राणेन पृष्टे ऊचु ‘यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य
आशकुनिभ्य इति होचु ’ इति । आह च मनु—

प्राणस्यान्नमिद सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥ इति ॥

अतस्सर्वमिद भक्ष्यत्वेन प्राप्त तन्निवारणार्थं प्रकरणारम्भ ॥

तथा कुक्कुटसूकरम् ॥ १२९ ॥

तथाशब्दोपि ग्राम्यानुकरणार्थ एव । कुक्कुटसूकरमिति द्वन्द्व-
वद्भाव ॥ १२९ ॥

साम्प्रत ग्राम्यशुविषयप्रतिषेधापवादमाह—

अन्यत्राजाविभ्यः ॥ १३० ॥

प्रत्येकं बहुवचनं तत्र जात्याख्यायामन्यतरस्या भवति । अजा
अपिभक्ष्या इत्यर्थ ॥ १३० ॥

भक्ष्याः श्वाविड्गोधागशाल्यककच्छपखड्गाः
खड्गवर्जाः पञ्च पञ्चनखाः ॥ १३१ ॥

परिसङ्ख्येया । कामत एवैतेषामपि भक्ष्यत्वे प्राप्ते भक्ष्येतर-
निषेधार्थम् । पञ्चपञ्चनखग्रहणाच्च सजातीयपरिसङ्ख्येया गम्यते ।
श्वविहादीन् पडनुक्रम्य पञ्चग्रहणात् षष्ठस्य परिसङ्ख्येयां विक-
ल्पः । तच्च स्पष्टीकृतं—खड्गवर्जा इति । तथा च वसिष्ठः
'खड्गे तु विपदन्तः' इति । आचार्येणाप्युक्तं 'खड्गश्राद्धे
पवित्रम्' इति । एवमुत्तरेष्वपि खड्गवत् यथासम्भवं योजना ।
श्वविद् श्वसद्विशमृगः वराहविशेषः ॥ १३१ ॥

तथर्श्यहरिणपृषत्तमहिपवराहकुलङ्गाः कु-
लङ्गवर्जाः पञ्च द्विखुरिणः ॥ १३२ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । पूर्ववत्सङ्ख्या ॥ १३२ ॥

पशवो गताः । पक्षिण आरम्यन्ते—

पक्षिणास्तित्तिरिकपोतकपिञ्जलवार्धाणसम-
यूरवारणा वारणवर्जाः पञ्च विवि-
ष्किराः ॥ १३३ ॥

अस्मिन्नपि षष्ठे वारणे विकल्पः । विकीर्य भक्षयन्तीति वि-
विष्किराः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ १३३ ॥

मत्स्यास्तहस्रदंष्ट्रश्चिलिचिमो चर्मी बृह-
च्छिरोमशकरिरोहितराजीवाः ॥ १३४ ॥

भक्ष्या इत्यनुवर्तते । उक्तेषु पशुमृगपक्षिमनुष्येषु अप्रसिद्धना-
मकाः निपादेभ्योऽवगम्याः ॥ १३४ ॥

उक्तो जङ्गमेषु भक्षणाविशेषः । तथा परेष्वह—

अनिर्दशाहसन्धिनीक्षीरमपेयम् ॥ १३५ ॥

गोमहिषाजानामिति शेषः । प्रसवादारभ्य नातिक्रान्तदशाह-
मनिर्दशाहं क्षीरम् । सन्धिनीपुनः या गर्भिणी दुह्यते या
वा सायमदुग्धा प्रातर्दुह्यते प्रातरदुग्धा वा सायम् ॥ १३५ ॥

विवत्साऽन्यवत्सयोश्च ॥ १३६ ॥

क्षीरमपेयमित्यनुवर्तते विवत्सा विगतवत्साऽन्यवत्सा च । स-
न्धिनीक्षीरमपेयम्, न पुनस्तद्विकारं दध्याद्यपि । कुत एतत् ?
वसिष्ठवचनात् । यदाह—‘सन्धिनीक्षीरमवत्साक्षीरम्’^१ इत्यम-
क्ष्यप्रकरणे । कथमनेन दध्याद्यनुग्रहो भवति ? अयं ता-
वत् न्यायः सर्वत्र निषेधे द्रव्यशुद्धौ वेदितव्यः प्रकृतिग्रहणे
विकारस्यापि ग्रहणं विकारग्रहणे च प्रकृतेरिति । यत्पुनरप-
प्यप्रकरणे ‘क्षीरं च सविकारम्’^२ इति विकारग्रहणं कृतं तत्रायमभि-
प्रायः—विकाराणां दधिघृतादीनां क्षीरजातस्तु जात्यन्तरत्वात्
पायसादिशब्दव्यापादेन दधिघृतनवनीतादिशब्दान्तराविकारग्रहणमन्त-
रेण तद्वृद्धिर्न जायत इत्यत्रान्यतरग्रहणेऽन्यतरग्रहणं न भवत्येव । इह
तु वसिष्ठवचने क्षीराधिकारे सत्येवं पुनः क्षीरग्रहणं तद्विकारा-
म्यनुज्ञानार्थम् ॥ १३६ ॥

आविकमौष्ट्रिकमैकशफमपेयम् ॥ १३७ ॥

क्षीरमित्यनुवर्तते । एकशफा एकखुरा अश्वादयस्तेषां पय
एकशफम् ॥ १३७ ॥

उत्तरमपेयानां पयसां प्रसङ्गाद्धाववाच्च प्रायश्चित्तमाह—

अपेयपयःपाने कृच्छ्रोऽन्यत्र गव्यात् ॥ १३८

अविशेषितः कृच्छ्रशब्दः प्राजापत्ये वर्तते ॥ १३८ ॥

गव्ये त्रिरात्रमुपवासः ॥ १३९ ॥

द्वयमेतद्वृद्धिपूर्वविषयम् । अबुद्धिपूर्वे तु पूर्वस्मिन् त्रिरात्रं गव्ये तू-
पवासः । आह च मनुः—‘शेषेषूपवसेदहः’^१ इति ॥ १३९ ॥

पर्युपितं शाकयूपमांससर्पिर्दधृतधानागुड-
दधिमधुसक्तुवर्जम् ॥ १४० ॥

पर्युपितमुपःकालान्तरितम् । शाकयूपादिवर्जं पक्वं पर्युपितम-
भक्ष्यमिति सम्बन्धः ॥ १४० ॥

शुक्तानि च ॥ १४१ ॥

शुक्तानि च दधिवर्जम् । आह च मनुः—

दधि भक्ष्यं तु शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।

यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलफलैश्शुभैः^२ ॥ इति ॥ १४१

तथाजातो गुळः ॥ १४२ ॥

तथाजातशुक्तत्वेन जात इत्यर्थः । गुळस्य पृथकरणं पक्क-
स्यापि इक्षुरसस्य शुक्तस्य प्रतिषेधार्थम् ॥ १४२ ॥

भक्ष्यामक्ष्यप्रकरणेनाहारशुद्धिरुक्ता । तच्छुद्धेहि सत्त्वशुद्धिर्भव-
ति । सत्त्वशुद्धौ च ध्रुवा स्मृतिर्जायते । तच्चाध्ययनेऽधिकार
इत्याह—

श्रावण्यां पौर्णमास्यामापाढ्यां वोपाकृत्य
तैष्यां माघ्यां वोत्सृजेयुरुत्सृजेयुः ॥ १४३
॥ १२ ॥

श्रवणेन नक्षत्रेण श्रविष्ठया वा युक्ता पौर्णमासी श्रावणी ।
श्रवणशब्दोऽत्र नक्षत्रद्वयप्रदर्शनार्थः । तथाऽऽह—

चित्रादितारकाद्वन्द्वैः पूर्णपर्वेन्दुसङ्गतैः ।
मासाः चैत्रादिकाः ज्ञेयाः त्रिस्त्रिंशद्विंशत्यसप्तमैः ॥

इति । एवमेव द्वादशं पौर्णमास्यो द्रष्टव्याः । उपाकर्मोत्सर्जनं
गृह्य एवोक्तम् ॥ १४३ ॥

इति घोषायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्यामिरुते
पञ्चमोऽध्यायः

एवं तावत्पुरुषार्थतया शौनाधिष्ठानमुक्तम्, अथेदानीं कर्त्तव्यत-
याऽऽह—

शुचिमध्वरं देवा जुपन्ते ॥ १ ॥

अध्वर इति यज्ञनाम । ध्वर हिताकर्म तत्प्रतिषेधोऽध्वर ।
जुपन्ते सेवन्ते । देवग्रहण पितृणामप्युपलक्षणार्थम् ॥ १ ॥

विमित्येवम् ?

शुचिकामा हि देवादशुचयश्च ॥ २ ॥

हिशब्दो हेतो । शुचिवामत्वात् शुचित्वाच्चेत्यर्थ ॥ २ ॥

प्रपञ्चोऽयं भूय तत्संग्रहार्थ —

तदेपाऽभिवदति—

शुची वो हव्या मरुतश्शुचीनां शुचिं हिनो-
म्यध्वरं शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसा-
प आयञ्छुचिजन्मानश्शुचयः पावका
इति ॥ ३ ॥

श्रुति ऋगेपा देवानां शुचित्वमभिवदतीति विव्रियते । व-
सिष्ठस्यार्प त्रिष्टुप्छन्द । हे भरत । वो शुष्माश्च शुचीना म-
ता हव्यान्मपि शुचीनि योग्यानि भवन्ति । वस्मात् शुचि-
भ्यो शुष्मभ्य शुचिमेवाध्वर यज्ञं महिषोमि । यस्मादेव व-
यं मरुता रुतवन्तस्तस्मात्तेऽपि मरुत ऋतेन यज्ञेन सत्यं च
पुरुषार्पममृतरूपस्वर्गापस्वर्गारव आयन् प्राप्नुयुः । अतवश्शुचिज-
न्मानश्शुचयः पावका च ऋतसाप यज्ञमेवना । उक्तं च 'शु-

चिभि साध्वरम्' इति^१ । जन्म शुचि येषा ते शुचिजन्मान
शुचय पावनहेतवश्च द्रव्याणाम् । तथा चोक्तम्—'श्वचण्डाल-
पतितोपसृष्टम्' इति ॥ ३ ॥

अहतं वाससां शुचिस्तस्माद्यत्किञ्चेज्यासं-
युक्तं स्यात्सर्वं तदहतैर्वासोभिः कुर्यात् ॥
॥ ४ ॥

अहतेन वाससा इत्युक्तं मत्यहतस्य वासस साक्षात् क्षा-
ल्य न स्यात्तन्निराकरणायाह—

प्रक्षालितोपवातान्यह्निष्टानि वासांसि पक्षी-
यजमानावृत्विजश्च परिदधीरन् ॥ ५ ॥

तत्र सस्कारोऽहतवासस एतत्क्षालनमित्यभिप्राय । उपवा-
तानि शोषितानीत्यर्थ । अह्निष्टानि अच्छिद्राणि, तानि च
शुक्लानि भवन्ति, उत्तरत्र लोहितवामस इति विशेषश्रवणात् ।
ऋत्विक्छब्दादुपद्रष्टादयोऽप्येवभूतानि वासांसि परिदधीरन्निति गम्यते ॥

एवं प्रक्रमदूर्ध्वम् ॥ ६ ॥

आवृत्तादिति शेष । प्रक्रम उपक्रम । उपक्रमादारभ्याऽव-
र्गादेवभूतैर्वासोभिर्भविष्यमित्यभिप्राय ॥ ६ ॥

दीर्घसोमेषु सत्रेषु चैवम् ॥ ७ ॥

दीर्घसोमास्सत्राणि संस्थानि प्रसिद्धानि । चशब्द एकाहा-
हीनोपसङ्ग्रहणार्थः । एषमित्यतिदेश । 'यत्किञ्चेज्यासंयुक्तम्' इत्य-
स्य विस्तरोऽयम् ॥ ७ ॥

किमेव एवोत्सर्गः ? नेत्याह—

यथा समाम्नातं च ॥ ८ ॥

शुक्लवाससोऽन्यदपि यद्यथा समाम्नातं तथा कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥

तदाह—

यथैतदभिचरणीयेष्विष्टिपशुसोमेषु लोहि-
तोष्णीया लोहितवाससश्चर्विजः. प्र-
चरेयुः चित्रवाससश्चित्रासङ्गथा वृषाक-
पाविति च ॥ ९ ॥

अभिचरणीयेषु अभिचारसाधनेषु उष्णीषं शिरोवेष्टनं वासः
परिधानं चित्रं नानावर्णं आसङ्ग्यं उत्तरीयम् । अभिचरणेष्ट-
य 'आम्रावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेत्' इत्याद्या. । पशवः
'ब्राह्मणस्पत्यं तृपरमालभेत्' इत्याद्या । सोमा श्येनादयः । वृषा-
कपि 'विहि सोतोरमृशत' इति मूक्तम् । इतिशब्दचशब्दौ 'अभि-
चरन् दशहोतारं जुहुयात्' इत्येवमादीनामुपसङ्ग्रहणार्थो ॥ ९ ॥

अग्न्याधाने क्षौमाणि वासांसि तेषामलाभे
कार्पासिकान्यौर्णानि वा भवन्ति ॥ १० ॥

चिभि साध्वरम्' इति^१ । जन्म शुचि येषा ते शुचिजन्मान
शुचय पावनहेतवश्च द्रव्याणाम् । तथा चोक्तम्—'श्वचण्डाल-
पतितोपस्पृष्टम्' इति ॥ ३ ॥

अहर्तं वाससां शुचिस्तस्माद्यत्किञ्चेज्यासं-
युक्तं स्यात्सर्वं तदहर्तैर्वासोभिः कुर्यात् ॥
॥ ४ ॥

• अहर्तेन वाससा इत्युक्तं प्रत्यहवस्य वासस साक्षात् सा-
ळन न स्यात्तत्रिराकरणायाह—

प्रक्षालितोपवातान्यक्लिष्टानि वासांसि पत्नी-
यजमानावृत्विजश्च परिदधीरन् ॥ ५ ॥

तत्र सस्कारोऽहर्तवासस एतत्साळनमित्यभिप्राय । उपवा-
तानि शोपितानीत्यर्थ । अक्लिष्टानि अच्छिद्राणि, तानि च
शुक्लानि भवन्ति, उत्तरत्र लोहितवामस इति विशेषश्रवणात् ।
ऋत्विक्छब्दादुपद्रष्टादयोऽप्येवपूतानि वासांसि परिदधीरन्निति गम्यते ॥

एवं प्रक्रमादूर्ध्वम् ॥ ६ ॥

आवृत्तादिति शेष । प्रक्रम उपक्रम । उपक्रमादारभ्याऽपव-
र्गादेवभूतैर्वासोभिर्भवित्र्यमित्यभिप्राय ॥ ६ ॥

दीर्घसोमेषु सत्रेषु चैवम् ॥ ७ ॥

इदं चान्यत्—

न परिहितमधिरूढमप्रक्षाळितं प्रावरणम्॥

भवेदिति शेषः । परिहितं कौपीनप्रदेशे । अधिरूढं तल्पा-
स्तरणार्थं । एतदुभयमप्रक्षाळितं प्रावरणमुत्तरयिण न कुर्यात् ॥

नापल्पूलितं मनुष्यसंयुक्तं देवतासु यु-
ज्यात् ॥ १५ ॥

पल्पूलितं हस्तेन शिलायां ताडितम् । अपल्पूलितमेवंभूतं
वासश्चर्मादि मनुष्यैरुपयुक्तं देवतासु देवेषु न कुर्यात् । देवतार्थे-
षु कर्मास्त्विति यावत् । 'यथाऽधिपवणकर्माण्यव्रतं चर्म' इत्यत्र
वचनात् मनुष्यैरुपयुक्तमपि पल्पूलितं चेदुपस्तीर्यमित्येव ॥ १५ ॥

अधुना देशशुचिमाह—

घनाया भूमेरुपघात उपलेपनम् ॥ १६ ॥

महावेदिनिर्माणावस्थायामिति शेषः । तत्र हि 'वेदिनारा वेदिं
कल्पयन्ते' इति शौचं नोक्तम् । शिलातलतया स्थिताया
भूमेरुपघाते उपलेपनं मूत्राद्युपघाते गोमयेनोपलेपनम् ॥ १६ ॥

सुपिरायाः कर्षणम् ॥ १७ ॥

तस्मिन्नेव विषये सुपिरायाः सच्छिद्राया मृद उपघाते क-
र्षणाच्छुद्धिः ॥ १७ ॥

पत्नीयजमानयोरेतद्विधानम् ॥ १० ॥

‘अहतं वाससां शुचिः’ इत्युक्तम् । इदानीमुपहतान्यपि वा-
सांस्यभ्यनुजानन् तेषां मूत्रादिसंसर्गे शौचमाह—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां मृदाऽ-
द्भिरिति प्रक्षाळनम् ॥ ११ ॥

इतिशब्दः प्रकारवचनो गोशरुदादीन्यपि प्रदर्शयति । पुरु-
षार्थेष्वपि वासांसीति यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

वासोवत्तार्प्यवृकलानाम् ॥ १२ ॥

वृषानाम वृक्षास्तन्ति तेषां त्वचा निर्मितमाच्छादनं तार्प्यमि-
त्युच्यते । वृकलादशकमाः (!) । तेषामपि मृदाऽद्भिरिति प्रक्षाळ-
नम् ॥ १२ ॥

वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम् ॥ १३ ॥

वल्कलशब्देनाप्याच्छादनविशेष उच्यते । ‘वेलवल्कलधारि-
णाम्’ इत्येषमादिषु दर्शनात् । तद्वत्कृष्णाजिनानामपि यथाशौ-
चं वेदिन्यम् । ननु वल्कलानां शौचं नोक्तम्, अतः कथं
तद्वदित्यनिवेशः । उच्यते—इह ‘वल्कलवत्कृष्णाजिनानाम्’
इत्युपमिने सति कृष्णाजिनवद्वल्कलानामित्ययमर्थ उपमानोक्त्या-
ऽत्र विधिस्मिन् । तद्वदिनि प्रतिप्रत्ययः पठ्या सह व्यत्ययः
कृष्णाजिनवद्वल्कलानामिति । यथा ‘सह शाम्यया प्रस्तरं प्र हरति’
इत्यत्र द्वितीयातृतीययोः । एवं च वल्कलानामपि चिरवतण्डु-
लैरेव शुद्धिः ॥ १३ ॥

इदं चान्यत्—

न परिहितमधिरूढमप्रक्षालितं प्रावरणम्॥

भवेदिति शेषः । परिहितं कौपीनप्रदेशे । अधिरूढं तल्पा-
स्तरणार्थं । एतदुभयमप्रक्षालितं प्रावरणमुत्तरीयेण न कुर्यात् ॥

**नापल्पूलितं मनुष्यसंयुक्तं देवतासु यु-
ञ्ज्यात् ॥ १५ ॥**

पल्पूलितं हस्तेन शिलायां ताडितम् । अपल्पूलितमेवंभूतं
घासश्चर्मादि मनुष्यैरुपयुक्तं देवतासु देवेषु न कुर्यात् । देवतार्थे-
षु कर्मस्त्विति यावत् । 'यथाऽधिषवणकर्माण्यग्रतं चर्म' इत्यत्र
वचनात् मनुष्यैरुपयुक्तमपि पल्पूलितं चेदुपस्तीर्यमित्येव ॥ १५ ॥

अधुना देशशुचिमाह—

घनाया भूमेरुपघात उपलेपनम् ॥ १६ ॥

महावेदिनिर्माणावस्थायामिति शेषः । तत्र हि 'वेदिनारा वेदिं
कल्पयन्ते' इति शौचं नोक्तम् । शिलातल्लतया स्थिताया
भूमेरुपघाते उपलेपनं मूत्राद्युपघाते गोमयेनोपलेपनम् ॥ १६ ॥

सुपिरायाः कर्षणम् ॥ १७ ॥

तस्मिन्नेव विषये सुपिरायाः सच्छिद्राया मृद उपघाते क-
र्षणाच्छुद्धिः ॥ १७ ॥

ह्वितायाः मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम् ॥ १८ ॥

ह्विता आर्द्रा । तस्या उपधाते तृणादिना मृदा च प्रच्छाद-
नं कार्यम् । किमर्थम् ? दग्धम् । एवं हि कृते सत्यादौ
भूसंस्कारो भवति ॥ १८ ॥

चतुर्भिर्दशुध्यते भूमिर्गोभिराक्रमणात्खन-
नादहनादभिवर्पणाच्च ॥ १९ ॥

अत्यन्तोपहताया भूमेरेतच्छौचं, तत्र वेदिविमानकाले सन्निक-
र्षविप्रकर्षापकर्षाद्युपधाताविशेषापेक्षया चाभिवर्पणादीनां व्यस्तसमस्त-
करुपना ॥ १९ ॥

अपेक्षानीमत्यन्तोपहताया आह—

पञ्चमाक्षोपलेपनात् पष्ठात्कालात् ॥ २० ॥

उपलेपनमुक्तम् । सोमसूर्याशुमास्तैर्या शुद्धिः सा कालात् शुद्धिः ॥

असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां तृणानां प्र-
क्षाळनम् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणादिसंस्कारविहीनायां भूमौ न्यस्तानामत्यन्ताल्पानां च
ह्वितादीनां प्रक्षाळनं कार्यम् ॥ २१ ॥

परोक्षोपहतानामभ्युक्षणम् ॥ २२ ॥

तृणानामेव यज्ञार्थं समुपहतानामेव ॥ २२ ॥

एवं क्षुद्रसमिधाम् ॥ २३ ॥

क्षुद्रसमिधोऽङ्गुलिपरिमिता अनिष्ठा इति यावत् ॥ २३ ॥

महतां काष्ठानामुपधाते प्रक्षाळ्यावशोप-
णम् ॥ २४ ॥

याज्ञिकानामेव काष्ठाना 'अथाम्यादधातीष्म प्रायणीय पुरा
महापरिधिकम्' इत्येवमादावुपयोक्तव्याना पदादिभिरुपहतानामेतत् ॥

बहूनां तु प्रोक्षणम् ॥ २५ ॥

इष्मादिव्यतिरिक्ताना पूर्वस्मिन् विषये प्रोक्षण तद्वत्बहुत्वे ।
तेषामेव मूत्राद्युपधाते त्याग एव ॥ २५ ॥

दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धा-
नामवलेखनम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टजुह्वादीनामुच्छिष्टपुरुषरष्टष्टाना दार्वादीनामवलेखन धर्प-
णम् । अशुचिभि समन्वारम्भ स्पर्श । 'चरूणां स्तुक्स्तुवा-
णा च' इति मानवमपूर्वं वेदितव्यम् ॥ २६ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानामवतक्षणम् ॥ २७ ॥

तेषामेवास्मिन्निमित्ते अवतक्षण वाश्यादिनाऽनुकर्षणम् । तस्मिन्
कृतेऽपि तत्पात्र यदि स्वकार्यक्षम भवति । अक्षमस्य तु श्रौते-
नापायेन त्याग एव ॥ २७ ॥

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः
॥ २८ ॥

इध्मावर्हिरादीनामप्ययं विधिर्द्रष्टव्यः । प्रभृतिशब्देनात्र निर्दिष्टानां द्वादशानां ग्रहणं कृतम् ॥ २८ ॥

‘दारुमयानाम्’ इत्यादिमूत्रद्वयस्यापवादमुपक्रमते—

तदेतदन्यत्र निर्देशात् ॥ २९ ॥

तदेतद्वलेखनादिविधानं निर्देशात् अन्यत्र विधानाद्धते न भवतीत्यर्थः । न्यायसिद्धेऽर्थे सूत्रारम्भः किमर्थः? इति चेत्—समुच्चयशङ्कानिवृत्त्यर्थः इति ब्रूमः । कथं पुनर्विशेषविहिते सामान्यविहितस्यावलेखनादेस्तमुच्चयशङ्का? । शौचभूयस्तयाऽपेक्षितत्वात् । तद्वा कथमिति चेत्? ‘शुचिमन्वरं देवा जुपन्ते’ इति मूत्रद्वयस्थक्रान्तदर्शनस्य प्रयोजकत्वादिति ॥ २९ ॥

निर्देशमिदानीमाह—

यथैतदग्निहोत्रे घर्मोच्छिष्टे च दधिघर्मे च
कुण्डपायिनामयने चोत्सर्गिणामयने च
दाक्षायणयज्ञे चेडादधे च चतुश्चक्रे च
ब्रह्मादनेषु च तेषु सर्वेषु दमैरद्भिः प्र-
क्षालनम् ॥ ३० ॥

शौचमित्यनुमते । चतुश्चक्रे नाम ‘इष्टो मध्यवन्तो यजन्ते

यथेतदथ ' इत्यत्र प्रसिद्ध । यथेतदिति निपाताबुदाहरणप्रमूच-
नार्थो । तेषु घर्मस्वग्निहोत्रहवण्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारव्ये लेपोप-
घाते च दर्भैरद्भि प्रक्षाळनमेव शौचं नावलेखनादि । ब्रह्मोद-
नेष्विति बहुवचनमाश्वमेधिकाणामुपसङ्ग्रहणार्थम् । तत्र यद्यपि ब्र-
ह्मोदनपात्रस्य सल्लोदने कृते पुन ऋतौ नोपयोगः । तथाऽपि
दर्भैरद्भि प्रक्षाळनं शौचं नेतरादि प्रक्षाळनमेवेत्यभिप्रायः ॥३०॥

विज्ञ—

सर्वेष्वेव सोमभक्ष्येष्वद्भिरेव मार्जालीये

प्रक्षाळनम् ॥ ३१ ॥

अहवमससोमभक्षेण मार्जालीयेऽद्भिः प्रक्षाळनं न दर्भैरिति ॥३१॥

तेषामेव—

मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युत्सर्गः ॥३२॥१३

उपहतानामित्यध्याहारः । प्रभृतीत्यनेन श्लेष्मादिसङ्ग्रहः । ननु
अहवमसानामप्येवमूतानां जुह्वादिवत् उत्सर्गे प्राप्ते किमर्थं प्रयत्नः
उच्यते—'यथा हि सोमसयोगाच्चमसो मेध्य उच्यते' इति दृ-
ष्टान्तबलात् अहवमसानां मूत्रादिमसर्गेऽपि सोमसयोग एव शुद्धिका-
रणमित्याशङ्कानिराकरणार्थो यत्नः ॥ ३२ ॥

मृमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारव्याना-

मवकूलनम् ॥ ३३ ॥

आज्यस्थाल्यादीनामुच्छिष्टसमन्वारव्यानां अवकूलनं कु-
शाग्निस्पर्शः ॥ ३३ ॥

उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनम् । मूत्रपु-
रीपलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः ॥
३४ ॥ तैजसानां पात्राणां पूर्ववत्परि-
मृष्टानां प्रक्षालनम् ॥ ३५ ॥ परिमार्जन-
द्रव्याणि गोशकृन्मृद्रस्मेति ॥ ३६ ॥

तैजसानां हिरण्मयादीनां उच्छिष्टसमन्वारव्यानां गोशकृन्मृ-
द्रस्मभिः परिमृज्य प्रक्षालनम् ॥ ३४-३६ ॥

मूत्रपुरीपलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां पुनः
करणम् ॥ ३७ ॥

अतिरोहितानामेव तैजसानां रुक्महिरण्मयादीनां मूत्राद्युपह-
तानामेतत्पुनःकरणम् ॥ ३७ ॥

गोमूत्रे सप्तरात्रं परिशायनम् ॥ ३८ ॥

अगूढार्थमिदम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्नेव विषये—

महानद्यां वैवम् ॥ ३९ ॥

सप्तरात्रं परिशायनमित्येव । याः स्वनाम्नैव समुद्रं गच्छन्ति

ता महानद्यः । एते विकल्पाः सन्निकर्षविप्रकर्षापेक्षया व्यवस्थाप्याः ॥ ३९ ॥

एवमश्ममयानाम् ॥ ४० ॥

दृपदादिष्वश्ममेयेषु परिशायनं द्वितीयम् । एवमिति निर्देशे-
न पुनः करणमपि । यद्वा—मृण्मयशौचस्यैतदनुकरणम् ॥ ४० ॥

अधुना यज्ञपात्रभाजनानां फलादीनां शुद्धिः—

अलावुविल्वविनाळानां गोवालैः परिमार्जनम् ॥ ४१ ॥

अलावुः सुखां भाजनम् । विल्वमयीषु प्रोक्षणीषु यूषाव-
दादिषु शौचोपयोक्तव्यानामयाधानां विनाळं वेणुविदग्धनळमयादिकं
दीर्घमाजनमुच्यते । तच्च प्रणीताग्रणयनादीनाम् । उच्छिष्ट-
समन्वारवधानां चैतत् ॥ ४१ ॥

**नळवेणुशरकुशव्यूतानां गोमयेनाद्रिरिति
प्रक्षालनम् ॥ ४२ ॥**

इदं पुनरुच्छिष्टलेपोपहतानाम् । नळशब्दो वेत्रे भाष्यते । शेषाः
प्रसिद्धाः । एतैः व्यूतास्ते प्रोतभागेन समन्ततः । इतिशब्द-
स्त्वगोमूत्रोपलक्षणार्थः ॥ ४२ ॥

अथ देवद्रव्येषु—

व्रीहीणामुपघाते प्रक्षाल्यावशोषणम् ॥ ४३ ॥

सतुपोपलक्षणमेतत् । उपघातश्चण्डालादिस्पर्शः । द्रोणादल्प-
तरस्येदमुक्तम् । बहूनां तु मोक्षणं तथाविधानामेव ॥ ४३ ॥

तण्डुलानामुत्सर्गः ॥ ४४ ॥

मूत्राद्युपहतानामल्पानामिति शेषः । बहूनां तावन्मात्रत्याग इति
वक्ष्यति ॥ ४४ ॥

एवं सिद्धहविषाम् ॥ ४५ ॥

एवं च पुरोडाशादीनामुपघाते त्याग एवार्थः । स एव च
हविर्दोषो भवति ॥ ४५ ॥

महतां श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तं देशं पु-
रुषान्नमुत्सृज्य पवमानस्सुवर्जन इत्ये-
तेनानुवाकेनाभ्युक्षणम् ॥ ४६ ॥

अवशिष्टानामिति शेषः । प्रभृतिशब्दः पतितादिसङ्ग्रहार्थः ॥ ४६ ॥

मधूदके पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानय-
ने शौचम् ॥ ४७ ॥

‘दधि मधु घृतमापो घानाः’* इत्यत्र मधूदके । पयोविकारः
आमिषा । एतेषां पुरुषदोषमात्रदुष्टानाम् । तच्चोच्छिष्टस्पर्शमा-
त्रम् । अत्र तु विकारग्रहणात् पयसश्शौचान्तरं कल्प्यम् ॥ ४७ ॥

एवं तैलसर्पिणी उच्छिष्टसमन्वारब्धे उद-
केऽवधायोपयोजयेत् ॥ ४८ ॥

तैलमपि प्रतिनिधित्वेन यज्ञेषु प्राप्तम् । यद्वा—‘तैलं क्षधि
पयस्तोमो यवागुरोदनं घृततण्डुलमासमश्वतर्यं कामतः’ इत्यभियु-
क्तोपदेशान्मुख्य एवेति । पात्रान्तरानयनमिति निर्दिश्यते । उद-
केऽवधानं विशेषः । स च तैलसर्पिणोर्यथाऽऽत्माविनाशो भवति
तथा कार्यः ॥ ४८ ॥

अथाग्नीनां शौचमाह—

अमेध्याभ्याधाने समारोप्याग्निं निर्मन्थ्य
पवमानेष्टिं कुर्यात् ॥ ४९ ॥

अमेध्यं मूत्रपुरीषादि तस्याग्निषु प्रक्षेपोऽभ्याधानं तस्मिन् स-
ति अरण्योस्तमारोप्य मथित्वाऽग्नीन् विद्वत् पवमानेष्टौ कृतायां
तावदोषः परिहृतो भवति । एकाशौचं तद्वृष्टव्यम् । तत्र च
पुरोडाशस्थाने चरुर्मवेत् ॥ ४९ ॥

अथ यज्ञाङ्गानां प्राबल्यदौर्बल्यविवेकायाह—

शौचदेशमन्त्रावृद्धर्थद्रव्यसंस्कारकालभेदेषु
पूर्वपूर्वप्राधान्यं पूर्वपूर्वप्राधान्यम् ॥ ५० ॥
॥ १४ ॥

एतेषु भेदेषु विरोधेषु पूर्वस्य पूर्वस्य प्राबल्यं परस्य दौर्बल्यं
चार्थप्रकर्षाद्वेदितव्यम् । यथाऽग्निष्टोमे प्रागुदङ्गप्रवणो देशो मूत्रोप-

हत उपलभ्यते अनेवंभूतश्च गोभिराक्रान्तोऽग्निदग्धश्च विद्यते,
तयोरन्यतरस्मिन्नेव प्राचीनवंशादौ कर्तव्ये दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणो-
पि गोभिराक्रान्तोऽग्निदग्धश्च कर्तव्यः । कस्मात् ? शौचप्राधा-
न्यात् । तद्धि पूर्वेण सन्निकृष्टतरं अदृष्टत्वात् । प्रागुदक्प्रवणं
पुनर्दृष्टत्वात् विप्रकृष्टम् । दिव्यात्रमेतदुदाहरणे प्रदर्शितम् । एवं
'देशयोर्मन्त्रावृतोः' इत्यादि द्वन्द्वशो द्रष्टव्यम् । आवृत् प्रयो-
गप्रांशुभावः ॥ ५० ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः,

पुनरपि कर्तव्यमेव किञ्चिदुच्यते—

उत्तरतउपचारो विहारः ॥ १ ॥

उपचारस्तथार ऋत्विग्यजमानयाजिनाम् । विहृतावधि. यस्मिन्
देशे स विहारः, यस्य विहारस्योत्तरत उपचारो भवति स
तथोक्तः । ऋत्विग्यजमाना उत्तरतोऽग्नीना सञ्चरेयुरिति यावत् ॥ १ ॥

तथाऽपवर्गः ॥ २ ॥

अयमपि बहुव्रीहिरेव । उत्तरतोर्निर्गम इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदपवदति—

विपरीतं पित्र्येषु ॥ ३ ॥

कर्मस्त्विति शेषः । उपचारापवर्गो दक्षिणतः कुर्यादित्युक्तं
भवति ॥ ३ ॥

पादोपहतं प्रक्षालयेत् ॥ ४ ॥

अङ्गमुपस्पृश्य सिचं वाऽप उपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

अङ्गं, शरीरं सिक् परिहितं वामः । अत्रोपस्पर्शः स्पर्श-
मात्रमेव, नाचमनादि ॥ ५ ॥

एवं छेदनभेदनखनननिरसनपिञ्चराक्षस-
नैर्ऋतरौद्राभिचरणीयेषु ॥ ६ ॥

एतेष्वपि कृतेषु अपामुपस्पर्शनमिति । छेदनं 'आच्छिनत्ति'
'आच्छेत्ता ते मा रिषम्' इत्यादि । भेदनम् 'तस्मिन् स्फुरेण प्र-
हरति' इत्यादिष्वदृष्टसंस्कारेषु । खननं 'तं स खनति वा
खनयति वा' इत्यादि । निरसनं 'तृणं वा किशारुवे निर-
स्यति' इत्यादि । तत्र पुनर्वचनमनिरूपितदशहोत्रायौगपद्यानिवृ-
त्त्यर्थम् । पिञ्चं 'स्वधा पितृभ्य ऊर्ध्व' इत्यादि । राक्षसं
'रक्षसां भागोऽसि' इत्यादि । नैर्ऋतं 'नैर्ऋतेन पूर्वेण प्र-
चरति' इत्यादि । रौद्रं अस्त्रिसंस्त्रावहोमादि । अभिचरणी-
यानि 'यं यजमानो द्वेष्टि' इत्येवं चोदितानि ॥ ६ ॥

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत् ॥

मन्त्रवद्यज्ञाङ्गं सुक्स्तुवादि । तेनात्मानं नाभिपरिहरेत् आ-
त्मनो बर्हिर्न कुर्यादग्नेरन्तरस्त्वयं न भवेदिति यावत् ॥ ७ ॥

तत्र कारणमाह—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि ॥ ८ ॥

ऋत्विगपेक्षेयति शेषः ॥ ८ ॥

वाह्या ऋत्विजः ॥ ९ ॥

प्रयोगाङ्गत्वात् यज्ञाङ्गापेक्षयेति शेषः ॥ ९ ॥

पत्नीयजमानावृत्विग्भ्योऽन्तरतमौ ॥ १० ॥

फलमतिगृहीतृत्वात् अनयोरुदाहरणानि वेत्तर्जनानि दाक्षिणानि च ॥ १० ॥

अपेक्षानीममनुष्येषु बाह्याभ्यन्तरमाह—

यज्ञाङ्गेभ्य आज्यमाज्याहवींषि हविर्भ्यः

पशुः पशोस्तोमस्तोमादग्नयः ॥ ११ ॥

उत्तरवेद्यादिषु देशसङ्केते उपस्थिते अग्रेरन्तरं तोमस्ताद्यते । तदनन्तरं मांसादि । तदनन्तरं घानाः पुरोडाशाः । तेभ्यश्चा-
ज्यमनन्तरं स्रुवश्च स्रुक्च । ततो जुहूरिति । एवतावद्वृत्तिवत्स-
न्निपाते च योज्यम् ॥ ११ ॥

यथा कर्मत्विजो न विहारादभिपर्यावर्ते-

रन् ॥ १२ ॥

आवश्यकाले विहारादव्यावृत्तिश्च, तत्र चैतन् कर्मत्यनेन क-
र्यते ॥ १२ ॥

प्राङ्मुखश्चेद्दाक्षिणमंसमभिपर्यावर्तेत ॥ १३ ॥

अग्निभिर्मह गमने सत्यं विधिः । अग्निनां पृष्ठतः करणं मा
पूदिति उपदेशः कर्तव्यः ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्मुखस्त्वयम् ॥ १४ ॥

अयमपि तथैव । यद्वा—द्वाम्यामपि सूत्राम्यां विद्वतानामेव पुरुषाणां प्रदक्षिणीकृत्य निर्गमनं विधीयते ॥ १४ ॥

‘उत्तरत उपचारो विहारः’ इत्युक्तः । तत्र निर्गमनप्रधान-मार्गमाह—

अन्तरेण चात्वालोत्करौ यज्ञस्य तीर्थम् ॥

उत्तरवेदिपुरीषार्थं चात्वालः । वेदिपुरीषनिधानदेश उत्करः । तयोर्मध्यं तीर्थं द्वारान्तरेण योगाद्वर्त्तेति । आह च मन्त्रः—
‘अप्याचमनं तीर्थं क इह प्रवोच इत्यनेन पथा प्रविशेत्तैर्मतस्य’
इति ॥ १५ ॥

अचात्वाल आहवनीयोत्करौ ॥ १६ ॥

अन्तरेण तीर्थमित्यनुषज्यते । अचात्वाले चात्वालान्ये दर्शपूर्ण-मासादे ॥ १६ ॥

ततः कर्तारः पत्नीयजमानौ च प्रपद्येरन् ॥

अनेन मार्गेण प्रपद्येरन् प्रविशेयुः । चशब्दादुपद्रष्टारा द्र-ष्टारश्च ॥ १७ ॥

विसंस्थिते ॥ १८ ॥

असमाप्ते यज्ञे एतद्विधानम् ॥ १८ ॥

संस्थिते च संचरोऽनूत्करदेशात् ॥ १९ ॥

संस्थिते समाप्ते च यज्ञकर्मणि संचरः प्रवेशो निर्गमश्चानूत्करदेशात् पश्चाद्विचर्यः । एतदुक्तं भवति—प्रतते यज्ञे पुरस्तात् निर्गमनप्रवेशो, समाप्ते पश्चादिति । अन्याधिक्यादिके च विहारे इदं विधानम् । इतरत्र 'तस्माद्यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यम्' इति निषेधात् ॥ १९ ॥

नाप्रोक्षितमप्रपन्नं क्लिन्नं काष्ठं समिधं वाऽभ्यादध्यात् ॥ २० ॥

अग्राविति शेषः । क्लिन्नमार्द्रम् ॥ २० ॥

अग्नेणाहवनीयं ब्रह्मयजमानौ प्रपद्येते ॥ २१ ॥

दक्षिणत आसितुमग्नेणेति । 'एनन्नन्यतरस्यामदूरेऽपश्चम्याः, एनषा द्वितीया' इति चानुशासनात् ॥ २१ ॥

जघनेनाहवनीयमित्येके ॥ २२ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते वेदिमतिलङ्घ्यानि ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतनमपरेण यजमानस्य ॥ २३ ॥

सामान्येऽप्ये तानि कुर्यात् । 'प्रणीताहवनीयं ब्रह्मायतनम्' इति सिद्धे गजमानायतनविधानार्थं आरम्भः । अतश्च 'यन-

मानायन उचिषति यन्मानयने निठति * इत्येवमादिष्येव
व्याहारेषु तस्मिन्नेव देशसंश्लेषमिच्छो भवति ॥ २३ ॥

उत्तरां श्रोणिमुत्तरेण होतुः ॥ २४ ॥

आयतनमिति शेषः । वेदेरुत्तराग्रेदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्कर आग्नीध्रस्य ॥ २५ ॥

आयतनमित्येव ॥ २५ ॥

जघनेन नाहिपत्यं पत्न्याः ॥ २६ ॥

ग्रन्थादिभिर्ज्ञानमार्गान् एतेभ्यः देशेषु आभित्यमिन्नायनप्रथमः ।
'यथा जमेतिज्ञो न विशागदभिर्ज्ञानं' इति सूत्रेण याजु-
र्ज्ञानायतनाया यचने, तद्व्यापारान्तरात् पश्यतायाः ॥ २६ ॥

तेषु कालेकाल एव दर्शनि संस्तृणाति ॥

तेषु सप्तासायनेषु । यज्ञोदकवराण्यान् बह्वर्थादप्या ।
दर्शान्तरमायतनार्थम् । एवं च होतृवदनस्य-पुंशोः तर्कमिति
भवति ॥ २७ ॥

एकैकस्य चोदकमण्डलुरुपात्तस्यादायम-
नार्थः ॥ २८ ॥

प्रतिपक्षे पुंशोः भिन्नभिन्नार्थः ॥ २८ ॥

व्रतोपेतो दीक्षितस्स्यात् ॥ २९ ॥

कतमेन व्रतेनोपेतः ?—

न परपापं वदेन्न कुध्येन्न रोदेन्मूत्रपुरीषे ना-
वेक्षत ॥ ३० ॥

परस्य प्रयतस्य । यद्यपि व्रतमात्रस्य पुरुषार्थतयैवंजातीयकानां
प्रतिषेधस्तिष्ठः । तथाऽपि क्रत्यर्थतया प्रतिषेधः संयोगपृथक्त्वात् ।
प्रायश्चित्तान्तरमस्यानृतवदनादिवदेव 'यदि यज्जुष्टो भुवस्त्वाहा' इ-
त्यादि । तथा—'दीक्षितश्चेदनृतं वदेदिमं मे गङ्गे यमुने'
इत्यादि ॥ ३० ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपति अवहं मनो दरिद्रं
चक्षुस्सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा
हासीरिति ॥ ३१ ॥ १५ ॥

अमेध्यदर्शने प्रायश्चित्तमिदं निर्देष्टुदर्शने वा । कुतः 'अमेध्य-
दृष्टं वा दृष्ट्वा जपनीत्येतदुक्तम्' इति यज्ञप्रायश्चित्तेषु द्वयोरप्य-
नुमापणात् । मन्त्रस्तु विव्रियते—'यामदेवस्यापं गायत्रं छन्दः
आपो देवता । अवहं अनिरोध्यं अनिवाग्यं मनः पापमापि स-
ङ्कल्पयनीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पयते
सङ्कल्पनियतं चासङ्कल्पनियतं च' इति । चक्षुरपि दरिद्रमेव ।
दरिद्रा गमिकुल्मनयोरिति । कुल्मितगतिरिति । श्रुतिरपि—'तस्मा-
त्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयमदर्शनीयं च' इति । किमेभिरनिरो-

ध्येः करणैः भगवानेव हि सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठः श्रेयान् स-
म्यन्पश्यति, तस्मादहं दीक्षे एव न निगमाननुपालयितुं क्षमः,
स त्वं मा मा दासीः मा त्याक्षीरिति ॥ ३१ ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिरुक्ते
प्रथमप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः.

यज्ञप्रसङ्गात् ब्राह्मणादीन् स्मृत्वाऽऽह—

चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥१॥

चतुस्तद्गुणा ब्राह्मणप्रतिबोमानुलोमानां वर्णत्वनिवृत्त्यर्था ॥ १ ॥

वर्णचतुष्टयप्रभेदेन च मनुष्ययोनय इति वक्तुं ब्राह्मणादीनां
भार्या आह—

तेषां वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्म-
णस्य ॥ २ ॥

तेषां मये ब्राह्मणस्येति सम्बन्धः । अनुपूर्व्यमरगात् प्रथमं
ब्राह्मणी ततः शत्रिया इत्येवं दृष्टव्यम् । अश्वनातीयापरि-
णयनं 'इतरयाऽसदृशीम्' इत्यविशेषकं स्यात् । आह च
मनुः—

सवर्णांश्च द्विजार्त्तानां प्रशस्ता दाक्षकर्मणि ।

कामस्तु मवृत्तानामिमा स्तु क्रमशोऽपराः ॥ इति^१ ॥२॥

^१मनु. १-१२.

तिस्रो राजन्यस्य ॥ ३ ॥ द्वे वैश्यस्य ॥ ४ ॥

आनुपूर्व्येण क्रमत इति चानुसन्धेयम् ॥ ३-४ ॥

एका शूद्रस्य ॥ ५ ॥

कामप्रवृत्तस्यापि शूद्रस्य शूद्रेव मार्यो ॥ ५ ॥

तासु पुत्रास्सवर्णानन्तरासु सवर्णाः ॥ ६ ॥

व्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । सवर्णास्सन्तरासु चेति विग्रहः । सवर्णास्समानजातीयाः । अनन्तरा इतराः । ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वाऽनन्तरेत्यादि योज्यम् । तत्र सवर्णायां जातः पुत्रस्स एव वर्ण इति व्युत्पत्त्या सवर्णः । अनन्तरायां तु सवर्णसदृश इति । आह च मनुः—

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैस्तृतीयादितान् मुतात् ।

महशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥^१ इति ॥ ६ ॥

एकान्तरद्वयन्तरास्वन्वष्टोत्रनिपादाः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य वैश्या एकान्तरा स तस्यामन्वष्टे जनयति । तस्यैव शूद्रा द्वयन्तरा तस्यां निपादम् । क्षत्रियस्य पुनस्सर्वैकान्तरा । सोऽपि तस्यामेवोष्ट्रं नाम पुत्रं जनयति । एते पूर्वैस्तु त्रयोऽस्माह षडनुलोमा अनुवृत्त्या । तत्र त्रीनोत्कर्षे क्षेत्रापकर्षे च सत्यानुलोम्यं भवति । विषर्षये तु मातिलोम्यं भवति ॥ ७ ॥

के पुनः प्रतिलोमाः ? तानाह—

प्रतिलोमास्वायोगवमागधवैणक्षत्तूपुल्कस-
कुक्षुटवैदेहकचण्डालाः ॥ ८ ॥ अम्बष्ठा-
त्प्रथमायां श्वपाकः ॥ ९ ॥ उग्रात् द्विती-
यायां वैणः ॥ १० ॥ निपादानृतीया-
यां पुल्कसः ॥ ११ ॥ विपर्यये कु-
क्षुटः ॥ १२ ॥

पुल्कसाग्निपाद्या जातस्य कुक्षुटमंज्ञेत्यर्थः । अनेनेतद्विज्ञा-
ते भवति—प्रतिलोमानुलोमेन स्त्रियां जाता. प्रतिलोमा एवेति ।
अन्यथा कथमेवमवश्यत् ॥ ८-१२ ॥

अथ बोनोत्कर्षवशात् पुनरपि वर्णान्तरमाप्तिमाह—

निपादेन निपाद्यामा पञ्चमाज्जातोपहन्ति
शूद्रताम् ॥ १३ ॥

अत्र गौतमीयम्—‘वर्णान्तरानुगमनमुत्तर्पापरुर्पाभ्यां मत्तमेन ।
पञ्चमेनानार्याः’ इति । आह नत्राभिविर्था । निपादो वेद्या-
न्तुद्रायां जात इति कृत्योच्यते ॥ १३ ॥

तमुपनयेत्पुष्टं याजयेत्सप्तमोऽविकृतो
भवति ॥ १४ ॥ १६ ॥

अविकृतः बीजमेव वर्णं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एवं तावच्छू-
द्रायां वैश्याज्जातस्यासप्तमोद्वेद्यापत्तिरुक्ता । एवमेव वेदग्रायां
जातस्य क्षत्रियापत्तिः । तथा क्षत्रियायां जातस्य ब्राह्मण्यापत्तिरु-
च्यते । वर्णत्यागादपि वर्णसङ्करो जायत इतीदं मदशयितुं
आह न मनुः—

व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।

स्वकर्मणां च त्यागेन जायते वर्णसङ्करः ॥^१ इति ॥

स्वकर्मणां त्याग उपनयनादिसंस्कारहानिः । अविकृतेत्यन्तं
वर्णसंस्कारमदर्शनार्थत्वादुपपन्नमिहाभिधानम्^२ ॥ १४ ॥

इति बोधायनोपधर्मसूत्रप्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने अष्टमोऽध्यायः

अथानन्तरमवधानमेव किञ्चिद्वक्तव्यमित्यत आह—

तत्र सवर्णास्तु सवर्णाः ॥ १ ॥

अनुलेमविषयमिदम् । वर्णान्तरमवर्णानामवर्णैरुत्पादिता अपि
मवर्णा भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

^१मनु. १०-३४.

^२“न मर्त्यमिमं इत्येकैशं मतां त्रयेण निषेधितम् । त्रिषु वर्णेषु
सादृश्यादमनो जनयेत्तु याम् । कर्मादिभीषतिश्चान्नान्यान्नादुर्मनीषिणः ॥ रय-
वाराम्बटगुनोपमागधराशौगवैगश्रुतुन्कमरुदुर्द्वन्द्वकपातचरगतप्रभृतयः” इत्य-
पिबल्लभः.

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां ब्राह्मणो वैश्यायाम्-

श्वष्ठः शूद्रायां निषादः ॥ २ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियाया जाताया तस्या ब्राह्मणेनोत्पादित । अत्र पूर्वसूत्रे आदिस्सर्वणशब्दस्मदशवर्ण इत्यनया व्युत्पत्त्या वर्तते । मृत्रारम्भस्तु तेषामपि वर्णधर्मप्राप्त्यर्थे ॥ २ ॥

पारशव इत्येके ॥ ३ ॥

सोऽय सत्ताव्यतिरेक ॥ ३ ॥

क्षत्रियाद्वैश्यायां क्षत्रियश्शूद्रायामुग्रः ॥ ४ ॥

अयमप्येसीयमतेन सत्ताव्यतिरेकप्रकारे ॥ ४ ॥

वैश्याच्छूद्रायां रथकारः ॥ ५ ॥

अस्य त्वाधनेऽधिकार । 'वर्षामु रथकार' इति । एते अनुक्रान्ता अनुगोमा ॥ ५ ॥

अथ प्रतिलोमासु यच्छूद्रबीजं तदाह—

शूद्राद्वैश्यायां मागधः क्षत्रियायां क्षत्ता
ब्राह्मण्यां चण्डालः ॥ ६ ॥

अथ वैश्यबीजमुच्यते—

वैश्यात्क्षत्रियायामायोगवो ब्राह्मण्यां वैदे-
हकः ॥ ७ ॥

क्षत्रियवीजं पुनः—

क्षत्रियाद्वाहण्यां सूतः ॥ ८ ॥

अथ वर्णसङ्करजातानां परस्परसङ्करजातानाह—

तत्राम्बष्ठोग्रसंयोगे भवत्यनुलोमः ॥ ९ ॥

उत्कृष्टवीजप्रभवायामनुलोमायां जाता अपि अनुलोमा एव भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

क्षत्तृवैदेहकयोः प्रतिलोमः ॥ १० ॥

गूढ्रक्षत्रियापत्यभवात् प्रतिलोमाद्द्वैश्यब्राह्मणीप्रभवायां प्रतिलोमा-
यामुत्पन्नेषु प्रतिलोमो भवतीत्यर्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोमका-
नुसन्धानेन वेदनीयम् ॥ १० ॥

अतः पुनरपि प्रतिलोमानेवाह—

उग्राज्जातः क्षत्तायां श्वपाकः ॥ ११ ॥ वैदे-
हकादम्बष्ठ्यायां वैणः ॥ १२ ॥ निपादा-
च्छूद्रायां पुल्कसः ॥ १३ ॥ गूद्रात्रि-
पाद्यां कुक्षुटः ॥ १४ ॥

इदमपि प्रतिलोमा भवन्तीत्यर्थप्रयोजकग्रहणार्थं, नेदाहर-
णावविरुमेव कथ्यते । एकार्थादशब्दा अनेकार्थेश्चैकशब्दान्त-
रेषु तत्र तत्र मन्व्यवहारभेदमदर्शनार्थाः । एवं च नेनेन कर्मणा
तरतमभावं विनानीयादित्युक्तं भवति । तथा च वसिष्ठः—

छन्नोत्पन्नास्तु ये केचित्प्रातिलोभ्यगुणाश्रिताः ।

गुणाचारपरिभ्रंशात्कर्मभिस्तान विजानीयुगिति^१ ॥

तद्विशेषावगतिश्च तत्परिहरणवर्णमंकरादिविशेषेण कल्पनीया ।
ततश्च ब्राह्म्याः मंस्कारहीना इति कृत्वा मनिलोभा धर्महीना इत्ये-
तदेव ॥ ११-१४ ॥

वर्णसंकरादुत्पन्नान्ब्राह्म्यानाहुर्मनीषिण इ-
ति ब्राह्म्यानाहुर्मनीषिण इति ॥ १५ ॥

१७ ॥

इति गोंधायनधर्मसूत्राद्यवगणे गोविन्दस्यामिठने
प्रथमप्रश्ने नवमोऽध्यायः

—३००—

संन्यासः प्रवर्तते । ततश्च वर्णसङ्करोपि जायते । अतस्तत्प-
रिहारार्थमाह—

पद्मागभृतो राजा रक्षेत्प्रजाम ॥ १ ॥

पद्मच्छेदोऽत्र लुप्तपूरणप्रत्ययो द्रष्टव्य । मुनिर्वैतनं भनं तद्ग्राही
भृतः । राजा नात्राभिपिक्त । स पाह्नाना मनाना पठ-
भागभागभवति । ब्राह्मणस्यानुरक्षितस्य धर्मपद्मागभागभवति । तथा च
तमिष्ठः—' राजा तु धर्मणानुशासन् पठेत् धनस्य हरेत् । अन्यत्र
ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु पठमरा मननि' इति । इष्ट वर्णमामाद्य-

धिकारावष्टम्भेन विहितो ज्योतिष्टोमादि । पूर्तं तु साधारणो धर्मः
सर्वेषां सत्यमक्रोधो दानमहिंसा प्रजननमित्यादि । अभिविक्तस्य
प्रजापरिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाधिकृत्य वदति—‘चलत-
श्चेनांस्त्वधर्मे स्थापयेत् । धर्मस्य हंशभाग्भवति’^१ इति ।
वसिष्ठश्च—‘स्वधर्मो राज्ञः परिपालनं भूतानाम्’^२ इति ॥ १ ॥

आचार्यश्च स्वधर्मेषु स्थापनमेव रक्षणमिति मत्वाऽस्येमे स्वधर्मा
इत्याह ॥

ब्रह्म वै स्वं महिमानं ब्राह्मणेऽब्रह्मदधादध्य-
यनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहसं-
युक्तं वेदानां गुप्त्यै ॥ २ ॥

पङ्कर्मयुक्तो ब्राह्मणः स्वं महिमानम् । किमर्थमेवं कृतवन् ब्रह्मे-
त्याह—वेदानां गुप्त्यै । गुप्तिः रक्षणम् ॥ २ ॥

सर्वेषां वर्णानां रक्षणायेमे क्षत्रधर्मो इत्याह—

क्षत्रे बलमध्ययनं यजनं दानं शस्त्रकोश-
भूतरक्षणसंयुक्तं क्षत्रस्य बृद्ध्यै ॥ ३ ॥

अदधादित्यनुवर्तते । किं तत् ? बलं शक्तिः वेगध्यय-
नादिसंयुक्तम् । शस्त्रयायुधम् । तथा च वसिष्ठः—‘क्षत्रेण
च प्रजापालनं स्वधर्मः’ इति । भूतग्रहणं चतुर्विधस्य भूत-
भूतस्य ग्रहणार्थम् । तथा गौतमः—‘चतुर्विधस्य मनुष्यनात्मन्या-

न्तस्संज्ञानां चलनपतनसर्पाणामायत्तं जीवनं प्रमूर्तिरक्षणम्^१
इति । क्षत्रस्य वृद्धिरभ्युदयः ॥ ३ ॥

वैशेष्येषु वैश्यकर्मादधादित्याह—

विद्वध्ययनयजनदानकृपिवाणिज्यपशुपाल-

नसंयुक्तं कर्मणां वृद्धयै ॥ ४ ॥

अध्ययनादिसंयुक्तं अध्ययनादिनिष्पादितमित्यर्थः । कृपिः
भूविलेखनम् । वाणिज्यं क्रयविक्रयव्यवहारः । कर्माणि यागा-
दीनि । तेषां ह्येवं सति वृद्धिर्भवति ॥ ४ ॥

शूद्रेषु पूर्वेषां परिचर्या ॥ ५ ॥

अदधादित्येव । पूर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । परिचर्या शुश्रूषा ।
आह चापस्तम्बः—‘शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम्’^२ इति ॥ ५ ॥

किमिति शुश्रूषा शूद्राणामित्यत आह—

पत्तो ह्यसृज्यन्तेति ॥ ६ ॥

हिशब्दो हेतोः । यस्मात्प्रजापतेः पदात्तमृष्टः तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽ-
नवश्रूतः । अतो याज्यानां शुश्रूषैव शूद्रस्य धर्मः ॥ ६ ॥

एवं चातुर्वर्ण्यधर्ममभिधाय पुनः राज्ञ एवाह—

सर्वतोर्धुरं पुरोहितं वृणुयात् ॥ ७ ॥

सर्वत्र धूर्यस्य सर्वतोधूः धूश्च व्यापारः विषयज्ञानमिहाभिप्रे-
तम् । सर्वज्ञ इति यावत् । पुरो धीयत इति पुरोहितः । तं
वृणुयात् वृणीत ॥ ७ ॥

तस्य शासने वर्तेत ॥ ८ ॥

तत्प्रयुक्तः कर्माणि कुर्यात् । स च ब्राह्मणः विद्याभिजन-
वांश्च गौतमवचनात् । स ह्याह—'ब्राह्मणं पुरोदधीत विद्याभि-
जनवाग्रूपवयससम्पन्नं न्यायवृत्तं तपस्विनम् । तत्प्रसूतः कर्म कु-
र्वीत । ब्रह्मप्रसूतं हि शत्रुमृद्वच्यते' इत्यादि ॥ ८ ॥

सङ्ग्रामे न निवर्तेत ॥ ९ ॥

युद्धे उपस्थिते पलायनपरायणेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

युद्धे तु वर्तमाने—

न कर्णिभिर्न दिग्धैः प्रहरेत् ॥ १० ॥

कर्णवन्त्यस्त्राणि कर्णानि शूलादीनि । विषेण छित्तानि दिग्धा-
नि । नसमासः प्रत्येकं प्रतिषेधमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च—

भीतमत्तोन्मत्तप्रमत्तविसन्नाहस्त्रीवालवृद्ध-
ब्राह्मणैर्न युध्येतान्यत्राततायिनः ॥ ११ ॥

भीतः ब्रम्हः । मत्तस्मृतादिषानी । उन्मत्तो विरुद्धचेष्टः ।
प्रमत्तो विगलनेताः । विगलनाहो विगलितकवनादिबन्धः । वि-

गतव्यापारो वा । शेषाः प्रसिद्धाः । तैर्न युध्येत तान् न हि-
स्यादित्यर्थः । तथा च गौतम — 'न दोषो हिंसायामाहवे । अ-
न्यत्र व्यश्वासार्थ्यनायुधकृताअलिप्रकीर्णकेशपराश्रुखोपविष्टस्थलवृक्षा-
रूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः' इति । व्यश्वासार्थीत्यत्र व्यश्वो
विसारधिरिति योजना । व्यश्वादिशब्दो दूतादिभिः प्रत्येकं
सम्बन्धनीयः । अन्ततोऽपि स्वदूतोऽहमिति यो वदति गौरहं
ब्राह्मणोऽहमिति । पूर्वोक्तान्विशिनष्टि—अन्वत्राततायिन इति ।
आततायी साहसकारी ॥ ११ ॥

तद्धिंसायां दोषामावं परकीयमतेनोपन्यस्यति—

अथाप्युदाहरन्ति—

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिन-
म् । न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं
मन्युमुच्छतीति ॥ १२ ॥

भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । भ्रूणो यज्ञं विभर्ति सर्वं ब्रु-
वते तदभिप्रेतमिति । आततायिविषयेऽपि ब्राह्मणवधे दोषोऽस्ती-
ति । इतरथा 'न तेन भ्रूणहा भवति' इति नावश्यम् ॥ १२ ॥

'पद्भगभृतो राजा' इत्युक्तम् । तस्य कचिदपवादमाह—
सामुद्रशुल्कः ॥ १३ ॥

राज्ञो भवतीति शेषः । द्वीपान्तरादाहृतं भामुद्रं वस्तु तत्स-
म्बन्धी सामुद्रशुल्कः पणद्वयम् ॥ १३ ॥

तस्मिन् भागः कियानित्यत आह—

परं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् ॥ १४ ॥

गृहीयादिति शेषः । परमुत्कृष्टद्रव्यरूपं रत्नादिद्रव्यं स्वामिने प्रदाय शेषं शतधा विभज्य दशपणं गृहीयात् । अनेन सामुद्रे दशभागशुल्क इत्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

**अन्येषामपि सारानुरूप्येणानुपहत्य धर्मं
प्रकल्पयेत् ॥ १५ ॥**

असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफलुत्वापेक्षया परं रूपमनुपहत्यैव धर्मं प्रकल्पयेदात्मार्थम् । तत्र सारफलुविभागो गौतमेनोक्तः ‘विंशतिभागशुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषध-मधुमांसतृणन्वनानां पाष्ठञ्चम्’ इति । पट्टीमितं पाष्ठञ्चम् ॥ १५ ॥

किञ्च—

**अत्राह्मणस्य प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं संवत्सरं
परिपाल्य राजा हरेत् ॥ १६ ॥**

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रणष्टशब्दः । ब्रह्मस्मृतिरिति तु विज्ञाते ब्राह्मण एवाददीत । उक्तं चैतच्छ्रोत्राधिष्ठानाध्याये ‘न नृ कदाचिद्राजा ब्राह्मणस्य समाददीत’ इति । आह च मनुः—

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा श्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक्यव्यवृत्ताद्धरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥' इति ॥

गौतमोऽपि ' प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रतिनूयु । विख्या-
प्य राज्ञा सवत्सर रक्ष्यम् । ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञश्शेषश्च '
इति ॥ १६ ॥

सर्वापराधेषु—

अवध्यो वै ब्राह्मणस्तर्वापराधेषु ॥ १७ ॥

वैश्वदेव श्रुतिमसूचनउच्यते । तथा च गौतम — ' पाङ्क्ति-
परिहायो राज्ञाऽवध्यश्चावध्यश्चादण्ड्यश्चाबाहिष्यार्यश्चापारिवाद्यश्चा-
परिहार्यश्चेति ' इति । सर्वापराधेषु ब्रह्महत्यादिष्वपि ॥ १७ ॥

तत्र तर्हि किं कर्तव्यमित्याह—

ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनस्वर्णस्तेयसुरापानेषु
कुसिन्धुभगसृगालसुराध्वजांस्तप्तेनाय-
सा ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्निर्धनम् ॥

निर्धनं कृत्वा प्रवासयेदिति शेषः । कुसिन्धुः कवचम् ।
भगः स्त्रीव्यञ्जनम् । सृगालो गोमायुः । स च शुनोपि प्रदर्शनार्थः ।
सुराध्वजः सुराभाण्डः । आह च मनु —

स्तेनस्य श्वापदः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

गुरुतल्पे भगः कार्यो ब्रह्महत्ये शिरः पुमान् ॥ इति ॥

कवन्धान्तिकेन वृष्णायेतेन ललाटेऽङ्कयति । उत्तरीयवास-
सां चौर्ये विषयान्तरं निर्वासयेत् । स्वयमेव प्रायश्चित्तं करोति ।
तस्यायं दण्डः ॥ १८ ॥

क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधस्सर्वस्वहरणं
च ॥ १९ ॥

सर्वत्र निवृष्टनातीयस्योत्पृष्टनातीयवधे वधस्सर्वस्वहरणं च
दण्डो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपा-
न् दण्डान् प्रकल्पयेत् ॥ २० ॥ १८ ॥

तुल्यापकृष्टता चात्र नानेनोऽभिजनधनवर्तनादिभिः । यथाबलं
यथास्वशक्तिः । तथा स्मृत्यन्तरम्—

देशकालवयश्शक्त्यवलं सञ्चिन्त्य कर्मणि ।

तथाऽपराधं चाऽवेक्ष्य दण्डं दृष्ट्येषु पातयेत् ॥ इति ॥

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषभैकाधिकं राज्ञ उ-
त्सृजेद्वैरनिर्यातिनार्थम् ॥ २१ ॥

दण्डः प्रायश्चित्तं चैव । यथा ‘श्वभि खादयेद्राजा निर्हीनवर्ण-
गमने स्त्रियं प्रकाशम्’ इति । राज्ञे पात्रयित्रे त्यजेत् । एवं
च वैरनिर्यातनमपि कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्यातनमप्यात-

न नाश इत्यनर्थान्तरम् । यद्वा—स्वजातीयनिमित्तकोपप्रशमनम् ।
यथा—

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम् ॥' इति ॥ २१ ॥

ज्ञातं वैश्ये दश शूद्र ऋषभश्चाधिकः ॥ २२ ॥
सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थे इति शेषः । एषोपि राज्ञे त्यागः ॥ २२ ॥

शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातः ॥

ऋषभैकादशगोत्पन्नमत्र दृश्यते । इह चान्द्रायणस्याभ्युपचयो
द्रष्टव्यः । आह च मनुः—

स्त्रीशूद्रविहङ्गवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ।
उपपातकसंयुक्तो गोत्रो मासं यवान् पिबेत् ॥

इति प्रस्तुत्य

एतदेव व्रतं कुर्युर्गोपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णवर्ज्यं शुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥' इति ॥
अन्यत्रात्रेय्या वधात् ॥ २४ ॥

तस्या वधे वक्ष्यति—'आत्रेयीवधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः'
इति । अनात्रेयीस्त्रीवधे ऋषभैकादशदानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

धेन्वनहुहोश्च ॥ २५ ॥

वध इति शेषः । धेनुः पयस्विनी अनङ्गानारोपितभारवह-
नक्षमः पुङ्गवः । अयमपि ऋषभैकादशगोदानातिदेशः ॥ २५ ॥

धेन्वनडुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ॥ २६ ॥

ऋषभैकादशगोदानस्यान्ते । अत्र दानतपसोस्समुच्चयः । अत
एतत् ज्ञापितं भवति—धेन्वनडुहावत्र विशिष्टपुरुषसम्बन्धिनाषग्नि-
होत्रादिविशिष्टोपयोगार्थी । दुर्मिक्षादिषु च बहुदोग्धृत्वेन बहुवो-
दृत्वेन प्रजासंरक्षणार्थी चेति । अन्यथा शूद्रहत्यातः तस्य प्रा-
यश्चित्तं गुरुतरं न स्यादिति ॥ २६ ॥

आत्रेया वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ॥

‘रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येष दाम्पत्यं भवति’ इति ।
गोवध इत्यन्ये । क्षत्रियवधदण्डप्रायश्चित्तयोरुभयोरयमतिदेशः ॥

**हंसभासवर्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलूक-
कण्टकडिडिकमण्डूकडेरिकाश्ववध्रुनकु-
लादीनांवधे शूद्रवत् ॥ २८ ॥**

शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति ।
सर्वत्र नातिदेशो मानार्थानता । इह मण्डूकग्रहणं मार्जारदीना-
मपि प्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—

मार्जारनकुलं हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।

भगोधोल्ककाकांश्च शूद्रहत्याग्रतं चरेत् ॥^२ इति ॥

प्रचलाको लिम्बः । डिङ्गिकः चुचुन्दरी । आदिग्रहणात्
क्रुधक्रोधैरपि ग्रहणम् । 'क्रुधक्रोधौ शूद्रहत्यावत् प्राय-
श्चित्तम्' इति स्मृत्यन्तरात् । एवं तावत् 'शास्ता राजा दु-
रात्मनाम्' इति मत्वा प्रायश्चित्तान्यपि राज्ञा कारयितव्यानी-
त्यर्थः । तानि दिक्प्रात्रेण दर्शितानि ॥ २८ ॥

साम्प्रतं पापप्रसङ्गात् कूटसाक्षिनिवृत्त्यर्थं साक्षिप्रकरणमारभ्यते ।
तत्र प्रथमं मृषावदने परिहरन् वदति—

लोकसङ्ग्रहणार्थं यथादृष्टं यथाश्रुतं साक्षी
ब्रूयात् ॥ २९ ॥

द्वयोः परस्परविप्रतिपन्नोऽज्ञातमर्थं साक्षिभिर्भावयेत् । महान-
नपरिग्रहार्थं तत्र साक्षी यथादृष्टं निरपेक्षप्रमाणेनावगतं यथाश्रुत-
माप्तवाक्यादवगतं तथैव ब्रूयात् ॥ २९ ॥

पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षि-
णम् । पादस्तभासदस्तर्वान् पादो रा-
जानमृच्छति ॥ राजा भवत्यनेनाश्व
मुच्यन्ते च सभासदः । एनो गच्छति
कर्तारं यत्र निन्द्यो ह निन्द्यते ॥ ३० ॥

राज्ञा सम्यक्परीक्षणा कर्तव्येति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः ।
इतरथा अधर्मस्य कृतस्य पाद एव तत्कर्तारं गच्छेत् । इतरे

त्रयः पादाः साक्षिसभासद्वाजगा इत्युक्तम् । सम्यक्परीक्ष्य दुष्ट-
निग्रहः परीक्षाकारिणां पापप्रमोचनार्थ इति द्वितीयश्लोकार्थः ॥३०॥

तत्र परीक्षावेद्यायां पृथक् श्लोकसंचयः—

साक्षिणं त्वेवमुद्दिष्टं यद्वात्पृच्छेद्विचक्षणः ॥

अधुना निर्दिष्टान् साक्षिण एवं पृच्छेदिति पदान्वयः ॥३१॥

कथं पृच्छेत्—

यां रात्रिमजनिष्ठास्त्वं यां च रात्रिं मरि-
प्यसि । एतयोरन्तरा यत्ते सुकृतं सुकृतं
भवेत् ॥ तत्सर्वं राजगामि स्यादनृतं
ब्रुवतस्तव ॥ ३२ ॥

सुकृतं धर्मः । स च सुष्ठु वृत्तो यथाविध्यनुष्ठितः । यमनृ-
तेन पराजयति तद्रामी त्वदीयो धर्म इति याज्ञवल्क्योभिप्रैति—

सुकृतं यच्चया किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानीहि पराजयति यं मृषा ॥

इत्यवदत् ॥ ३२ ॥

विद्य—

त्रीनेव च पितॄन् हन्ति त्रीनेव च पिताम-
हान् ॥ ३३ ॥

अनृतवदनमात्रे एष दोषः ॥ ३३ ॥

साक्ष्यनृते तु—

सप्त जातानजातांश्च साक्षी साक्ष्यं मृषा व-
दन् ॥ ३४ ॥

आत्मनः पूर्वापरान् सप्तसप्त हन्तीत्यर्थः । अधर्मप्रवणचित्ता-
नां आत्मीयवैश्यहननोपाये वैराग्यं भवतीत्येवं सान्त्वनम् ॥ ३४ ॥
अपेक्षानीं विप्रतिपत्तिविषयभूतदृष्टविशेषापेक्षयाऽनृतवदने दोषमाह—

हिरण्यार्थेऽनृते हन्ति त्रीनेव च पिताम-
हान् । पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति
गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं
पुरुषानृते । सर्वं भूम्यनृते हन्ति साक्षी
साक्ष्यं मृषा वदन् ॥ ३५ ॥

अत्र हिरण्यशब्दो रजतादिवचनः ।

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ॥

इति सुवर्णविषये मानवदर्शनात् ॥ ३६ ॥

अथ साक्षिलक्षणमाह—

चत्वारो वर्णाः पुत्रिणः साक्षिणस्स्युरन्यत्र

श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजितमानुष्यहीनेभ्यः

॥ ३६ ॥

मानुष्यहीनो बुद्धिहीनः । एते श्रोत्रियराजन्यप्रव्रजिताः
वचनादसाक्षिण । बुद्धिहीनस्तु दृष्टदोषात् । तथा च नारदः—

वचनादोपतो भेदाः स्वयमुक्तिर्मृत्वान्तरः ।

श्रोत्रियः....वचनात्ते न स्युर्दोषदर्शनात् ॥^१ इत्यादि ॥ ३६ ॥

साक्षिद्वैधे मति राज्ञा तत्पुरुषैश्च किं कर्तव्यमित्याह—

स्मृतौ प्रधानतः प्रतिपत्तिः ॥ ३७ ॥

प्राधान्यं तपोनिर्दिष्टविद्यादिभिस्तद्वचनात् प्रतिपत्तिः निश्चयः ।
कार्यं इत्यध्याहारः । किमुक्तं भवति—

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥^२

इत्येतदुक्तं भवति ॥ ३७ ॥

अतोऽन्यथा कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

उक्तोपायादुपायान्तरेण निर्णये सन्नि कर्तव्यं नाम दोषो
भवति । कर्तुं नरकं तस्मिन् निपातः कर्तव्यम् ॥ ३८ ॥

तत्र च प्रापश्चित्तमाह—

द्वादशरात्रं जुहुयादिति ॥ ३९ ॥ १९ ॥

^१ना. स्मृ. प्रथमत्यवहते. १५७.

^२या स्मृ. २-७८.

धृनमिति शेषस्तथात् । तावदाहवनीय एवाय होम राज्ञो राज-
जपुरुषाणा च । कूष्माण्डानि 'यद्देवा देवहेळनम्' इत्यारभ्य
ण्यत्यपाल[?]प्रसिद्धानि । प्रतिमन्त्र च होमभेद । प्रत्यह होमा-
वृत्तिरिति केचिन् । अपरे द्वादशरात्रस्य सल्लेखाद्वाहु ॥ ३९ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविचरणे गोविन्दस्वामिहृते

प्रथमप्रश्ने दशमोऽध्यायः

'साक्षिण पुत्रिण' इत्युक्तम् । केनोपायेन पुत्रिणो भव-
न्तीत्येतत्सङ्गेन विवाहनामवतार —

अष्टौ विवाहाः ॥ १ ॥

उच्यन्त इति शेष । नियमार्थमदृष्टार्थं च । तत्रश्च वक्ष्यमाण-
ब्राह्मादिनियमधर्मलक्षणनिमित्तवर्णसङ्करो भवतीत्येतदर्थस्मृचिन् भ-
वतीति ॥ १ ॥

तत्राह—

**श्रुतशिले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने क-
न्यादानं ब्राह्मः ॥ २ ॥**

अयमाद्यो धर्मविवाहः । श्रुत वेदार्थज्ञान शील सर्वसहिष्णुता ।
ब्रह्मचारी उपकुर्वाणोऽरुजरेताश्च । कन्या असनयोनि । आ-
ह च मनु —

आन्जलय चार्चयित्वा च श्रुतशीलनते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः^१ ॥ इति ॥

आच्छाद्यालङ्कृत्यैषा सहधर्मश्चर्यतामिति
प्राजापत्यः ॥ ३ ॥

‘आच्छादनालङ्करणे कन्याया एव । वरस्याप्येके । ‘एषा’
इत्यादिमन्त्रः । एषा ते भार्या । स्वकीयो द्रव्यसाध्यो धर्मोऽ-
नया सह चर्यतामिति मन्त्रार्थः । एष प्राजापत्यो नाम द्वितीयः ॥
तृतीयस्तु—

पूर्वां लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते
दत्त्वा ग्रहणमार्पः ॥ ४ ॥

वैवाहिकीनां लाजाहुतीनां प्रथमाहुत्यनन्तरं कन्यास्वामिने गो-
मिथुनं वरं प्रदाय तस्या एव पुनर्ग्रहणमार्पो नाम विवाहः ॥ ४ ॥

चतुर्थः पुनः—

दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेदि ऋत्विजे स
दैवः ॥ ५ ॥

ऋत्विग्वरणवेलायामेव कंचिद्वरसम्पन्निर्युक्तमृत्विक्त्वेन वृत्त्वा
दक्षिणाकाले तदीयमागेन सह कन्यां तस्मै दद्यात् । स च तां
प्रतिगृह्य समाप्ते यज्ञे ‘प्रजापतिस्त्रियो यशः’ इति षड्भिर्मन्त्रैः
पुनः प्रतिगृह्य शुभे नक्षत्रे विवाहं कुर्यात् । स दैवो नाम ॥ ५ ॥

सकामेन सकामायां मिथस्संयोगो गान्ध-
र्वः ॥ ६ ॥

सयोगस्ममवाय । विवाहहोमस्तु यथाविध्येव । एवल-
क्षणको गान्धर्वो नाम पञ्चम ॥ ६ ॥

पठस्तु—

धनेनोपतोप्यासुरः ॥ ७ ॥

वन्यावन्तमुपतोप्य । यथाविध्येव होम ॥ ७ ॥

सप्तम उत्तर —

प्रसह्य हरणाद्राक्षसः ॥ ८ ॥

अत्रापि तथैव विवाह । यथा तरुणीहरण तथैव राक्षस ॥ ८ ॥

तथाऽष्टम —

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वोपयच्छेदिति पैशाचः॥

मदनीयेन द्रव्येण मत्ताम् । प्रमत्ता भयादिना प्रणष्टेचेता ।
उपयमन चाहुर्मैथुनम् । एव त्वाह च मनु —

सुप्तां मत्ता प्रमत्ता वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहाना पैशाचः प्रथितोऽष्टमः^१ ॥ इति॥

तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः-
पूर्वश्रेयान् ॥ १० ॥

ब्राह्मप्राजापत्यार्पदेवाश्चत्वार प्रशस्ता । तत्रापि पूर्वपूर्ववि-
वाह उत्तरोत्तरात् वेदितव्य ॥ १० ॥

उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् ॥ ११ ॥

उत्तरेषां वर्णानामुत्तरे गान्धर्वासुरगक्षसपैशाचाश्चत्वारो विवाहाः । अत्रापि पूर्वपूर्वदेश्रयानिति वक्तव्ये उत्तरोत्तरः पापीयानिति वचनं पुनरन्त्यस्यात्यन्तपापिष्ठत्वख्यापनार्थम् । उदाहृतं चात्र मानवम्—‘स पापिष्ठो विवाहानाम्’ इति ॥ ११ ॥

अत्रापि पञ्चसप्तमौ क्षत्रधमनिगुतौ तत्प्रत्ययत्वात् क्षत्रस्येति ॥ १२ ॥

तत्प्रत्ययत्वं तत्प्रधानत्वम् । बलं हि राज्ञां प्रधानम् । तथा चोक्तम्—‘क्षत्रस्य बलान्वितम्’ इति । आसुरेऽपि धनं बलहेतुतयाऽभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्राणाम् ॥ १३ ॥

पञ्चमो गान्धर्वः स वैश्यानां भवति । अष्टमः पैशाचः स शूद्राणाम् ॥ १३ ॥

ईदृश्याः व्यवस्थायाः को हेतुरिति बुभुत्सूनाह—

अयन्त्रितकळत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति ॥

अयन्त्रितं अनियतं कळत्रं भार्या येषां ते भवन्ति अयन्त्रितकळत्राः । दारेष्वत्यन्तनियमस्तेषां न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तद्वा कथमिति चेत्—

कर्पणशुश्रूषाऽधिकृतत्वात् ॥ १५ ॥

कर्पण वाणिज्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । निरुष्टकर्माधिकृतत्वा-
त्तयोर्विवाहा अपि तादृशा एवेत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

गान्धर्वमप्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानु-
गतत्वात् ॥ १६ ॥ २० ॥

एतदपि गान्धर्वस्य लक्षणम्—‘सकामेन सकामायाम्’
इति । तत्र स्नेहो मनश्चक्षुषो निबन्धः । तदनुगत विहित-
विवाहकर्म । तथा चापस्तम्ब—‘यस्या मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्या-
मृद्धिर्नेतरदाद्रियेत’ इति ॥ १६ ॥

यथा युक्तो विवाहस्तथा प्रजा भवतीति
विज्ञायते ॥ १७ ॥

प्रशस्ते विवाहे यत्न आस्थेय इत्यभिप्रायः । तथा च सति
तत्रोत्पन्ना पुत्रा अपि साधवो भविष्यन्ति ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

साधवस्त्रिपुरुषमार्पाद्विंश दैवाद्विंश प्राजाप-
त्याद्विंश पूर्वान् दशापरानात्मानं च ब्रा-
ह्मीपुत्र इति विज्ञायते ॥ १८ ॥

अतोऽस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवतीत्येव ॥ १८ ॥

तदाह—

वेदस्वीकरणशक्तिरप्येवंविधानामिव पुत्रा-
णां भवतीति ॥ १९ ॥

ऋज्वेतत् ॥ १९ ॥

आसुरादिविवाहो ब्राह्मणानां निन्द्य इत्याह—

क्रीता द्रव्येण यानारी सा न पत्नी विधीयते ।

सा न दैवे न सा पित्र्ये दार्सीं तां

कश्यपोऽब्रवीत् ॥ २० ॥

क्रीताया वेदोक्तकर्मण्यधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

कन्याविक्रयोपि न कर्तव्य इत्याह—

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमो-

हिताः । आत्मविक्रयिणः पापाः महा-

किल्बिषकारकाः ॥ पतन्ति नरके घोरे

घ्नन्ति चासप्तमं कुलम् । गमनागमनं

चैव सर्वं शुल्को विधीयते ॥ २१ ॥

कन्याविक्रयी कुत्सितनन्मभागवति अग्रपाती च तस्मात्क-
न्याविक्रयो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नानां पुत्राणां वेदस्वीकरणे शक्तिरित्युक्तम् ।
तत्राविधेन वेदस्वीकरणायानध्ययनप्रकरणमारभ्यते—

पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्याऽग्रयुत्पातभूमिक-
म्पश्मशानदेशपतिश्रोत्रियैकतीर्थप्रयाणे-
प्वहोरात्रमनध्यायः ॥ २२ ॥

पौर्णमासी तिथिः यस्यां चन्द्रमा पूर्ण उत्सर्गः । अष्टका
माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्टादष्टमी । अमावास्या अमा सह
सूर्येण यस्यां तिथौ चन्द्रमा वसति सा अमावास्या । अ-
ग्रयुत्पातः यस्मिन् ग्रामे दाहस्तस्मिन् ग्रामे । भूमिकम्पो भुवश्च-
लनम् । श्मशानं शवशयनम्, शरीरस्य दहनभूमिः निक्षेपभू-
मिर्वा । गमनदिवसोपि प्रयाणम् । तच्च देशपत्यादिभिः प्रत्ये-
कमभिसम्बन्धते । देशपतेः राज्ञः राष्ट्रे प्रवासे मरणदिवसेऽपि ।
एकतीर्थः एकस्तीर्थः गुरुः ययोरिति विग्रहः । एतेष्वहोरात्रं
नाधीयीतेति ॥ २२ ॥

वाते पूतिगन्धे नीहारे च नृत्तगीतवादित्र-
रुदितसामंशब्देषु तावन्तं कालम् ॥ २३ ॥

वातो वायुः दिवा चेत्यामुगन्धहरः । नृत्तं स्वेत् वर्णश्रा-
वि । पूतिगन्धो दुर्गन्धः । नीहारोऽञ्च हिमद्रवणं तच्च हिमानी ।
तेष्वनध्यायः । वादित्रं वीणावादनम् । यावदेव न निवर्तते
तावदनध्यायः ॥ २३ ॥

स्तनयित्नुवर्षविद्युत्सन्निपाते त्र्यहमनध्या-
योऽन्यत्र वार्षिकात् ॥ २४ ॥

स्तनयितुर्मैत्र्यगर्जितम् । विद्युत्तटित् । अप्रमृष्टमन्यत् ॥ २४ ॥

वर्षाकालेऽपि वर्षवर्जमहोरात्रयोश्च तत्कालम् ॥ २५ ॥

वर्षाकालेऽपि विद्युत्स्तनयितुस्तन्निपातो भवति चेदाऽस्तमयादन-
ध्यायः । रात्रौ चेदोषस्तः ॥ २५ ॥

पित्र्यप्रतिग्रहभोजनयोश्च तद्विवक्षेयः ॥

पितरो देवता यस्य कर्मणस्तत्पित्र्यं तस्मिन् आमश्राद्धार्थं
वा भोजनार्थं वा निमन्त्रणप्रभृत्यनध्यायः ॥ २६ ॥

भोजनेष्वाजरणम् ॥ २७ ॥

अनध्याय इत्येव । भोजनपक्षे निमन्त्रणप्रभृत्याजरणमित्य-
र्थः ॥ २७ ॥

रुधं पुनरभुक्तवत्येव भोजनमभ्युपगम्य आमन्त्रणरूपे पाणौ
नामश्राद्धेऽनध्याय इत्याशङ्क्याह—

पाणिमुखो हि ब्राह्मणः ॥ २८ ॥

आमश्राद्धस्याप्येतदेव लिङ्गम् ॥ २८ ॥

एतदेव द्रवयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

भुक्तं प्रतिगृहीतं च निर्विद्वेषमिति श्रुतिः ॥

अनध्याय एवायमविशेष । प्रायश्चित्त तु प्रतिगृहीतेऽर्थमेव ।
'आमश्रेदर्धमेव' इति स्मरणात् । भोजनप्रायश्चित्तं च स्मृत्यन्तरा
दवगन्तव्यम्—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके तथा ।
पक्षत्रये तु कृच्छ्रं स्यात् पाण्मासे कृच्छ्रमेव तु ॥
सपिण्डे तु त्रिरात्रं स्यात् एकरात्रस्तथाऽब्धिके ॥
दशकृत्य पित्रेदापो गायत्र्या चाभिमन्त्रिता ।
मासि श्राद्धे च ता एव नित्यश्राद्धे जपेच्च ताम् ॥ इति ॥

पितर्युपरते त्रिरात्रम् ॥ ३० ॥

उपरते मृते । अनध्याय इत्यनुवर्तते । असमावृत्तस्यायम् ।
समावृत्तस्य त्वगुचिभावोदेवानध्याय प्राप्त । अत्रोपाध्यायमेव
वेदप्रदानात् पितेत्याह । साक्षात्पितरि द्वादशाहविधानात् । 'मा-
तरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहा' इति ॥ ३० ॥

अथमयमपि पितेति चेत्तदाह—

द्वयमु ह वै सुश्रवसोऽनूचानस्य रेतो ब्राह्म-
णस्योर्ध्वं नाभेरधस्तादन्यत् स यदूर्ध्वं
नाभेस्तेन हैतत् प्रजायते यद्ब्राह्मणानु-
पनयति यदध्यापयति यद्याजयति य-
त्साधु करोति सर्वाऽस्यैषा प्रजा भवति ।
अथ यदवाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी

प्रजा भवति तस्माच्छ्रोत्रियमनूचान-
मप्रजांसीति न वदन्ति ॥ ३१ ॥

उह वै इति निपातद्वयं त्रयं वा शब्दशोभार्थम् । सुश्रवस इति । शृणोनेरौणादिकोऽमुन् प्रत्ययः । श्रमेण श्रुतवत इत्यर्थः । अनूचानो वेदतदर्थज्ञाध्यायी । ईदृशस्य ब्राह्मणस्य द्वयं रेतः प्रजननहेतुर्विद्यते । तत्र ऊर्ध्वं नाभेरकम् । स च ब्राह्मणवायुः नाभेरुत्पिनो वक्त्रविवराद्विविधानां शब्दानामभिव्यञ्जकः । अवाचीनोऽन्यन् । स च नाभेरवाचीनः अवर्गितस्त्रः सर्गशुक्लहेतुः वायुः । तत्र ऊर्ध्वाग्रेण रेतसा चतस्रः प्रजा उत्पादयति उपनयनाध्यापनयाजनसाधुरुताभिः । अस्मैव हीत्थं प्रजा उत्पादयितुं शक्तिरस्ति । एतद्धि प्रजानां श्रेष्ठतरं जन्म शरीरान्तरेऽप्यनुग्राहकत्वात् । तथा चापस्तम्बः—‘तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः’ इति । पशुवदेवेत्यभिप्रायः । उक्तं च—‘कामं मातापितरौ चैनमुत्पादयतो मियः’ इति । अथ यदवाचीनं नाभेस्तेन हास्यौरसी प्रजा भवति । यस्मादेवंविधस्य पुरुषस्य चतस्रः प्रजास्मन्नातिः केवलं श्रोत्रियस्याध्यापननिमिताऽस्ति तस्मादौरस्याभावेऽप्यमुमप्रजोमीति विद्वांसो न वदन्ति । तस्माद्धेदप्रदानपितरि मृते अहमनध्यायो युक्तः ॥ ३१ ॥

यस्मादेवम्—

तस्माद्विनामा द्विमुखो विप्रो द्विरेता द्विज-
न्मा चेति ॥ ३२ ॥

द्वे नामनी यस्य स द्विनामा 'तस्माद्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुकः'*
इति श्रुतिः । अर्धुकस्समृद्धः । द्वे चास्य मुखे पाणिरास्यमिति
द्विमुखः । द्वे रेतसी शुक्लमेकं, द्वितीयं वदन् । जन्मनी अपि द्वे मातु-
रर्धे ब्रह्मणश्च ॥ ३२ ॥

*अथ प्रकृतमनुसंरामः—

शूद्रापपात्रश्रवणसंदर्शनयोश्च तावन्तं का-
लम् ॥ ३३ ॥

समुच्चिनयोरप्यपपात्रनिषेधः । ततश्च कुर्यादिति रोहिते अपपात्रे
अनध्यायम् ॥ ३३ ॥

नक्तं शिवाचिरावे नाधीयीत स्वप्नान्तम् ॥

रात्रौ शिवाचिरावे वृद्धगोमायुस्ते । न च विशिष्टं, ततः
तस्मिन् सति सुप्त्वा बुद्ध्याऽध्येतव्यम् ॥. ३४ ॥

अहोरात्रयोस्सन्ध्ययोः पर्वसु च नाधीयीत ॥

तत्रैका मन्ध्याऽरुणप्रभातमारभ्य आसूर्योदयदर्शनात् । अपराऽ-
स्तमयादारभ्य आनक्षत्रोदयात् । पर्वस्विति बहुवचनात् बहुच-
स्तिथयो गृह्यन्ते । एका तावत्पर्वद्वयमध्यगता अष्टमी । उभ-
योरपि पर्वणोरभिनस्तिथिद्वयं चतुर्दशी प्रतिपद्येति । अत्रोऽष्ट-
मीद्वयं चतुर्दशीद्वयं प्रतिपद्यं च गृहीतं भवति । नराब्दा-
ध्यां तिथावादित्योऽस्मिन्मेति माऽभिप्रेता । तथा हि—

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिर्मुनिभिः प्रोक्ता दानाध्ययनकर्मसु ॥ इति ॥

अन्यथा तावन्तं कालं सासा तिथिरित्यर्थस्तथात् ॥ ३५ ॥

पर्वप्रसङ्गादित्यमन्यः पर्वणि नियम उच्यते—

न मांसमश्रीयान्न स्त्रियमुपेयात् ॥ ३६ ॥

एतदतिक्रमेऽप्यध्ययनविघ्न एव भवतीति कल्प्यते ॥ ३६ ॥

श्रुतिरेषाऽत्यभिमानिनी विज्ञायत इति गमयति—

पर्वसु हि रक्षःपिशाचा व्यभिचारवन्तो
भवन्तीति विज्ञायते ॥ ३७ ॥

पर्वसु रक्षांसि पिशाचाश्च व्यभिचारवन्तः । वि वैविध्ये,
अभीत्याभिमुख्ये, चरतिः गमने मक्षणे च वर्तते । पर्वसु विविधं
गच्छन्ति विविधं मक्षयन्ति च । पर्वसु अभिगमनमांसाशनवन्तीत्यर्थः ।
तद्यदि मनुष्या अपि कुर्युः तद्रक्षपिशाचा जायन्ते । अनोऽ-
स्मादेव भयान्न कर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

प्रकरणाधर्मवानुसरति—

अन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वहोरात्रमनध्यायोऽ-
न्यत्र मानसात् ॥ ३८ ॥

अद्भुतमाश्रयम् । यथा वणिज्जति । यथाऽम्बुनि प्रावाणः

वन्ते । जले चाग्न्युद्भवं कौ अत्योद्भव इत्याद्युत्पातः ।
रार्थविपर्ययप्रदर्शनम् । यथा स्यावरस्य देशान्तरगमनप्रतिमारोदन-
धिरस्त्ववणादि । यद्वा—पृथीतत्पुरुषोऽयमदुतोत्पात इति । अन्येषु
वाहुतोत्पानेष्विति । एतेष्वहोरात्रमनध्यायोऽन्यत्र मानसात् अध्य-
यनात् । मानसाध्ययनविशिष्ट एव सर्वानध्यायविशेषो द्रष्टव्यः ।
कचिन्मानसेऽपि निषेधदर्शनात् । यथा—

उदके मध्यरात्रे च विष्मूत्रे च विसर्जयन् ।

उच्छिष्टश्राद्धभुक्चैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ इति ॥

मानसेऽपि जननमरणयोरनध्यायः ॥

अपिशब्दाद्वाचिकेऽपि । जननमरणग्रहणं सर्वेषामात्माशुचिभावा-
नामुपलक्षणम् । तथा च स्वाध्यायब्राह्मणम्—‘तस्य वा एतस्य
यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यदेशः’* इति ॥ १९ ॥

‘शुचिनाऽधीयीत’ इति यदुक्तं तद्वाचिकस्यैव मा विज्ञायीति
मानसार्थं विनिन्दन्ति—

अथाप्युदाहरन्ति—

हन्त्यष्टमी ह्युपाध्यायं हन्ति शिष्यं च-
तुर्दशी । हन्ति पञ्चदशी विद्यां तस्मात्प-
र्वणि वर्जयेत् ॥ तस्मात्पर्वणि वर्जये-
दिति ॥ ४० ॥ २१ ॥

‘उपाध्यायहनेने तदलाभकृतः विघ्नः’ लक्ष्यते । एवं शिष्यह-
नेननापि । तदध्येत्रभावकृतः । विद्याहनेननापि पुरुषान्तरनैरपे-
क्ष्यभावो लक्ष्यते । अन्योऽप्यध्ययनविघ्नसङ्गावो द्रष्टव्यः । अत्य-
न्तनिश्श्रेयसत्वादध्ययनस्य विघ्नसन्ततिरवश्यंभाविनी । सा च तद्व-
र्जनेनैव परिहरणीया । तथाचोक्तम्—‘श्रेयांसि बहुविघ्नानि’
इति ॥ ४० ॥

इति बोधायनीयधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते
प्रथमप्रश्ने एकादशोऽध्यायः.

प्रथमप्रश्नस्तमाप्तः

अथ द्वितीयप्रश्नः.

ब्रह्महत्यादिषु दण्ड उक्तः ‘अवध्यो वै ब्राह्मणस्तर्वापराधेषु’
इत्येवमादिना—

अथातः प्रायश्चित्तानि ॥ १ ॥

वक्ष्याम इति शेषः । विहिताकरणप्रतिपिद्धसेवानिमित्तदोष-
फलं ये कर्मभिः नानुभूङ्क्ते तानि प्रायश्चित्ताति । तत्रापराधिनोऽ-
नुतापिनो बलादानीतस्य दण्डप्रायश्चित्तयोस्तमुच्चयः । स्वयमेवा-
गत्य राज्ञे वेदयमानस्य दण्ड एव । यः पुनरनुतापेन प्राय-
श्चित्तमनुतिष्ठति तस्य तेनैव भावितव्यम् । एनोभूयस्तेव क्रम-
नियमे हेतुः ॥ १ ॥

इदमत्र प्रधानम्—

• भ्रूणहा द्वादश समाः ॥ २ ॥

भ्रूणहा ब्रह्मघ्नः भ्रूणो यज्ञं विभर्ति वा नयतीति तत्साधन-
वधकारी भ्रूणहा ब्रह्महेति यावत् । समा. संवत्सरान्वश्यमा-
णघ्नतं चरेत् ॥ २ ॥

तदाह—

कपाली खट्वाङ्गी गर्दभचर्मवासा अरण्यनि-
केतनः श्मशाने ध्वजं शवशिरः कु-
त्वा कुटीं कारयेत्तामांसेत् सप्तागारा-
णि भैक्षं चरन् स्वकर्मचक्षाणस्तेन
प्राणान्धारयेदलब्धोपवासः ॥ ३ ॥

• खट्वाया अङ्गं पदादि तद्वृण्डायं भवति । गर्दभचर्म वासो
यस्य स तपोक्तः । अरण्यमस्य निकेतनं विहरणदेशः । च-
क्रमणदेश इति यावत् । श्मशानं निस्कम् । तत्र कुटीं
कारयेदिति सम्बन्धः । शवस्य शिरः ध्वजं निह्ने कुर्यात् भि-
क्षाकाले । य एता एतच्चरति तस्य शिर इति । यस्य यस्य
चिदित्यन्ये । तथा च सति शवग्रहणमकिंभित्त्वा स्यात् ।
स्वकर्मचक्षाणः ब्रह्महाऽहमस्मीति ब्रह्मघ्ने भिक्षा देहीति द्रुवन् स-
धरन्त्यपि यदि भिक्षा सप्तरथमारुह्य न लभेत् तदोपनाम कार्यः ।
तामेव कुटीमधिरमेत् । एवं द्वादशसमाश्चरन् पुनो भवति ।

ब्राह्मणाधिकारमिदं प्रायश्चित्तम् । यतस्सुमन्तुराह—‘ ब्राह्मणो ब्राह्मणं हत्वा ’ इति ॥ ३ ॥

अधुना द्वादशवार्षिकस्य व्रतस्य प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अश्वमेधेन गोसवेनाग्निष्टुता वा यजेत ॥ ४

आहिताग्नेरिष्टप्रथमसोमस्य एतथोश्चित्तसमाधानं कार्यम् । अश्वमेधस्तु राजघत्तत्वात् ‘ राजा विजितसर्वभौमः ’ इत्येवंविशिष्टस्य राज्ञो भवति ॥ ४ ॥

अश्वमेधावभृथे वाऽऽत्मानं प्लावयेत् ॥ ५ ॥

अन्यस्याप्यश्वमेधावभृथे आत्मानं स्नापयेत् । एतानि प्रायश्चित्तानि हन्तृगुणापेक्षया हन्यमानगुणापेक्षया वा विकल्प्यन्ते ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।

ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्व-

के । मतिपूर्वं व्रतस्तस्य निष्कृतिर्नो-

पलभ्यते ॥ ६ ॥

‘ तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत न निहन्यात् ’* इति ब्राह्मणं विज्ञाय हननमुच्यते । अमतिपूर्वक इत्यनेन च ब्राह्मणोऽयमिति निश्चितेऽपि प्रमादकृतं हननम् ॥

आह च मनुः—

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते^१ ॥ इति ॥

यथा—

कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्^१ ॥ इति ॥ ६ ॥

अथ ब्राह्मणविषयहिंसायामेव प्राग्भाविषु व्यापारेषु प्रायश्चित्तामाह—

अपगूर्य चरेत्कुच्छ्रमतिकुच्छ्रं निपातने ।
कुच्छ्रं चान्द्रायणं चैव लोहितस्य प्र-
वर्तने ॥ तस्मान्नैवापगुरेत न च कु-
र्वीत शोणितमिति ॥ ७ ॥

कथं पुनरवगम्यते ब्राह्मणापगोरणादिष्वेवैतानि प्रायश्चित्तानीति ?
उच्यते—निषेधस्तावद्ब्राह्मणविषय एव उपलभ्यते । ‘तस्माद्ब्राह्म-
णाय नापगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यात्’* इति । यत्र च
निषेधः प्रायश्चित्तेनापि तत्रत्येन भवितव्यम् । अपगूरणं नाम
हिंसार्थमुद्यमः । अपसृष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

नव समा राजन्यस्य ॥ ८ ॥

वध इति शेषः । नवसंवत्सरान् राजन्यस्य वधे प्रकृतं ब्रह्म-
चर्यं चरोदिति ॥ ८ ॥

तिस्रो वैश्यस्य ॥ ९ ॥

संवत्सरत्रयं प्राप्तं ब्रह्मचर्यचरणम् ॥ ९० ॥

संवत्सरं शूद्रस्य स्त्रियाश्च ॥ ९० ॥

शूद्रं हत्वा संवत्सरं प्रायश्चित्तमित्यनुवर्तते । चशब्दः
क्षत्रियवैश्ययोरापि निर्गुणयोर्हने एतदेव प्रायश्चित्तमिति दर्शयि-
तम् ॥ १० ॥

ब्राह्मणवदत्रेय्याः ॥ ९१ ॥

अत्रेयी आपन्नगर्मा । तथा वसिष्ठोपि ब्रूते—‘रजस्वला-
मृतुस्नातामात्रेयीमाहुः । अत्र ह्येव्य दम्पत्यं भवति’^१ इति ।
ब्राह्मणवदिति । स्वनातीयात्रेय्याः वधे स्वनातीयपुंवधवत्
प्रायश्चित्तमित्यतिदेशः । विगुणविभागोपि द्रष्टव्यः । सगुणहन-
नप्रायश्चित्तं सगुणहनन एवातिदिश्यते । एवमस्वामिकद्रव्यप्रक-
रणे^२ पुनर्ब्रह्महत्यादिषु यदभिहितं तेन सहेतेषा विकल्पव्यवस्था-
समुच्चया अत्र हन्यमानगुणापेक्षया वेदितव्याः ॥ ११ ॥

गुरुतल्पगुस्तप्ते लोहशयने शयीत ॥ ९२ ॥

तत्र तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । तथा यो मे-
थुनमाचरति स गुरुतल्पगः । मरणान्तिकं चैतत्प्रायश्चित्तम् । एवं
कृतवनो ह्यस्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्न विद्यते । मरणात्तु पूतो भवति
अतीतस्योर्ध्वदैहिकमपि क्षातिभिरस्य कर्तव्यम् । अन्यत्रापि मरणा-
न्तिके दण्डे प्रायश्चित्ते चैतद्द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

इदमन्यत्तस्यैव प्रायश्चित्तम्—

सूर्मिं ज्वलन्तीं वा श्लिप्येत् ॥ १३ ॥

सूर्मिशब्देनायस्मयप्रतिकृतिरुच्यते । इदमपि मरणान्तिकमेव ॥ १३

लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय
दक्षिणाप्रतीच्योर्दिशोरन्तरेण गच्छेदा
निपतन्नात् ॥ १४ ॥

रूपाण्यपारेहरन्नित्यभिप्रायः । परिवास्य छित्वा । एत-
त्प्रायश्चित्तत्रयं बुद्धिपूर्वविवक्षया । सम्भवापेक्षश्च विकल्पः ॥ १४ ॥

स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैध्रकं मुसलमादा-
य स्कन्धेन राजानं गच्छेदनेन मां ज-
हीति तेनैनं हन्यात् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणस्वर्णं हराति बलेन वक्षनया चौर्येण वा यो ब्राह्मणः
स्तेन इति गीयते । तदैतत्प्रकीर्य केशानित्यादि । सैध्रको दृढ-
दारुनिर्मितः । सैध्रकं मुसल स्कन्धेनाधाय राजानं गच्छेदिति ।
सम्बन्धः ॥ १५ ॥

स्तेनशासनमपि राज्ञो वध इत्येतत्प्रदर्शयितुं तदशासने दोषमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

स्कन्धेनाधाय मुसलं स्तेनो राजानमन्वि-

यात् । अनेन शाधि मां राजन् क्षत्तूध-
र्ममनुस्मरन् ॥ शासने वा विसर्गे वा
स्तेनो मुच्येत किल्बिपात् । अशासनांतु
तद्राजा स्तेनादाप्नोति किल्बिपमिति ॥

१६ ॥

शासनं वधः । विसर्गो मोक्षः । किल्बिपं पापम् ॥ १६ ॥

सुरां पीत्वोष्ण्या कायं दहेत् ॥ १७ ॥

यज्जातीयस्य या सुरा प्रतिषिद्धा तर्ह्योष्ण्या अग्निवर्णया पी-
तया कायं दहेत् । ब्राह्मणस्य सर्वा प्रतिषिद्धा । अत एव हि सर्वा-
सुरां समतर्ह्येकत्वेन निदर्शयति—

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्* ॥ इति ॥

मरणान्तिकमेतन्मातिपूर्वके ॥ १७ ॥

अमत्या पाने कृच्छ्राब्दपादं चरेत्पुनरुप-
नयनं च ॥ १८ ॥

कृच्छ्राब्दपादः संवत्सरप्रानापत्यचतुर्मासः । ब्रह्महत्यादिपूक्तैः
प्रायश्चित्तैः ब्राह्मण एवाधिक्रियते नान्यः । कुत एतत् ? ब्रह्मह-
त्यादिभिः पतति यः तद्वत् । कथमिति चेत् । पश्चाग्निविद्यायां दर्श-
नात् । तत्र ह्युक्तं 'यथेयं न प्राक्तुतः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति'
इति प्रकथ्य 'तदेव श्लोकः—स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्त-

स्वभावसन् ब्रह्महा न । एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरंस्तैरिति ॥
अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन् पाप्मना
लिप्यते ११ इत्यादि ॥

आह च मनुः—

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रस्समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥^{१२} इति ॥

तथा सुरायामपि—

ययैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥^{१३} इति ॥

तथा—

सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानम् ॥^{१४} इति ॥

एवमन्यान्यापि स्मृतिलिङ्गानि 'ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा'
इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥ १८ ॥

अथ पुनरुपनयने विशेषमाह—

वपनव्रतनियमलोपश्च पूर्वानुष्ठितत्वात् ॥ १९ ॥

व्रतं सावित्रव्रतम् । नियमो भिक्षाचरणम् । चशब्दात्
मेखलादण्डधारणमपि गृह्यते । तत्र हेतु—पूर्वानुष्ठितत्वात् कृ-
तस्य करणासम्भवादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अमत्या वारुणीं पीत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः पुनस्संस्कार-
मर्हति ॥ २० ॥

मूत्रपुरीषयोरिति द्वितीयार्थे पठ्य 'सुपां सुपो भवन्ति'
इति । अयं पुनस्संस्कारश्चान्द्रायणसहितो द्रष्टव्यः । विद्वराह^१-
श्लोकदर्शनात् ॥ २० ॥

सुराधाने तु यो भाण्डे अपः पर्युपिताः पि-
वेत् । शङ्खपुष्पीविपक्वेन पडहं क्षीरेण
वर्तयेत् ॥ २१ ॥

सुराः यस्मिन् भाण्डे धयन्ति पिबन्ति तत्सुराधानम् । अत्र
पर्युपिताः उपसाऽन्तरिते काले निहिताः । शङ्खपुष्पीनाम समु-
द्रतीरे लताविशेषः । पर्युपितामु वासिष्ठ आह—

मद्यभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चिद्विजः पिबेत् ।
पद्मोदुम्बुरविल्वपलाशानामुदकं पीत्वा त्रिरात्रिभिश्चु-
द्धयति ॥^२ इति ॥ २१ ॥

इदमन्यमरणे प्रायश्चित्तम्—

गुरुप्रयुक्तश्चेन्म्रियेत गुरुस्त्रीन् कृच्छ्रांश्चरेत् ॥

मरणसन्देहास्पदीभूतेषु गुरुणा चोदितदिशप्यो यदि म्रियेत स

श्लोकस्य विषय । शास्त्राविरुद्धोदकुम्भोद्धारणादिविषये प्रेरणामिदम् ।
दुर्गदेशगमनादिषु विषयेषु धूणहत्यासममेव । गुरोश्शासननिमित्तमृत्यु-
विषय चैतत्स्वापराधनिमित्ते तु मरणादेश वक्तुमिति । अगुरो पुन
श्रोदयितुर्हननप्रायश्चित्तमेव ॥ २२ ॥

एतदेवासंस्कृते ॥ २३ ॥

सस्वार सस्कृत शौचाचारादिलक्षणानुशासन तदभावोऽसस्कृत त-
स्मिन्नप्येतदेव कृच्छ्रत्रयम् । एतदुक्तं भवति—शिष्यशासनाकर्तुं गुरो
प्राजापत्यत्रयमिति ॥ २३ ॥

गुरुपसङ्गाद्ब्रह्मचारिणो नियममाह—

**ब्रह्मचारिणश्शवकर्मणा व्रतावृत्तिरन्यत्र मा-
तापित्रोराचार्याच्च ॥ २४ ॥**

शवकर्म अलङ्कारणबहनदहनादि । तेन वृत्तेन व्रतावृत्तिरुपनय-
नावृत्तिः, पुनरुपनयनम् । तदेतदन्यत्र मातापित्रोराचार्याच्च ।
तेषां शवकर्मण्यपि दोषाभावः । आह न मनु—

आचार्यं स्वमुपायाय पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु प्रतीं प्रेतान्नं प्रतेन वियुज्यते' ॥ इति ॥

इदानीमन्यत्रापि पुनरुपनयननिमित्तेषु ब्रह्मचारिण कचिदपवादार्थ-
मिदमाह—

**स चेद्वयाधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषज्या-
र्थं सर्वं प्राश्नीयात् ॥ २५ ॥**

स यदि ब्रह्मचारी रोगेणाभिभूयेत कामं तथा भैषज्यार्थं सर्वं
मधु मांसमपि प्राश्नीयादिति सम्बन्धः । तत्र व्रतावृत्तिर्नास्ति गुरो-
रुच्छिष्टभोजनेऽपि । गुरुः आचार्योऽभिप्रेतः । अथ प्राशिते व्याधेर-
पगमस्ततो निर्वर्तेत । व्याधीयीत इद्गतादित्यस्य धातोरधिपूर्वे लि-
ङ्ग्यात्मनेपदम्, यक्रसोऽयुद्गुणादौ कृते कर्मकर्तरि व्याधीयीतिति
भवति व्याधिमान् भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

गुरोरुच्छिष्टसर्वप्राशनेऽपि रोगशमनस्याप्यसम्भवे तु—

येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत ॥ २६ ॥

गुरोरपि यत्प्रतिषिद्धं लशुनगृज्जनादि तेनापि चिकित्सा कार्ये-
त्यभिप्रायः । 'सर्वत एवात्मानं गोपयेत्' इति स्मृतेः ॥ २६ ॥

स यदाऽगदी स्यात्तदुत्थायादित्यमुपतिष्ठते
हंसशुचिपदित्येतया ॥ २७ ॥

गद्री व्याधितः । ब्रह्मचारिणो व्याधितस्य सन्ध्योपासनादिनि-
यमानुष्ठानाशक्तौ प्रायश्चित्तमेतत् । उत्तरेषां चैतदेवाविरोधित्वात् ॥
तत्र गृहस्थस्येदम्—

दिवा रेतस्सिक्त्वा त्रिरपो हृदयङ्गमाः पि-
वेद्रेतस्याभिः ॥ २८ ॥

स्वमार्ग्यायामेवैतत्प्रायश्चित्तम् । रेतस्या ऋनः रेतशब्दवत्यः
ताश्च 'पुनर्मोमेतिन्द्रियम्' इत्यनुवाकः । तामु च भुम्ना शब्दम-

वृत्ति । 'सृष्टीरुप दधाति'^१ इतिवत् । दिवागमनप्रतिषेध परिभाषाया
द्रष्टव्य 'परस्त्रीषु च दिवा च यावज्जीवम्'^२ इत्यत्र ॥ २८ ॥

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी ॥ २९ ॥

सज्ञाकरण व्यवहारार्थम् । तस्य च प्रयोजनं—'सप्तरात्र
कृतैतदवकीर्णव्रतं चरेत्' । 'प्राणाग्निहोत्रलोपेनावकीर्णी' इति च ॥

स गर्दभं पशुमालभेत ॥ ३० ॥

पशुग्रहणं हिंसाविषयेतिकतेव्यताप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा तदन्तर्यक
स्यात् ॥ ३० ॥

तत्रैता देवताः—

नैऋतः पशुः पुरोडाशश्च रक्षोदेवतो यम-
देवतो वा ॥ ३१ ॥

पुरोडाशदेवताभिधानं 'यद्देवस्य पुरोडाश' इति परिभाषा-
सिद्धस्यानुवादः । निऋतः रक्षोयमाना च विरूपः । पुरोडा-
शे वीतरयो ॥ ३१ ॥

शिश्वात्माशित्रमप्स्ववदानैश्चरन्तीति विज्ञा-
यते ॥ ३२ ॥

सालाग्न्यविकारस्यापि पशोः प्राशित्रवचनाच्च शिश्वावयवादव-
दातव्यम् । हृदयाद्यवयवमप्यु प्रचरितव्यम् । अन्यत् लौकिके
अग्नौ वर्तव्यम् ॥ ३२ ॥

अपि वाऽमावास्यायां निश्यग्निमुपसमा-
 धाय दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा द्वे
 आज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्य-
 वकीर्णोस्मि कामकामाय स्वाहा ।
 कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोस्मि कामका-
 माय स्वाहेति ॥

परिचेष्टा आज्यसंस्कारादिना । आग्निहोत्रिकप्रयोग इत्यन्ये ।
 पूर्वस्यासम्भव एतत्प्रायश्चित्तम् । यद्वा—स्वपरप्रेरणसकृदसकृच्छ-
 क्तिसदसद्भाववर्णप्रयतोत्सर्गाद्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अत्र स्मृत्यन्तरो-
 क्तम् 'तस्याग्निनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रसप्तगृहान् भैक्षं
 चरेत् कर्माचक्षाणः संवत्सरम्' इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यद्गुग्निमभिमन्त्र-
 येत—सं मा सिञ्चन्तु मरुतस्तमिन्द्रस्तं
 वृहस्पतिः । सं माऽयमग्निसिञ्चन्त्वा-
 युपा च वलेन चायुष्मन्तं करोतमेति ॥

हुत्वेत्युत्तरत्र निवृत्त्यर्थम् । प्रयताञ्जलिः शुद्धवद्धाञ्जलिः ।
 अञ्जलिश्च द्विहस्तसंयोगः । कवातिर्यद् नात्यन्ताग्रचभिमुखता
 नात्यन्तपराङ्मुखता तद्वितन्वन्निति । अग्न्युपस्थाने 'सन्तिर्यद्भि-
 वोपनिष्ठेते नैनं प्रत्यङ्ग पराङ्' इति ॥ ३४ ॥ ॥

यद्वा—सैतेः प्राणिप्रसवकर्मणस्तवनं तत्र भवं सवनीयं जातक-
र्मादि तस्य कुर्युरिति यावत् । तथा च वसिष्ठः—‘प्रत्युद्धारः
पुत्रजन्मना व्याख्यातः’^१ इति । तदेतत् सपितृत्यागप्रत्युद्धारस-
म्बन्धं गौतमीये ‘त्यजेत्पितरम्’^२ इत्यस्मिन्नध्याये विवृतम् । तदपि
प्रतीक्ष्यम् ॥ ३७ ॥

सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृ-
यात् । प्रजाता चेत्कृच्छ्राब्दपादं च-
रित्वा यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत्पुनर-
ग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात् ॥ ३८ ॥

अप्रजाता चेच्चान्द्रायणम् । तच्च माहाप्रवरेषु स्वयमेवोक्तम्—
‘सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्म-
र्णां न त्यजेन्मातृवद्गमिनीयत्’^३ इति । विभृयादिति शेषः । स्वयमेव
ब्रवीति—‘गर्भो न दुष्यति कश्यप इति विज्ञायते’^३ इति । मि-
न्दाहुतो पुनः सर्वत्राविशिष्टे । अशिष्टद्रव्यकत्वादाज्यद्रव्यं प्रती-
यात् ॥ ३८ ॥

परिवित्तः परिवेत्ता या चैनं परिविन्दति ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

परिवित्तः परिवेत्ता दाता यश्चापि याजकः ।

कृच्छ्रद्वादशरात्रेण स्त्री त्रिरात्रेण शुद्धय-
तीति ॥ ३९ ॥

अद्वयतदाराग्रिहोत्रसयोगे अग्रजे तिष्ठति य वनीयान् दारसयो-
गमग्रिहोत्रसयोग वा करोति स परिवेत्ता । इतर परिवेत्ताः ।
परिवेत्तुर्ग कन्या प्रयच्छति स दाता । तमेव यो याजयति
स याजकः । एतेषा चतुर्णां ऋच्छ्रेण शुद्धिः । यया सह
परिवेत्ता भूयात् तस्या त्रिरानोपवासेन शुद्धिः ॥ ३९ ॥

अथ पतनीयानि ॥ ४० ॥

वक्ष्याम इति वाक्यसमाप्तिः । पतनीयानि पतनार्हाणि कर्माणि
महापातकैभ्य ईषन्तचूनानि ॥ ४० ॥

कानि पुनस्तानि—

समुद्रसंयानम् । ब्रह्मस्वन्यासापहरणम् । भू-
म्यनृतम् । सर्वपण्यैर्व्यवहरणम् । शूद्रसेव-
नम् । शूद्राभिजननम् । तदपत्यत्वं च ।
एषामन्यतमत्कृत्वा चतुर्थकाला मितभो-
जिनस्स्युरपोऽभ्यवेयुस्सचनानुकल्पम् । स्था-
नासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षेस्तदप-
हन्ति^१ पापम् ॥ ४१ ॥

समुद्रसंयान नावाऽन्तरा द्वीपान्तरगमनम् । ब्राह्मणस्वन्या-
सापहरण निक्षेपहरणम् । भूम्यनृत साध्ये भूमिनिपयानृतवा
द । सर्वे पण्यैर्व्यवहरणीयैरप्युपगतोद्विर्ग्यवहरणम् । शूद्र-
प्रेष्यता तत्सेवनमुच्यते । शूद्राया गर्भस्थापन शूद्राभिजननम् ।

^१ रपोऽभ्यवेयु, रपाभ्यवदरेयु, तदपहन्ति.

शूद्रायां स्वभार्यायामभिजानत्वम् । तदपत्यत्वं. शूद्रस्य पुत्रभावः
स्तवाह पुत्रोऽस्मीत्युपजीवनम् । एषामन्यतमस्मिन् कृते प्रायश्चित्तं
चतुर्थकालाः चतुर्थे काले येषां भोजनं ते तथोक्ताः मितभो-
जिनः अल्पभुज अपोऽभ्यवेद्युस्सवनानुकल्पं त्रिषण्णस्नान-
स्थानामनाभ्यामहोरात्रयोर्यथासङ्ख्यं विहरन्त एते तत्पापं त्रि-
भिस्तैर्वत्सैरपहन्ति अपघ्नन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मण-
स्सेवमानः । चतुर्थकाल उदकाभ्यवायी
त्रिभिर्वत्सैस्तदपहन्ति पापमिति ॥ ४२ ॥

कृष्णो वर्णः चण्डालीत्येके । वर्णशब्दानुपपत्तेः शूद्रैवेत्यपरे ।
तत्सेवनं तद्वसनम् । व्याख्यातं चतुर्थकालत्वमनन्तरसूत्रेऽपि । उ-
दकाभ्यवायी त्रिषण्णस्नायी एकरात्रेण सङ्कटमन एवमाह । अ-
भ्यासे च तदभ्यास कर्मण पुनः प्रयोगान् । विदुषो बुद्धि-
पूर्वगमन इदम् ॥ ४२ ॥

अथोपपातकानि ॥ ४३ ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि पतनीयेभ्यो न्यूनानि ॥ ४३ ॥

अगम्यागमनं गुर्वीसखीं गुरुसखीमपपात्रां प-
तितां च गत्वा भेषजकरणं ग्रामयाजनं र-
क्षोपजीवनं नाट्याचार्यता गोमहिषीरक्षणं
यज्ञान्यदप्येवंयुक्तं कन्यादूषणमिति ॥ ४४ ॥

भगव्याः मातृप्वत्वाद्या । ताश्च नारदो जगाद—

माता मातृप्ससा श्वश्रूर्मातुलानी पितृप्ससा ।

पितृव्यसत्तिशिष्यस्त्री भार्या पुत्रस्य या भवेत् ॥

दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमा गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ।

शिश्वस्योत्कर्तनं दण्ड नान्यो दण्डो विधीयते^१ ॥ इति ॥

अत्र माता स्तन्यप्रदा । गुर्वी माता गुरुः पिता तयोस्तस्वी
च । यस्यापपात्रा कन्या । उपपात्रेति पाठे पण्यस्त्री ।
पतिता ब्रह्महत्यादिभि ये पुरुष पतति, स्वरीयैश्च । तथा
च वसिष्ठः—

त्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।

भर्तृवधो भ्रूणहृत्पा स्वस्य गर्भस्य पातनमिति ॥^१

भेषजकरणं उपजीविका यस्य । ग्रामयाजनं बहूना याजनम्
रङ्गोपजीवनं नर्तनेनोपजीवनम् । नाट्याचार्यता नर्तकेभ्यो न-
टशास्त्रस्य भरतविशाखिलदे प्रतिपादनम् । गोमहिषीरक्षणमप्यु-
पजीवनाय । एतद्युक्तं वेदनिन्दा, विप्रापवाद, शस्त्रपाणित्व,
अग्निगोब्राह्मणेभ्यो दानप्रतिषेध, अयाज्यस्वमस्वाज्यपदार्थात्मनिक्रय
इत्यादि । कन्यादूषणं तद्रमन दूषण वा रोहिणी^२ काणा
विश्वरूपा बहुभुगाकुला मन्दगतिर्मन्दप्रज्ञा बहुभाषिणी दुर्गन्धगा-
त्रेत्यादि ॥ ४४ ॥

वलीपलितकालेऽपि कर्तव्यश्च्युतिगङ्गहः ॥ इति ॥

नक्षत्रनिर्देशो ज्येतिदशास्त्रोपजीवनम् । चशब्दात् प्रतिलो-
मलेखनग्रहस्थपरपाकोपजीवनानि गृह्यन्ते ॥ ४७ ॥

यान्येतान्यशुचिकराणि—

तेषां तु निर्वेशो द्वादश मासान्द्वादशार्धमासान्
द्वादश द्वादशाहान् द्वादश पडहान् द्वादश-
त्र्यहान् द्वादशाहं पडहं त्र्यहमहोरात्रमेका-
हमिति यथाकर्माभ्यासः ॥ ४८ ॥

अथ पडहात्प्राग्ये अहाः निर्दिष्टाः तान् प्राजापत्येन याज-
येत् । पडहादीस्त्वनशनेन । यथा पापस्य कर्माभ्यासस्त्वचा
सेवा । तत्र गुर्वभ्यासे गुरुरूपः । मध्यमे मध्यमः । लघौ लघुः ॥

पतितानामेव किञ्चिदाह—

अथ पतितास्तमवसाय धर्माश्वरेयुरितरेतरया-
जका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः
पुत्रान् सन्निष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मत्त ए-
वमार्यान्पि संप्रतिपत्स्यथेति । अथापि न
सेन्द्रियः पतति तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो
हि साङ्गं जनयतीति ॥ ४९ ॥

समवसाय सम्भूय परस्परं पतिता धर्माश्वरेषुः । किलश-

णान् यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणान् । अत्र पर-
स्परं विवहमानेषु यदि पुत्रा निष्पन्ना भवेयुः तान्निष्पादिताननु-
पनीय एवं पितरो ब्रूयुः । विप्रव्रजत निर्गच्छतास्मत्तः
अस्मान् त्यक्त्वा निर्गच्छत । निर्गताः आर्यान् प्रतिपत्स्यथ
यूयमार्यान् प्रतिपत्स्यथ अपिशब्दरसम्भावनावचनः । आर्यैः किल
यूयं सम्प्रयोगं प्रतिपत्स्यथेति । आर्या एव युष्माकमुपनेतारो
भविष्यन्तीति । पतितपुत्रा अपि तैस्तसर्गाभावे शुचयो भवन्ति ।
संभर्गे हि संसर्गपतनमिति । ननु पतितपुत्रत्वादपि तदवनीत्या-
शङ्क्याह—अथापि न सेन्द्रियः पतति । यद्यपि च पिता
पतति तथाऽपि न सेन्द्रियः इन्द्रियैस्तद् न पतति तस्मात् न
हि पतनीयकारणम् । न चेन्द्रियाणि करणानि पतितानि ।
कर्तृकरणयोश्च पृथक्तुं प्रसिद्धं उपस्थेन्द्रियं च कर्मेन्द्रियम् ।

श्रोत्रं त्वक्शुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ इति*॥

पुत्राश्चेन्द्रियनिष्पादिताः । तथा च मन्त्र—‘अद्वाद्वात्स-
म्भवमि’ । इत्यन्तःकरणसमानाधीनः । अधोच्येत मैवैरेव
‘पितृगुणे’ पुत्रसैर्मवितव्यम् । अपि पतितत्वे तदपि स्यात्—
तदेतेन वेदितव्यं दृश्येन ह्ययमयांऽङ्गहीनोपि साङ्गं जनयति
साङ्गोऽप्यङ्गहीनम् । अतो नावश्यं पतितपुत्रेणापि पतिनेन भवित-
व्यम् ॥ ४९ ॥

अमु तावत्पक्षं दूषयति—

भिथ्यैतदिति हारीतो दधिधानीसधर्माः स्त्रिय-

स्स्युर्यो हि दधिधान्यामप्रयतं पथ आतच्य
मन्थति न तच्छिष्टा धर्मकृत्येषूपयोजय-
न्ति । एवमशुचिशुक्लं यन्निर्वर्तते न तेन
सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ ५० ॥

अपवितायामपि जनया पतितादुत्पन्नश्चेत् पतित एव भवती
त्येतदनेन कथ्यते । कस्य हेतोः ? यावता ज योपि उत्पन्न ।
मिथ्येतदिति । हारीतग्रहण पूजार्थं नेद मत् पर्युदासितुम् ।
अत्र दधिधानीसाधर्म्यात् स्त्रीणां धीजप्राधान्यं दर्शयति । तथा
प्रव्यान्तरनिष्पत्त्यायतनत्वं दधिधान्या एव । आसामप्यशुचिशुक्ला
धारत्वम् । यथा च दधिधान्या प्रयतायामातञ्जितादप्रयताद्भो
मथननिष्पन्नं नवनीतं कृतं न धर्मकार्येष्विष्टादिषु उपयुज्यते ।
एवमशुचिशुक्लनिष्पादितेन पुसां न धर्मसम्बन्धो विधीयते ।
अथ यदुक्तं 'न सेन्द्रिय मन्तति' इति तन् मिथ्येव । कथं
हौ हि पुरुषो भवत सोपाधिर्यो निरुपाधिरश्व । यो निरु
पाधिक परमात्मा तस्यानर्तृत्वम् । सोपाधिकस्तु पुण्यापुण्ये
करोति तत्फलं च अनुभवति । उपाधिरश्व बुद्ध्यादिर्देहपर्यन्तः ।
स हि क्षेत्रज्ञः । तस्मिन्श्चाहप्रत्ययः । स च भूतात्मा स
देहोऽहङ्कार मनः ॥

योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।

यं करोति तु र्माणि स भूतात्मोच्यते मुनिः ॥ इति ॥^१

ततो देहोपि कर्तृत्वादेव पतति । एवं च रज्जा मृतेष्वपि
पनिनेषु तत्सपिण्डानां नदेहस्पर्शनादि शिष्टैर्नाभ्युपगम्यते । तस्मा

दशुचिशुक्लोत्पन्नानामशुचित्वमेव । तथा च स्मृतिः—‘पतिनोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुः’ इति । यदप्युक्तम् ‘अङ्गहीनोपि साङ्गम्’ इति तदपि ग्रहस्थितिवशात् आहारविशेषवशाच्च युक्तम् । इह तु सेन्द्रिय एव पततीत्युक्तम् । किञ्च—स्त्रीपुंसाम्या हि पुत्रो जन्यते । यद्यत्रापि पुमानङ्गहीनः स्त्री तु साङ्गा भवत्येव । ततोऽस्याङ्गानि प्रवर्तन्ते । मनुः—

पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ॥ इति ॥

इदं चान्यत्—भूयांसो धर्माः कारणगताः कार्ये भवन्ति । तत्र शुक्लादयो गुणाः पुत्रे न भवन्तीति प्रमाणशून्यं वचः । अत एव तदपि मिथ्यैव । तस्मान्न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यत इति स्थितम् ॥ ५० ॥

यद्यपि सम्प्रयोगो न विद्यते, तथाऽपि प्रायश्चित्तं तस्यास्तीत्याह—

अशुचिशुक्लोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः ।

पतनीयानां तृतीयोऽंशस्त्रीणामंशस्तृतीयः

॥ ५१ ॥

पतनीयप्रायश्चित्तं यत्पूर्वं ‘चतुर्थकाला मितभोजिनस्स्युः’ इति तस्य तृतीयो भागः पतिनोत्पन्नानां प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणां तदुत्पन्नानां तस्यापि तृतीयो भागः नवमभाग इति यावत् । तत्र तौल्येऽपि तद्वानित्ये स्त्रीणां दोषत्वाच्चवमवगम्यम् । तथा च वनिठः युक्तिमेवाह—

‘पतितोत्पन्नः पतितो भवति’ इत्याहुरिति । अत्र स्त्रिया हि परगामीति कथमुपेयामिति ॥ ५१ ॥

‘सर्वपण्यैर्व्यवहरणम्’ इति पतनीयमुक्तं, तत्र किल विषये किञ्चिदुच्यते—

भोजनाभ्यज्जनादानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

श्वविष्टायां किमिभूत्वा पितृभिस्सह मज्जतीति ॥

नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ ५२ ॥

पितृन्वा एष विक्रीणीते यस्तिलान्विक्रीणीते ।

प्राणान्वा एष विक्रीणीते यस्तण्डुलान्विक्रीणीति ॥ ५३ ॥

एषा निन्दा तिलतण्डुलयोर्विक्रयस्य ॥ ५३ ॥

सुकृतांशान्वा एष विक्रीणीते यः पणमानो दुहितरं ददाति ॥ ५४ ॥

सुकृतं पुण्यं तदंशाः सुकृतांशाः । पणमानो योऽन्यस्य द्रव्यं गृहीत्वाऽन्यस्मै द्रव्यान्तरमाप्स्यर्थं भयच्छति ॥ ५४ ॥

अथ प्रसङ्गात् पण्यमाचष्टे—

तृणकाष्ठमविकृतं विक्रेयम् ॥ ५५ ॥

तृणविकाराः रज्ज्वासनकटादयः । काष्ठविकाराः खुवखुवप्रतिमादयः । तद्वर्जं तृणं काष्ठं ब्राह्मणैरप्याषदि विक्रेयम् ॥ ५५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

पशवश्चैकतोदन्ता अश्मा च लवणोद्धृतः ।

एतत् ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुश्चारजनीकृत इति॥

ब्राह्मणमाह—हे ब्राह्मण ! त्वेतत्पण्यं यदेकतोदन्ता पशवः
शृङ्गिणस्तेऽप्येकतोदन्ता अश्मा पापाणश्च लवणोद्धृतो लवणव-
र्जितः । तन्तुश्चारजनीकृतः कुसुममुद्गुमहरिद्राद्यराजित इत्यर्थः ॥

पातकविबर्जितेषु पण्यापण्यानां येषु प्रायश्चित्तं वक्तव्यं तदु-
च्यते—

पातकवर्जं वा वध्रुं पिङ्गलां गां रोमशां सर्पि-
पाऽवसिञ्च्य कृष्णैस्तिलैरवकीर्यान्ूचानाय
दद्यात् ॥ ५७ ॥

वाशाब्धौ वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तविकल्पार्थः । वध्रुपिङ्गलयोर्वि-
वक्ष्यार्थौ वा । रोमशाम् । एवमूता गा घृतेन वाऽभ्यञ्ज्य तामेव
कृष्णतिलैरवकीर्य बहुश्रुताय ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ५७ ॥

कूटमाण्डैर्द्वादशाहम् ॥ ५८ ॥

जुहुयादिति शेषः ॥ ५८ ॥

यद्वर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते
इति ॥ ५९ ॥

अर्वाचीनमर्वाक्तनं फलविधौ ॥ ५९ ॥

पातकाभिर्दशंसने कृच्छ्रः ॥ ६० ॥

पातक्ययमित्युक्तिमात्रे प्राजापत्योऽयं प्रायश्चित्तं तस्यानृतेन पात-
केनाभिश्चस्तस्य ॥ ६० ॥

अथास्मिन्नेव विषयेऽभिर्दशंसितुराह—

तदब्दोऽभिर्दशंसितुः ॥ ६१ ॥

तदिति कृच्छ्रं प्रतिनिदिशति । ब्राह्मणमनृतेन पातकेनाभि-
शंस्य वत्सरं प्राजापत्यव्रतं चरेत् । अत्र गौतमः—‘ब्राह्मणाभि-
शंसने दोषस्तावान् । द्विरेनेनसि’ ॥ ६१ ॥

पतितसम्प्रयोगे सति विद्यता कतमेन सम्प्रयोगेन पतति तत्रो-
भयं वक्ति—

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान्नं तु यानासनाशनादि-
ति ॥ ६२ ॥

यानासनाशनैस्संवत्सरेण पतति । न तु याजनादिभिस्संवत्सरेण ।
किं तर्हि ? सम्बन्धमात्रेण मद्य एवेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात् या-
जनादीनां बहिरङ्गत्वाच्च यानादीनां तद्युक्ता योजना । याजनं नाम
ऋत्विग्यजनानसम्बन्धः । शिष्योपाध्यायसम्बन्धोऽध्यापनम् । क-
न्यादानप्रतिग्रहलक्षसम्बन्धो योजनम् । यानाद्येकस्यां शाखायामे-
कस्मिन् कुञ्जरे गन्धुया वा ॥ ६२ ॥

अमेध्यप्राशने प्रायश्चित्तं नैष्पुरीष्यं तत्सप्तरात्रे-
णावाप्यते । अपः पयो घृतं पराक इति
प्रतित्रयहमुष्णानि स तप्तकृच्छ्रः ॥ ६३ ॥

अमेध्यशब्देन श्वापदोष्टखरादीनां मांसं लशुनगृध्रनपलण्डुकाद-
यश्च गृह्यन्ते । अवादीनि त्रीण्युष्णानि । पराक उपवासः प्र-
तित्रयहम् । एवमेकैकरिप्नु कृते सति द्वादश सम्पद्यन्ते । तस्ये-
तस्य कृच्छ्र इति संज्ञा ॥ ६३ ॥

त्रयहं प्रातस्तथा सायं त्रयहमन्यदयाचितम् ।
त्रयहं परं तु नाश्रीयात् पराक इति
कृच्छ्रः ॥ ६४ ॥

अयमपि द्वादशाह एव ॥ ६४ ॥

अतिबालकृच्छ्रमाह—

प्रातस्सायमयाचितं पराक इति त्रयश्चतुरात्राः
स एषः स्त्रीबालवृद्धानां कृच्छ्रः ॥ ६५ ॥

एकैकमेकाहः परं तु नाश्रीयात् । अतश्चतुरहोऽयम् । बालादि-
ग्रहणमशक्तोपलक्षणम् ॥ ६५ ॥

यावत्सकृदाददीत तावदश्रीयात्पूर्ववत्सोऽतिकृ-
च्छ्रः ॥ ६६ ॥

पूर्ववदित्येतेन सर्वातिदेशे प्राप्ते आसनियमार्थं सकृद्रहणम् ।
 आसस्तु शिष्यगण्डपरिमितं पाणिपूरणान्नो वा ॥ ६६ ॥

अव्यक्षस्मृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ ६७ ॥

कृत्स्नोपि द्वादशाहोऽव्यक्षो भवेत् । तृतीयग्रहणं समुच्चिता-
 नामेषां सर्वप्रायश्चित्तत्वप्रदर्शनार्थम् । यथाऽयं तृतीयो भवति तथा
 कुर्यादित्यर्थः । यद्वा—चतुर्षु व्रचहेषु तृतीयस्त्रयहोऽव्यक्षो भव-
 ति । प्रथमद्वितीयौ चोदनमक्षौ । चतुर्थः पराक इति । स
 एष कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ॥ ६७ ॥

अथ कृच्छ्रव्रतमुच्यते—

कृच्छ्रे त्रिपवणमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ६८ ॥

त्रीणि सवनानि प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति उपस्पर्शनं स्नानम् ॥

अवशशयनम् ॥ ६९ ॥

उपरि खट्वादिषु शयननिषेधः । अनुपस्तीर्णे देशे शयनमव-
 शयनमित्यपरे ॥ ६९ ॥

एकवस्त्रता केशश्मश्रुलोमनखवापनम् ॥ ७० ॥

अथोत्तरीयं प्रतिविध्यते ॥ ७० ॥

एतेदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जं केशवपनवर्जम् ॥

यो यावन्नियमः कृच्छ्रेषु पुरुषस्योक्तः स एव स्त्रीणाम् । क-
रुचरणे केशवपनं तु वर्ज्यते । द्विसंस्कारप्रयोजना ॥ ७१ ॥

इति द्वितीये प्रथमोऽध्यायः.

एवं तावद्ब्रह्मचारिधर्मप्रसङ्गात् प्रसक्तानुप्रसक्तं विहितम् । अधुना
ग्रहस्थधर्मा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्संक्षिप्याह—

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी
वृषलान्नवर्जा । ऋतौ च गच्छन्विधिवच्च
जुह्वन्न ब्राह्मणश्चयवते ब्रह्मलोकात् ॥ १ ॥

नित्योदकी उदकमण्डलुहस्तः । नित्ययज्ञोपवीती । निवी-
तिप्राचीनावीतिभ्यामन्यत्र । नित्यस्वाध्यायी अन्यत्रानध्यय-
नात् । वृषलशूद्रः । अन्नग्रहणादामं प्राणसंशये तत्स्थि-
त्यर्थमभ्यनुज्ञातमेव । ऋतुः अर्तेर्गतिकर्मणो गर्भाधानक्षमकालः ।
न वसन्तादिः । तत्र गच्छन् मैथुनमाचरन् । आह—

ऋतुस्स्वामाविकः स्त्रीणां रात्रयप्पोदश स्मृताः ।

चतुर्मिरितरैस्सार्धमहोभिस्सद्विर्गोदतैः ॥

तासामाद्याधतसस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेपास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः^१ ॥

एतच्च स्वभार्यायामेव । विधिवच्च जुह्वत् श्रुतिस्मृतिचोदितेन मा-
र्गेण । ब्रह्मलोकान्न चयवते । ब्रह्म च तल्लोकश्च ब्रह्मलोकः

तस्मान्न च्ययते न भेद प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन प्रकारेण गृहस्थस्यापि स्वाश्रमविहितकर्मणामुक्तिमनुमनुते । आह च याज्ञवल्क्य —

न्यायाजितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिमियः ॥

श्राद्धरुत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते^१ ॥ इति ॥

तथा च धर्मस्कन्धवाह्याणाम्—‘सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’ इति ॥ १ ॥

‘ऋतो च गच्छन्’ इत्युक्तम् । तच्च ‘प्रजानिश्श्रेयसम्’^२ इति गृह्येपूक्तम् । प्रजानां च जीवनं कथं भवतीति दायविभागप्रकरणमारभ्यते । तत्र परकृतिरूपा श्रुतिमुदाहरति—

मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभज्जदिति श्रुतिः^३ ॥ २ ॥

पुनर्ग्रहणात् पुंस एव विभजेन्, न दुहितुः । तथा च श्रुतिः—‘तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादी’^४ इति । स्मृतिरपि—

विभाग चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्^५ ॥ इति ॥

तत्र दातव्यद्रव्यदायविभाग इदानीं कर्तव्य इति विधिकल्पना ॥ २

तत्राय प्रकारः—

समशस्सर्वेषामविशेषात् ॥ ३ ॥

न विशेष कश्चिच्छ्रूयते विषमो भाग इति । अयं तु समो विभागः सवर्णापुत्राणामौरसानां समानगुणानां च । न त्वसवर्णापुत्राणामनौरसानामसमानगुणानाम् ॥ ३ ॥

अस्मिन्नेव विषये उद्धारयुक्तं विभागमाह—

वरं वा रूपमुद्धरेज्ज्येष्ठः ॥ ४ ॥

वरमुत्कृष्टरूपद्रव्यमुद्धरेत् गृहीयात् ॥ ४ ॥

किं तत्र प्रमाणम्?

तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीति श्रुतिः^१॥

निरवसायनं पृथक्करणम् । धनेनोपतोप्य पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः ।
अनया श्रुत्याऽविशेषादिति हेतुः अपसारितो भवति ॥ ५ ॥

दशानां वैकमुद्धरेज्ज्येष्ठः ॥ ६ ॥

सर्वं धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः
कार्यः । दशसङ्ख्याधिकेषु सत्त्वेप विभागो लाभाय भवति ।
न तु दशसंख्यान्यूनेषु । एतावद्वारो गुणवज्ज्येष्ठविषयौ वेदि-
तव्यौ ॥ ६ ॥

सममितरे विभजेरन् ॥ ७ ॥

सर्वं धनजातं दशधा विभज्य ज्येष्ठस्यैको भाग उद्धारः
कार्यः । अवशिष्टनवभागानितरे पुत्रास्समं विभजेरन् ॥ ७ ॥

पितुरनुमत्या दायविभागस्सति पितरि ॥ ८ ॥

तदनिच्छया विभागे दोषा अपि भवन्ति ॥ ८ ॥

चतुर्णां वर्णानां गोश्वाजावयो ज्येष्ठांशः॥९

अशनियमेनोद्धार । मृते जीवति वा पितरि गोश्वाजाविवे
तन् । इतरे सम विभजेरन् । विभवादिना ज्येष्ठभागद्वयावशि-
ष्टस्याप्याधिस्ये सति विज्ञेयम् ॥ ९ ॥

एव समानवर्णस्त्रीपुत्रविषये सति विभाग उक्त । अथ—

**नानावर्णस्त्रीपुत्रसमवाये दायं दशांशान्
कृत्वा चतुस्त्रीन् द्वावेकमिति यथा-
क्रमं विभजेरन् ॥ १० ॥**

नानावर्णस्त्रियो ब्राह्मणादिस्त्रिय । तत्पुत्रसमवाये सति सर्वं
दशधा विभज्य चतुरोशान् ब्राह्मणीपुत्रो हरेत् । इतरेषु षट्सु
त्रीनशान् क्षत्रियासुत । तत्परिशिष्टेषु त्रिषु द्वौ वैश्यासुत ।
तस्येतदवशिष्टाश्च शूद्रासुत । एव क्षत्रियोपि सुतस्य वर्णक्रमात्
षोढाकृताना त्रीन् द्वावेकमिति यथाक्रम प्रकल्पयेत् । तथा वै-
श्योपि स्वपुत्राय द्वावेकमिति विभजेत् । असत्यो विषमविभाग ॥

औरसे तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहराः ॥११

औरसपुत्रो वन्द्यते 'सवर्णाया सस्कृतायाम्' इति । तस्मि
न्तूत्पन्ने सवर्णास्तृतीयांशहरा भवेयु । सर्वधननात तेषां विभज्य
तेषामेव षोढा सम्पाद्य त्रीन् द्वावेकमिति कल्पयेत् ॥ १ ॥

**सवर्णपुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चेद्गुण-
वान् स ज्येष्ठांशं हरेत् ॥ १२ ॥**

गुणवान् हि श्रुतिशीलादिज्येष्ठ ॥ १२ ॥

गुणवत्पुत्रस्य ज्येष्ठाशहरणे कारणमाह—

गुणवान् हि शेषाणां भर्ता भवति ॥ १३ ॥

आहारदानादिगुणवत्त्वं समर्थ एव । अतो ज्येष्ठ गुणव-
त्तया कृत ॥ १३ ॥

‘आरसे तूत्पन्ने’ इत्युक्तम्, तत्र सर्वस्योरसनिमित्तग्रहणे प्राप्ते
परिभाषते—

सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं
पुत्रं विद्यात् ॥ १४ ॥*

पाणिग्रहणेन शास्त्रलक्षणेन तस्या स्वयमुत्पादित औरसो न
क्षेत्रजात ॥ १४ ॥

एव तत्प्रसङ्गात् पुत्रप्रतिनिधीनाह—

अभ्युपगम्य दुहितरि जातं पुत्रिकापुत्रमन्यं
दौहित्रम् ॥ १५ ॥

विद्यादिति वर्तते अभ्युपगम्य सवाचास्मदर्थनया दुहिता दीयते

* अथाप्यदाहरति—

“अङ्गाङ्गासम्भवासं दृष्ट्यान्धि जायते ।

आमा वै पुत्रनाम । स चात्र शरदस्तामिमात् ॥

इति सप्तमः ब्राह्मर्षिर्वाचो दद्व्यते ॥

तस्यां जातं दौहित्रं पुत्रिकापुत्रं विद्यात् । अन्यत्वमोरमापेक्षया
तस्यास्य गौणत्वप्रदर्शनार्थम् । अन्यं दौहित्रमित्यस्यापरा व्याख्या—
अन्य. असंवादपूर्वकं दत्ताया जातं त दौहित्रमेव विद्यात् ॥ १५ ॥

पुत्रिकापुत्रस्येवंलक्षणः पुत्रो मातामहस्यैवैतत्प्रकटयति—

अथाप्युदाहरन्ति—

आदिशेत्प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्रिकासुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामह-
मिति ॥ १६ ॥

पिण्डपितृयज्ञे क्रियमाणे प्रथमे पिण्डे मातरमुद्दिश्य दद्यात् ।
स्त्रिया पिण्डदानं वचनप्रामाण्याद्भवति । पितृस्थानीया हि सा
द्वितीयं मातुः पितरमात्मनो मातामहम् । तृतीयं तस्याः पिता-
महमात्मनो मातामहपितरम् । यद्वा—मातरं परिहाप्यैव पि-
ण्डदानम् । एतत्कर्मान्ते प्रदर्शितम् । तत्राप्युक्तम् । कथं नु खलु
पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानं भवति निमृष्टा एतत्तेऽमुष्यै ततः मम पितामह-
ये च त्वामन्वेतत्तेऽमुष्यै पितामहं प्रपितामहं ये च त्वामन्वेतत्तेऽ-
मुष्यै प्रपितामहं ये च त्वामन्विति । अमुष्यै अमुष्या इति
स्वमातरं निर्दिशति ॥ १६ ॥

**मृतस्य प्रसूतो यः क्लीबव्याधितयोर्वाऽन्ये-
नानुमते स्वे क्षेत्रे स क्षेत्रजः ॥ १७ ॥**

मृतस्य स्वे क्षेत्रे प्रसूत इति सम्बन्धः । स्वक्षेत्रे स्वपाणिग्र-

हणादिना संस्कृते । वार्थानभिज्ञः कश्चिन्नः तृतीया प्रकृतिः । व्या-
धितस्तीव्ररोगेण प्रजोत्पादनासमर्थो गृह्यते । एषां त्रयाणां भा-
र्यायामन्येन भ्रात्रा वा पित्रा वाऽनुमते देवरेणोत्पादितः क्षेत्रज्ञो
भवति ॥ १७ ॥

स एव द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधारि-
क्यभागभवति ॥ १८ ॥

स एव क्षेत्रज्ञः द्विपिता द्वौ पितरौ यो जनकः क्षेत्रवां-
श्च । द्विगोत्रत्वमप्यस्य तद्गोत्राभ्यामेव । गोत्रभेदे सत्यस्य प्रयो-
जनम्—स्वधा पिण्डोदकादि । रिक्तं मृतस्य यदतिरिच्यते
द्रव्यम् ॥ १८ ॥

शुश्रूषाविवाहपिण्डदानग्रहणस्थोपयोगमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डेपिण्डे च
नामनी । त्रयश्च पिण्डाप्यण्णां स्युरेवं
कुर्वन् मुह्यतीति ॥ १९ ॥

नामनी उत्पादयितुः क्षेत्रिणश्च नयोत्सह पिण्डदाने सति
त्रय एव पिण्डाप्यण्णां भवेयुः । ‘पित्रे पितामहाय’ इति च
वचनात् ॥ १९ ॥

मातापितृभ्यां दत्तोऽन्यतरेण वा योऽपत्यार्थं
परिगृह्यते स दत्तः ॥ २० ॥

मातापितृभ्या वा दत्त ॥ २० ॥

सदृशं यं सकामं स्वयं कुर्यात्स कृत्रिमः ॥

सादृश्यं जात्यादिना सकामं अस्याह पुत्रो भविष्यामि यदि
मा ग्रहीष्यतीति यो मन्यते पुत्रार्थं च स्वयमेव पूजापूर्वकं यदि
गृह्णाति एव गृहीत कृत्रिम उच्यते ॥ २१ ॥

गृहे गूढोत्पन्नोऽन्ते ज्ञातो गूढजः ॥ २२ ॥

गृहे अतिगुप्तायामपि स्त्रियामुत्पन्न उत्पादितोऽयमिति पूर्वमज्ञा-
त । पश्चात्कालान्तरे येन केनचित् विभयाधारिणा कारणेन
अस्यामुत्पादितोऽयं पुत्र इति विज्ञायते तथाऽपि गूढ इत्यभिप्रायः ।
अत्र गृहग्रहणं मन्त्रजिताया गूढोत्पन्नस्य गूढ इति मज्ञा मा भूदि-
दित्येतदर्थम् ॥ २२ ॥

मातापितृभ्यामुत्सृष्टोऽन्यतरेण वा योऽप-
त्यार्थं परिगृह्यते सोऽपविद्धः ॥ २३ ॥

अत्रापि सदृश इत्यनवर्तते । उत्सृष्टस्त्यक्त ॥ २३ ॥

असंस्कृतामनतिसृष्टां यामुपयच्छेत्तस्यां यो
जातस्स कर्त्तृन् ॥ २४ ॥

अनेन ज्ञायते गृहजः संस्कृतायां जायत इति । गूढासंस्कृ-
तामाहुः । अनतिसृष्टां अनम्युपगतां गुरुभिः अतिमृष्टायामप्य-
संस्कृतायां संस्कृतायामप्यनतिमृष्टायां स एव । सोऽयं सदृश्य-
ामुत्पादितो मातामहस्य पुत्रः ॥ २४ ॥

या गर्भिणी संस्क्रियते विज्ञाता वाऽविज्ञा-
ता वा तस्यां यो जातः स स-
होदः ॥ २५ ॥

गर्भिणी सती सगर्भा गर्भवत्यपि तादृशी या परिणीयते
तज्जातस्सहोदो नाम । बोदुश्चायं पुत्रः । विज्ञातायां तु सं-
स्कार एव नास्ति ॥ २५ ॥

मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्तरेण वा योऽपत्यार्थे
परिगृह्यते स क्रीतः ॥ २६ ॥

स्वद्रव्यं प्रदायेति शेषः ॥ २६ ॥

क्लीवं त्यक्त्वा पतितं वा याऽन्यं विन्देत्तस्यां
पुनर्भर्वा यो जातस्स पौनर्भवः ॥ २७ ॥

मृतोऽप्यत्रानुजातः । तथा च वसिष्ठः—‘मृते वा साऽपि
पुनर्भूभवति’ इति ॥ २७ ॥

मातापितृविहीनो यः स्वयमात्मानं दद्या-
त्स्व स्वयंदत्तः ॥ २८ ॥

स्वस्वत्वनिवृत्ति परस्वत्वापादन च दानम् । अत्रापि शरी-
रेन्द्रियाणामात्मीयत्वादानव्यवहारः ॥ २८ ॥

द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातो निषादः ॥ २९ ॥
द्विज ब्राह्मणः ॥ २९ ॥

कामात्पारशव इति पुत्राः ॥ ३० ॥

द्विजातिप्रवरादे । पूर्वं क्रमोदायास्तु पुत्रः । अयं तु का-
मादूदाया । अनन्तरप्रभवप्रकरणे तयोरपि पुनर्ग्रहणमनयो
पुत्रकार्येष्वपि प्रावण्यार्थम् ॥ ३० ॥

अथैतान् पुत्रान्विविधान्विविनक्ति —

अथाप्युदाहरन्ति-

औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ ।
गूढजं चापविद्धं च रिक्थभाजः प्रचक्षते ॥
कानीनं च सहोढं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ।
स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥

औरमादय गोत्रभाजश्च रिक्थभाजश्च । रिक्थ द्रव्यम् ।
कानीनादयश्च तत्पुत्रभाजः । पारशवः अभाग एव विष्टवत् ।

अस्मात्सूत्रादिदमप्यवगम्यते । निषादकन्याऽपि सुसमीक्ष्यासगोत्रादेव
बोद्धव्या । अन्यथा सगोत्रागमनप्रसङ्गादिति । एते पुत्रिकापुत्रा-
दय काशकुशस्थानीया पुत्रप्रतिनिधयो मन्तव्याः । अवश्यरू-
रणीयत्वात् पुत्रोत्पत्ते । उक्तं च 'पुत्राश्चोत्पाद्य धर्मतः' इति ।
योपिता पुत्रवत्त्वा भवितव्यम् । 'अवीरायाश्च योपितः' इत्यभोज्या
न्नप्रकरणे दर्शनात् ॥ ३१-३२ ॥

तदेतत्परमतेनोपन्यस्यति स्म—

तेषां प्रथम एवेत्याहौपजङ्घनिः ॥ ३३ ॥

औपजङ्घनिराचार्यो मन्यते स्म । प्रथमः औरस एव पुत्रो
न पुत्रिकापुत्रादय इति ॥ ३३ ॥

स हि जनकं राजानं प्रतिवृत्त्यैवमुवाच—

इदानीमहमीर्ष्यामि स्त्रीणां जनकं नो पुरा ।

यतो यमस्य सद्ने जनयितुः पुत्रमब्रुवन्॥

यमः कृतयुगे औपजङ्घनिमाहूय पप्रच्छ परदारपूत्पादितः पुत्रः
किं जनयितुरिति उताहो क्षेत्रिण इति । एव प्रजा जनयितु-
रेवेति निश्चित्य तदिदं पुरा यमस्य सद्ने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।
इदानीमहमित्यादि । सम्प्रति अहमीर्ष्यामीति न सहे । स्त्रीणा-
मिति द्वितीयार्थे पठ्यते । अथवा—स्वार्थः एव । स्त्रीणां चरन्त
पुरुष नैर्ष्यामीत्यर्थः । हे जनक! पुरा यस्माद्यमस्य धर्मराजस्य
सद्ने स्थाने वेश्मनि जनयितुरेव पुत्रमब्रुवन् ऋषयो न क्षेत्रिण

इति । न हि यमराजससाशे निश्चितोऽर्थो विध्या भवितुमर्हती-
त्योपनन्दने मुनेर्भवत् ॥ ३४ ॥

रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने ।

तस्माद्भार्या रक्षन्ति विभ्यन्तः पररेतसः ॥

रेतो वधानीति रेतोधाः बीजं पुत्रं प्रयत्नं नयति भुङ्क्ते
पुत्रं लभते परेत्य मृत्वा यमसादने पुण्यपापभोगस्थाने ।
नैव क्षेत्री । यस्मादेष तस्मान्पररेतसो विभ्यन्तो भार्या
रक्षन्ति ॥ ३५ ॥

एष जनसादि वन्याशिष्यान् प्रत्याह—

अप्रमत्तारक्षय तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि

वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये

मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ३६ ॥

अन्ये बीजवपनं मा कारुं । तत्र सो दोषः । जनयितुः पुत्रो
भवेति साम्पराये परगणेशेऽपि यदनेन विण्मोदकदानादि जनयितुमेव
भवेत् । न क्षेत्रिण इति । ननु भार्याया पुत्रस्य न रक्ष-
णपेक्षानिहित्सादि भवे क्षेत्रिणः क्रियते न स्वयमस्मिन् पक्षे
इति । उच्यते मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ वेत्ता गच्छ क्षेत्रस्य
कुरुते एव तन्तु मोघं कुरुते निष्फलाऽस्य प्रयास इतिभिर्वाच्य ।
इतिशब्दोपनन्दनेरिच्छोपसहाराय ॥ ३६ ॥

ओरसेरप्राप्तव्यवहारैरेपि न कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

पतितामपि तु मातरं विभूयादनभिभाषमाणः ॥ ४३ ॥

यद्यपि माता भोपेत च । तथा च गौतम — ‘न कर्हि-
चिन्मातापित्रोरवृत्तिः’ इति । अवृत्तिरशुश्रूषा अरक्षणं वा ॥ ४३ ॥

उक्तं पुत्राणां दायविभागः । दुहितरं वि लभेरन्नित्यत आह—

मातुरलङ्कारं दुहितरस्साम्प्रदायिकं लभेरन्न-
न्यद्वा ॥ ४४ ॥

साम्प्रदायिकमित्यलङ्कारविशेषः । सम्प्रदायिनी लब्धस्साम्प्रदा-
यिकं मातामहेन मातामह्या वा स्वमाने यदत्तं तत्साम्प्रदायि-
कं अन्यत् असाम्प्रदायिकं खट्वादिशयनप्रावरणादिकमात्मनः । ए-
तावदेव दुहितरो लभेरन्, नान्यत् ॥ ४४ ॥

न स्त्री स्वातन्त्र्यं विन्दते ॥ ४५ ॥

दायलब्धे तस्या स्वातन्त्र्यं भवेत् एतद्व्यतिरिक्तताभिमानेनेत्यभि-
प्रायः ॥ ४५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति ॥

तस्यातस्याभवस्थायामरक्षतामेतेषा दोष ॥ ४६ ॥

निरिन्द्रिया हृदायाश्च स्त्रियो मता इति श्रुतिः॥

‘न स्त्रीरवात-नच’ मिद्धो दायप्रतिषेध पुनरनूद्यते निन्दाशेषतया ।
निरिन्द्रिया निर्गतरसा । तदेतदवश्यागन्तव्यानृतताप्रदर्शना ।
र्थम् । आह न—

अग्यासनमलङ्कारं कामं नोऽमनार्यताम् ॥

द्रोहभाव कुचर्या च स्त्रीभ्यो ममुरकल्पयदिति ॥ ४७

भर्तृहिते यतमानास्स्वर्गं लोकं जयेरन् ॥ ४८ ॥

भर्तृहिते स्नापनप्रसाधनमर्देनादिभिर्भर्तार नातिक्रमेदिति यावत् ॥ ४८

अत्रैव प्रसङ्गात्प्रायश्चित्तमाह—

व्यतिक्रमे तु कच्छः ॥ ४९ ॥

व्यतिक्रमः परपुरुषनिमित्तो मानमेन वाचिकेन व्यापार ।
समानजातीयविषयमेतदुद्धिपूर्वं च ॥ ४९ ॥

शूद्रे चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५० ॥

यदा पुन स्वभर्तृबुद्ध्या मैथुनाय सकल्पयते सम्भाषते वा
असमानजातीयेन शूद्रेण तदा चान्द्रायणम् । शूद्रे व्यवसायस्य
वर्तारि सति द्विजादिसत्री चान्द्रायणं चरेत् कुर्यात् । अप्र
जायामेतन् । कुत ?

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियश्चूद्रेण सङ्गताः ।

अप्रजाता मिथुद्धचन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥

इति वसिष्ठदृष्टे^१ ॥ ५० ॥

वैश्यादिषु प्रतिलोमं कृच्छ्रातिकृच्छ्रादींश्चरेत् ॥

वैश्ये क्षत्रिये च व्यवायस्य कर्तारि सतीत्यर्थः । बहुवचनं ब्राह्मण्याः द्वौ कर्तारौ क्षत्रियाया एक इति त्रयः । प्रतिलोमं व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । आदिशब्दात्प्राग्द्वौ गृहीतो । कृच्छ्रातिकृच्छ्रः अतः कृच्छ्रप्रक्रमा एते त्रयः अस्मिन् क्रमेणैव प्रातिलोम्यं वैश्यसम्बन्धे ब्राह्मण्याः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । अस्या एव क्षत्रियसम्बन्धे सत्यतिकृच्छ्रः । क्षत्रियायास्तु वैश्यससर्गे कृच्छ्र इति । अमतिपूर्वे तु वसिष्ठ आह—

‘प्रतिलोमं चरेयुस्ता कृच्छ्र चान्द्रायणोत्तरम्’^२ । इति ॥

अत्र प्रातिलोम्यं प्रथममभोजनं तत्र त्रयहमयाचितमित्यादि । चान्द्रायणमुत्तरमस्य । ‘चान्द्रायणे वा चान्द्रायणानि’ इति गुरु लुभावे वर्णविशेषे अभ्यासविशेषे चेति व्याख्यात यज्ञस्वामिभिः ॥५१॥

उक्त स्त्रीणां ब्राह्मण्यादीनाम् । अथ—

पुंसां ब्राह्मणादीनां संवत्सरं ब्रह्मचर्यम् ॥५२॥

संवत्सरं प्राजापत्यमिदामिमेनम् । अत्र पारदारश्च सवर्णविषयः । मतिपूर्वं चेत् । अमतिपूर्वं तु वसिष्ठ — ‘ब्राह्मणश्चेदमेक्षापूर्वं ब्राह्मणदारानभिगच्छेदनिवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रो निवृत्तधर्मकर्मणोऽ-

तिरुच्छ्र । एव राजन्यवेश्ययोः ॥ इति । अनितृत्तवर्मसर्मा कर्मा-
दिनिवृत्तिहीनस्तद्वार्यागमने रुच्छ्र । नितृत्तवर्मसर्मा वृत्तवान् ।
तद्वार्यागमनेऽतिरुच्छ्र । 'अनितृत्तवर्मसर्मा वृत्तवान् तद्वार्याया
मतिरुच्छ्र' इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ ५३ ॥

राज्ञोऽयमुपदेश । मरणान्तिकं चेत् । कटः प्रकृतिद्रव्य वी-
रणानि । उक्तं च—'शूद्रश्चेद्वाह्यणीमभिगच्छेत् वीरणैर्वैष्टयित्वा
शूद्रमग्नौ प्राप्स्येत्' इति ॥ ५३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डस्सङ्ग्रहणे भवेत् ॥

अब्राह्मणः क्षत्रिय वेश्यश्च । तयोश्शारीरो दण्डः अग्नौ प्रक्षेप
कर्तव्य । कचसङ्ग्रहणे अपदार्य । निगुप्तब्राह्मणीगमने मतिपूर्वं
वेश्यो लोहितदैर्भैर्वैष्टयित्वा अग्नौ प्रक्षेप्तव्य । राजन्यशशरपत्रैरिति ॥
अथ प्रपञ्च —

सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमा धनात् ॥

अपीति शेष ॥ ५५ ॥

अब्राह्मणवध उक्त । अत्रापवदति—

न तु चारणदारेषु न रङ्गवतरे वधः ।

संसर्जयन्ति ता ह्येतान्निगुप्तांश्चालयन्त्यपि ॥

चारणदाराः देवदास्यः । रद्गावतारः पण्यस्त्रियः । तामु
 हूहणे वधो न कर्तव्यः । येन तास्मर्मर्जयन्ति सम्यन्वयन्ति
 आत्मना निगुह्यन् रक्षितानपि पुंसो द्रव्यलिप्सया । तानेन स्त्री-
 ऽद्रव्यांश्चालयन्ति उत्तमृजन्ति च । एवंस्वभावत्वादासां तद्वहेने
 ऽप्यश्रित्तमप्यल्पमेव । 'पशुं वेश्यां च यो गच्छेत्प्राजापत्येन
 ऽद्वयनि' इति । तथाऽन्यत्रापि—

जात्युक्तं पारदार्यं च मुक्तलपत्यमेव च ।

चारणादिस्त्रीषु नास्ति कन्याद्रूपणमेव चेति ॥ ५६ ॥

अथ नानात्रीजायनत्वादपवित्रं स्त्रीक्षेत्रम् । ततस्तत्रोत्पन्नमपि
 अत्रमूढोत्पन्नकारीनसहोदर्योर्नर्भवाख्यमित्यपवित्रमेतत् । परममत्रा-
 देवदत्तव्यवहार्यमित्याशङ्क्याह—

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुप्यन्ति कीर्हचिह्नम् ।

मासिमासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥

परपुरुषसंमर्गेऽपि पाणि मानसानि वाचिज्ञानि पापानि पुन-
 ऽहिपादिनिमित्तान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥

किञ्च—

सोमश्शौचं ददत्तासां गन्वर्वदिशक्षितां गिरम् ।

अग्निश्च सर्वभक्षत्वं तस्मान्निष्कल्मषास्त्रियः ॥

तामां स्त्रीणां सोमश्शौचं दत्तवान् । यत एवं तस्मात्ता-
 म्पि यैश्शौचं त्रियणे तद्वर्जं नैव परितस्तमीयम् । देवतामसादप्रसङ्गा-

दिदमन्यदुच्यते—गन्धर्वशिक्षिता गिरम् भाषणप्रकारम् ।
 अतोऽनुचितभाषणेऽपि तासु क्षान्तेन भवितव्यम् । तथा चो-
 क्तम्—पात्रलक्षणे 'स्त्रीषु क्षान्तम्' इति । अग्निश्च सर्वभक्षत्वं
 सर्वैर्मोक्ष्यत्व दत्तवान्, यत एव देवताभ्यो दत्तवरा स्त्रियः नि-
 प्कल्मषाः अपरावेऽपि न त्याज्या इत्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

किमेव उत्सर्गः ? नेत्याह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वग्निप्रियवादिनीम् ॥ ५९ ॥

अधिवेदनमत्र विवक्षितम्, न त्यागः । तदपि सति सम्भवे ।
 वर्माधिनार पुनरस्यैव । अग्निप्रियवादिन्या तु विपन्न । तस्या
 अपि ग्रासाच्छादनं देयम् ॥ ५९ ॥

अथ पर स्त्रीधर्मः—

संवत्सरं प्रेतपत्नी मधुमांसमथलवणानि वर्जये-
 दधशयीत ॥ ६० ॥

मृत पतिर्यस्या तस्या अथ सावत्सरिको नियमः । अत्यन्त
 ताम्बूलमपि । तद्रूहणमेव ब्रह्मचर्यस्यापि ग्रहणम् । तच्च याव
 जीविकम् ॥ ६० ॥

पण्मासानिति मौद्गल्यः ॥ ६१ ॥

अशक्तावनुग्रहोऽयम् । अन्यथा पितृमेधरूपोक्तेन 'यावज्जीवि
 प्रेतपत्नी' इत्यनेन विरोधस्तथा ॥ ६१ ॥

अत ऊर्ध्वं गुरुभिरनुमता देवराज्जनयेत्पुत्रमपु-
त्रा ॥ ६२ ॥

अत ऊर्ध्वं संवत्सरात् पङ्क्त्यो मासेभ्यः गुरुभिश्चगुरुमृ-
तिभिः अनुमता । सत्सु अन्येषु देशेषु द्वितीयोऽनरश्च पत्यु-
र्भूत तस्मात्पुत्रमेव जनयेत् तावदेव सपुत्रत्वसिद्धेः विप्रक्षिप्त्वा-
च्चैकवचनस्य ॥ ६२ ॥

अत्र देवरनियोगो न स्यादित्याह—

अथाप्युदाहरन्ति-

वशा चोत्पन्नपुत्रा च नीरजस्का गतप्रजा ।
नाकामा सन्नियोज्या स्यात्फलं यस्यां न
विद्यत इति ॥ ६३ ॥

या पुरुषसम्बन्धे नेच्छति । यस्यामुपगमनफलं न विद्यते
गर्भस्य क्षणात् ॥ ६३ ॥

अन्यत्रापि देवरनियोगादगम्यामाह—

मातुलपितृष्वस्ता भगिनी भागिनेयी स्नुषा मा-
तुलानी सखिवधूरित्यगम्याः ॥ ६४ ॥

मातृशब्दो मातुः पितृशब्दाग्या प्रथेयं सम्बन्धे । भगिनी
सौदरी । स्नुषा पुत्रस्य भार्या । मातुलानी मातुःस्य पत्नी ।
सखिवधूः सख्युश्च भार्या ॥ ६४ ॥

अगम्यानां गमने कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायण-
मिति प्रायश्चित्तिः ॥ ६५ ॥

अमतिपूर्वं गमन एतद्दृष्टव्यम् । ये पुनर्मातुलस्य दुहितरं
पितृष्वसुश्च मन्त्रेण संस्कृत्य बन्धुसमक्षं तस्यामेव पुत्रानुत्पादय-
न्ति चरन्ति च धर्मं तया सह तेषां निष्कृतिर्द्रष्टव्या ॥

एतेन चण्डालीव्यवायो व्याख्यातः ॥ ६६ ॥

व्यवायो गमनम् । एतदप्यबुद्धिपूर्वविषयम् ॥ ६६ ॥

तदाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

चण्डालीं ब्राह्मणो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य
च । अज्ञानात्पतितो विप्रो ज्ञानात्तु समतां
व्रजेत् ॥ ६७ ॥

समशब्दात्प्रायश्चित्ताभावमाह । समस्तानां निमित्तानां, न व्य-
स्तानाम् । “अभिपत्य हुत्वा भक्षयेयाः” इतिवत् ॥ ६७ ॥

अथाविधिपूर्वपरिगृहीतगुरुदाराणामधिगमने, विधिपूर्वपरिगृहीतगु-
रुस्थानीयभार्यायाश्चयनदोषनिमित्तव्यामोहात्स्वभार्याबुद्ध्या ऽधिगमने
प्रायश्चित्तान्तरमाह—

पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य भार्या गत्वा प्रमादतः । गुरु-
तल्पी भवेत्तेन पूर्वोक्तस्तस्य निश्चय इति ॥

गुरु गुरुस्थानीयोऽभिप्रेत । नरेन्द्रोऽभिपिक्त । पूर्वोक्त
इति अनन्तराभिहित प्रायश्चित्त, तच्च रुच्छ्रादिनयम् ॥ ६८ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्य स्वकीयवृत्त्या जीवनाशक्तावनुकल्पमाह—

अध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरशक्तः क्षत्रधर्मेण जी-
वेत्प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ६९ ॥

अशक्ति नित्यकर्माविषादो मृत्यावसादो वा । अध्यापनादि-
प्लेकेनैव जीवनाशक्तो द्वितीय तृतीय नाधितिष्ठेत् । तत्रापि एतू-
पायासम्भवे गुरूपाय आधेय । कुत एतत् ।

यानामात्रप्रसिद्धयर्थं स्वैः कर्मभिरर्गाहतेः ।

अरुणेशेन शरीरस्य कुर्वति धनसचयम् ॥ इति स्मरणात् ॥^१

क्षत्रधर्मः शस्त्रधारणम् । प्रत्यनन्तरत्वात् । प्रतिशब्दोऽत्यन्तानन्तर्ये
वर्तते । क्षत्रधर्मो हि वैश्यधर्मानन्तरं ब्राह्मणस्य । अनेनैव दर्श-
यति क्षत्रधर्मासम्भवे वैश्यधर्मेणोपजोवेदिति । सोऽपि प्रत्यनन्तर
एव शूद्रधर्मव्यपेक्षया । अध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणां पूर्वं पूर्वो गुरु ।
तदभावे क्षत्रियवृत्तिः । तदभावे वैश्यवृत्तिरिति ॥ ६९ ॥

नेति गौतमोऽत्युग्रो हि क्षत्रधर्मो ब्राह्मणस्य ॥

न क्षत्रधर्मो ब्राह्मणेनास्थेय इति गौतमाचार्यो मन्यते स्म ।
प्रसिद्धगौतमीये 'तदभावे क्षत्रियवृत्तिः'^२ इति वचनात् अन्यगौतम-
शास्त्रमस्तीति कल्प्यते । तथा 'आहिताग्निश्चेत्प्रवसन् त्रियेत पुन-
स्सस्कारं कृत्वा शववच्छेदमिति गौतमः'^३ इति वासिष्ठे । अत्यु-

ग्रः अतितीक्ष्णः 'सद्गुणे संस्थानमनिवृत्तिश्च न दोषो हिंसायामाहो' ॥
इत्येवंलक्षणो ह्यसौ ॥ ७० ॥

अथेदानीं विप्रविशौश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा वर्णानां वाऽपि सङ्करे ।
गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया ॥

अथशब्दश्चात्र रक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां सङ्करः अन-
र्हत्सुपुंसलक्षणः । शस्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्म-
बुद्धयेति यावत् ॥ ७१ ॥

प्रत्यनन्तरत्वादिति हेतुना वैश्यवृत्त्याऽपि जीवनमुक्तं, इदानीं
त्वनुवदत्युत्तरविधित्तया—

वैश्यवृत्तिरनुष्ठेया प्रत्यनन्तरत्वात् ॥ ७२ ॥

न हीनवर्णेनोक्तवर्णवृत्तिरास्थेया । 'न तु कदाचिज्जिज्ञा-
यसीम्' १२ इति वासिष्ठनिषेधात् । तत्र रुषिवाणिज्यलक्षणादिः
वैश्यवृत्तिः । तत्र वाणिज्यविशेषो विहितः । 'तृणकाष्ठमविकृतं
विक्रेयम्' इत्येवमादिना ॥ ७२ ॥

अथ रुपावाह—

प्राक्प्रातराशत् कर्पी स्यात् ॥ ७३ ॥

प्रातराशौ दिवाभोजनं, तेन च लक्ष्यते वासरस्य पञ्चमो
भाग इति । तत्र हि भोजनं विहितं 'पञ्चमे भोजनं भवेत्'
इति दक्षवचनात् । अह्नः कालान्तरात्प्रयोगे वाऽनदुद्रया विदुष्या
क्लिष्टो ततो विमृजेत् ॥ ७३ ॥

तौ विशिनष्टि—

अस्यूतनासिकाभ्यां समुष्काभ्यामनुदन्नारया
मुहुर्मुहुरभ्युच्छन्दयन् ॥ ७४ ॥

अविह्वलोणाभ्यामनुत्तनासाम्यामित्यर्थः । अण्डोत्कर्तनेन हि
बीजशक्तिः क्षीयते । अनुदन्नारया आरा नाम सलोहको दण्डः
तयाऽनदुहः अनुदन् तयोर्व्यथामनुर्वन्नभ्युच्छन्दनमविद्वतयाऽनक्षल-
प्रायाश्च मृदोऽपनयनं प्रियभाषणं वण्डयनादिना लालनं च त
मुहुर्मुहुः कुर्वन्निवर्तितं भूमिमिति शेषः ॥ ७४ ॥

स्वकर्मणा जीवनाशक्तेन हीनवृत्त्याऽपि भोक्त्रमुक्तम्, अस्याम
प्यापदि न परित्याज्योमि कुत प्रभृति स गृहीत इत्यस्यामाराक्षा-
यामाह—

भार्यादिरग्निस्तस्मिन् कर्मकरणं प्रागग्रयाधे-
यात् ॥ ७५ ॥

गौतमीयमतेन शयादिष्वोऽप्यस्ति । आचार्यस्य पुनर्भार्यादिरेवा-
ग्निरित्यभिप्रायः । कर्म ग्राह्यं यदग्रयाधेयात् पूर्वं तस्मिन्
गृह्याणि कर्माणि क्रियन्त इति । गृह्योक्तानां कर्मणा पुनरनु-

वादोऽग्निहोत्रादितुल्ययोगक्षेमप्राप्ति हेतुत्वज्ञापनार्थं अग्रचाधेयात्पूर्वं गार्हाणां शूलगवादीनामनुष्ठानम् ॥ ७५ ॥

अग्रचाधेयप्रभृत्यथेमान्यजस्राणि भवन्ति यथैत-
दग्रचाधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणमु-
दगयनदक्षिणायनयोः पशुः चातुर्मास्यानि
ऋतुमुखे पट्ठोता वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्ये-
वं क्षेमप्रापणम् ॥ ७६ ॥

क्षेमप्रापण मोक्ष । एवमित्यन्तर्मेभिरत प्रतिषिद्धकर्मवर्जां गृ-
हस्थोऽपि विमुच्यते इत्यभिप्रायः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिघासया ।

मोक्षार्थं न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

इदानीं विहिताकरणे प्रतिषिद्धसेवने च दोषं वक्तुमुपक्रमते—

अथाप्युदाहरन्ति-

न दिवास्वप्नशीलेन न च सर्वान्नभोजिना ।

कामं शक्यं नभो गन्तुमारूढपतितेन वा ॥

न शक्यं गन्तुमिति सम्बन्धः । दिवास्वप्नशीलेनेति शब्देन
विहिताकरणस्वभावो रक्ष्यते । स्वप्नो निद्रा मनोवृत्तिविशेषः ।
'अभावप्रत्ययालम्बनावृत्तिर्निद्रा' इत्यागमः । हिताहितप्राप्तिपरि-
हारोपायभूतशुभाशुभकर्मानुष्ठानवर्जिताकलितचेतसो हि पुंसो नास्ति
निद्राऽवसरः । अग्रसन्ने हि चेतसि निद्रा भवति । अलसो वा

दिवास्वप्रशील । सर्वान्नभोजिशब्देनापि प्रतिपिद्धमेवा कथ्यते ।
भोज्याभोज्यव्यवस्था यस्य नास्तीत्यभिप्राय । मुनिरत्र व्यापार-
मानोपलक्षणार्थ आरूढपतितः तापस परिव्रानकवृत्त्या व्यवस्थित ।
एतेर्नभस्स्वर्गं गन्तुं प्राप्तुमशक्यमित्यर्थ ॥ ७७ ॥

दैन्यं शाठ्यं जैह्वयं च वर्जयेत् ॥ ७८ ॥

आत्मन क्षीणत्वप्रदर्शनेन वा विष्णुना दैन्यम् । शक्तौ
सत्यामपि परोपकाराकरणं शाठ्यम् । जैह्वयं कौटिल्यम् ।
चशब्दादश्लीलकादिकमपि । दन्य पुन प्रवक्तेन २ वर्जनीयम् ॥ ७८ ॥
अस्मिन्नर्थे गाधामाह—

अथाप्यत्रोशनसश्च वृषपर्वणश्च दुहित्रोस्संवादे
गाधामुदाहरन्ति ॥ ७९ ॥

उशना शुक्र । तस्य दुहिता देवयानी । वृषपर्वा तु क्षत्रिय
तस्य दुहिता शर्मिष्ठा । तयोस्संवादोऽपि सुवाद ॥ ७९ ॥

गाथाश्लोक —

स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रतिगृह्यतः । अ-
थाहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्यत इति ॥

प्रतिशास्त्र प्रभाषते । तत्र पूर्वणार्धेन देवयान्या पितुरुश-
नसो दीनस्वभावत्वं कथयति । उत्तरेण चात्मन पितुर्वृषपर्वण
सर्वतो विपरीतस्वभावत्वम् ॥ ८० ॥

इति श्रीमोविन्दस्वामिविरचिते नोपायनधर्ममूत्र
विवरणे द्वितीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्याय .

भूयोपि नियमायोच्यते—

तपस्यमपोऽवगाहनम् ॥ १ ॥

तपसे हितं तपस्यम् । अवगाहनं स्नानम् । तपस उपक्रमे कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

देवांस्तर्पयित्वा पितृतर्पणम् ॥ २ ॥

ननु 'पितृतर्पणं भवेत्' इति ऋषितर्पणादनन्तरं पितृतर्पणं किलान्यत्रोच्यते । इह तु देवतर्पणादनन्तरम्, अत आनन्तर्ये विकल्पः । यद्वा—तपस्येऽवगाहने एव विशेषः ॥ २ ॥

अनुतीर्थमप उत्सिञ्चेदूर्जं वहन्तीरिति ॥ ३ ॥

अनुतीर्थं तीर्थमनुकूलमित्यर्थः । एतस्मादेव गम्यते जले तर्पणमिति । अयं हि स्नानविध्यनुवाके कृत्स्नशः पठ्यते । यद्वा—नदीतरणानन्तरमेतदुत्सेचनं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

स्ववन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

तस्यामेव प्रातस्स्नानं विधीयते तद्याकादिषु कुल्यासु वा ॥

इतरथा दोषमाह—

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नंशभाक्तत्र सेतुकृत् ॥ ५ ॥

सेतुकृत् खननकृत् स्नानतर्पणादिपुण्यफलशमागमवति । भवति
च पुण्यकर्ता सेतुकृदेनोशमाक् । आह च—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृताशेन लिप्यते^१ ॥ इति ॥

निपान तटाककूपादि ॥ ९ ॥

रूपसहरति—

तस्मात्परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेदिति ॥

एव निर्वाहक परकीयकेनोपन्यस्यति स्म—

अथाप्युदाहरन्ति—

उद्धृत्य वाऽपि त्रीन्पिण्डान् कुर्यादापत्सु
नो सदा । निरुद्धासु तु मृत्पिण्डान् कूपा-
त्तीनव्यटांस्तथेति ॥ ७ ॥

सदा न कुर्यान्निरुद्धास्ति सत्त्वं । अविशेषितेन पि-
ण्डशब्देनावकरादीनां पिण्डा गृह्यन्ते । आपत्सु स्तवन्तीनां अ-
निरुद्धानां श्रमावे कूपे चेत् स्नान समुपस्थितं तदा त्रीनपा पूर्णान्
घटानुद्धृत्य स्नानम् ॥ ७ ॥

आप मस्तुतास्तत्राह—

बहु प्रतिग्राह्यस्य प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यस्य वाऽया-

ज्यं वा याजयित्वाऽनाशयान्नस्य वाऽन्नम-
शित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति ॥ ८ ॥

काश्यपो वामदेवो वा ऋषिः । अस्त्विति शेषः । उत्तरं च
तुर्यं तरत्समन्दीयमप्सु जपेदिति । बहु भृत्यभरणक्षमादधिकं
द्रष्टव्यम् । अप्रतिग्राह्यस्य पतितादेर्वा परिग्रहजुष्टमसुरादेर्वा स्व-
भावजुष्टम् । अभोज्यान्नोऽनाशयान्नः । एतच्च रहस्यप्रायश्चित्त-
माह गौतमः—‘रहस्यं प्रायश्चित्तमविख्यातदोषस्य चतुरङ्गं तरत्स-
मन्दी’^१ इत्यादि ॥ ८ ॥

एतेऽप्यनाशयान्नाः, एनस्वित्वात्, के ते?

गुरुसङ्करिणश्चैव शिष्यसङ्करिणस्तथा । आहार-
मन्त्रसङ्कीर्णा दीर्घं तम उपासत इति ॥

गुरवो व्याख्याताः । प्रायश्चित्तीयतां प्राप्याकृतप्रायश्चित्तसङ्किः
संसर्गं न व्रजेदिति । आह—

प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

न संसर्गं व्रजेत्सङ्किः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ इति ॥

नित्योदकीत्वत्र यदारब्धं तदेव पुनः प्रस्तोति प्रसक्त^१प्रसक्त
परिसमाप्य—

अथ स्नातकव्रतानि ॥ १० ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः । एतान्यपि प्रजापतिव्रतानि । स्नातका अ-
प्युक्ताः । अथावशिष्टानि ॥ १० ॥

सायं प्रातर्यदशनीयं स्यात्तेनान्नेन वैश्वदेवं वलि-
मुपहृत्य ब्राह्मणक्षत्रियविद्वानभ्यागतान्-
यथाशक्ति पूजयेत् ॥ ११ ॥

यदशनीयमित्यनेन हविष्यस्यापि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति । तत्पु-
नर्युक्तामुक्तया परामृश्यम् । वैश्वदेवं रुत्वा वलिं चोपहृत्य
इत्यध्याहारः । बलिहरणानन्तरं चाभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेत्
भोजयेदित्यर्थः । तृणभूम्युदकादीनां पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥ ११ ॥

अथानुकल्पमाह—

यदि बहूनां न शक्नुयादेकस्मै गुणवते दद्यात्॥
यो वा प्रथममुपागतस्तथात् ॥ १२ ॥

गुणवान् कश्चन विद्यानुष्ठानसम्पन्नः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिस्स्वर्गसङ्गमः^१ ॥ इति ॥

शूद्रश्चेदागतस्तं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १४ ॥

ततस्तं भोजयेदिति शेषः । द्विजादीनां तु विद्यातपसी एव भो-
जयितुं पर्याप्तः । शूद्रस्याभ्यागतस्य तदसम्भवात्तत्स्थाने कर्मकर-
णम् । ततश्च निर्गुणे द्विजादावभ्यागते तमापि कर्मणि नियु-
ञ्ज्यादित्युक्तं भवति । युक्तं चैतद्व्यसिष्ठवचनान्—‘अश्रोत्रिया
अननुयाज्या अनग्रयश्शूद्रसधर्माणो भवन्ति’^२ इति । आचार्योऽपि
विश्वस्यति—‘कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु नियोजयेत्’
इति । कर्म च काष्ठभेदनमृत्तिकासान्द्रीकरणादि ॥ १४ ॥

श्रोत्रियाय वाऽग्रं दद्यात् ॥ १५ ॥

यदि बहूनां न शक्यात् इत्यनुवर्तते । तत्राह-शिएषण्डप्रमाणाः
चत्वारो आसा एकैकं भक्षं चतुर्गुणितं पुष्कलमित्युच्यते । तत्पु-
ष्कलचतुष्टयं चाग्रम् ॥ १५ ॥

ये नित्या भाक्तिकास्स्युस्तेषामनुपरोधेन
संविभागो विहितः ॥ १६ ॥

भक्तमन्त्रं नित्यं ये भजन्ते पुत्रदारभृत्यादयः । तेषामुपरोधः
पौडा तदभावोऽनुपरोधः । विभागो दानम् । तदुपरोधे सति न
कर्तव्यम् । आह च-

भृत्यानामुपरोधेन यः करोत्यूर्ध्वदैहिकम् ।

तद्भवसमुत्सोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ . इति ॥ १६ ॥

न त्वेव कदाचिददत्त्वा भुञ्जीत ॥ १७ ॥

अदत्त्वा भोजने सति दोषगुरुत्वव्यापनार्थो निपातद्वयप्र-
योगः ॥ १७ ॥

पुनरप्यदत्त्वा भोजननिन्दामाह—

अथाप्यत्रान्नगीतौ श्लोकाबुदाहरन्ति—

यो मामदत्त्वा पितृदेवताभ्यो भृत्यातिथी-
नां च सुहृज्जनस्य । सम्पन्नमश्रन्विषम-

त्ति मोहात्तमद्वयहं तस्य च मृत्युरस्मि ॥
हुताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवः पूज्यातिथीन्
भृत्यजनावगिष्टम् । तुष्टशुचिश्श्रद्ध-
धदत्ति यो मां तस्यामृतं स्यां स च मां
भुनक्ति ॥ १८ ॥

अत्राभिमानिन्या देवतया गीतावेतो श्लोकौ निन्दास्तुतिरूपौ ।
अनयो पूर्वं निन्दारूप । उत्तमो विपरीतरूप । पितृदेवता-
म्योऽन्नदान वैश्वदेवबलिहरणम् । महायज्ञे अतिथीना जनस्यैव ।
चतुर्थ्यर्थे पट्टी । सम्पन्न मृष्टम् । तमद्वयहं तस्य च मृत्युरस्मि
दारिद्र्यं व्याधिं चोत्पादयामीत्यर्थः । अग्निहोत्रशब्दस्सायंप्रातः
कर्तव्यहोमोपलक्षणार्थः ॥ १८ ॥

अथान्नदानप्रसङ्गाद्द्रव्यप्रदानमेतेभ्यः कर्तव्यमित्याह—

सुब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारगेभ्यो गुर्वर्धनिवेशौ-
पधार्थवृत्तिक्षीणयक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसं-
योगवैश्वजितेषु द्रव्यसंविभागो यथाश-
क्तिः कार्यो वहिर्वेदिभिक्षमाणेषु ॥१९॥

अस्मिन् सूत्रे चतुर्थ्यर्थे सप्तम्यौ द्रष्टव्यौ । यद्वा—निमित्त
सयोग एव । चतुर्थ्यन्त वेदपारगेभ्य इत्यनुक्रम्य द्रष्टव्यः ।
एव च तेभ्य एव दानमप्युक्तं भवति सुब्राह्मणः आचारस

म्पन्न ग्रासमात्रप्रयोजनयान् । श्रोत्रियस्तदनुष्ठानपर । वेदस्य
 पार पर्यन्त निष्ठा तदर्थज्ञान तद्रमयतीति वेदपारग विचार
 सिद्धवेदार्थज्ञानवानित्यर्थ । गुर्वर्थ गुरुतरक्षणपर । निवेशो
 विवाह । स च सन्तानार्थो यस्य स निवेशार्थ । औपथ
 भेषजम् । वृत्तिक्षीणो विहीनधन । यक्ष्यमाण प्रसिद्ध ।
 अभ्ययनसयोगो ज्ञानैःशरण । अध्वसयोगः पन्था अवति ।
 विश्वजित्नामा सर्वस्वदक्षिण ऋतु तद्यागी वैश्वजित स चान्येषा-
 मपि सर्ववेदसदायिना प्रदर्शनार्थ । एतेभ्यो बहिर्वेदिना अक्र
 तुकालेऽपि याचमानेभ्यो ब्रव्यदान यथाशक्ति कार्यम् । अत्र मनु —

सान्त्वानिक यक्ष्यमाणमध्वग सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थपितृमात्रार्थ स्वाध्यायार्थ्युपतापिन ॥

नवैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ।

निस्स्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दान विद्याविशेषतः* ॥ इति ॥

कृतान्नमितरेषु ॥ २० ॥

कृतान्न पकान्नम् । आह च—‘इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्न
 देयमुच्यते’* इति । इतरेभ्योऽतिथिभ्य बहिर्वेदि कृतान्नमेव देय
 नियमत । सान्त्वान्नवादिभ्य पुन कृतान्नमकृतान्न च ॥२०॥

तदिदं पूर्वोक्तमातिथ्य, तददनमिहानूच्यते—

सुप्रक्षालितपादपाणिराचान्तश्शुचौ संवृते

देशेऽन्नमुपहतमुपसङ्गृह्य कामक्रोधद्रोह-

लोभमोहानपहत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः
शब्दमकुर्वन्प्राश्रीयत् ॥ २१ ॥

आत्मयाजिनो भोजिनो विधिरयम् । सवृते देशे उपविश्व
मुञ्जीतेति शेष । फलकादौ पाद पात्र वाऽऽरोप्य न भोक्तव्य-
मिति । उपहृतमानातम् । उपसङ्गृह्य प्रीतिपूर्वकमभिवाद्य कामा-
दीन्वर्जयित्वा शब्दं सीत्काराद्यकुर्वन् ॥ २१ ॥

न पिण्डशेषं पात्रयामुत्सृजेत् ॥ २२ ॥

जम्बाऽवशिष्टस्य पिण्डस्याभोज्यत्वात्तत्पात्रयामुत्सर्जने पुनरादा-
नमसङ्गाच्च । अतः यावद्भक्षितुं शक्नोति तावदेव आददीतेति गम्यते ॥

मांसमत्स्यतिलसंसृष्टप्राशनेऽप्युपस्पृश्या-
ग्निमभिमृशेत् ॥ २३ ॥

संसृष्टशब्दः प्रत्येकमभिरन्वध्यते । यावद्विर्यामपरमाणुभिर्मिश्रिते
जोदने तद्वसोपलब्धिर्भवति तावद्विस्तृष्टस्य प्राशने इदं प्रायश्चि-
त्तम् । ननु मांससंसृष्टनिषेधादेव मत्स्यसंसृष्टस्यापि निषेधप्रसिद्धे
कुत • पृथगुपादानं, मत्स्यार्थमित्युच्यते । मत्स्यगन्धोपलब्धावपि
प्रायश्चित्तं भवतीत्यभिप्रायः । तिलसंसृष्टं तिलोदनम् ॥ २३ ॥

अस्तमिते च स्नानम् ॥ २४ ॥ पालाश-
मासनं पादुके दन्तधावनमिति वर्ज-
येत् ॥ २५ ॥ नोत्सङ्गेऽन्नं भक्षयेत् ॥ २६ ॥

आसन्द्यां न भुञ्जीत ॥ २७ ॥ वैणवं
दण्डं धारयेद्रुकमकुण्डले च ॥ २८ ॥
पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्ज-
येत् ॥ २९ ॥ न वह्निर्मालां धारयेत् ॥ ३० ॥
सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत ॥ ३१ ॥

अदृष्टार्थमेतद्वृतम् ॥ २४-३१ ॥

नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३२ ॥ यदि
ब्रूयान्मणिधनुरित्येव ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

न परस्मा इत्यनेन आत्मनो निरीक्षणे न दोषः । इति
करणलिङ्गात् शब्दोच्चारणनिषेधमध्यवस्यामः ॥ ३२-३३ ॥

पुरद्वारेन्द्रकीलपरिधावन्तरेण नातीयात् ॥

इन्द्रकीलः पुरद्वारे स्थापितः काष्ठविशेषः । परिधा तु प्रसि-
द्धा । तावन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३४ ॥

प्रेङ्खयोरन्तरेण न गच्छेत् ॥ ३५ ॥

प्रेङ्खो निखातदारुलम्बमाना क्रीडाफलका तयोर्दोर्वोरन्तरेण गम-
ननिषेधः ॥ ३५ ॥

वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत् ॥ ३६ ॥

तन्ती दाम तल्लङ्घन निषिध्यते । चशब्दात् गेतन्ती च ॥

भस्मास्थिरोमतुपकपालापस्नानानि नाधि-
तिष्ठेत् ॥ ३७ ॥

रोमशब्द केशश्मश्रुणोरपि प्रदर्शनार्थः । अपस्नानं स्थलस्ना-
नभूतजलं गात्रोद्धर्तनमल वा ॥ ३७ ॥

गां धयन्तीं न परस्मै प्रब्रूयात् ॥ ३८ ॥

स्वर्गीयामपि ता न वारयेत् । एव न परस्मा आचक्षीत ।
किमयं स्तनधयनीयस्य स्यादपननिषेधः, किं वा धेन्वा इति । तत्र
गा धयन्तीमिति श्रवणाद्वेन्वा एव कचित्साक्षित् विद्यन्त्या इति ।
केचित्पुनस्तस्यास्तथा प्रीत्यभावात् यथा वत्सस्य मातुः स्तनान्
पिबत, तत्र हि साम्रोश प्रथयन्ति वारयन्ति च । कथं धय-
न्तीमिति शब्देन स्तनमपिबन्ती गम्यते । गा धयन्ती वत्समृत्रा-
दिकमिति योजनया । अनेन चातीव प्रसुतावस्था लक्ष्यते ॥ ३८ ॥

नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ ३९ ॥

क्षीरिणी गर्धेतु । अधेनुस्तद्विपरीता । उच्चारणनिषेधादट्ट
कल्प्यम् ॥ ३९ ॥

शुक्ता रूक्षाः परुषा वाचो न ब्रूयात् ॥ ४० ॥

यथाऽश्रोत्रिण वदन्ति श्रोत्रिणा इति । रूक्षास्तु विद्यमाने
दोषे गुणरूपापवाः । यथाऽन्धं चक्षुष्मानिति ॥ ४० ॥

नैकोऽध्वानं व्रजेत् ॥ ४१ ॥

मध्ये व्याध्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतस्सद्वितीयो व्रजेत् ॥ ४१ ॥

न पतितैर्न स्त्रिया न श्रूद्रेण ॥ ४२ ॥

सह व्रजेदिति शेषः । एतेऽस्मद्वितीयो न स्याद्गमन इत्यर्थः ।

न प्रतिसायं व्रजेत् ॥ ४३ ॥

प्रमादभयादेव । नक्तं मायम् ॥ ४३ ॥

न नगस्त्रायात् ॥ ४४ ॥

न नक्तं स्नायात् ॥ ४५ ॥

अनयो पूर्वप्रतिषेध स्नानमात्रे । उत्तरस्तु नित्यनैमित्तिके तत्र हि—‘शक्तिविषये मुहूर्तमपि नाप्रयतस्स्यात्’ इत्युक्तम् । नैमित्तिकस्यापि महानिशि प्रतिषेधं केचिदिच्छन्ति ॥ ४४-४५ ॥

न नदीं बाहुकस्तरेत् ॥ ४६ ॥

बाहुभ्या तरतीति बाहुकः ॥ ४६ ॥

न कूपमवेक्षेत ॥ ४७ ॥

आत्मान तत्र द्रष्टुमिति शेषः । इतरथा कूपपतिताना बालादिव नामुत्तारणाशक्तेः ॥ ४७ ॥

न गर्तमवेक्षेत ॥ ४८ ॥

अथोमुख एव निम्नो हि भूभाग गर्तो भवति । को विशेष
कूपगर्तयोरिति चेत्—कूपो नाम दुःखेनाशयोदकं पातुं खात इत्य-
र्थः । यद्वा—कोरुदकमुद्धृत्य पातुमिति । अनेवविधं गर्तं ॥

न तत्रोपविशेद्यत एनमन्य उत्थापयेत्॥४९

सर्वत्र पारवश्यं पुरुषस्य हृदीत्युपदेशः । रामभवननिर्दिष्टास-
ननिषेधोऽयम् । स्वयमारोदुमशक्यं देशं प्रत्यारोहणनिरोधो वा
'सूर्यमुदयास्तमये न निरीक्षेत' इत्यारम्योक्तानां प्रतिषेधानां केचि-
ददृष्टार्थौ केचिदृष्टार्था केचिदुभयार्था इत्यवश्यं परिग्रहणीया एव ।
नो चेत् 'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' इतिवत्स्यात्॥४९॥

**पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥**

अब्राह्मणेभ्योऽप्यचक्षुःप्रभृतिभ्यः पञ्चभ्यो वर्त्मसङ्कटे समुपस्थिते
पन्थानं दातुं स्वयं तस्मादपसरेदेव । चशब्दोऽनुक्तोपसहारार्थः ।
तेन 'चक्रिणेऽन्धकाय ययसमुपजीविने तर्पस्विने हिताय वा' इत्यादि-
ब्राह्मणादि ब्राह्म ॥ ५० ॥

ब्राह्मणेभ्यो नृत्वा पन्थानं कथलक्षणं ग्रामं प्रति गच्छेदित्यत आह—

**प्रभूतैर्धोदकयवससमित्कुशमाल्योपनिष्क्रम-
णमाढ्यजनाकुलमनलससमृद्धमार्यज-
नभूयिष्ठमदस्युप्रवेश्यं ग्राममावसितुं
यतेत धार्मिकः ॥ ५१ ॥**

प्रभूतशब्द एधादिभिष्पदूभि प्रत्येकमभिसम्बन्धनीय । एधः
इन्धन यवस दोह्याना गवाक्षिना मक्ष । उपनिष्क्रमणे वि
हारभूमि । आढ्याः धनवन्त । अलसा निरुत्साहा । तद्धि-
परीता अनलसाः । आर्याः पण्डिता । तस्यवश्चोरा तैरप्र
वेश्य अदूष्यम् । यत्र हि धर्माश्रमाविरोधेन जीवन सुकर भवति
तत्र धार्मिको नित्य निवसेदित्यर्थ ॥ ५१ ॥

उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
उपित्वा द्वादश समाः शूद्रसाधर्म्यमृच्छति ॥

उदपान कूप एवोदक नान्यन् यस्मिन् ग्रामे स एवमुक्त ।
वृषलीशब्द प्राक् प्रदानाद्रजस्वलाया वाचक । तथा हि—

पितुर्गृहे तु या कन्या ऋतुं पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः^१ ॥

वृषलीपतिरिति शूद्राया पतित्वे निषेक निन्दति । धर्मानुपपत्ते ।
एवविधो धार्मिकोपि शूद्रसाधर्म्यमृच्छति । तस्मादल्पोदके ग्रामे धार्मि-
को न निवसेदित्यभिप्राय ॥ ५२ ॥

ग्रामनिवास उक्त , नगरे त्वनेवंविधेऽपि निवासनिषेधाय निन्दति—

पुररेणुकुण्ठितशरीरस्तत्परिपूर्णनेत्रवदनश्च ।
नगरे वसन् सुनियतात्मा सिद्धिमवाप्स्य-
तीति न तदस्ति ॥ ५३ ॥

कुण्ठितं प्रच्छादितम् । तच्छब्देन पुररेणुरेव परामृश्यते ।
तेन परिपूरिते यस्य नेत्रे वदनं च स तत्परिपूर्णनेत्रवदनः ।
उष्ट्रखरविह्वराहगनाश्वपुरीषमूत्रसुराकोच्छिष्टशवः पालास्थितुषभस्माद्युप-
हतसर्वावयव इत्यर्थः । एवविधस्मृनियतेन्द्रियोपि नगरे वसन्
परलोकं नाप्नोतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रेणु प्रस्तुतस्तत्राह—

रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजश्शुभम् ।
अप्रशस्तं समूहन्याः श्वाजाविखरवाससाम् ॥

पूर्वाणि पञ्च रजांसि शुभानि । इतराणि षट् अप्रशस्तानि
वर्ज्यानि । समूहनीं समाजनीं ॥ ५४ ॥

पूज्यान्पूजयेत् ॥ ५५ ॥

अवसरौचित्योपायेनायमपि श्रेयस्करो नियमः । उक्तं च—
‘प्रतिव्रताति हि श्रेय पूज्यपूजाव्यतिक्रमः’ । इति ॥ ५५ ॥

ऋषिविद्वन्नृपवरमातुलश्वशुरत्विजः ।

एतेऽर्घ्याश्शास्त्रविहिताः स्मृताः कालविभा-
गशः ॥ ५६ ॥

ऋषिर्भन्त्रार्थज्ञः । विद्वान् साङ्गस्येतिहासस्य भवक्ता । नृ-
पोऽभिषिक्तः क्षत्रियः । वरो वोढा दुहितुः । इतरे प्रसिद्धाः ।
अर्ग्या मधुपर्काह्वा इति शास्त्रेण वेदेन चोदिता स्मृताश्च

स्मृतिकर्तृभिः मन्वादिभिरप्यनुमोदिताः । यद्वा—कालविभागेन
स्मृताः ॥ ५६ ॥

कोसो कालविभाग इत्याह—

ऋषिचिद्वनृपाः प्राप्ताः क्रियारम्भे वरत्विजौ ।
मातुलश्वशुरौ पूज्यौ संवत्सरगतागताविति ॥

प्राप्ताः प्रवासादनम्यागताः । क्रियारम्भः पुंसवनयागादीना-
मारम्भः । संवत्सरपर्यागतौ संवत्समुपित्वाऽऽगतौ ॥ ५७ ॥

अग्न्यगारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं बाहुमुद्धरेत् ॥

स्वाध्याये वर्तमाने भोजनेऽपि बाहोरुद्धरणं नमस्काररूपेण ।
चशब्दः प्रशस्तमंगल्यदेवायतनप्रज्ञातवनस्पत्यादिप्रदर्शनार्थः ॥

उत्तरं वासः कर्तव्यं पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।
स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु भोजनाचमनयोस्तथा ॥

तृतीयं वस्त्रमुपवीतं व्यतिषज्यते तदुत्तरीयम् । तत् स्नातक-
स्य प्राप्यमप्येषु कर्मस्त्ववश्यं कर्तव्यमित्युच्यते । उत्सर्गो मूत्र-
पुरीषकरणम् ॥ ५९ ॥

हवनं भोजनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।
वहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥ ६० ॥
जान्वोर्द्वयोरन्तरा दक्षिणं बाहुं निधायैतानि कार्याणीत्यर्थः ।

उपहारोऽध्वारोहणम् । यद्वा—प्रसिद्ध एवोपहारो देवगुरुविषय ॥

अन्नदानं सूयते—

अन्ने श्रितानि भूतानि अन्नं प्राणमिति श्रुतिः ।

तस्मादन्नं प्रदातव्यमन्नं हि परमं हविः ॥ ६१ ॥

अन्ने श्रितानि अन्नावष्टम्भानि जङ्गमानि च । 'अन्नं प्राणमन्नमपानम्'* इति श्रुतिः । देवा अप्यन्नावष्टम्भा एव । हुत-
प्रहुतादयस्तेषामन्नानि । तस्माद्यथाशक्या दातव्यम् ॥ ६१ ॥

हुतेन शाम्यते पापं हुतमन्नेन शाम्यति ।

अन्नं दक्षिणया शान्तिमुपयातीति नद्रश्रुतिरिति ॥

हुतं होमं कूष्माण्डगणहोमादिरक्षणं । तेन पापं शा-
म्यते । हुतविषयं च न्यूनातिरिक्तमन्नदानेन शाम्यति । अन्न-
दानविषयं च न्यूनातिरिक्तमस्वादुना कृतं प्रियवचनाभावादिमितं
च दक्षिणया शाम्यति । वक्ष्यति हेतान्—

भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन च सर्पिषा ।

गोभृतिलहिरण्यानि भुक्तवद्भयः प्रदाय च ॥

इति । चशब्दोऽवधारणार्थः । सर्वत्रात्र प्रमाणमस्माकं श्रुतिरेवेत्यर्थः ।
सा च 'तस्मादन्नं ददन् सर्वान्येतानि ददाति'† इत्येवमादौका ॥ ६२ ॥

इति बोधायनधर्मसूत्रविवरणे गोविन्दस्वामिकृते

तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः

यथा स्नातकस्यान्नदानमवश्यं कर्तव्यं, एवमुपनीतमात्रस्य सन्ध्योपासनं प्रत्यहमवश्यं करणीयमित्याह—

अथातस्सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः ॥१॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः । तस्मिन् सख्यर्थे स्मर्यते—

ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातो तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ इति॥

माङ्गल्यहेतुतामुपदर्शयति सन्ध्योपासनं हि सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मङ्गलकरम् । सन्ध्या नाम रात्रेर्वासरस्य चान्तरालकालवर्ती सूर्यः । उपासनं तत्र प्रणवग्राह्यतिसहिततत्सवितुरिति मन्त्रोच्चारणजन्यस्तद्विषयस्तन्ततो मनसो व्यापारः । इदमेवात्र प्रधानम् । यदन्यत्तदङ्गम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं मभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते’* इति । कुर्वन् प्रदक्षिणं मन्त्रोच्चारणं वा । ब्राह्मणग्रहणं ऋणश्रुतिवन् । विधिमनुष्ठानक्रमं वक्ष्याम इति सङ्ग्रहः कृतः । तत्र कालो वक्ष्यते—
‘सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्य’ इत्यत्र ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वाऽप्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः
प्रक्षालितपादपाणिरप आचम्य सुरभि-
मत्याऽविलङ्गनभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः
पावमानीभिर्व्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं
प्रोक्ष्य प्रयतो भवति ॥ २ ॥

कर्तृसंस्कारोऽयम् । तीर्थं नदीदेवतातादि बहिर्ग्रामाज्जलाशयः।

तत्र गतम्मन अप्रयत्नश्चेन्मायादेव । प्रयतस्तु न स्नायात् । स्ना-
नास्नानयोर्विरम्य । स च शतत्यशतत्यपेक्ष । प्रक्षालितपाद-
पाणिरित्यादि अभिषिक्तानभिषिक्तयोस्माधारणम् । प्रक्षालन चा-
मणिवन्मात् । 'अभ्याक्षिप पूर्वम्' इति पाणै पूर्वनिपाताभावशङ्का-
न्दम । अत्रापामाचमन समन्त्र वेदितव्यम् । मन्त्रश्च—'अग्निश्च
मा मन्युश्च' इत्यनुवाकस्सायकाः । 'सूर्यश्च मा मन्युश्च' इति प्रातः ।
प्रत्यह हस्तपादादिभिः पापहरणस्यालेपार्थं भाषितत्वात्तदपलेपनस-
मर्थत्वाच्चनयो । प्रक्षालनाचमनप्रोक्षणानि च वास्याभ्यन्तरमगलेपना-
र्थानि गम्यन्ते । प्रयतो भरतीति सूत्रान्ते निगमनात् । अत एव
च स्नानमप्यत्र 'हिरण्यगृह्णम्' इत्येवमादिभिः समन्त्रमेव द्रष्टव्यम् ।
वक्ष्यति सन्व्योपासनफलप्रदर्शनवेत्या मान्त्रवर्णिकमेव पापप्रमो-
नम्—'यदुपस्पृष्टं पापम्' इत्येवमादिना । वसिष्ठश्चेतमर्थमनुमो-
दमान उपलक्ष्यते—'अयाचामेदग्निश्चेति साय सूर्यश्चेति प्रातः
मनमा पाप ध्यात्वा निवदन्' इति । यद्यपि रहस्यप्राय
श्चित्तप्रकरण इदं पठ्यते । तथाऽपि वाक्यादविगानसमाचा-
रादहरहरप्यवगन्तव्यम् । सुरभिपती 'दधिक्रावूष्ण' इत्युक् ।
अब्लिङ्गाः अब्देवत्या ताश्च 'आपो हि' इति तिस्रः । वा-
रुण्यो वरुणदेवत्या ताश्च 'यच्चिद्धि ते' इति तिस्रः । केचित्
'अव ते हेड' इति 'इम मे वरुण' इति चेच्छन्ति । 'हिर-
ण्यवर्णाः' इति चतस्रः । पावमान्यः 'पवमान' इत्यनुवाकः ।
अन्यानि पवित्राण्यवमर्षणादीनि स्वयमेव वक्ष्यति 'उपनिषदो वेदा'
इति प्रक्रम्य 'सावित्रीति चेति पावनानि' इत्यनेन । यद्वा—

* याज्ञिकी २४ २६

१ ते स १ २ २१

५ " " २-१-११

† याज्ञिकी १

३ त स ५ ६ १

७ " १ १ ४-८

१ वसि २३ २३

४ ते स ३-४ ११

‘अवमर्षणं देवकृतम्’ इत्यत्र । प्रयतः पूतस्सन्ध्योपासनयोग्यो भवति ॥ २ ॥

अथ स्नानप्रोक्षणयोर्व्यवस्थामाह—

अथाप्युदाहरन्ति-

अपोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।
मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि द्विजातीनां विशि-
ष्यत इति ॥ ३ ॥

अपोऽवगाहनमिति वारुणं स्नानमाह । तच्च सार्ववर्णिकं सर्व-
वर्णसाधारणम् । मन्त्रवत्प्रोक्षणं पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्मार्जनं तच्च ब्राह्मं
त्रैवर्णिकानां विशिष्टं स्नानम् । एवं चाद्विजस्य वारुणमेव ।
द्विजातीनां पुनरुभयोस्तमुच्चयः सति सम्भवे । असम्भवेऽपि तेषां
मार्जनमवश्यंभावि ॥ ३ ॥

किञ्च—

सर्वकर्मणामेवारम्भेषु प्राक्सन्ध्योपासनकाला-
च्चैतेनैव पवित्रसमूहेनात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो
भवति ॥ ४ ॥

सर्वकर्माणि श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धानि । सर्वकर्मग्रहणेनैव
सिद्धे सन्ध्योपासनस्य गृथग्रहणं तस्यात्यन्तप्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम् ।
तच्च प्रदर्शितमस्माभिरथातश्शब्दयोरभिप्रायं वर्णयद्भिः । पवित्रस-
मूहेन सुरभिमत्यादिस्तोमेन आत्मानं प्रोक्ष्याद्विरेवात्मानं परितो-

पि रक्षा कर्तव्या । अत ऊर्ध्वं गायत्र्याऽभिमन्त्रितेनाम्भसा
हतानि रक्षांस्यात्मानमाह मृत्युरिति । यच्च स्वाध्यायब्राह्मणे पठि-
तम् 'सन्ध्यायां गायत्र्याऽभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति'^१
'यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति'^२ इति च । तदपि प्रसिद्धत्वादेव नोक्तमाचार्येण ।
'अग्निश्च'^३ इत्यादिमन्त्रद्वयवत् । स्मृतिरप्यस्ति—

कराभ्यां तोयमादाय सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखो भूत्वा प्रक्षिपेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः^४ ॥ इति॥

एतदुक्तं भवति—सन्ध्योपासनवेलायां कर्तव्येषु समन्त्रकाचमनप्रो-
क्षणजलोत्क्षेपणसावित्रीमपोपस्थानेष्व्याचार्येण स्वशाखायामनुक्ता उक्ताः ।
उक्तास्तु नोक्ताः सिद्धत्वादेव । न केवलोत्क्षेपणप्रदक्षिणे एव भवतः ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

दर्भेष्व्वासीनो दर्भान्धारयमाणस्तोदकेन पा-
णिना प्रत्यङ्मुखस्तावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्तयेत् ॥ ५ ॥

दर्भेष्वग्रथितेष्वनन्तर्गर्भेषु त्रिष्व्वासीनस्तादृशानेव दर्भान् तोद-
केन पाणिना धारयमाणः । एकवचनादक्षिणो गृहीतव्यः ।
सावित्रीं सवितृदेवत्यां 'तत्सवितुः'^५ इत्येतामृचं प्रणवव्याहृतिसहि-
ताम् । तथाहि—

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ^६ ॥ इति ॥

ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगस्मरणपूर्वको जपो द्रष्टव्य । न ह्येतदज्ञान-
मृते श्रोतस्मार्तदर्मप्रसिद्धिरित्यभियुक्तोपदेशात् । तत्र प्रणवव्याहरीना
मृषिर्वाग्देव । देवी गायत्री उन्द । ओकारसर्वदेवस्य पारमेष्ठ्य ।
व्यस्ताना व्याहरीनामग्निर्वायुस्मृत्य इति देवता । सावित्र्या ऋषि
विश्वामित्र गायत्री त्रिष्टुप्छन्द सविता देवता । सन्ध्योपासने
विनियोग । यस्मिन् सर्वमोत प्रोत च भवतीति ओङ्कारेण ब्रह्मो
च्यते । तच्च सवितृमण्डलमव्यवर्ति । तथा च श्रुति — ‘आदित्यो
ब्रह्मेत्यादेश ’ इति । स एव च भवतेस्सद्रूप पर ब्रह्म । भुव
भावयते तदेव हि सर्वं भवतीति । देव स्व । तथा च यास्क —
‘स्वरादित्यो भवति सु अरण सु ईरण स्वृतो रसान् स्वृतो भास
ज्योतिषा स्वृतो भासेति’ । यो देवस्मविताऽस्माक धियः कर्माणि
पुण्यानि प्रति प्रेरयेत् तस्य यो भर्गः तपनहेतु चरेण्य वग्णीय
वरद वरमण्डलमभिचिन्तयाम उपास्मह इति मन्त्रार्थ ॥ ५ ॥

अथ स एव कल्पान्तरमाह—

प्राणायामशो वा अतकृत्वः ॥ ६ ॥

‘सावित्रीमार्गयेन्’ इत्यनुवर्तते । प्राणायामश्राप्तुनिर्गोधनमात्रम् ।
प्रत्यावृत्ति श्वासनिरोध । अथ वा यावच्छक्ति नि तनु पश्चात्
पठित्वा श्वासमुत्सृजेन् ॥ ६ ॥

**उभयतःप्रणवां सप्तव्याहृतिकां मनसा
वा दशकृत्वः ॥ ७ ॥**

मानित्री प्राणायामश इत्यनुवर्तते । उभयतः प्रणवो यस्या

स्तथा सप्तव्याहृतिभिस्मह वर्तत इति सैवोच्यते । सप्तव्याहृतयो
भूरादयस्तस्यान्ता । अत्रैव क्रम कल्प्य । प्रथम प्रणवस्तत
सप्त व्याहृतय ततस्सावित्रीसहिताच्च ध्यानत प्रणव इति । के-
चित्सावित्र्या एवोभयत प्रणवत्वमिच्छन्ति । न तु सप्तानामपि
व्याहृतीनाम् । अपरे पुनरादितस्तस्याहृतिक सावित्र्या दशक
त्वोऽभ्यास तत प्रणव इति । एतो पक्षो विचारणीयो ।
आद्यस्य तु सम्प्रदायोस्ति ॥ ७ ॥

त्रिभिश्च प्राणायामैस्तान्तो ब्रह्महृदयेन ॥८॥

ब्रह्महृदयं 'ओ भू । ओ भुव ' इत्यनुवाक् । अनेन न
बलत्वा बचनेन त्रय प्राणायामा सम्पद्यन्ते । तान्तः क्षान्ति
मापन्नस्सावित्रीमावर्तयेदिति सिंहावलोकनन्यायेन सम्बन्ध । स्मृति-
शतसिद्धत्वात् । एव हि प्राणायामलक्षण प्रसिद्धम्—

सव्याहृतिं सप्रणवा गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रि पठेदायतप्राणः प्राणायामस्स उच्यते ॥ इति ॥

'ओमापो ज्योति ' इत्यनुवाक्शेषशिरः । तत्र प्रणवो गत ।
व्याहृतित्रय च । महः महत पूजाकर्मणो वा ब्रह्म । जनो
ब्रह्म जनेर्विपरीतलक्षण न जायत इत्यर्थ । तपस्तपतेराभिजनकर्म-
ण । सप्तमिति त्रिधातुत्रयनिमित्तमेतत् । सर्व ब्रह्मैवेत्युपसहारात् ।
सावित्री गता । आप आप्नोते । ज्योति द्योतते दीप्तिकर्म-
ण शब्दरूप हि तद्रूपा । अमृत अविनाशि हि । तद्रूपा बृहतेर्वृद्धिक-
र्मण परिकृढ भवति ॥ ८ ॥

वारुणीभ्यां रात्रिमुपतिष्ठत इमं मे वरुण
तत्त्वा यामीति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥

‘अहन्येष मन्त्रो रात्रौ वारुणः’ इति श्रुतेः रात्रिमिति कालनि-
र्देशः । उपस्थेयस्तु सविता तत्कालविशिष्टः । उपस्थानं चो-
पोत्थितेनैव यच्छतिसमाचारः । प्रसिद्धं प्रदक्षिणादि तदप्यत्र
कर्तव्यं ‘तृतीयशिश्टागमः’ इति लिङ्गात् ॥ ९ ॥

एवमेव प्रातः प्राबुखस्तिष्ठन् ॥ १० ॥

एवमिति ‘तीर्थं गत्वा’ इत्यादि सर्वमतिदिशति । प्रा-
तरिति कालनिर्देशः । प्राबुख इति प्रत्यबुखनिवृत्त्यर्थम् ॥ १० ॥

मैत्रीभ्यामहरुपतिष्ठते मित्रस्य चरूपणीवृ-
तो मित्रो जनान् यातयतीति द्वाभ्याम् ॥

अतिरोहितार्थमेतन् ॥ ११ ॥

सुपूर्वामपि पूर्वामुपक्रम्योदित आदित्ये स-
माप्नुयात् ॥ १२ ॥

सुपूर्वा नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु पूर्वा सन्ध्यामुपक्रम्यादित्योदगे
त्तरकाले समाप्नुयात् ॥ १२ ॥

अनस्तमित उपक्रम्य सुपश्चादपि पश्चि-
माम् ॥ १३ ॥

मुपश्चात् यावन्नक्षत्रविभावनं तावदिति समाप्त्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

मायंप्रातस्सन्ध्योपासनकर्तुरायुर्विच्छेदो न भवतीत्याह—

सन्ध्योश्च सम्पत्तावहोरात्रयोश्च सन्ततिः॥

सन्ध्योपासनकर्तुर्भवतीति शेषः । सम्पत्तिस्सम्पूर्णता । सा च सन्ध्योपासनेन यथाविध्यनुष्ठानेन भवति । तस्या च सत्यामहो-
रात्रयोस्सन्ततिरविच्छेदो भवति । उपासितुरायुरविच्छिन्नं भवती-
त्यर्थः । आह च—

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वादीर्घमायुरवामुयुः ।

प्रज्ञां यज्ञश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च^१ ॥ इति ॥

अथानुपासितुर्दोषमाह—

अपि चात्र प्रजापतिगीतौ श्लोकौ भवतः—

अनागतां तु ये पूर्वमनतीतां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणा-

स्मृताः ॥ सायं प्रातस्सदा सन्ध्यां ये वि-

प्रा नो उपासते । कामं तान् धार्मिको रा-

जा शूद्रकर्मसु योजयेदिति ॥ १५ ॥

प्रजापतिग्रहणमादरार्थम् । अनागतागनतिक्रान्तामिति चोदि-
तकालाभिप्रायम् । कथं ते ब्राह्मणा इति विप्रग्रहणं च द्वि-

जात्युपलक्षणार्थम् । अत एव शूद्रकर्मस्वित्युक्तम् । इतरथा क्षत्रियकर्मस्वित्यवश्यम् ।

न तिष्ठति तु यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्वर्हिष्कार्यस्सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ इति^१ ॥

तदा कथम् ?

तत्र सायमतिक्रमे रात्र्युपवासः प्रातरतिक्रमे
अहरुपवासः ॥ १६ ॥

अतीता ता सन्ध्या कृत्वेति शेषः । उपवासोऽनशनम् ॥ १६ ॥
विश्व—

स्थानासनफलमवाप्नोति ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तप्रशंसना ॥ १७ ॥

अथाप्युदाहरन्ति-

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ।
बाहुभ्यां मनसा वाऽपि वाचा वा यत्कृतं
भवेत् । सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मा-
त्प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

उपस्थकृतं परभार्या प्रति बहुश प्रायश्चित्तस्याग्नानादिह सा-
मार्यायोमेवानृतुशान्ताद्युपयोगेऽनाग्नौ वेदितव्यम् । पद्भ्या यद-
बुद्धिपूर्वप्रतिषेधगमनादि ग्नम् । बाहुभ्यामपि हिमाच्छेदनभेदनादि

हस्तचापल तत् । तथा मनसा परद्रव्यस्याभिध्यानादि । वाचा
कृतं अवयवदनादि । यत्रयत्र वाङ्मन कायकृते प्रायश्चित्तान्त-
रादिना विरोधो नास्ति, तत्र एतदेव प्रायश्चित्तमित्यभिप्रायः ।
सन्ध्योपासनप्रशस्ता चेपा ॥ १८ ॥

विभ्र—

रात्र्या चापि सन्धीयते ॥ १९ ॥

पुरुष इति शेषः । अभिसन्धानमभ्युदयः ॥ १९ ॥

न चैनं वरुणो गृह्णाति ॥ २० ॥

वरुणो नाम पापमप्सु मरणं जलोदरव्याधिर्वा ॥ २० ॥

एवमेव प्रातरुपस्थाय रात्रिकृतात्पापात्प्रमु-
च्यते ॥ २१ ॥

अर्थवादातिदेशः । फलातिदेशो वाङ्मनः । रात्रावुपस्थादिभि-
कृतादित्यर्थः ॥ २१ ॥

अह्ना चापि सन्धीयते ॥ २२ ॥

पूर्वैव व्याख्या ॥ २२ ॥

मित्रश्चैनं गोपायति आदित्यश्चैनं स्वर्गं लोक-
मुन्नयतीति ॥ २३ ॥

इदमपि तथा ॥ २३ ॥

अथ संहत्य स्तौति—

स एवमेवाहरहरहोरात्रयोः सन्धिपूषतिष्ठमानो
ब्रह्मपूतो ब्रह्मभूतो ब्राह्मणः शास्त्रमनुवर्त-
मानो ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते
ब्रह्मलोकमभिजयतीति विज्ञायते ॥ २४ ॥

ब्रह्मपूतः सावित्र्या पूतः । ब्रह्मभूतः शब्दब्रह्मप्रणवमापन्नः ॥

आह च—

योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः स्रमूर्तिमानिति' ॥

विज्ञायते इति श्रुतिसंमूचनम् ॥ २४ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिचिरचिते बोधायनधर्मचिखरणं
द्वितीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

प्रयतोऽभिपिक्त इत्युक्तम् । प्रसङ्गात्तद्विधिमाह—

अथ हस्तौ प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डं च
गृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षाल-
यते त्रिरात्मानम् ॥ १ ॥

अथ स्नानविधिरुच्यते इति शेषः । तत्रारम्भे हस्तयोः प्र-

क्षालनम् । यद्वा—तीर्थं गत्वा हस्तौ प्रक्षाल्येति सम्बन्धः ।
चशब्दात् गोमयदाहादीति । अनङ्पूर्वे हि ममाप्ते क्तो ल्यप्
भवति, इह तु छान्दस गृह्येति ल्यवादेशः । तीर्थम्

नदीषु देवखातेषु तट्यकेषु सरस्सु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यमुत्सवस्रवणेषु च ॥ इति ॥ तथा—

मति प्रभूते पयसि नाल्पे स्नायात्कथंचन ।¹

न त्वेवजातीयकम् । तत्र गत्वा मृत्पिण्डेवदेशेन कमण्डलूदकेन
त्रैकेक पादं त्रि त्रि प्रक्षालयते । एवमात्मानमपि अनर्थज्ञ-
तदङ्गन्यायेनात्मनश्शरीरं प्रक्षालयदिति गम्यताम् ॥ १ ॥

अथेदानीं प्रक्षालितपादेनैव प्रवेष्टव्यान् देशानाह—

अथ हैके ब्रुवते श्मशानमापो देवगृहं गोष्ठं

यत्र च ब्राह्मणाः अप्रक्षाल्य पादौ तत्र

प्रवेष्टव्यमिति ॥ २ ॥

प्रथमान्तशब्दो निर्देशफलः । प्रातिपदिकार्यमात्रे हि प्रथमा
स्मरति पाणिनिः । तेषां कर्मत्वख्यापनार्थम् । तस्माद्दो नञौ
प्रकृतमर्थं सूचयत । तस्मात्प्रक्षाल्यैव प्रवेष्टव्यं श्मशानादीति ।
'अहं कृत्यतृचश्च' इति स्मरणेन प्रत्ययादर्हार्थो गम्यते । न तु
कर्मत्वम्, प्रक्षाल्यैव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथापोऽभिप्रतिपद्यते—

हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि या-

चितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्य-
श्च प्रतिग्रहः । यन्मे मनसा वाचा कर्म-
णा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्म इन्द्रो वरु-
णो बृहस्पतिस्सविता च पुनन्तु पुनः-
पुनरिति ॥ ३ ॥

अथशब्दात्प्रक्षालनानन्तर्यमाह । गोमयेनात्मानमालिप्येति केनि-
दिच्छन्ति । हिरण्यशृङ्गमित्यूचोर्वामिदेव ऋषि । वाण्डर्षयो वा
निश्वेदेवा । प्रथमा पुरस्ताद्वृहती, द्वितीया पङ्क्ति । उभे अपि
लिङ्गोक्तदेवते । तत्र द्वयोरप्ययमर्थः—हिरण्यशृङ्गं हिरण्यशृङ्ग
वरुण त्वा शरणं प्रपद्ये । मया याचितस्त्वं मम
स्नानाय तीर्थं जलाशयं देहि । वरुणो ह्यपा राजा 'यासा
राजा वरुण' * इति लिङ्गात् । एष एव वा तुभ्य तीर्थमिति गृह-
येहीति । असाधूनामभोज्यानां अन्नं यन्मया भुक्तं यो वा मया
च पापकर्मभ्यः प्रतिग्रहः कृतः । यच्च मन्त्रेवाकायकर्मणि दुष्कृ-
तं कृतं भवति । तत्सर्पमादत्तं जलाशयस्नानेन इन्द्रादयः । विमतं
यन्मया पुनः पुनः प्रार्थयितुं शक्यते इति ॥ ३ ॥

एतदन्यो भवति—

अथाञ्जलिनाऽपि उपहन्ति सुमित्रा न आप-
ओपधयस्सन्त्विति ॥ ४ ॥

द्विहस्तसयोगोऽञ्जलिः । तेनाञ्जलिना जलप्रवेशादनन्तरमुप

वन्ति गृह्णाति । नः अस्माकं आपश्चोपधयश्च तद्गुप्तादितास्मभिन्ना
मुखहेतवस्सन्तिवति मन्त्रार्थ ॥ ४ ॥

अथैना अप —

तां दिशं निरुक्षति यस्यामस्य दिशि द्वेप्यो
भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति ॥ ५ ॥

अस्य स्नातु द्वेप्यो यस्या दिशि अस्ति ता दिशं अ
पोऽप्युक्षति । य पुरुष अस्मान् द्वेष्टि य वा नय द्विष्म
तस्मै दुर्मित्रा दुःखहेतव आपो भूयासुरेति मन्त्रार्थ ॥ ५ ॥ .

अथाप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमाव-
र्तयति यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदज्ञान्तं
तदपगच्छतादिति ॥ ६ ॥

व्यक्तो मन्त्राभिप्राय ॥ ६ ॥

अप्सु निमज्ज्योन्मज्ज्य ॥ ७ ॥

नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते न वासःपत्पू-
लनं नोपस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

यद्युपरुद्धास्तथ्युरेतेनोपतिष्ठते नमोऽग्नयेऽ-
प्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय
नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्य इति ॥ ९ ॥

उत्तीर्याचम्याचान्तः पुनराचामेत् ॥ १० ॥

उन्मज्जयाचान्तः पुनराचामेदिति सम्बन्धः । निमज्जनमङ्गिरात्मनः प्रच्छादनम् । उन्मज्जनं ताम्ब्य आविर्भावः । अत्रोन्मज्जनानन्तर-भाविनियममनुक्त्वा मनस्याविर्भूतं प्रतिषेधं विस्मरणभयाद्वाचार्य उप-दिशतिस्म—नाप्सु सत इति । प्रयमणं शौचं मूत्रपुरीषाद्य-पनयलक्षणं मलापनयनं पाणिभ्यामवस्फोटनं उपस्पर्शनं आचम-नम् । एतत्तृयमप्सु सता न कर्तव्यमित्यर्थः । ‘तपस्यमवगाहनम्’ इत्यस्मिन्नध्याये ‘त्वयन्तीप्वनिरुद्धासु’ इति निरुद्धास्वप्सु प्रतिषेध उक्तः । तस्येदानीं प्रायश्चित्तमाह—यद्युपरुद्धास्स्युरेतेनोपतिष्ठते नमोऽग्नय इति । नात्र मन्त्रे तिरोहितं किञ्चिदस्ति । जलाशयादुत्तीर्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा आचामेत् । अप आचम्य आचान्तः पुन-रिति चोक्तम् । तस्यायमभिप्रायः—मन्त्राचमनं सर्वत्राचान्त एव कुर्यादिति ॥ ७-१० ॥

आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ।
यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं
पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वा-
हेति ॥ ११ ॥

वामदेवा ऋषयः, विश्वेदेवा वा ऋषयः । द्वे अप्येते अनु-
ष्टुभो आपः प्रार्थ्यन्ते । आपश्चोषयन्तु । इह शृङ्गिर्वाशब्देन
तन्मयं शरीरमुच्यते । ताभिरग्निः पूतं शरीरं पुनातु माम् ।

पुनातु ब्रह्मणस्पतिरिति । एकस्मिन् बहुवचनं पूनायाम् ।
 'एतद्वेष्णवान् खनामि' इति यथा । पृथिवीं पुनात्वित्यर्थः ।
 ब्रह्मपूतं बृहस्पतिपूतं शरीरम् । यदुच्छिष्टमन्यत् यदभोज्यं
 मया भुक्तं यद्वा दुश्चरितं मम तत्सम्बन्धीति शेषः । सर्वं पुनन्तु
 मां सर्वस्मादस्मात् मामापः पुनन्तु । मामापोऽस्तर्ता च
 प्रतिग्रहम् । असन्तश्शूद्राः पापकर्माणो वा तत्प्रतिग्रहजाता-
 देनसो मामापः पुनन्त्विति । स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकश्रवणा-
 द्धयेयमित्येवेहि ॥ ११ ॥

मन्त्राचमनानन्तरम्—

पवित्रे कृत्वाऽद्भिर्मार्जयत्यापो हिष्ठा मयोभुव इ-
 ति तिसृभिर्हिरण्यवर्णांश्शुचयः पावका इ-
 ति चतसृभिः पवमानस्सुवर्जन इत्येतेना-
 नुवाकेन मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽधमर्पणेन
 त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्य वासः
 पीडयित्वा प्रक्षालितोपवाताक्लिष्टानि वासां-
 ति परिधाय दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारय-
 माणः प्राङ्मुखस्तावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त-
 येच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावरम्॥

पवित्रे इति द्विवचनाद्वाभ्यां मार्जनम् । अन्तर्जलं जलम-
 ध्यम् । तेनैव सिद्धे गतग्रहणं जलेनैव सर्वाङ्गीणाच्छाद-

नार्थम् । अघमर्पणं नामार्पम् । 'ऋतं च सत्यं च'* इति
 तृचम् । तेन त्रि.पठितेन एकः प्राणायामो भवति । एवमेव
 त्रयः प्राणाश्रमाः । वासःपीडनमिह पितृणां तृप्त्यर्थम् । उप-
 वातं शोषितम् । अहिष्टमच्छिद्रम् । बहुवचनादन्तर्वासो बहि-
 र्वासश्च । उत्तीर्येति ग्रहणं मध्याह्नमन्ध्याग्राहकम् । आचमना-
 नन्तरं च माविश्यमिन्द्रितानां अपामादित्याभिमुखं सदाचारसिद्धं
 द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

अथादित्यमुपतिष्ठते उदयं तमसस्परि । उ-
 दृत्यम् । चित्रम् । तच्चक्षुर्देवहितम् । य उद-
 गादिति ॥ १३ ॥

ऋज्वेतन् ॥ १३ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

प्रणवो व्याहृतयस्सावित्री चेत्येते पञ्च ब्र-
 ह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं किल्बिषात्पावय-
 ति ॥ १४ ॥

यज्ञशब्देन जपो लक्ष्यते । आह च प्रणवादीन् प्रक्रम्य—

विधियज्ञाजपयज्ञो विधिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुस्स्यान्छतगुणः साहस्रोमानसस्मृतः ॥

इत्यादि । मुख्यवत्प्रसङ्गाख्यानान् प्रणवव्याहरीनामपि सावित्र्याः

पूरस्तात् प्रतिपादनमवगम्यते । अहरहरिति नित्यज्ञानार्थतामाह ।
किल्बिषं पापम् ॥ १४ ॥

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरथोत्तरं देवतास्तर्पयति ॥

अतिरोहितार्थमेतत् ॥ १५ ॥

अग्निः प्रजापतिस्सोमो रुद्रोऽदितिर्वृहस्पतिस्स-
र्पा इत्येतानि प्राग्द्वाराणि दैवतानि सनक्ष-
त्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि
तर्पयामि ॥ ओं वसूंश्च तर्पयामि ॥ १६ ॥

पितरोऽर्पमा भगस्सविता त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी
इत्येतानि दक्षिणाद्वाराणि दैवतानि सन-
क्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहूर्ता-
नि तर्पयामि ॥ ओं रुद्रांश्च तर्पयामि ॥ १७ ॥

मित्र इन्द्रो महापितर आपो विश्वेदेवा ब्रह्मा
विष्णुरित्येतानि प्रत्यग्द्वाराणि दैवतानि
सनक्षत्राणि सग्रहाणि साहोरात्राणि समुहू-
र्तानि तर्पयामि ॥ ओमादित्यांश्च तर्पयामि ॥

वसवो वरुणोऽज एकपादहिवुर्ध्न्यः पूषाऽश्विनौ
यम इत्येतान्युदग्द्वाराणि दैवतानि सनक्ष-

१ त्राणि साहोरात्राणि समुहूर्तानि तर्पयामि॥
 ओं विश्वेदेवांस्तर्पयामि । साध्यांस्तर्पयामि ।
 ब्रह्माणं त । प्रजापतिं त । चतुर्मुखं त ।
 परमेष्ठिनं त । हिरण्यगर्भं त । स्वयंभुवं
 त । ब्रह्मपार्षदांस्त । ब्रह्मपार्षदीश्व त ॥ अग्निं
 त । वायुं त । वरुणं त । सूर्यं त । चन्द्र-
 मसं त । नक्षत्राणि त ॥ सद्योजातं त ॥
 ओं भूः पुरुषं त । ओं भुवः पुरुषं त । ओं
 सुवः पुरुषं त । ओं भूर्भुवःस्तुवः पुरुषं त ।
 ओं भूस्त । ओं भुवस्त । ओं सुवस्त । ओं
 महस्त । ओं जनस्त । ओं तपस्त । ओं
 सत्यं त ॥ ओं भवं देवं त । ओं शर्वं देवं
 त । ओमीशानं देवं त । ओं पशुपतिं देवं
 त । ओं रुद्रं देवं त । ओं उग्रं देवं त । ओं
 भीमं देवं त । ओं महान्तं देवं त ॥ भव-
 स्य देवस्य पत्नीं त । शर्वस्य देवस्य पत्नीं
 त । ईशानस्य देवस्य पत्नीं त । पशुपतेदे-
 वस्य पत्नीं त । रुद्रस्य देवस्य पत्नीं त ।
 उग्रस्य देवस्य पत्नीं त । भीमस्य देवस्य

पत्नीं त । महतो देवस्य पत्नीं त । भवस्य
 देवस्य सुतं त । शर्वस्य देवस्य सुतं त ।
 ईशानस्य देवस्य सुतं त । पशुपतेर्देवस्य
 सुतं त । रुद्रस्य देवस्य सुतं त । उग्रस्य
 देवस्य सुतं त । भीमस्य देवस्य सुतं त ।
 महतो देवस्य सुतं त । रुद्रांस्तर्पयामि ।
 रुद्रपार्षदांस्तर्पयामि । रुद्रपार्षदीश्च तर्प-
 यामि ॥ २० ॥

ओं विघ्नं त । विनायकं त । वीरं त । स्थूलं
 त । वरदं त । हस्तिमुखं त । वक्रतुण्डं त ।
 एकदन्तं त । लम्बोदरं त । विघ्नपार्षदांस्त ।
 विघ्नपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २१ ॥

ओं सनत्कुमारं त । स्कन्दं त । इन्द्रं त । पृथ्वीं
 त । पण्मुखं त । जयन्तं त । विशाखं त ।
 महासेनं त । सुब्रह्मण्यं त । स्कन्दपार्षदांस्त ।
 स्कन्दपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २२ ॥

ओमादित्यं त । सोमं त । अङ्गारकं त । बुधं
 त । बृहस्पतिं त । शुक्रं त । शनैश्चरं त ।

राहुं त । केतुं तर्पयामि ॥ २३ ॥

‘ओं केशवं त । नारायणं त । माधवं त । गो-
विन्दं त । विष्णुं त । मधुसूदनं त । त्रिवि-
क्रमं त । वामनं त । श्रीधरं त । हृषीके-
शं त । पद्मनाभं त । दामोदरं त । श्रियं
देवीं त । सरस्वतीं देवीं त । पुष्टिं देवीं त ।
तुष्टिं देवीं त । विष्णुं त । गरुत्मन्तं त । वि-
ष्णुपार्षदांस्त । विष्णुपार्षदीश्च तर्पयामि ॥

ओं यमं त । यमराजं त । धर्मं त । धर्मराजं
त । कालं त । नीलं त । मृत्युञ्जयं त ।
वैवस्वतं त । चित्रं त । चित्रगुप्तं त । औ-
दुम्बरं त । वैवस्वतपार्षदांस्त । वैवस्वत-
पार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २५ ॥

ओं भूमिदेवांस्त । काश्यपं त । अन्तरिक्षं त ।
विद्यां त । धन्वन्तरिं त । धन्वन्तरिपार्षदां-
स्त । धन्वन्तरिपार्षदीश्च तर्पयामि ॥ २६ ॥

अथ निवीती—ओमृषींस्त । महर्षींस्त । परम-
र्षींस्त । ब्रह्मर्षींस्त । देवर्षींस्त । राजर्षींस्त ।

श्रुतर्षीस्त । जनर्षीस्त । तपर्षीस्त । सत्य-
 र्षीस्त । सप्तर्षीस्त । काण्डर्षीस्त । ऋषिकां-
 स्त । ऋषिपत्नीस्त । ऋषिपुत्रांस्त । ऋषिपौ-
 त्रांस्त । काण्वं बोधायनं त । आपस्तम्बं
 सूत्रकारं त । सत्यापाढं हिरण्यकेशिनं त ।
 वाजसनेयिनं याज्ञवल्क्यं त । आश्वलाय-
 नं त । शौनकं त । व्यासं त । वसिष्ठं त ।
 प्रणवं त । व्याहृतीस्त । सावित्रीं त । गा-
 यत्रीं त । छन्दांसि त । ऋग्वेदं त । यजुर्वे-
 दं त । सामवेदं त । अथर्ववेदं त । अथ-
 र्वहिरसं त । इतिहासपुराणानि त । सर्ववे-
 दांस्त । सर्वदेवजनांस्त । सर्वभूतानि तर्प-
 यामि ॥ २७ ॥

अथ प्राचीनावीती—ओं पितॄन् स्वधानमस्तर्प-
 यामि । पितामहान् स्वधानमस्त । प्रपिता-
 महान् स्वधानमस्त । मातृस्स्वधानमस्त ।
 पितामहीस्स्वधानमस्त । प्रपितामहीस्स्व-
 धानमस्त । मातामहान् स्वधानमस्त । मा-
 तुः पितामहान् स्वधानमस्त । मातुः प्र-

पितामहान् स्वधानमस्त । मातामहीस्व-
धानमस्त । मातुः पितामहीस्वधानमस्त ।
मातुः प्रपितामहीस्वधानमस्तर्पयामि ॥

ओमाचार्यान्स्वधानमस्त । आचार्यपत्नीः स्व-
धानमस्त । गुरुन्स्वधानमस्त । गुरुपत्नी-
स्वधानमस्त । सखीन्स्वधानमस्त । स-
खिपत्नीस्वधानमस्त । ज्ञातीन्स्वधानमस्त ।
ज्ञातिपत्नीस्वधानमस्त । अमात्यान्स्वधा-
नमस्त । अमात्यपत्नीस्वधानमस्त । स-
र्वान्स्वधानमस्त । सर्वास्वधानमस्तर्पया-
मि ॥ २९ ॥

अनुतीर्थमप उत्तिष्ठति—ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं
पयः कीलालं परिस्त्रुतम् । स्वधा स्थ त-
र्पयत मे पितृन् । तृप्यत तृप्यत तृप्यतेति ॥

अनुतीर्थं तीर्थं प्रति । अनेनैव ज्ञापितं भवति—नलतर्प-
णं भवतीह महदिति । ऊर्जं अन्नं अमृतादिपञ्चकम् । यद्य-
पि कीलालमन्नम् । तथाऽपि परिस्त्रुतमन्निधानात् यवागूग्भिमेता ।
यूयं स्वधा अमृता. स्थ तर्पयत मम पितृपितामहप्रापिता
महान् । यूयं न तृप्यत धीप्मावचनमादरार्थम् ॥ ३० ॥

नैकवस्त्रो नार्द्रवासा दैवानि कर्माण्यनु सञ्चरेत् ।
पितृसंयुक्तानि चेत्येकेषां पितृसंयुक्तानि
चेत्येकेषाम् ॥ ३१ ॥

नार्द्रवासाः साक्षादार्द्रवासे निषेधार्थः । अनुसंचरेत् अनु-
ष्ठेत् । पितृसंयुक्ताः । अत्रापिशब्दोऽध्याहर्तव्यः ॥ ३१ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बौधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने पष्ठमोऽध्यायः.

देवऋषिपितृतर्पणमुक्तम्—

अथेमे पञ्चमहायज्ञास्तान्येव महासत्राणि देव-
यज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्म-
यज्ञ इति ॥ १ ॥

फलत एषां यज्ञानां महत्त्वं न स्वरूपतः, दीर्घकालप्रयोग सामा-
न्यं महासत्समास्ते । 'देवयज्ञः' इत्यादिसंज्ञाकरणं संव्य-
हारार्थम् ॥ १ ॥

अथैतान्विविच्यह—

अहरहस्स्वाहाकुर्यादा काष्ठात् तथैतं देवयज्ञं
समाप्नोति ॥ २ ॥

अत्र 'देवेभ्यस्स्वाहा' इति मन्त्र उद्धर्तव्यः । द्रव्यमोदनप्रभृ-

ति आकाष्ठात् । स्वयं वीप्सावचनं नित्यत्वख्यापनार्थम् । समाप्नोति
अनुतिष्ठेत् । एवमुत्तरेष्वपि यथासम्भवं योजना ॥ २ ॥

अहरहस्त्वधाकुर्यादोदपात्रान्तथैतं पितृयज्ञं स-
माप्नोति ॥ ३ ॥

‘पितृभ्यस्त्वयानमः’ इति मन्त्रोऽध्याहार्यः । उदपात्रं उदकं
आज्यौदनप्रभृति तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अहरहर्नमस्कुर्यादा पुष्पेभ्यस्तथैतं भूतयज्ञं स-
माप्नोति ॥ ४ ॥

‘भूतेभ्यो नमः’ इति मन्त्रोद्धारः । एते श्रयो महायज्ञाः वैश्व-
देवबलिहरणैरेव सम्पादिता इति । केचित्कर्तव्या इति । एतच्च
युक्ततया विचारणीयम् ॥ ४ ॥

अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूलफलशाकेभ्य-
स्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति ॥ ५ ॥

बहुभ्यो दातुं शक्त्यभावे एकस्मा अपि ॥ ५ ॥

अहरहस्त्वाध्यायं कुर्यादा प्रणवान्तथैतं ब्रह्मयज्ञं
समाप्नोति ॥ ६ ॥

ब्रह्मयज्ञः कर्तव्यः । ब्रह्मैव यज्ञस्य च यागः ॥ ६ ॥

तदार—

स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ॥ ७ ॥

ऋज्वेतत् ॥ ७ ॥

तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन
उपभृञ्क्षुर्ध्रुवा मेघा स्रुवः सत्यमवभृथ-
स्स्वर्गो लोक उदयनं यावन्तं ह वा इमां
वित्तस्य पूर्णां ददत्स्वर्गं लोकं जयति तावन्तं
लोकं जयति भूयांसं चाक्षय्यं चाप पुन-
र्मृत्युं जयति य एवं विद्वान् स्वाध्यायम-
धीते ॥ ८ ॥

मेघा उपस्रावा । तस्मिन् तत्तद्भावयेदित्यर्थः । वाचि जुहू-
बुद्धिरित्यादि । उदयनं परिसमाप्ति । एतस्मादपि प्रायणीयोऽ-
प्युत्तरेण । प्रारम्भापेक्षत्वात् परिसमाप्ते । तदानीमस्मिन् लोके प्रायणी-
यबुद्धिः । वित्तस्य वित्तेन स्वाध्याययज्ञेन स्याध्याययज्ञमुपासिता
जयति ततोपि भूयांसमक्षय्यमनन्तमपवर्गं मोक्षमित्यर्थः । अपमृ-
त्युरकालमरणम् ॥ ८ ॥

अथ निगमनम्—

तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति हि ब्राह्मणम् ॥
हिशब्दो हेतौ । इत्थं ब्राह्मणस्य भावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

स्वभ्यक्तस्सुहितः सुखे शयने शयानो यंयं
क्रतुमधीते तेनतेनास्येष्टं भवतीति ॥१०॥

स्वभ्यक्तः तैलादिना । सुहितः तृप्तो भोजनादिना । 'यं यं कर्तुम्'* इत्यस्मिन् विधावन्यानर्थक्यात् प्रशस्येष्टा ॥ १० ॥

एव तावद्ग्राहस्थमुक्तम् । अधुनाऽस्यैव प्रशस्ता—

तस्य ह वा एतस्य धर्मस्य चतुर्धा भेदमेक
आहुरदृष्टत्वात् ये चत्वार इति कर्मवादः ॥

योऽसौ धर्मः श्रुतिस्मृतिशिष्टागमैः प्रसिद्धः तस्यैतस्य धर्मस्य
चातुर्विध्यमाश्रमचतुष्टयरुतमिति एके ऋषयः आहुः । किमिति?
यावत् दृष्टत्वान्मन्त्रार्थस्य तै, य दृष्ट्वेवमाहुः । तस्यैतत्प्रतीकग्रहणं
ये चत्वार इति । चत्वारोऽप्याश्रमा देवलोकायना पन्थान इति ।
एव सत्यय तावन्मन्त्र कर्मवादः कर्मभेदेमेव्यदाश्रमभेदम् ॥ ११

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्याह—

ऐष्टिकपाशुकसौमिकदार्वाहोमाणाम् ॥ १२ ॥

स्वार्थ एव तद्धित ॥ १२ ॥

तदेषाऽभिवदति—ये चत्वारः पथयो देवयाना
अन्तरा द्यावापृथिवी वियन्ति । तेषां यो
अज्यानिमजीतिमावहात्तस्मै नो देवा
परिदत्तेह सर्व इति ॥ १३ ॥

तत्त्वधर्मचातुर्विध्यमृगेषाऽभिवदति । वयम्* ऋषिर्वाग्मदेव
त्रिष्टुष्टन्द नवसस्यानि देवता । अज्यानिहोमे तदुपयाने च

विनियोगः । य इमे चत्वारः पथयः पन्थानं देवयानाः देवलोकः ।
भीमसेन इतिवत् तद्रमनेहेतवः । ऐष्टिकादयः द्यावापृथिव्योर-
न्तरा मध्ये वियन्ति विविधं गच्छन्ति विदिता इत्यर्थः । तेषा-
मिति कर्मणि षष्ठी । तानि अज्यानिमजीर्ति क्रियाविशेषणे ।
अज्यानि अहानि अविगुणं अजीर्ति मध्यं य आवहात् आ-
वहेत् अनुतिष्ठेत् । तस्मै नः अस्माकं मध्ये सस्यानि हे सर्वे
देवाः परिदत्तं प्रयच्छतेति श्रौतकर्मनुष्ठाने निश्रेयसं दत्तेति म-
न्तार्थः । तदेतदैकाश्रम्ये सत्युपपद्यते । नाश्रमचातुर्विध्ये । कथं
तदाह—‘गृहस्थ एव स्यात् । तत्र च गृहस्थो वैदिकैः क-
र्मभिरधिक्रियते नेतरे’ । तदेतदैकाश्रम्ये उपपन्नं भवति । ननु
भेदपक्षेऽपि गृहस्थो वैदिकानि करोत्येव । सत्यं, अल्पविषयत्वं
तदा शास्त्रस्य स्यात् । सर्वाधिकारं चेदं कर्मशास्त्रं विना का-
रणेन बाधितं युक्तम् । विश्व—बहुद्रव्यव्ययप्रयाससाध्यं कर्मजातं
परित्यज्य पारिव्राजकान्येवास्वन्देयेषु पुरुषाः । यतस्तेनापि नि-
श्रेयसं लभन्ते । ‘अर्के चेन्मधु विन्देत् किमर्थं पर्वतं ब्रजेन्’
इति व्यायात् । ततश्च प्रत्यक्षश्रुतानामग्निहोत्रादिवाक्यानाम-
प्रामाण्यमेवापद्येत । तस्मादेषा चातुर्विध्यमेवाऽभिवदतीत्युपगन्तव्यम्॥

अमुमेवार्थमाध्यायपरिसमाप्ते पूर्वोक्तपञ्चमङ्गत्वात् प्रदर्शयितुं आश्रम-
चातुर्विध्यं तावदुपन्यस्यति स्म—

ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजकः
इति ॥ १४ ॥

ब्रह्मचार्यत्र नैष्ठिको गृह्यते । नोपकुर्वाणः ॥ १४ ॥

अथैतेषां क्रमेण प्रसूताचष्टे—

ब्रह्मचारी गुरुशुश्रूष्यामरणात् ॥ १५ ॥

शुश्रूषाऽस्मिन्नस्तीति शुश्रूषी । आमृत्यो गुरुकुले वसेत् ।
ये पुनरग्रीन्धनादयो धर्मा उपकुर्वाणस्योक्ता तेऽप्यस्य विद्यन्त
एव ॥ १५ ॥

वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारः ॥ १६ ॥

वैखानसो वने मूलफलाशी तपश्शीलः स-
वनेपूदकमुपस्पृशञ्छ्रामणकेनाग्निमाधाया -
ग्राम्यभोजी देवपितृभूतमनुष्यपिपूजकः स-
र्वातिथिः प्रतिपिद्धवर्जं भैक्षमप्युपयुञ्जीत न
फालकृष्टमधितिष्ठेद्रामं च न प्रविशेज्जटि-
लश्वीराजिनवासा नातिसंवत्सरं भुञ्जीत ॥

वने प्रतिष्ठित इति वानप्रस्थः । वैखानसोऽपि वानप्रस्थ एव ।
सन्नान्तरकरण तु संव्यवहारार्थम् । विरजना क्रोशेण प्रोक्तं वै-
खानसशास्त्रम् । तत्र हि बह्व्यो वानप्रस्थस्योक्ता 'अग्निमे-
पञ्चतपा' इत्यादयस्समुदाचारा समाप्ताचारा इत्यर्थः । वने
मूलफलान्यश्नन् प्रतिपिद्धानि परिहरेत् । तपश्शीलः तप पर ।
सवनेपूदकोपस्पर्शन त्रिपवणस्नानम् । श्रामणोनामाधानविधिरस्ति
वैखानसशास्त्रे । तेनाग्निमाधाय जुहुयादिति शेषः । ग्रामे
भवमन्न ग्राम्य ग्रीहादिप्रभञ्ज तन्न भवतीति अग्राम्य इयामासा-
धारण्यौषधिप्रभवम् । तद्वोजी स्यात् । मूलकं प्राणधारणा-
शक्तोऽतद्विज्ञेयम् । देवादिपूजा च तेनैवाग्नेन यथासम्भव कार्या ।

सर्वे आगतोऽतिथिः ततस्तेनैव पूजयेदित्यर्थः । तत्रापि प्रतिपि-
द्धवर्जं प्रतिपिद्धः पतिनादिः । व्याघ्रादिहतं मांसं कुडालादि-
नानामितं मूलादि वा फालवृष्टप्रतिषेधान् अफालवृष्टाधिष्ठाने न
दोषः । ग्रामो वासममुदायः । चशब्दान्मनुष्यसमुदायश्च । जटिलः
अलुप्तकेशः अप्रसाधितकेशश्च । चीरवासा अजिनवासाश्च । चीरं
वृक्षादानीतं वासः फलनं वा जीर्णम् । अजिनं व्याघ्रादिचर्म ।
चीराजिनयोर्मिमानान् समुच्चयो गम्यते । तत्र चैकमधोवासोऽ-
परमुत्तरीयमिति । सांवत्सरिकान्नं न भुञ्जीत । अनेनैतदगम्यते
तावन्तं कालं सन्नयो द्रव्यस्यास्ति ॥ १६-१७ ॥

**परिव्राजकः परित्यज्य बन्धूनपरिग्रहः परिव्र-
जेद्यथाविधि ॥ १८ ॥**

बन्धवो मातापितृव्यतिरिक्तयोनिस्मन्ध्विन । कुत एतदगम्यते?
'न कदाचिन्मातापित्रोश्शुश्रूषा' इति विशेषवचनारम्भसामर्थ्यात् ।
तात्त्विकौपाधिकादधिकः परिग्रहः । तथा च गौतमः—'अनिचयो
भिक्षुः'^१ इति । परितो ग्रहणं परिग्रहः परित्सर्वतोभावे ।
सर्वैर्वर्णैर्दत्तः परिग्रहः । प्रशस्तं ब्राह्मणकुले भिक्षेतेति यावत् ।
परिव्रजेत् संन्यसेत् यथाविधि । विधिश्च वक्ष्यते—'अथातः
संन्यासीविधिः' इति ॥ १८ ॥

अरण्यं गत्वा ॥ १९ ॥

तत्र वसेदिति शेषः ॥ १९ ॥

शिखामुण्डः ॥ २० ॥

शिखाव्यतिरिक्तं मुण्डितं यस्येति विग्रहः ॥ २० ॥

कौपीनाच्छादनाः ॥ २१ ॥

परिव्राजकाः स्युरिति शेषः । कौपीनमाच्छादनं येषामिति 'कृत्य ल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । कुत्सितमाच्छादनं कौपीनमिति वैयाकरणः । सोऽयं व्यञ्जनप्रदेशे उक्तः । तथाच गौतमः—'कौपीनाच्छादनार्थं वासो विभृयात्प्रहीणमेके निर्णिज्य'^१ ॥ इति ॥ २१ ॥

वर्षास्वेकस्थः ॥ २२ ॥

वर्षानाम ऋतुः । तस्मिन्नेकस्मिन्नेव देशे तिष्ठेत् । 'ध्रुवशीलो वर्षासु'^२ इति गौतमः ॥ २२ ॥

'कौपीनाच्छादनाः' इत्युक्तं, तत्राह—

कापायवास्ताः ॥ २३ ॥

कपायेण रक्तं कापायम् ॥ २३ ॥

अथ भिक्षाकालमाह—

सन्नमुसले व्यङ्गरे निवृत्तशरावसम्पाते भिक्षेत ॥ २४ ॥

सन्नं मुसलं यस्मिन् काले निवृत्तमुसलव्यापारे इति यावत् । व्यङ्गरे विगताश्शान्ता अङ्गारा यस्मिन् । शरावोऽन्नप्रदानपात्रं उ-

फलक्षणार्थः । सम्पातस्सम्पार्जनं उच्छिष्टावमार्जने वृत्ते इत्यर्थः ।
एतेर्विशेषणैरपराह उपलक्ष्यते । आह च—

विभूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चेत् ॥ इति ॥^१

वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही ॥ २५ ॥

दण्डो दमनादित्याहुः । वागादिभिर्भूतानि न दमयेत् । अभयं
सर्वभूतेभ्यो दद्यादिनि यावत् ॥ २५ ॥

पवित्रं विभूयाच्छौचार्थम् ॥ २६ ॥

पवित्रं कुशमुष्टिः पञ्चमुष्टिर्वनजटीपवित्रं, विभ्रद्वर्तेतेति शेषः ।
तद्भरणं चात्मशुद्धयर्थं देशादेशाद्वा जन्तूनां शोधनार्थम् ॥ २६ ॥

उद्धृताभिरद्भिः कार्यं कुर्यात् ॥ २७ ॥

भूत्रपुरीषप्रक्षालनम्, न त्वाचमनम् ॥ २७ ॥

अपविध्य वैदिकानि कर्माण्युभयतः परिच्छिन्ना
मध्यमं पदं संश्लिष्यामह इति वदन्तः॥

अस्माच्छ्लोकादमुष्माच्च उभयतः परिच्छिन्नाः विच्छिन्नाः भ्रष्टा
वयमस्मै वै लोकाय प्रजात्पादनं अमुष्मै वैदिकानि कर्माण्यग्नि-
होत्रादीनि । उभयं च गार्हस्थ्यनिबन्धनं 'मनुष्यलोके पुत्रेण

जयति नान्येन कर्मणा पितृलोकम्' इति श्रुतेः पितृलोकः देव-
लोकः । तस्मादुभयभ्रष्टा वयं, गृहस्थमानववचनात् । अतो वयं
मध्यमं पदं मत्स्या सर्वभूतान्तर्गतं पद्यते गम्यते तदुपासकैरिति-
पदं आत्मानं संश्लिष्यामहे ॥ २८ ॥ .

नैवं भविष्यतीति चेत् अत्र ब्रूमः—

ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या अप्रजननत्वादितरे-
पाम् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं 'चतुर्धा भेदमेक आहुः'
इति तत्र, ऐकाश्रम्यं एकश्चासावाश्रमश्च तद्वत्त्वेकाश्रम्यम् ।
तच्च गृहस्थेनैव प्रव्राज्यादीनां भेदानामन्यतममित्याचार्यो मन्यते
स्म । कुतः! अप्रजननत्वादितरेषां परिव्राज्यादीनाम् । प्रत्यक्ष-
श्रुतिविधानाच्च गृहस्थस्य 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः', 'तस्मात्प्र-
जननं परमं वदन्ति' इत्येवमादीनाम् । तथा 'यावज्जीवि जु-
हुयात्,' 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' 'तं यज्ञ-
पात्रैर्दहन्ति च' इति । नन्वितरेषामपि प्रत्यक्षश्रुतिविधान-
मस्ति । तथा छान्दोग्ये धर्मस्कन्धश्रुतिः—'त्रयो धर्मस्कन्धाः
यज्ञोऽव्ययनं दानमिनि प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यभार्य-
कुलावासी तृतीयः' इति । तपश्शब्देनात्र तापसपरिव्राजकयो-
र्ग्रहणम् । सत्यं—यद्यत्र विधिप्रत्ययोऽस्ति । नाप्यध्याहारः,
अनुपपत्तेरभावात् । प्रायणस्यैव स्तुत्यत्वात्तेषामुपादानस्य । तस्मा-
दैकाश्रम्यमेव माधीयः । अपि च अप्रजननत्वादितरेषाम् । प्रज-

^१ तै. उ. १-११

^२ या उ २२-१

^३ ई. उ. २.

^४ छा. उ. २-२३.

ननमत्रोत्पत्तिः । सा चैतरेषां नास्ति त्रया चावश्यं भाविष्यमि-
त्युक्तं 'प्रजातन्तुम्'^१ इति श्रुतिप्रदर्शनेनाह ॥ २९ ॥

यदि न श्रुतिप्रभवा इतरे त्रय आश्रमाः किंप्रभवास्तर्हि?
रागद्वेषादिमत्पुरुषबुद्धिप्रभवा इत्याह—

तत्रोदाहरन्ति—प्राहादिर्ह वै कपिलो नामा-
सुर आस । स एतान्भेदांश्चकार देवैस्सह
स्पर्धमानस्तान्मनीषी नाद्रियेत ॥ ३० ॥

प्राहादस्यापत्यं प्राहादिः । भेदान् आश्रमाणाम् । देव-
स्पर्धयाऽसुरेण । यस्मात्कृता आश्रमभेदाः तस्मात् तान् मनीषी प्राज्ञ
इत्यनर्थान्तरम् ॥ ३० ॥

अदृष्टत्वात् । ये चत्वार इतिकर्मवादः ऐष्टि-
कपाशुकसौमिकदार्वाहोमानाम् ॥ ३१ ॥

निगमनार्थः पुनरुपन्यासः । अतोऽप्रजननत्वादितरेषां प्रत्यक्षश्रु-
तिविधानाच्च गार्हस्थ्यस्यैकाश्रम्यमेव निश्रेयसकरम् । उक्तं च—
'गृहस्थोपि विमुच्यते' इति । स्यादेतन्—नैव हि कर्मणां
मोक्षोपायत्वमस्ति । प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं
विद्यमानोपलम्भत्वात्तस्य । नाप्यनुमानं सम्बन्धग्रहणाभावात् । न
खल्वपि शब्दः । कथं? लौकिकस्तावत् मूलज्ञानाभावादसमर्थः । वेद-
वाक्यानि पुनः प्रातिस्विकफलदायीनि कर्माणीति श्रूयन्ते । यद्यपि-
'अक्षर्यं ह वै चातुर्मास्ययाग्निस्सुष्ठुतं भवति'^२ इति । तदेतदपि

चिरेण क्षयमालोच्य भवतीति । यथा नक्त सस्थापनवचनं अस-
स्थितो हि तर्हि यज्ञ इति चिरेण सस्यामालोच्य, तद्वदेवापातत ।
न कृत्स्नेभ्योपि वेदकर्मभ्यो मोक्ष इतीदृश वाक्यमस्ति । यद्यप्य-
स्ति तथाऽपि तदन्यार्थत्वेन नेतुं शक्यते । उपमानादि तु
दूरोत्सारितम् । यच्च भगवद्गीतासु वचनम्—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।^१ इति ॥
तदपि सिद्धे सत्युपायत्वे कर्मणोऽवगारणं द्रूयात् । तदेवाद्या-
प्यसिद्धम् । अतस्तदप्यन्यार्थमेव । तस्मात्कर्मणा न मोक्षोपा-
यत्वे प्रमाणमस्ति । अस्ति तु ज्ञानस्य 'ब्रह्मविदामोति परम्'^२
इति ।

अधुना केवलज्ञानात् कर्मरहितादेव मुक्तिरित्यस्मिन्नर्थे ऋगप्यस्ती-
त्याह—

तदेवाऽभ्यनूच्यते-एष नित्यो महिमा ब्राह्म-
णस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।
तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा
लिप्यते पापकेनेति ॥ ३३ ॥

वामदेव ऋषिः काण्ड ऋषिर्वा । त्रिष्टुष्टुष्टु । ज्ञानप्रशमा ।
एष अत्मेति सम्बध्यते । नित्यो महिमेति पदद्वयं स्वयमेव न्यास-
विशेषो विवरिष्यते 'अपुनर्भव नयतीति नित्यो महदेन गमयतीति
महिमा' इत्यत्र । यद्वा—नित्यस्सर्वदा स । महिमा महान्
सर्वत्रास्तीति स एष परमात्माऽभिप्रेत । ब्राह्मणस्येति जात्यवच्छिन्ना-

नसोपाधिकक्षेत्रज्ञवर्ती च तयोरव्यतिरेकार्थः । परमात्मा न कर्मणा
अग्निहोत्रादिना वर्धते तत्फलभुग्भवति । अतस्ततोऽन्यः कर्ता
भोक्ता च । तथाऽपि कर्नीयान् कर्मणा ब्रह्महत्यादिना निरु-
ष्टो न भवतीत्यर्थः । यतोऽसौ पापमपि न करोति तस्मादेव
तस्य ब्राह्मणस्य सोपाधिकस्य एवशब्दः पादपूरणः अवधा-
र्याभावात् । तस्यात्मा परमात्मा पदवित् गम्यतेऽनेनार्थ इति
वेदः पदं अत एव 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इत्युक्तम् ।
सततमात्मानमभेदेन विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन
शुभेन च । तदुक्तम्—सम्यद्रक्षणे कर्मभिर्न संबध्यते इति ।

यथा—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥^१ इति

एवं स्पष्टभाषिणा केवलज्ञानवादिना यः पर्यनुयुक्तः—

स ब्रूयात्—येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः पिता
पुत्रेण पितृमान्योनियोनौ । ना वेदविन्म-
नुते तं बृहन्तं सर्वानुभुमात्मानं साम्पराये
॥ ६३ ॥

स ब्रूयात् परिभाषयत्वेनामवस्तनीसृचमित्यर्थः । सत्यमाह भव न
यदि केवलादेव ज्ञानात्सर्वभेदप्रत्ययनिवर्हणान्मोक्ष इति, न त्वे-
तत् । एवमपि कर्मणः । ननु 'एष नि यो महिमा' इत्युक्तं, सत्यं,

ज्ञानात्, तच्च न कर्मनिषेधः । ननु—कर्मणा मोक्षं प्रत्यनुपायत्वात्
निषेधत्वेवेत्युक्तम् । मोक्षानभिज्ञः कर्मद्वेषी देवानां प्रिय मोक्षेऽ-
पि नात्मनश्शरीरपरिग्रहाभावज्ञः । *प्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा ?
न तावदात्मज्ञानेन शरीरं प्रध्वस्तं प्रत्यक्षविरोधात् तदुक्तं 'बु-
द्धे चेत्क्षेमप्रापणं इहैव न दुःखमुपलभेत'^१ इति । अथ मन्यसे
सुखदुःखोपभोगार्थानि देहारम्भाणि पुण्यापुण्यान्यदृष्टानि कर्माणि
क्षीयन्त इति । तदुक्तं—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे
परावरे'^२ इति । तदपि न, न हि कर्म क्षीयते अनपगमादित्याहुः ।
ननु प्रायश्चित्तेन क्षीयत इति तथाऽभ्युपगतमेव । न हि तत्रापि
चान्द्रायणादिभिः पापकर्मप्रध्वंसं दुःखानुभवरप्रकारोऽयं वाचनिक
यथौपध्वानम् । यथा चोपवासादिना गुप्त्रगात्रो ज्वरादिना
नाभिभूयते तद्वदेतदपि । कथं तर्हि तदा ? मोक्षप्रागभाव इति,
वदामः । सुखदुःखोपभोगार्थं देहग्रहणम्, न च सुखदुःखे का
भ्यप्रतिषिद्धकर्मसेवाभावान्, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानाच्च मोक्षसिद्धिः ।
आहुश्च मीमामसाः—

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात्प्रत्ययायजिघांसया ।

मोक्षार्थं न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ॥ इति ॥

तद्धेतुकमात्मज्ञानं तदर्थाणि चोपनिषद्वाक्यानि । एवमुपपद्यमाने
नान्यथा कल्पयितुं युक्तम् । न चात्मानं नैक्षयेदेव, न चोच्यते
आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं, न च चोद्यते कर्मप्रमिद्व्यर्थमा-
त्मज्ञानस्य लभ्यतामिति । कथं तर्हि ? अयं परिहार—'येन
मूर्धं'^३ इति ज्ञानधर्ममुच्ययाभिधानान् । साक्षात्त्वेन तत् यथास्या

* अथ मन्यो गच्छति इव भाति.

^१ मुष्ट. २-१-८.

^२ भाष. पं. २-२१-१९

^३ ते. भा. २-१२-९.

त् । प्रजनने प्रजनन इत्यर्थः । ईदृशं मोक्षायप्यलं भवती-
त्यभिप्रायः । अतो नावेदचित् अवेदार्थवित् तत्कर्मवृत्तं मनुते
नानाति कर्मैतः परमात्मानं वृद्धन्तं सर्वानुभवितारं साम्पराये
इत्यवसज्जति । निमित्तमस्तम्येषा ॥

अवेदचित् मनुत इत्येतदुक्तं विस्तरेण किञ्च—

इमे ये नार्वाङ् परश्चरन्ति न ब्राह्मणासो न-
सुतेकरासः । त एते वाचमभिपद्य पापया
सिरीस्तन्त्रं तन्वते अमजज्ञय इति ॥ ३४ ॥

• बृहस्पत्याय त्रिष्टुब्धे । अज्ञाननिन्दया ज्ञानकर्मप्रशंसा ।
यत्तद्देव्यत्यासः कर्तव्य इमे जनाः वाचं वेदं अभिपद्य अधीत्य
पापया वाचप्रतिरूपया धीरास्तमसि शरते इति सिरीः तन्वते
विस्तारयन्ति पोषयन्तीत्यर्थः । तन्त्रं कर्म अमजज्ञयः अज्ञा-
नन्तः अपेतज्ञाना इति शास्त्रे वेदे । ते नार्वाङ् अर्वाक्षः नापि
पराक्षः चरन्ति उभयभ्रष्टा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् । जायमानो
वै ब्राह्मणस्त्रिभिर् ऋणवा जायते ब्रह्मच-
र्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पि-
तृभ्य इति । एवमृणसंयोगादीन्यसंख्ये-
यानि भवन्ति ॥ त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजा-
तिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् । य एतानि

कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेऽ-
न्यत्प्रशंसन्निति प्रशंसन्निति ॥ ३५-३६ ॥

त्रिविधोऽत गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठस्त । त्रीनेतान्विभजति वे
दश्रुत्या । गृहस्थस्य स्रज्यादानप्रभृत्याश्रमशानरुणात्सर्वं त्रिवि-
धे स्मृत्या । भाष्यकारोऽपि बहु मन्यते स्मास्य च गृहस्था-
श्रमस्य देवश्रुतिविधानतः श्रेष्ठचवचनात्तदविरोधेनाश्रमानन्तरमपि
पत्तिरवगम्यते इति वादम् । गौतमोऽपि तु शब्देन इतरो पक्षो
व्यावृत्त्य सहेतुकमगु पक्षमेवोपसद्वतवान् 'एकाश्रम्य त्वाचार्या
प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्य' इति । आचार्याभिप्रायस्तु विस्त-
रेण प्रदर्शित तस्मात्सुक्त 'ये चत्वार पथयो देवयाना इति क-
र्मवादो नाश्रमवाद' इति ॥ ३५ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिविरचिते बोधायनधर्मसूत्र
विवरणे द्वितीयप्रश्ने पष्ठोऽध्याय

स्नानमुक्त महायज्ञाश्च । अथेदानीं अवसरमाप्त भोजनमारमते—

अथ शालीनयायावराणामात्मयाजिनां
प्राणाहुतीर्व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

शालीनयायावराश्च गृहस्था एव केन निद्व्यक्तिविशेषेणो-
च्यन्ते । आत्मयाजी पुन 'जीर्णस्स्यान् तस्याग्निहोत्रचेष्टयाम्'
इत्यनेन विधानेन तदनि समारूढाग्नि । 'तस्यैवं विदुषो यज्ञ-
स्यात्मा यजमानः' इत्यत्रोक्ता या । एतेषामुपादानं मुनेरिति वयं

प्राणेन विधिना भोक्तव्यम्, मिमङ्ग पुनरन्यैराश्रमिभिरित्येतत्प्रदर्श-
यितुम् । प्राणान्त आहुतयः । प्राणशब्दोऽपानादीनामप्युपल-
क्षणाय ॥ १ ॥

सर्वाविशयकावसाने संमृष्टोपलिप्ते देशे प्रा-
दुख उपविश्य तद्रूपमाह्वयमाणं भूर्भुव-
स्सुवरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेत् ॥ २ ॥

अविशय भाव्यावश्यक तन्नियोगतोऽहरहः कर्तव्यम् । सर्वा-
वश्यक परिसमाप्य मध्यदिनात्प्रागेव 'पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यदिने
मनुष्याणामपराह्णे पितॄणाम्' इति श्रुते । तथा दाररक्षणमप्यु-
क्तम्—'पञ्चमे भोजनं स्मृतम्' इति । सम्मृष्टः शोधितः ।
उपलिप्तो गोमयेनोदकेन च । देशग्रहणं भूमौ पादनिधानार्थम् ।
तेन पादावासनमारोप्य न भुञ्जतेति गम्यते । प्राङ्मुखत्वं नित्यवत्क-
र्तव्यम् । उपवेशनग्रहणात् आसनशयननिवृत्तिः क्रियते । तेनानेन
मन्त्रेण उपस्थाय नमस्कृत्य मौनो भवेत् ॥ १ ॥

न्यस्तमन्नं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं
परिपिच्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्चन्नमृ-
तोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा
पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्जुहोति प्राणे निवि-
ष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माऽऽविशाप्रदा
हाय प्राणाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

अन्नं महाव्याहृतिभिः 'भूरग्रये च पृथिव्यै च' इत्यादिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिपिच्य सव्येन पाणिना भोजनपात्रं अविमुञ्चन् अविसृजन् 'अमृतोपस्तरणमसि'^१ इत्यपः पिबेत् । पुरस्ताद्ग्रहणात् परिधानमन्नस्येति ज्ञापयति । तथोपरिष्ठादिति । इतरथाऽन्यदन्नं भवेत् । 'अन्नममृतं च' इति श्रुतिः । अमृतमन्नं तस्योपस्तरणमुदकं तदेवापिधानं तत्त्वमसीत्युदकमामन्त्र्यते । 'अपोशान कर्म कुरु'^२ इति यदुक्तमुपनयनसमये तदिदम् । 'प्राणे निविष्टः'^३ इत्यन्तेन जुहोतीति सम्बन्धः । प्राणे प्राणार्थमभिनिविष्टोऽहममृतमन्नं जुहोमीति मर्येव । मां च शिवस्सुखहेतुः आविश अमदाहाय च भव स्वाहेति प्रदानप्रतिपादकः प्रयच्छामीति यावत् । एवमुत्तरेष्वपि यथामन्त्रं योजनीयम् ॥ ३ ॥

पश्चान्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तूर्णीं भूयो व्रतयेत्प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नान्तरा वाचं विसृजेद्यदन्तरा वाचं विसृजेद्भुवस्सुवरोमिति जपित्वा पुनरेव भुञ्जीत ॥ ४ ॥

अन्नेन पञ्चप्राणाहुत्यनन्तरं यथेष्टं व्रतयेद्भुञ्जीत । तूर्णीं ग्रहणेन वाग्यमनिवृत्तिः मन्त्रनिवृत्तिर्वा गृह्यते । ध्यायेदिति शेषः तेषामपाठः । तंया भूयश्शब्दात् 'अष्टौ आसाः' इति गृह्यते ॥४॥

त्वक्केशनखकीटाखुपुरीपाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मावकीर्य पु-

^१ त. आ. १-४.

^२ त. मं. १-६.

^३ त. आ. १-११.

^४ त. आ. १-१४.

नरद्भिः प्रोक्ष्य वाचा च प्रशस्तमुपयु-
जीत ॥ ५ ॥

केशग्रहणं लोमनखादीनामपि प्रदर्शनार्थम् । कीटाः बृहतीफ-
लादिषु भवेयुः । पुनः तद्ग्रहणं चानीवमक्षिकापिपीलिकादीनामपि
प्रदर्शनार्थम् । जीवतामपवादश्रवणात् 'मशकैर्मसिकैश्च निलीनं नो-
पहन्यते' इति । आखुपुरीषं गुदादिपुरीषग्रहणार्थं विह्वराहृल्लोक-
संगृहीतपरित्रहार्थं च । यो देशः कीटादिसंयुक्तः तं देशम् ।
वाचा प्रशस्तस्योपयोगः प्रशस्तमित्युच्चरिते उपयोगः । उच्चारयिता
च स्वयं वाऽन्यो वा ॥ ५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

आसीनः प्राङ्मुखोऽश्रीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्स-
यन् । अस्कन्दयन्तन्मनाश्च भुक्त्वा चा-
ग्निमुपस्पृशेदिति ॥ ६ ॥^१

आसीनप्राङ्मुखत्वयोः पुनरुपादानं पञ्चप्राणाहुत्यन्ते तयोः पर्य-
वसानं मा भूदिति । वाग्यतोऽन्नं व्रतयेत् । तूष्णीमग्रहणेनैव
सिद्धत्वादनुवादः । अकुत्सयन् अगर्हयन् अपक्काशृतादिदोषात् ।
अस्कन्दयन् भूमावनवकिरन् तन्मनाः अन्नेमेव चिन्तयन् भुक्त्वा
चाचान्तश्चाग्निमुपस्पृशेदिति योजना ॥ ६ ॥

^१ "शूद्रजस्वलापतितदर्शने नेने प्रक्षाल्य मुञ्चीत" इत्यधिक सूत्रम्.

सर्वभक्ष्यापूपकन्दमूलफलमांसादीनि दन्तै-
र्नावयेत् ॥ ७ ॥

सर्वभक्ष्योदाहरणत्वेनापूपादिग्रहणम् । एतदन्तैर्नावयेत् न खण्ड-
येत् दन्तखण्डितावशिष्टं पुनर्भक्षणाय नादद्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

नातिसुहितः ॥ ८ ॥

अत्यशनं वर्जयेत् । उक्तं च—न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नाति
सौहित्यमाचरेत्^१ । इति । अतो मित्ताशनमिति ॥ ८ ॥

अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽ-
चान्तो हृदयदेशमभिमृशति प्राणानां ग्र-
न्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकस्तेनान्नेना-
प्यायस्वेति ॥ ९ ॥

अमृतस्थापिधानमुपरि प्रच्छादनं उदकं तत्त्वमसीति मन्त्रार्थः ।
अभिमर्शनमन्त्रस्य कामदेव ऋषिः काण्डोर्षिर्वा निवृत्तायत्रं छन्दः जीवो
देवता । हृदयं जीवायतनं तत्रस्थो जीवः आमन्त्र्यते । ग्रन्थिः
बन्धनं प्राणायतनं असि रुद्रः अन्तकः अन्तकस्सन् मा अन्नं विश
अन्तको माभूरित्यर्थः । यज्जीवितं मम तेनान्नेन मां आप्यायस्य
वर्धय ॥ ९ ॥

पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणीं^२ निस्त्रा-

^१ मनु. ४-६२.

^२ दक्षिणेन पादाङ्गुष्ठे पाणिना.

वयति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समा-
श्रितः । ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्री-
णाति विश्वभुगिति ॥ १० ॥

द्वाम्यां हस्ताभ्यामुदकं निस्त्रावयेत् । अङ्गुष्ठमात्र इत्यृचः वाम-
देव ऋषिः 'अनुष्टुप्छन्दः आत्मा देवता । मात्रचमलयः । आद्यः
परमात्मा स्मृतः पुरुषः पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या । आह च
छुण्णद्वैपायनस्सावित्रचुपाख्याने—

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं विचक्षणं यमो बलात् ॥ इति ॥

तत्परिमाणश्च तदाश्रयश्चासावीश्वरः जगतो जङ्गमस्य शास्ता
वैवस्वतः प्रभुः प्रभूतं प्रीयतां विश्वं भुनक्ति भुङ्क्ते इति विश्वभुक् ॥ १०

हुतानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तस्समाचरेत् श्रद्धायां
प्राणे निविश्यामृतं हुतं प्राणमन्त्रेनाप्याय-
स्वेति पञ्च ॥ ११ ॥

पञ्चैते मन्त्राः हुतानुमन्त्रणं तत्साधनं हुतस्य भुक्तस्यानुमन्त्र-
णमन्विष्य वदनं तदूर्ध्वहस्तस्समाचरेत् ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि स आत्माऽमृतत्वायेत्यात्मानम् ॥ १२

स्वशरीरमनुमन्त्रयत इति शेषः । जीवपरमात्मानावेकीभावये-
दिति मन्त्रार्थः ॥ १२ ॥

अक्षरेण चात्मानं योजयेत् ॥ १३ ॥

अक्षरं प्रणवः तेन आत्मानं प्रणवं क्षेत्रज्ञं वा एकीभूय
ध्यायेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यते ॥

विदुषः प्रशंसैषा । तथा च श्रुतिः—‘स य इदमविद्वानग्निहोत्रं
जुहोति यथाऽङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् स्यात्’ इति ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

यथा हि तूलमैषीकमग्नौ प्रोतं प्रदीप्यते ।

तद्वत्सर्वाणि पापानि दह्यन्ते ह्यात्मयाजिनः ॥

इषीकं तृणीवशेषः । तूलग्रहणात् शुष्कमिति शेषः । आत्मयाजी
यथाविधि भुञ्जानः सर्वाणि इह जन्मनि जन्मान्तरे च कृतानि ।
श्रुतिरपि ‘तद्यथेपीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मान-
नः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति’ इति ॥ १५ ॥

केवलाघो भवति केवलाद्री । मोघमन्नं वि-
न्दत इति ॥ १६ ॥

एवमविदुषो निन्दया विदुषः प्रशंसा । अन्नं पापं इतरथा
केवलाघो भवेत् । कोऽसौ? केवलाद्री केवलाहारीत्यर्थः । स
एव मोघमन्नं विन्दत इति अनया अन्ना निन्द्यते इति शेषः ।

अस्य ऋषिर्भिक्षुः त्रिष्टुब्धन्दः । अन्नदानप्रशंसा । मोघमप्रधानं
अन्नमदनौयं विन्दते भुङ्क्ते तस्य केवलाशनं वध एवेत्यर्थः । अथ
वा—एतद्विशोर्वाक्यं, तस्य वध इत्युक्तं, तमावेष्टयति नार्यमणं
पुप्यति देवतार्थं न प्रयच्छतीति । नो सखायं नाप्यभ्यागतं
पूजयति स एव केवलायो भवति केवलादित्वात् । तदेतद्वितयेन
गतश्लोकर्दोशतविस्तरः ॥ ११ ॥

स एवमेवाहरहस्सायंप्रातर्जुहुयात् ॥१७॥

एतद्रम्यते 'सर्वावश्यकवसाने' इत्यस्य दिवसे कर्तव्यानामन्ते
दिवामोजिन इव एवं रात्रावित्ययमर्थ इति ॥ १७ ॥

रात्रौ भोजनद्रव्याभावे कथम् ?

अद्विर्वा सायम् ॥ १८ ॥

भोजनीयम्, आचमनभोजनसामान्यात् ॥ १८ ॥

मनुष्याणां पौर्वापर्यमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

अग्रे भोजयेदतिथीनन्तर्वत्तीरनन्तरम् ।

वालवृक्षांस्तथा दीनान्व्याधितांश्च वि-
शेषतः ॥ १९ ॥

अन्तर्वत्ती गर्भिणी । ऋज्वन्यत् ॥ १९ ॥

अन्यथाकरणनिन्दा—

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते यथाविधि ।
 भुज्यमानो न जानानि न स भुङ्क्ते स
 भुज्यते ॥ २० ॥

भुज्यमानः क्षीयमाणोऽपि न जानात्यात्मनोऽन्तम् । न हि स
 भोजनकर्ता । किं तर्हि ! स भुज्यते कर्म भवति । यथा
 भुज्यमानं द्रव्यं क्षीयते एवं केवलादीत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

पितृदैवतभृत्यानां मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
 वाग्यतो विघसमश्रीयादेवं धर्मो विधीयत
 इति ॥ २१ ॥

विघसः शेषः । तथा वसिष्ठोऽप्यतिथिपूजाप्रकरणेऽप्याह—
 'श्रेयांसंश्रेयांसमानुषैरेण । स्वगृहाणां कुमारीबालवृद्धतरुणप्र-
 जाताः । ततोऽपरान् गृह्यान् । श्वचण्डालपतितवायसेम्यो भूमौ
 निर्वरेत् । शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यान् । शेषं दम्पती भुञ्जी-
 याताम्' * इति । वाग्यत इति पुनर्वचनमादरार्थम् ॥ २१ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।
 द्वात्रिंशतं गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः॥

अपरिमितं आसाना परिमाणसहचानियमो नास्ती-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

आहिताग्निरनहुंश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्रन्त एव सिद्ध्यन्ति नैपां सिद्धिरनश्र-
तामिति ॥ २३ ॥

अनदुद्रहण दृष्टान्तार्थम् । नैतेषा परिमितमित्येतत्सिद्ध्यति ।
कर्मकर्तृत्वेनानश्रतामेषा न सिद्धि कर्मण । उपवासप्रतिषेधश्चा-
यम्, आहिताग्निर्ब्रह्मचारिणश्च उपवासे सति शुश्रूषाया कर्मणश्च
लोपप्रसङ्गात् ॥ २३ ॥

विध—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्रस्तु तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु
सः ॥ २४ ॥

प्राणाग्निहोत्रलोपनिन्देया । नन्वेव सति पञ्चाहुतिर्लोप एव दोष-
स्यात्, नेतरस्यासलोपे । यथाऽग्निहोत्रहोत्रे हुतशेषप्राशनाभावे दो-
षो नास्ति तद्वदेतेदपि । वक्तव्यो वा विशेष । उच्यते । स्यादेत-
देव यद्यनशननिन्दा स्यात्, अपि तु अदन्तदशननिन्देया ॥ २४ ॥

किमेष एवोत्सर्गः सर्वदाऽशितव्यमेव नेत्याह—

अन्यत्र प्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्ते तदेव विधा-
नम् ॥ २५ ॥

उपवास एव साधीयानित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचनेति

कालयोरन्तराऽनशनं तदुपवासफलं भवेत् । अतश्च नान्तरा भोजनं
कर्तव्यम् ॥ २६ ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्यालाभे यथा ज-
पेदिति ॥ २७ ॥

निरुद्धे भोजने व्याध्यादिना द्रव्यासम्भवेन वा तदानीं 'धूर्धु-
पस्त्वः' इत्यादीन् प्राणाहुतिमन्त्रान् वा जपेत् उत्तमः ॥ २७ ॥

एवमाचरन् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २८ ॥

प्राणो ब्रह्म तद्रूपं तद्भावः ॥ २८ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिरुक्ते घोषायनधर्मविधरणे
द्वितीयप्रश्ने सप्तमोऽध्यायः.

येन विधिना स्वयं भुञ्जीत तत्प्रतिपादयितुमश्रुता परभोजनं का-
रयितुं काम्यस्य विधानमुच्यते । द्विविधं भवत्यतिथिभोजनं आ-

हमोजनं च । तदिदानीं श्राद्धमुच्यते —

पित्रयमायुष्यं स्वर्ग्यं प्रशस्यं पुष्टिकर्म च ॥ १ ॥

पितृदेवस्य पित्र्य श्राद्धम् । तदेव आयुष्यमायुषे हितम् । स्वर्ग्यं स्वर्गसाधनम् । प्रशस्यं प्रशंसनीयम् । पुष्टिकर्म सर्वमुखसम्पत्तिमावलम्बणं श्राद्धं वक्ष्याम इति सङ्ग्रहः क्रियते ॥ १ ॥

वान् पुनश्चाद्धे भोजयेदित्याह—

**त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निष्पडङ्ग
विच्छीर्षको ज्येष्ठसामिकस्नातक इति
पङ्क्तिपावनाः ॥ २ ॥**

अथो मधुशब्दवन्तो मन्त्रा 'मधु वाता ऋतायते'^१ इत्यादयः । ते येन बहुशोऽभ्यस्ताः स त्रिमधुः । त्रिणाचिकेतो नामाध्वराणां व्रततञ्जारी 'अयं वायं यं पवते'^२ इत्यनुवाकत्रयविद्वान् । त्रिसुपर्णो नाम बहुचाना व्रततञ्जारी त्रिसुपर्ण 'मह्यं मेतु माम्'^३ इत्यनुवाकत्रयविद्वान् । पञ्चाग्निः सभ्यारसध्याम्या सह । पडङ्गवित् प्रसिद्धः । शीर्षकः शिरोवृत्तिकः अधर्वणामेतच्छिरो-व्रतनाम । ज्येष्ठसाम 'मूर्धानं दिव'^४ इत्यस्यामुत्पन्नं तद्योऽधीते स ज्येष्ठसामिकः । एवमुक्तलक्षणं स्नातको वेदितव्यः । पङ्क्तिपावनाः पङ्क्तिशोधकाः ॥ २ ॥

तदभावे रहस्यवित् ॥ ३ ॥

रहस्यमरण्ये पठितव्यो अन्यो यं तमर्पणो अन्यतश्च वेत्ति

^१ ऋग्वेद १-६-१८

ते मा ३-११-७

^२ यजुर्वेद ४८

^३ ऋग्वेद ४-५-९

चः 'मधु वाता' ^१ इत्यादीनि त्रीणि । पवित्राणि 'पवमानस्सु-
वर्जने' ^२ इत्यादीनि । मुआनान् ब्राह्मणान् श्रावयेत् ॥ ५ ॥

चरणवतोऽनूचानान्योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धा-
न्धाञ्छुचीन्मन्त्रवतस्त्रयवरानयुजः पूर्वेषुः

प्रातरेव वा निमन्त्रथ सदभोपकलृप्तेष्वास-
नेषु प्राङ्मुखानुपवेशयत्युदङ्मुखान्वा ॥ ६ ॥

चरणमाचार । यद्वा—गुरुपूर्वक्रमागतं शाखाध्ययनं तद्विहि-
तोपनयनं च येषां ते चरणवन्तः । वेदाङ्गाध्यायिनोऽनूचानाः ।
योन्यसम्बन्धा मातृपित्रसम्बन्धाः । गोत्रासम्बन्धा असगोत्राः ।
मन्त्रासम्बन्धा अशिष्योपाध्यायाः । शु यो वाच्यन्तरगे ।
मन्त्रवन्तः श्रोत्रियाः । त्रिमध्वादीनामेतेषां च समस्तभावः कल्प्यः ।
निमन्त्रणं च करिष्यामि प्रसीदन्तु भवन्तः भोक्तुमित्येवमादि ॥ ६ ॥

अथैनास्तिलमिश्रा अपः प्रतिग्राह्य गन्धै-
र्माल्यैश्चात्कृत्याग्नौ करिष्यामीत्यनुज्ञातो-
ग्निमुपसमं धाय सम्परिस्तोर्याग्निमुखा-
त्कृत्वाऽऽज्यस्य तित्र आहुतीर्जुहोति ।
सोमाय पितृपीताय स्वधा नमस्स्वाहा ।
यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम-
स्स्वाहा । अग्नये कण्ववाहनाय स्विष्टकृते
स्वधा नमस्स्वाहेति ॥ ७ ॥

करिष्यामीत्युक्ते कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञात इति शेषः । अन्यतो हि प्राप्त्यर्थमाग्निमुखादित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तच्छेपेणान्नमभिधार्य अन्नस्यैता एव तिस्र
आहुतीर्जुहुयात् ॥ ८ ॥

तच्छेपेण आज्यशेषेण अन्नस्य अन्नेनेत्यर्थः एता इत्याहुति-
मन्त्रान्व्यपदिशति ॥ ८ ॥

वयसां पिण्डं दद्यात् ॥ ९ ॥

वयश्शब्देन इह काका गृह्यन्ते ॥ ९ ॥

पितृभ्यो दातव्ये वयोभ्यः पिण्डदाने कारणमाह—

वयसां हि पितरः प्रतिमया चरन्तीति वि-
ज्ञायते ॥ १० ॥

प्रतिमया आकारेण ॥ १० ॥

कराङ्गुष्ठेन पाणिनाऽभिमृशति ॥ ११ ॥

भोक्तुकामस्य ब्राह्मणस्य कराङ्गुष्ठेन अन्तेन स्वपाणिना भोज्य-
द्रव्यमभिमृशति । स्वपाणिर्व्यवहितकारणम् ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्राः—

पृथिवीसमं तस्य तेऽग्निरुपद्रष्टृर्चस्ते महिमा
दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपि-
'धानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणा-
नां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षि-
तमसि मा पितॄणां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन्

लोक इति । अन्तरिक्षसमं तस्य ते वायु-
रुपश्रोता यजुंषि ते महिमा दत्तस्याप्र-
मादाय पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मण-
स्त्वा मुखे जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्याव-
तां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा पि-
तामहानां क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोक इति ।
द्यौस्समं तस्य त आदित्योऽनुख्याता सा-
मानि ते महिमा दत्तस्याप्रमादाय पृथिवी
ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्रह्मणस्त्वा मुखे जु-
होमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणा-
पानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा प्रपिताम-
हानां क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिन्लोके इति ॥ १२ ॥

एते त्रयो मन्त्रा पृथिव्यन्तरिक्षद्युग्गमा । लोकानां तावन्महिमा
एष वेदितव्यः यदेतद्दीयतेऽन्नं तदामन्त्रचने । पृथिव्या
समं तस्यैवंविधस्य तव अत्रिरूपद्रष्टा साक्षिभूत एवमुपश्रोता अ-
नुरयातेति च । ऋचस्ते महिमा महत्त्वम् । एवमुपामनया
दत्तस्यान्नस्याप्रमादो भवति । पृथिव्येव तव पात्रं आधार द्यौरे-
वापिधानं ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य मुखे त्वा जुहोमि ब्राह्मणानामि-
त्यादि जुहोमीत्यन्तं प्रतिपत्तिमात्रम् । अक्षितमसि मा क्षेष्टाः
क्षेप्य मा गा । पित्रादीनां परस्मिन् लोके ॥ १२ ॥

अग्नौ करणशेषेण तदन्नमाभिधारयेत् ।

निरङ्गुष्ठं तु यद्दानं न तत्प्रीणाति वै पितृन् ॥

हस्ताङ्गुष्ठेनाभिमर्शनमुक्तम् । तदभावे निन्दैषा ॥ १३ ॥

उभयोश्शाखयोर्मुक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।

तदन्तरमुपासन्ते असुरा दुष्टचेतसः ॥ १४ ॥

सव्येन पाणिना भाजनमुपशृश्येव मुञ्जीतेत्येतदनेन विधीयते
शाखयोः हस्तयोः ॥ १४ ॥

यातुधानाः पिशाचाश्च प्रतिलुम्पन्ति तद्भविः ।

तिलादाने हृदायादास्तथाः क्रोधवशेऽसुराः ॥

भोजनस्थानेषु आसनस्थानेषु च तिलविक्रिण्णस्याक्रोधस्य च
प्रशमैषा ॥ १५ ॥

कापायवासा यान्कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति हव्यकव्येषु यद्भविः ॥

देवे कर्मणि पित्रचे च कापायवासोनिषेधः श्वेतवामसा भवि-
तव्यं इति विधानार्थम् । किञ्च—कापायवामसो यतीश्वराः । तेऽपि
पित्रचे देवे कर्मणि च जपहोमप्रतिग्रहान् कुर्वते तद्देवगमं पितृगमं
च न भवतीति शेषः । हव्यं देवदेवस्य कव्यं पितृदेवस्य ॥ १६ ॥

यच्च दत्तमनङ्गुष्ठं यच्चैव प्रतिगृह्यते ।

आचामति च यस्तिष्ठन् न स तेन समृ-

ध्यत इति ॥ १७ ॥

प्रदानप्रतिग्रहयोरङ्गुष्ठस्याबहिर्भावार्थः, तिष्ठतः आचमननिषेधा-
र्थश्चायं श्लोकः ॥ १७ ॥

आद्यन्तयोरपां प्रदानं सर्वत्र ॥ १८ ॥

सर्वत्र दाने श्रद्धावशेनादावन्ते च जलदानं कर्तव्यम् । तथा च
गौतमः—‘भिक्षादानमपूर्वं ददातिषु’ इति ॥ १८ ॥

जयप्रभृति यथाविधानम् ॥ १९ ॥

दार्विहोमिकमुत्तरतन्त्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

शेषमुक्तमष्टकाहोमे ॥ २० ॥

इतोऽधिकमष्टकाहोमादाववगमयितव्यम् । ‘आशयेष्वन्नशेषान् स-
म्प्रकिरन्ति’ इत्यादि । अनेनैतत् शापितं भवति मासिश्राद्धे सोऽ-
पि वेदितव्यः प्रयोगान्तरमिति ॥ २० ॥

द्वौ देवे पितृकार्ये घ्राणेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ २१ ॥

देवे वैश्वदेवे ॥ २१ ॥

इतरथा दोषमाह—

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्प-

दम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मात्तं प-

रिविर्जयेत् ॥ २२ ॥

कारुण्यात् स्नेहात् लोकगर्हाभयाद्वा श्राद्धविस्तरे प्रसक्ते सति
प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

उरस्ताः पितरस्तस्य वामतश्च पितामहाः ।

दक्षिणतः प्रपितामहाः पृष्ठतः पिण्डोदका

इति ॥ २३ ॥

श्रद्धासंजननोऽर्थवादः । पिण्डोदकाः पिण्डचिन्तकाः माताम-
हादयः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिरुते बोधायनधर्मतिथरणे
द्वितीयप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः.

औरसेन हि पुत्रेणर्णापाकरणं भवति । अतस्तत्प्रशंसार्थमाह—

प्रजाकामस्योपदेशः ॥ १ ॥

प्रजा सत्पुत्रः तत्कामस्योपदेशः करिष्यते ॥ १ ॥

प्रजनननिमित्ता समाख्येत्यश्विनावूचतुः ॥

प्रजननमुत्पादनं तन्निमित्ता पुत्र इति समाख्या प्रसिद्धि-
रित्यर्थः । न तु दानादिनिमित्ता पुत्रसमाख्या अतो दत्तादिरत्र
प्रतिनिधिः । तत्रैते ऋचो भवतः—‘परिपद्यं हरणस्यं रेक्णो,
न हि अभायः’ ॥ २ ॥

प्रजाकामस्योपदेश इत्युक्तम् । कोऽसावुपदेश इत्याह—

आयुषा तपसा युक्तस्स्वाध्यायेज्यापराय-

णः । प्रजामुत्पादयेद्युक्तस्स्वेस्वे वंशे

जितेन्द्रियः ॥ ३ ॥

आयुश्शब्देन तत्करणं लभ्यते । तच्च विधिवत्सन्धयोपासनं
विप्रापवादामाव इत्यादि । आह च—

ऋपयो दीर्घसन्द्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
 आयुर्विप्रापवादेन सन्ध्यावन्दनहानतः ॥
 अतिथिपूजाहानाच्च नश्यत्यायुरपि ध्रुवम् ।
 नाधितिष्ठेत केशास्तु न भस्मास्थिकपालकान् ।
 न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्निजीविषुः ॥ इति ॥

तथा—

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
 यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥
 लोष्टमर्दां तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
 स विनाशं व्रजत्यायु सूचकोऽशुचिरेव च ॥¹

इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तपो दानम् । 'एतत्सल्लु वाव तप इत्या-
 हुर्यस्स्व ददाति' इति श्रुते । वक्ष्यमाण वा ब्रह्मचर्यादि ।
 स्वाध्यायेऽप्ये तु प्रसिद्धे एव । स्वे इति । स्वयं ब्राह्मणो
 ब्राह्मण्यामित्यादि । इन्द्रियमिह उपस्थमभिमेत पुत्रकारणत्वात् ।
 जय परदारादिवर्जनम्, स्वदारेष्वप्यकालवर्जनं च । एते प्रजो-
 त्पत्त्युपाया यथा विधानं क्रियमाणाः प्रजोत्पत्त्युपाया भवन्ती-
 त्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यर्णसंयोगस्त्रिभिर्भवति जन्मतः ।
 तानि मुञ्चात्मवान् भवति विमुक्तो धर्म-
 संशयात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणग्रहणान् स्वमूलश्रुतिप्रमाणं द्रष्टव्यम् । त्रिभिः अवश्य-

कर्तव्यैरिति शेषः । जन्म उपायनं ततः प्रमृति ऋणवान् भव-
ति । ततः प्राक् शूद्रसमत्वात् । तानि कर्माणि ऋणानि
विमुच्य यथाविधि सम्पाद्य आत्मवान् स्वतन्त्रो भवति । यस्मा-
दयं धर्मसंशयात् किमेतानि यथावत् सम्पादयितुं शक्यामो न वे-
त्येवंरूपसंशयाद्रिमुक्तो भवति ॥ ४ ॥

केन कर्मणा तद्वर्णमपाक्रियत इत्याह—

स्वाध्यायेन ऋषीन् पूज्य सोमेन च पुरन्द-
रम् । प्रजया च पितृन्पूर्वाननृणो दिवि
मोदते ॥ ५ ॥

सोमेन सोमयागेन ॥ ५ ॥

आयुषा युक्तः प्रजामुत्पादयेदित्युक्तम् । तत्राह—

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामृतमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाधिरोह-
तीति ॥ ६ ॥

पुत्रेण दृष्टेन । तत्पुत्रेण तत्पौत्रेण इत्यत्रापि दृष्टेनेति-
शेषः । अमृतं देवैस्तायुज्यम् । नाकं कमिति सुखमेतत्प्रातिपि-
ष्यते । दुःखाननुविद्धं सुखं ब्रह्मणः पदमिति यावन् । 'दिवि
मोदते' इति सिद्धे पुनरुपादानं बहुपुत्रोत्पादनार्थम् । अथाहुः
पौराजिराः—

एष्टव्या वहवः पुत्राः यद्येकोपि गयां व्रजेत् ।

एष्टव्या वहवः पुत्राः नीलं वा वृषमुत्सजेत् ॥ इति ॥

अथेदानीं ऋणसंयोगतदपाकरणे श्रुतिप्रमाणके इत्याह—

विज्ञायते च—जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्

ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन

देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्येवमृणसंयोगं

वेदो दर्शयति ॥ ७ ॥

तदपाकरणं चेति शेषः ॥ ७ ॥

किञ्च—

सत्पुत्रमुत्पाद्यात्मानं तारयति ॥ ८ ॥

सत्पुत्रस्तापुपुत्रं अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसम्पन्नो यथा भवति तथो-
त्पादनीयः पुत्र इत्यर्थः । 'अनुशिष्टं लोक्यं पुत्रमाहुः तस्मा-
देनमनुशास्ति' इति श्रुते ॥ ८ ॥

इदं चान्यत्—

सप्तावरान् सप्तपूर्वान् षडन्यानात्मसप्तमान् ।

सत्पुत्रमधिगच्छानः तारयत्येनसो भयात् ॥

अधिगच्छानः प्राप्नुवानः सप्तपूर्वापरानात्मसप्तमान् अन्यान्
असत्पुत्रान् एनसस्तारयतीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

तस्मात्प्रजासन्तानमुत्पाद्यफलमवाप्नोति ॥

तस्माद्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत् ॥ ११ ॥

औपधमन्त्रसंयोगेन ॥ १२ ॥

औपधिसंयोगेन हि प्रजा भवति, शुक्रपानां क्रिमोणामपनय-
नात् । तथा मन्त्रसंयोगेनापि रक्षःपिशाचाद्यपनयनात् । 'तस्मा-
द्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत्' इत्यस्य विस्तरः ॥ १०-१२ ॥

न चैतावता—

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टप्यः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः^१ ॥

इत्येवमाशङ्कनीयमित्याह—

तस्योपदेशः श्रुतिसामान्येनोपदिश्यते ॥

तस्य प्रजोत्पादने यत्रतः औपधाद्युपदेशोऽस्माभिरुपदिश्यते ।
केन मूलज्ञानेनेति ? श्रुतिसामान्येन श्रुतेस्समानभावस्तुल्यता ऐक-
रूप्यं श्रुतिसामान्यं तेन । किमुक्तं भवति ? प्रजामुत्पादयेदित्य-
स्याः श्रुतेः पुत्रकामेष्टचौपधमन्त्रादिषु नेकरूपेणापेक्षिकत्वादिति ॥

इदानीमृणश्रुतो ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोः अपि प्रदर्शनार्थमेत-
दित्याह—

सर्ववर्णैर्भ्यः फलवत्त्वादिति फलवत्त्वादि-
ति ॥ १३ ॥

फलवत्त्वात् प्रयोजनवत्त्वात् । फलमिहोपनयनस्याध्ययनं तच्च
वेदार्थज्ञानाद्युपयुक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामित्यर्थः । यद्वा—फलवत्त्वात्
औपधमन्त्रादेरपि ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिरुक्ते योघायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने नवमोऽध्यायः

अथातस्संन्यासविधिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

सम्यक् न्यासं प्रतिग्रहाणां संन्यासविधिर्विवानमितिवर्त-
व्यता ॥ १ ॥

सोऽत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजतीत्येकेषाम् ॥

स इति सर्वनाम्ना प्रसिद्धो निर्दिश्यते । स च गर्भाशा-
नादिसत्कारैस्संस्कृतः अर्धातिवेदी चीर्णव्रतो गृहस्थाश्रमप्राप्तियो-
ग्यो गृह्यते । तत्रापि दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य ब्रह्मविदो
ब्रह्मचर्यादेव संन्यासेऽधिकारो नान्यस्य । इदमपरं तस्य विशेषणं ब्रह्म-
चर्यवानिति । अतश्चविप्लुतब्रह्मचर्यस्यापि चरितनिर्वेपस्य गृह-
स्थसंन्यासवनाश्रमाधिकारः । प्रव्रजति प्रकषेण व्रजति न मत्या-
वर्तते इत्यर्थः । तत्र दोषमाह—

चण्डालादिप्रत्यवसिता परित्राजकतापसा ।

तेषां जातान्यपत्यानि चण्डालैस्सह वासयेत् ॥

सवासात्तत्र प्रायश्चित्तं सर्वत आह—

सन्त्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापात्तं भजेत यः ।

स कुर्यात्कृच्छ्रमथान्तं पाण्मासात्प्रत्यनन्तरम् ॥ इति ॥

एतदेकेषां मतम् ॥ २ ॥

अथ परेषामाह—

अथ शालीनयायावराणामनपत्यानाम् ॥

शालीनयायावरा इति च गृहस्थानामेव केनचिद्वृत्तिविशेषेण संज्ञामुत्तरस्मिन्नध्याये वक्ष्यति । अनपत्याश्चेदेतेऽपि भ्रवजेयुः ॥३॥

एवमय सापत्यानामपि—

विधुरो वा ॥ ४ ॥

स्वस्मिन् संज्ञात इति शेषः । विधुरो मृतभार्यः भार्यान्त-
रोपादानार्थमसमर्थश्च गृह्यते ॥ ४ ॥

साम्प्रतमविधुरस्यापि सापत्यस्याह—

प्रजाः स्वधर्मे प्रतिष्ठाप्य वा ॥ ५ ॥

अयमसमर्थस्याग्निहोत्रादिषु ममर्थापत्यस्याधिकारः ॥ ५ ॥

अयमपरः कालनियमः पूर्वैस्तमुच्चीयते विकल्पार्थः तेनैकराश्या-
पेक्षया—

सप्तत्या ऊर्ध्वं संन्यासमुपदिशन्ति ॥ ६ ॥

प्रायशस्तप्त्या ऊर्ध्वमेव भार्यानिवृत्तिरस्य गार्हस्थ्यधर्मानुष्ठाना-
सामर्थ्यं वा भवतीति तच्चन उक्तं सप्तत्या ऊर्ध्वमिति ॥ ६ ॥

वानप्रस्थस्य संसारकर्मविरामे ॥ ७ ॥

विरामोऽवसानम् । अस्मार्थ्यमाश्रमविहितधर्मानुष्ठाने । अस्या-
मवस्थायां प्रव्रज्याप्रव्रज्य वा वानप्रस्थेनापि ध्यानपरायणेन भवित-
व्यं वानप्रस्थान्तरेभ्य एव भैक्षमाददानेन । उक्तावस्थाव्यातिरि-
क्तावस्थासु कृतोपि संन्यासोऽकृत एव भवति ॥ ७ ॥

संप्रत्युक्तलक्षणानामप्यनात्मविदा संन्यासाधिकाराभावं दर्शयितुमृचं
पठति—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।
तस्यैवात्मा पदविचं विदित्वा
न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति ॥ ८ ॥

सैषाऽऽश्रमचतुर्विध्यप्रस्तावेऽस्माभिर्व्याख्याता । तं विदित्वै-
वेत्येतदत्रोपयुज्यते ॥ ८ ॥

अस्यागृहि नित्यो महिमेति पदद्वयमस्ति । तत्तावदुपपादयति—

अपुनर्भवं नयतीति नित्यः ॥ ९ ॥

पुनर्भवः पुनर्जन्म तदभाव नयतीति नित्यः पदविन्यासेनेत्यर्थः ॥

महत्त्वं गमयतीति महिमा ॥ १० ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥ १० ॥

विधिं न्याख्यास्याम इत्युक्तं, तमाह—

केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्प-
यते ॥ ११ ॥

पूर्वादे वपनं कृत्वा अपरादे उपकल्पयते आर्जयति ॥ ११ ॥
किं तदित्याह—

यष्टयश्चिक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्र-
मिति ॥ १२ ॥

यष्टयो दण्डाः द्वितीयार्धे प्रथमा । शिक्यं रज्जुनिर्मितं
भिक्षापात्रधारणम् जलपवित्रमुदकस्थापनयनहेतुभूतं आचमनार्थं
वस्त्रम् । तच्चाभिनवं केशादिरहितं च द्विगुणं त्रिगुणं चाष्टाङ्गुलं
प्रादेशमात्रं भवति । उक्तः कमण्डलुः । पात्रं भिक्षाचरणार्थम् ।
तत्र विकल्पः—^१अलायुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैणवं तथा^१
इति । इतिशब्दः पादुकाद्युपलक्षणार्थः । तथा हि—

पादुकामजिनं छत्रं तथा सूत्रमुपानहौ ।
सूचीपल्लववल्कं च त्रिविष्टयं कमण्डलुम् ॥

एतेष्वन्यतमामावेऽपि दोषाभावव्यापनार्थमिदम् ॥ १२ ॥

एतत्समादाय ग्रामान्ते ग्रामसीमान्तेऽग्र-
गारेवाऽऽज्यं पयो दधि त्रिवृत्प्राश्य उपव-
सेदपो वा ॥ १३ ॥

आपरिसमाप्तेन भुञ्जीत । अपां त्रिवृता सह विकल्परसम्प्रा-
पेत् ॥ १३ ॥

तस्य प्राशनमन्त्रः—

ओं भूस्सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्य-
म् । ओं भुवस्सावित्रीं प्रविशामि भर्गो
देवस्य धीमहि । ओं सुवस्सावित्रीं प्रवि-
शामि धियो यो नः प्रचोदयात् । पच्छोऽ-
र्धर्चशस्ततस्तमस्तया च व्यस्तया च ॥

प्रणवव्याहृतिसावित्रीपादैः सावित्र्याः पच्छे विहरणमेतदित्यर्थः ।
अर्धर्चशः सावित्र्याः प्रणवव्याहृतिभिर्विहरेत् । ततश्च सम-
स्तयाऽनवानमुच्चरितयैव विहरेत् । व्यस्तया पच्छोऽन्ते विरम्यो-
च्चरितया विहरेदेव ॥ १४ ॥

आत्मानमात्मन आश्रमादाश्रममुपनीय
ब्रह्मपूतो भवतीति विज्ञायते ॥ १५ ॥

आश्रमान्तरमिति वचनात्त्रिवृत्प्राशनादूर्ध्वं प्रत्यापत्तिर्नास्तीति दर्श-
यति । ब्रह्म सावित्री तथा पूत त्रिवृत्प्राशनेनैव संन्यासः कृत
इत्येतदेकीयं दर्शनम् ॥ १५ ॥

तथा परेषाम्—

अथाप्युदाहरन्ति—

आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः।

भिक्षावलिपरिश्रान्तः पश्चाद्भवति भिक्षुक
इति ॥ १६ ॥

न केवलं त्रिवृत्प्राशनादेव भिक्षुकः । किं तर्हि? वक्ष्यमाणे-
होमादिभिरपि । भिक्षुकः इति 'सज्ञायाम्' इति कन्प्रत्ययः ॥

स एष भिक्षुरानन्त्याय ॥ १७ ॥

तदेवानन्त्यं स चात्मा तद्भावाय भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

हुतहोम इत्युक्तं, तदिदानीं प्रपञ्चयति—

पुराऽऽदित्यस्यास्तमयाद्वार्हपत्यमुपसमाधा-
यान्वाहार्यपचनमुपसमाहृत्य ज्वलन्तमा-
हवनीयमुद्धृत्याज्यं गार्हपत्ये विलाप्योत्पूय
स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सामिद्वत्याहव-
नीये पूर्णाहुतिं जुहोति ओं स्वाहेति ॥

नात्र तिरोहित किञ्चिदस्ति ॥ १८ ॥

एतद्ब्रह्मान्वाधानमिति विज्ञायते ॥ १९ ॥

यथा दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानं तथैतदपि ब्रह्मप्रवेशस्य ॥ १९ ॥

अथ सायं हुतेऽग्निहोत्र उत्तरेण गार्हपत्यं
तृणानि संस्तीर्य तेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि

सादयित्वा दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मायतने
दर्भान् संस्तीर्य तेषु कृष्णाजिनं चान्त-
र्धायितां रात्रिं जागर्ति ॥ २० ॥

आहवनीयशब्दः परिगृहीताग्निपरिग्रहार्थः । अतः ओषवस-
न्तीत्योषवसम् । तेनापि तत्सन्निकर्ष इदं वर्तव्यम् । जागर्ति
बुध्यते । एषा हि ब्रह्मरात्रिः । अन्यदसंगतम् ॥ २० ॥

य एवं विद्वान् ब्रह्मरात्रिमुपोष्य ब्राह्मणोऽ-
ग्नीन् समारोप्य प्रमीयते सर्वं पाप्मानं
तरति तरति ब्रह्महत्याम् ॥ २१ ॥

अग्नीन् समारोप्य आत्मनीति शेषः । वक्ष्यमाणस्यात्मसमा-
रोपणस्य अस्मिन्नप्यवसरे पाठोऽभ्यन्तः परस्मिन्नापि क्रमेऽग्निसमारो-
पणाभ्यनुष्ठानार्थः । एतदवस्थापनस्य मृतस्याश्रमफलावाप्तिर्भवेती-
त्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अथ ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय काल एव प्रात-
रग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ २२ ॥

रात्रे पश्चिमो यामः पञ्चघटिकावशेषो ब्राह्मे मुहूर्तः । उप-
प्रभृत्योदयादित्येके । तत्र शक्त्यपेक्षो विकल्पः । कालग्रहण-
उपोदयाम्युपितोदयकालानां यस्य योऽङ्गीकृतः वागस्तत्प्रदर्शना-
र्थम् ॥ २२ ॥

अथ पृष्ठ्यांस्तीर्त्वाऽपः प्रणीय वैश्वानरं द्वाद-
शकपालं निर्वपति सा प्रसिद्धेष्टिस्सन्ति-
ष्ठते ॥ २३ ॥

अग्निर्वैश्वानरो देवता अस्य । ओषासननिष्ठ आत्मसमारोप-
श्रेत् तद्देवत्यः चरुः । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

आहवनीयेऽग्निहोत्रद्रव्याणि प्रक्षिपेदमृण्म-
यान्यनायसानि ॥ २४ ॥

उत्तरत्र मन्त्रविधानात् तूष्णीमेवात्र प्रक्षेपः ॥ २४ ॥

गार्हपत्ये अरणी भवतं नस्समनसाविति ॥

प्रक्षिपतीत्यनुवर्तते ॥ २५ ॥

अथात्मन्यग्नीन् समारोपयते या ते अग्ने य-
ज्ञिया तनूरिति त्रिखिरेकैकं समाजिघ्रति ॥

एकैकमग्निं सम्यावमय्यावपि यदि विद्येते, तथा ओषासन-
मपि । जिघ्रतिः गन्धोपादाने वर्तते । ततश्च धूपायने* नाग्नेरोद्याणं
कर्तव्यमिति गम्यते । सर्वत्रायमात्मसमारोपणप्रकारः ॥ २६ ॥

अथान्तर्वेदि तिष्ठन् ओं भूर्भुवस्सुवः संन्य-
स्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति
त्रिरुपांशूक्ता त्रिरुचैः ॥ २७ ॥

जुहुयादिति वाक्यसमाप्तिः । संन्यस्तमित्युक्तम् ॥ २७ ॥

त्रिपत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥ २८ ॥

त्रिपत्याः । मुषामादिषु पाठात् पत्वम् । देवा हि सकृ-
द्विर्वोक्तीनामिति मन्वतेऽनृतम्, 'अनृतसम्मिता मनुष्याः' इति श्रुते ।
त्रिरुक्ते प्रनियन्ति श्रद्धयति ॥ २८ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः इति चापि
पूर्णमञ्जलिं निनयति ॥ २९ ॥

अस्मत्तः निर्भयानि भूतानि सन्तिवति मन्त्रार्थः । अङ्गि पूर्णोऽ-
ञ्जलिं द्विदन्तसंयोगः ॥ २९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः । न
तस्य सर्वभूतेभ्यो भयं चापि हि जाय-
त इति ॥ ३० ॥

अभयदानप्रशंसेषा । एतदन्तश्च सन्यासविधिः । ये पुन-
रनग्रयो विधुरादयः तेषामप्युपकल्पप्रभृति दानान्तः प्रायोऽग्निकार्यर-
हितो द्रष्टव्यः ॥ ३० ॥

सन्यासाश्रमधर्मविधानायान्तः प्रपञ्च —

स वाचंयमो भवति ॥ ३१ ॥

यं एवंकृतमन्यासः स वाचंयमस्स्यात् आत्यन्तिकमेतदुक्तम्-

न्यत्र स्वाध्यायान्मन्त्रोच्चारणाच्च । उक्तं च—‘स्वाध्यायादिषु
विमृजन्तो वाचम्’ इति ॥ ३१ ॥

यष्टयद्रिशक्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्र-
मुद्धृत्यैतत्समादाय यत्रापस्तद्वतस्त्रा-
त्वाऽप आचम्य सुरभिर्मत्याऽल्लिङ्गाभि-
र्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभि-
रिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽधमर्पणेन
षोडशप्राणायामान् धारयित्वोत्तीर्थं वासः
पीडयित्वाऽन्यत्प्रयतं वासः परिधायाप
आचम्यो भूर्भुवस्सुवरिति जलपवित्रमा-
दाय तर्पयति—ओं भूस्तर्पयाम्यो भुवस्त-
र्पयाम्यो सुवस्तर्पयाम्यो महस्तर्पयाम्यो
जनस्तर्पयाम्यो तपस्तर्पयाम्यो सत्यं तर्प-
यामि ॥ ३२ ॥

आश्रमसाधारणविहितानां स्नानादीनामनुक्रमणं षोडशप्राणायाम-
ानामपि विधानार्थं तर्पणान्तरविधानार्थं च । तर्पणं जलपवित्र-
निस्मृतेन ॥ ३२ ॥

देववत्पितृभ्योऽञ्जलिमुपादाय ओं भूस्त्वर्धो
भुवस्त्वर्धो सुवस्त्वर्धो भूर्भुवस्सुवर्महर्नम
इति ॥ ३३ ॥

तर्पयतीति प्रकृतम् । देववदिति प्राचीनाचीतनिवृत्त्यर्थम् ।
मन्त्रा अपि स्तवाकरणमात्रा । न चतुर्थीनमस्कारान्ता ॥

एव तर्पणे कृते—

अथोदुत्थं चित्रमिति द्वाभ्यामादित्यमुपति-
ष्ठते ॥ ३४ ॥

द्व नपित्वा वशेषिकमुपस्थानम् ॥ ३४ ॥

ओमिति ब्रह्म ब्रह्म वा एष ज्योतिः य एष
ज्योतिः य एष तपत्येष वेद्यो य एष तप-
ति वेद्यमेवैतद्य एष तपति एवमेवैष आ-
त्मानं तर्पयत्यात्मने नमस्करोति आत्मा
ब्रह्मात्मा ज्योतिः ॥ ३५ ॥

प्रणवप्रशस्तया । प्रणवो ब्रह्मणो नेदिष्ठप्रभिवानम् । वदय-
तीति प्रणवो वेद्यः वेद्य वेदितव्यम् । एष इत्यपरोक्षनिर्देश
सर्वदा आदित्यप्रणवब्रह्मतादात्म्यप्रतिपत्त्यर्थः । एवमादित्योपस्था
नवेद्यया मनस्प्रमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च पानञ्जलसूत्रम्—
'तस्य वाचकं प्रणवः । तज्जप तदर्थभावनम्' इति च । तदन्य-
दप्य यमेवागमप्रकारः । एवमेवैषः भिभुरात्मानं तर्पयति-
नमस्करोति ब्रह्म ज्योतिः ब्रह्म परिवृष्टं सर्वतः ज्योतिः
ज्योतिर्दीप्तिर्मम ॥ ३५ ॥

साचित्रां सहस्रकृत्व आयतयेच्छतकृत्वोऽप-
रिमितकृत्वो वा ॥ ३६ ॥

विवृतमेतत्तत्रतत्र ॥ ३६ ॥

कर्मण्डलूदकग्रहणार्थमाह—

ओं भूर्भुवस्स्वरिति पवित्रमादायापो गृह्णाति।

पवित्रं तेन पावयित्वा जन्त्वादिवारणार्थम् ॥ ३७ ॥

नातऊर्ध्वमनुद्धृताभिरद्भिरपरिस्रुताभिरपरि-
पूताभिर्वाऽऽचामेत् ॥ ३८ ॥

अनुद्धृताभिः अन्तर्जलाशयात् । अपरिस्रुताभिः परिमिता-
भिः । पवित्रान्तेनापरिपूताभिः ॥ ३८ ॥

न चातऊर्ध्वं शुक्लं वासो धारयेत् ॥ ३९ ॥

शुक्लप्रतिपेधात् कुङ्कुमकुसुममञ्जिष्ठरक्तमनुज्ञातमेव ॥ ३९ ॥

एकदण्डी त्रिदण्डी वा ॥ ४० ॥

उक्तेऽपि दण्डत्रित्वे विकल्पाभिधानं किमर्थम् ? उच्यते—सकला-
श्रमधर्मानुष्ठाने सति दण्डसङ्ख्यायां नाभिनिवेशः कर्तव्य इत्यभि-
प्रायः ॥ ४० ॥

भिक्षाहिं द्विविधानि व्रतानि भवन्ति महाव्रतान्युपव्रतानि च ।
तत्र महाव्रतान्याचष्टे—

अथेमानि व्रतानि भवन्ति । अहिंसा सत्य-
मस्तैन्यं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इति ॥

गुरुशुश्रूषा पित्रोश्च परिचारणम् । विद्यागुरोर्वा । यद्यपि
विदितेवेदितव्यस्य सन्यासेऽधिकार । तथाऽपि सशयनिरोधनं सं
भाव्यत इति गुरुशुश्रूषया भवितव्यम् । असमीक्ष्यकारित्व प्रमाद-
तदभावोऽप्रमादः । आहारदोषोपि त्रिधा भवति जाल्याश्रयनिमि-
त्तेर्लेशुनपतितकेशादिभिस्तदाहारशुद्धिः । चशब्दस्तन्तोषादिपरिग्र-
हार्थः । व्रतोपव्रतयोर्भेदेन विधानं प्रायश्चित्तगुस्तुत्वस्योपपाद-
नार्थम् ॥ ४१ ॥

अथ भैक्षचर्या ब्राह्मणानां शालीनयायाव-
राणामपवृत्ते वैश्वदेवे भिक्षां लिप्सेत ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्ष तच्चर्या तदार्जनम् ब्राह्मणानां गेहे-
ष्वित्यध्याहारः । भिक्षां भिक्षितव्यद्रव्यं लिप्सेत याचेत ॥ ४२ ॥

अथ भिक्षामन्त्र —

भवत्पूर्वां प्रचोदयेत् ॥ ४३ ॥

‘भवति भिक्षाम्’ इत्यादिसिद्धे सत्यारम्भात्क्षत्रियवैश्यभिक्षुकयो-
रयमेव मन्त्रः । तयोरपि सन्यासेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञापितं भवतीति ।
तत्पुनर्ब्राह्मणपरिव्रामकन्शयकरोपमादिकं प्रसिद्धं समीक्ष्य युक्ता-
युक्ततया विचारणीयम् ॥ ४३ ॥

गोदोहनमात्रमाकांक्षेत् ॥ ४४ ॥

मन्त्रमुक्त्वेति शेषः ॥ ४४ ॥

अथ भैक्षचर्यामुपाहृत्य शुचौ देशे न्यस्य
हस्तपादान्प्रक्षालयादित्यस्याग्रं निवेद्य उदु

त्यं चित्रमिति प्रक्षाल्याचम्य ब्रह्मणे नि-
वेदयते ब्रह्मजज्ञानमिति ॥ ४५ ॥

प्रथमेतौ पिटकस्थौ शुचौ देशे निधाय ॥ ४५ ॥

अथास्य प्राणाहुतय एवाग्निहोत्रं इत्यस्मिन्नर्थे श्रुतिमुदर्शयति-

विज्ञायते-आधानप्रभृत्ययमेवाग्रयो भव-
न्ति तस्य प्राणो गार्हपत्योऽपानोऽन्वाहार्य-
पचनो व्यान आहवनीय उदानतमानौ
सम्यावसथ्यौ ॥ ४६ ॥

आधीयन्तेऽग्नय आत्मनित्यात्मसमारोपणमाधानं तत्प्रभृतीत्यर्थः ॥

पञ्च वा एतेऽग्नय आत्मरथाः ॥ ४७ ॥

उक्तानुवादोऽयम् । पञ्चसंवा सम्यावसथ्यकरणपक्षमाश्रित्य ।
अररणपक्षेऽपि तत्सङ्कल्पोऽस्त्येव । 'आहवनीये सम्यावसथ्ययो
स्मङ्कल्पः' इत्याधानपरिभाषावचनात् ॥ ४७ ॥

यस्मादेव तस्मात्—

आत्मन्येव जुहोति ॥ ४८ ॥

एवशब्द 'यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्न नदीपते न
तद्गोक्तं यम्' इत्येवमाशङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ४८ ॥

स एष आत्मयज्ञ आत्मनिष्ठ आत्मप्रतिष्ठ
आत्मानं क्षेमं नयतीति विज्ञायते ॥ ४९ ॥

यत एवमस्यात्मयज्ञता भवति आत्मप्रतिष्ठा तथा सिद्धयति ।
आत्मोपासकस्यात्मसुखप्राप्त्यर्थो यस्यैकरूपा बुद्धिः असावात्मप्र-
तिष्ठ । मेवा पूर्वोपासनाय प्रशस्ता ॥ ४९ ॥

**भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य शेषमद्विस्संस्पृ-
श्यौषधवत्प्राश्नीयात् ॥ ५० ॥**

भूतानि पक्षिसरीसृपादीनि । दया अनुकम्पा । तत्पूर्वं
संविभज्य प्रदायाद्विस्संस्पृश्य शुक्लात् दृष्टार्थमेतत् । औषधमिति
गरं विवक्षितम् । तथाऽप्यसौ बलिविधिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

**प्राश्याप आचम्य ज्योतिष्मत्याऽऽदित्यमुप-
तिष्ठते उद्वयं तमसस्पर्शति ॥ ५१ ॥**

भैक्षभोजनादन्यत्राप्येतद्वेदितव्यम् ॥ ५१ ॥

अथ भिक्षाप्रकारः —

**अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया । आहा-
रमात्रं भुञ्जीत केवलं प्राणयात्रिकमिति ॥**

अयाचितमप्रार्थितम् । असंक्लृप्तमनववृत्तं मनमाऽपि । यदृच्छयो
पपन्नमिति वेनित् । यदृच्छयोपपन्नं प्रयोजनान्तरवशादानीतम् ।
आहारमात्रं सूषोषदशादिविस्ताररहितम् । प्राणयात्रिकं यथा
प्राणो नापगच्छति ॥ ५२ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—अष्टौ ग्रास्ता मुनेर्भक्ष्याः

पोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तं गृहस्थ-
स्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ॥ ५३ ॥

अल्पान्नाभ्यवहारार्थोऽयं नियमः ॥ ५३ ॥

भैक्षं वा सर्ववर्णेभ्य एकाग्रं वा द्विजातिषु ।
अपि वा सर्ववर्णेभ्यो न चैकाग्रं द्विजा-
तिष्विति ॥ ५४ ॥

सर्ववर्णग्रहणात् शूद्रान्नमप्यभ्युपगतम् । अतश्चैकान्तपक्षेऽपि बीजा-
दिग्रहणं मुख्यस्यैव ॥ ५४ ॥

अथ यत्रोपनिषदमाचार्या ब्रुवते तत्रोदाहर-
न्ति । स्थानमौनवीरासनसवनोपस्पर्शन-
चतुर्थपष्ठाष्टमकालव्रतयुक्तस्य ॥ ५५ ॥

यत्र ग्रहणं चित्तप्रणिधानं तत्रोपनिषद्ग्रहस्य कर्तव्यतयाऽऽचार्या
ब्रुवते । तत्र तद्विशेषनन्नमुपदिशन्ति स्म । स्थानं हिमोत्तङ्गः । मौनं
स्वाध्यायतोपि । वीरासनमेकरूपेणासनम् । रात्रौ विशेषः । चतुर्थ-
पष्ठाष्टमकालता एकाहद्व्यहत्रयहानि क्रमः । व्रतमनशनं त्रिभिस्संव-
ध्यते ॥ ५५ ॥

कणपिण्याकयावकदधिपयोव्रतत्वं चेति ॥

क । स्तण्डुलवयवाः । पिण्याकं तिलपिष्टम् । यवतण्डुलक्षो-
दा । यवागूर्वा यावकम् ॥ ५६ ॥

तत्र मौने युक्तत्रयीविद्यवृद्धैराचार्यैर्मुनिभि-
रारण्यैराश्रमिभिर्वहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धा-
यान्तर्मुख एव मौनयुक्तेन प्राप्यते सम्भा-
ष्यानूच्यते ॥ ५७ ॥

त्रयी ग्रन्थतोऽर्थवश्र येऽसमधिगता ते त्रयीविद्यवृद्धाः अप्या-
चार्या मुनयः परिब्राजकाः । अन्त्याश्रमग्रहणान्नष्टिकतापसयोर्ग्र-
हणम् । दन्तैर्दन्तानिति सम्भाषादिकमन्यो यथा न शृणुयादि-
त्यर्थः ॥ ५७ ॥

सर्वत्राशक्तावाह—

स्थानमौनवीरासनानामन्यतमेन सम्प्रयो-
गो यत्रायं सन्निपतेत् ॥ ५८ ॥

वक्ष्यमाण यत्तदपेक्षणीयम् ॥ ५८ ॥

अथ व्रतविषय एव किञ्चिदुच्यते—

यत्र गतश्च यावन्मात्रमनुव्रतयेत् आपत्सु
न यत्र लोपो भवतीति विज्ञायते ॥ ५९ ॥

आपत्सु यथेष्टमाशित्वा कणादीनामप्यन्यतमं पश्चादश्रीया
दित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अन्यदप्यस्याव्रतघ्नमाह—

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं घृतं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति ।

हविः क्षारलवणवर्जम् । ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणाम्यर्थना ।
एवमहविष्यमपि गुरोर्वचनात् । ओषधार्थमहविष्यमपि ॥ ६० ॥

सायं प्रातरग्निहोत्रमन्त्रान् जपेत् ॥ ६१ ॥

यदग्निहोत्रेऽधीयते तदाहिताग्नेस्ततो भिक्षुकस्य ॥ ६१ ॥

वारुणीभिस्सायं सन्ध्यामुपतिष्ठेत मैत्रीभिः
प्रातः ॥ ६२ ॥

द्वयोर्द्वयोः प्रातयोः बन्निनां विधानमेतत् । तच्च वारुण्यो 'य-
च्चिद्धिते'* इति तित्त्वः । मैत्र्यचः पुनः प्रसिद्धे द्वे 'प्रसमित्र'* इत्ये-
षा च ॥ ६२ ॥

अनग्निरनिकेतस्स्यादशमशरणो मुनिः ॥

शर्म ग्रहणम् । शरणं परानुग्रहः । उक्तं च 'हिताऽनुग्रहयो-
रनारम्भी' इति । इतिशब्द एवंप्रकाराणां

न शब्दशास्त्राभिरतस्य मुक्तिर्न लोकचित्तग्रहणे रतस्य ।

न भोजनाच्छादनतत्परस्य न चैव रम्यावसथमियस्य ॥

इत्यादीनां प्रदर्शनार्थः ॥ ६३ ॥

भिक्षार्थी ग्राममन्विच्छेत् ॥ ६४ ॥

भिक्षाशब्दो जलपवित्रादेरपि प्रदर्शनार्थः ॥ ६४ ॥

स्वाध्याये वाचमुत्सृजेदिति ॥ ६५ ॥

स्वाध्यायः प्रणवः समस्तवेदो वा ॥ ६५ ॥

विज्ञायते च—परिमिता वा ऋचः परिमि-
तानि सामानि परिमितानि यजुंष्यथैत-
स्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत
आचक्षीन स प्रतिगर इति ॥ ६६ ॥

अस्ति द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसे ग्रहे चातुर्होत्रविधानं
'अथ ब्रह्म वदन्ति' इति । ब्रह्म होतारः 'ब्रह्म वै चतु-
होतारः'* इति दर्शनात् । परिमिता वा इत्यादि । अयमर्थः—
ऋगादयो मन्त्राः परिमिताः । एतस्य पुनश्चातुर्होत्राख्यस्य ब्र-
ह्मगोऽन्तो नास्ति तस्मात्तदेव प्रतिगृणते अर्थात् आचक्षीत
एताः । एवं कृते ब्रह्मगो ब्रह्मैव प्रतिगरस्सम्पद्यते । एवं हि
तत्राध्वर्युः प्रतिगृणति 'ओं होतः' इति । गृणातिशब्दकर्मा-
भाषणकरणमित्यर्थः । किमुक्तं भवति? यथा—मानसस्य प्रणवः
प्रतिगरः एव मौनिनोऽपि प्रणव एव स्वाध्याय इति ॥ ६६ ॥

एवमेवैष आशरीरविमोक्षणादृक्षमूलिको
वेदसंन्यासिकः ॥ ६७ ॥

गृहस्थः एवंकृतकरणीयोऽभिधीयते । न हि वेदसंन्यासोऽस्ति
शास्त्रविरोधात् । अतस्तदर्थानुष्ठानाय प्रतिग्रहादिना वृत्तिकर्मणा
संन्यासो यस्येत्यर्थः । अवसन्नशरीरो जरसा कृतसम्प्रतिविधानो वा
पुत्रोपहृतवृत्तिस्तस्यायमुपदेश आशरीरविमोक्षणात् वृक्षमूलिक
इति । अथ यस्तावत्समर्थो गृहात् प्रव्रज्यायाः तस्य यथा

शास्त्रं सैव भवति । असमर्थस्य पुनस्तृष्टाग्रेऽशास्त्राद्वा इयमेव चोद्यते । प्रव्रज्या च वैकल्पिकी । एव च प्रव्रज्यानन्तर-मुपदेशो युज्यत इति । आह च—

वेदसन्धासिक्तानां तु कर्मयोगं निबोधत' । इत्यभिप्रायः कृतविधानो वा आसीन्मम दर्शनादिति^(१) । एषमिति वक्ष्यमाणः प्रणवध्यानपरामृश्यते । एवमुक्तं भवति—परमसयमिवत्परमात्मध्यानेन कालपुनः पुत्रैश्वर्यं सुखमासीतेति ॥ ६७ ॥

वृक्षमूलिन इत्युक्तम्, तत्राह—

वेदो वृक्षः तस्य मूलं प्रणवः ॥ ६८ ॥

वृक्षो ब्रश्चनात् पापस्य । प्रणवपूर्वत्वाद्वैदारम्भस्य मूलज्यपदेशः ॥ ६८ ॥

प्रणवात्मको वेदः ॥ ६९ ॥

आत्मा सारः प्रणवसारो वेदः । तथा च श्रुतिः—‘तेभ्योऽमितेभ्य ओकारः प्रस्तावः’ इति । आह च—

अकारः चाप्युकारः च मकारः च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवस्त्वरितोति च ॥^२

प्रणवो ब्रह्म ॥ ७० ॥

उक्तार्थमेतन् ‘स प्रतिगरः’ इत्यत्र । परमात्मनादात्म्यध्यानमनेनाभिप्रेतम् ॥ ७० ॥

एवंव्रतः ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच
प्रजापतिः ॥ ७१ ॥

ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय । अग्रेव हि प्रजापतेर्वाक्यम् ॥ ७१ ॥

सप्तव्याहृतिभिर्ब्रह्मभाजनं प्रक्षाळयेदिति
प्रक्षाळयेदिति ॥ ७२ ॥ १८ ॥

सप्तव्याहृतयो भूराद्यास्तत्त्वान्ता । ब्रह्मभाजनं भिक्षापात्र
'अन्नं ब्रह्म' * इति श्रुते । यद्वा—ब्रह्मभाजनं शरीरं तद्बु-
क्त्वा प्रक्षाळयेदिति ॥ ७२ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिकृते योधायनधर्मविवरणे
द्वितीयप्रश्ने दशमाऽध्यायः
द्वितीयः प्रश्नश्च समाप्तः

यजनदण्डलुपिवाणिज्यादयो वर्णविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपाया
अभिहिता । अथेदानीमाश्रमविशेषव्यवस्थया वृत्त्युपाया वक्तव्या
इत्यत आह—

अथ शालीनयायावरचक्रचरधर्मकाङ्क्षिणां
नवभिर्वृत्तिभिर्वर्तमानानाम् ॥ १ ॥

वृत्त्युपाया वक्ष्यन्त इति शेषः । गृहस्थविशेषा केचिच्छा-
लीनयायावराः । शालीनयायावरशब्दो स्वयमेव व्युत्पादयति—
'शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम्' इत्यादि । सर्वेषामप्याश्रमिणा स्वकी-
यधर्मकाक्षित्वे सति विशेषोपादानमेतदर्थम् । तच्च क्षिप्रं पुरुषा-
पेक्षणम् ॥ १ ॥

याभिश्शरीरयात्रा वर्तते ता वृत्तय काश्चन भवन्ति । तत्राह—

तेषां तद्वर्तनाद्वृत्तिरित्युच्यते ॥ २ ॥

अनेन वृत्तिशब्दो व्युत्पाद्यते । तेषां शालीनयायावराणां तद्वर्तनाच्छरीरस्य वर्तनात् दर्शितमेतदस्माभिः पूर्वसूत्रे ॥ २ ॥

शालाश्रयत्वाच्छालीनत्वम् । वृत्त्या वरया
यातीति यायावरत्वम् । अनुक्रमचरणाच्च-
क्रचरत्वम् ॥ ३ ॥

अन्वर्थसंज्ञा एता । विस्तीर्णाभिः शालाभिर्गुक्ताश्शालीना ।
यथा—‘जानश्रुतिर्ह पौत्रायण सर्वत आवसथान् मापयाचक्रे स-
र्वत एवमेऽन्नमत्स्यन्तीति’ । तद्वदेतेऽपीति । स्वप्रत्ययो मत्वर्थीय ।
अनुक्रमेण चरणमनुक्रमचरणम् । यायावराणामेवैषा संज्ञा । अ-
नुक्रमचरणं नाम विप्रक्षत्रियविशा गेहेषु पूर्वस्यपूर्वस्याभावे
उत्तरोत्तरचरणम् । वृत्त्या वरया उत्कृष्टया यापयत्यात्मानमिति ।
णिचो लोपो द्रष्टव्य ॥ ३ ॥

ता अनुव्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

क्रमेण ता वृत्तौ विविच्य व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

पण्णिवर्तनी कौदाली ध्रुवा सम्प्रक्षालिनी
समूहा पालिनी सिलोञ्छा कापोता सि-
द्धेच्छेति नवैताः ॥ ५ ॥

एता अप्यन्वर्थसंज्ञा एव । एतासामेव रूपमुपरितनेऽध्याये
स्वयमेव निपुणतर विवरिष्यते ॥ ५ ॥

तासामेव वान्याऽपि दशमी वृत्तिर्भवति ॥

वान्या वनसम्बन्धिनी वन्यधान्यमूलफलाहारेण वृत्तिः, यामे-
ना दशमीमित्याचक्षते साऽपि तासामेवान्यतमेत्याचार्याभिप्रायः ।
वन्याया पृथगुपादानमितराम्य प्राशस्त्यप्रतिपादनार्थम् ॥ ६ ॥

आनववृत्तेः ॥ ७ ॥

नव वृत्तयो यस्य तस्यानुष्ठानं वक्ष्यत इति शेषः । आह-
अत्राभिविधौ । अतश्च दशमीमाश्रितवतो वक्ष्यमाणो विधिर्न
भवति ॥ ७ ॥

कोशद्रुमश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते ।

कृष्णाजिनं कमण्डलुं यष्टिं वीवधं कुथहारि-
मिति ॥ ८ ॥

उपकल्पनमार्जनम् । वीवधो दृढदारूभयतश्शिव्यम् । कुथ-
हारि वासवशासनदात्रम् । इतिशब्दः कुहालदेर्वक्ष्यमाणस्य उप-
लक्ष्यार्थः । एतानि नवानि भवेयुः ॥ ८ ॥

त्रैधातवीयेनेष्टा प्रस्थास्यति वैश्वानर्या वा ॥

प्रस्थास्यति निर्गच्छति । आहिताग्नेर्हविर्विधिः । इतरस्यापि
तद्देवस्यश्चरुरिष्यते । एतत्पूर्वेद्युरेव कार्यम् ॥ ९ ॥

अथान्येषु —

प्रातरुदित आदित्ये यथासूत्रमग्नीन् प्रज्वा-
ल्य गार्हपत्य आज्यं विलाभ्योत्पूय सुक्लृ-

वं निष्टप्य संमृज्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृही-
त्वाऽऽहवनीये वास्तोष्पतीयं जुहोति ॥ १० ॥

यथासूत्रं आत्मीयशास्त्रानुसारेण वास्तोष्पतीयद्वयोः यागानु-
ष्ठानम् । ऋजुन्यत् ॥ १० ॥

सर्व एवाहिताग्निरित्येके ॥ ११ ॥

अधिकारिनिर्देशः । त्रैधातवीयादेरविशेषेण सर्वस्याप्याहिताग्नेः
प्रयागे निमित्त एतदित्येकोऽयं मतम् ॥ ११ ॥

यायावर इत्येके ॥ १२ ॥

यायावरस्याहिताग्नेश्चेत्यपरम् ॥ १२ ॥

निर्गत्य ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते वाऽवतिष्ठते
तत्र कुटीं मठं वा करोति कृतं वा प्रवि-
विशति ॥ १३ ॥

ग्रामान्तो वास्तुसीमा । इतरः क्षेत्रसीमा । कुटी एकस्थूणं
वेश्म । मठो बहुस्थूणः ॥ १३ ॥

कृष्णाजिनादीनामुपहृतानां यस्मिन्नर्थे येन-
येन यत्प्रयोजनं तेन तेन तत्कुर्यात् । प्र-
सिद्धमग्नीनां परिचरणम् । प्रसिद्धं दर्शपू-
र्णमास्ताभ्यां यजनम् । प्रसिद्धः पश्चानां

महतां यज्ञानामनुप्रयोगः । उत्पन्नाना-
मोपधीनां निर्वाप्रणं दृष्टं भवति ॥ १४ ॥

उत्पन्नाना तस्मिन् काले । अभिनवानामहन्यहन्यार्जिताना वा ॥ १४

विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति वा तू-
ष्णीं वा ताः संस्कृत्य साधयति ॥ १५ ॥

ओषधीना संस्कारोऽवहननादि । साधन पाक् । एव-
भूतमोदनमग्नौ कृत्वा तच्छेषं स्वय वाग्यतो भुञ्जीतेत्यभिप्रायः ॥

तस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहा निवर्तन्ते ॥ १६

द्रव्यार्जनस्य उपायान्तरविधानात् अध्यापनादीना च निवृत्तिरुक्ता ॥

अन्ये च यज्ञकृतव इति ॥ १७ ॥

अन्यत्वं दर्शपूर्णमासव्येषक्षम् । एतेऽपि निवर्तन्ते । इति करणा-
पूर्तादयोऽपि निवर्तन्ते ॥ १७ ॥

हविष्यं च व्रतोपनीयं दृष्टं भवति ॥ १८ ॥

व्रतोपनीयं भोज्यम् ॥ १८ ॥

तदाह—

सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्रमक्षारलवणमपिडित-
मपर्युषितम् ॥ १९ ॥

क्षाररसः हिङ्गादि । पिशितं पक्वं मांसम् । पर्युषितं पक्व-
मोदनमुपोऽन्तर्गितमतीतं च ॥ १९ ॥

ब्रह्मचर्यमृतौ वा गच्छति ॥ २० ॥

ब्रह्मचर्यं रेतस उत्सर्गाभावः । ऋतौ वा गच्छति वृता
धार्क्यतार्थापेक्षो विकल्पः ॥ २० ॥

पर्वणिपर्वणि केशश्मश्रुलोमनखवापनं
शौचविधिश्च ॥ २१ ॥

शौचस्य बाह्याभ्यन्तरस्य च विधिश्शौचाधिष्ठानाध्याय एवोक्तः ॥
तथाऽप्युक्तं स्मारयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति—

श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्युपासितम् ।
वाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तश्शौचमहिंसनम् ॥

द्विविधस्याप्युदाहरणमाह—

अद्भिश्शुद्ध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शु-
द्ध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनस्स-
त्येन शुद्ध्यतीति ॥ २३ ॥

व्याख्यतश्छोकः । अन्तश्शौचमहिंसनमित्येतद्विधानपरोऽयं
प्रपञ्चः ॥ २३ ॥

इति धीर्मांविन्दस्यामिहृते बोधायनधर्मवियग्णे
मृतीयप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः.

अथोक्ता वृत्तीरानुपूर्व्येणानुक्रम विवृणोति—

यथो एतत् पण्णिवर्तनीति ॥ १ ॥

यथो एतदिति निपात उक्तानुभाषणार्थं 'यथो एतद्धृत प्रहुत आहुत' इति यथा । यथा वा 'यथो एतदेकस्य स' इति । नवाना वृत्तीना पण्णिवर्तनीति या प्रथम पठिता ता विवरिष्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

पडेव निवर्तनानि निरुपहतानि करोति
स्वामिने भागमुत्सृजत्यनुज्ञातं वा गृह्णा-
ति । प्राक्प्रातराशात्कर्पी स्यादस्यूतना-
सिकाभ्यां समुष्काभ्यामतुदन्नारया मुहु-
र्महुरभ्युच्छन्दयन् । एतेन विधिना प-
ण्णिवर्तनानि करोतीति पण्णिवर्तनी ॥ २ ॥

निवर्तनं नाम भूम्याकर्षणं कृषीवलानां प्रसिद्धम् । इयदेकं निवर्तनमिति निपातकृतं अपकृतं च पट्टञ्चानविशिष्टानि निवर्तनान्यकृतक्षेत्राणि स्वक्षेत्राणि समापादयन्तीत्यर्थः । तत्र निष्पन्नस्योपधेरयं विशेषः—स्वामिने भागमित्यादि । भूस्वामिने भागोऽंशः । परं क्षेत्रविषयमेतत् । सामर्थ्यात् स चेदनुनानीयात्सर्वं स्वयमेव गृह्णीयात् । स्वक्षेत्रेषु नायं विधिः स्वक्षेत्रत्वात् । [दापतोपायोऽयं] भाक्प्रातरित्यादि व्याख्यातम् । एतेन विधानेन पण्णिवर्तनीशब्दव्युत्पादयन्नुपसहरति ॥ २ ॥

कथं कौदालीत्याह—

कौदालीति जलाम्ब्याशे कुदालेन वा फालेन
वा तीक्ष्णकाष्ठेन वा खनति बीजान्याव-
पति कन्दमूलफलशकौपधीर्निष्पादयति।
कुदालेन करोतीति कौदाली ॥ ३ ॥

अभ्याशे समीपे अपरिग्रहे । कुदालमयोमुखं काष्ठम् ।
फालमायस्यं खनीभूतमिति यावत् । तीक्ष्णाग्रं काष्ठं प्रसिद्धम् ।
एतेषां सम्भवापेक्षो विकल्पः । खनति विखनति ततो बीजा-
न्यावपति कन्दादीनाम् । कन्दशमोपयोग्यम् । मूलं पक्षौप-
योग्यम् । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

तृतीया वृत्तिः ध्रुवा । तामाह—

ध्रुवायां वर्तमानद्गुह्येन वाससा शिरो वेष्टय-
ति । भूत्यै त्वा शिरो वेष्टयामीति ॥ ४ ॥

प्रत्यारम्भ इति केचित् । अहरहरित्यन्ये । एवं कृष्णा-
जिनादानेभ्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वेति कृष्णा-
जिनमादत्ते । अब्लिङ्गाभिः पवित्रम् । बल-
मसि बलाय त्वेति कमण्डलुम् ॥ ५ ॥

आदत्त इत्यनुवर्तते ॥ ५ ॥

धान्यमस्ति पुष्ट्यै त्वेति वीवधम् । सखा मा
गोपायेति दण्डम् । अथोपनिष्क्रम्य व्या-
हृतीर्जपित्वा दिशामनुमन्त्रणं जपति ।
पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च नक्षत्राणि च
या दिशः । अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च पान्तु मां
पथि देवता इति । मानस्तोकीयं जपित्वा
ग्रामं प्रविश्य गृहद्वारेगृहद्वार आत्मानं
वीवधेन सह दर्शनात्संदर्शनीत्याचक्षते ॥

ध्रुवा हि वृत्तिर्भिक्षाटनप्राधान्यात् । भैक्षभाजनं च वीवधः ।
तत्र प्रतिगृहमुपनिष्क्रम्य व्याहृतीर्जपति । दिशामनुमन्त्रणम्—‘पृ-
थिवी च’ इति मन्त्रः । ‘मा नस्तोके’* इति गृहद्वारे । आ-
त्मानं वीवधेन गृहचारिभ्यस्संदर्शयित्वा तूष्णीमेव गोदोहनकाल-
मात्रं तिष्ठेत् । एतस्मादेव लिङ्गादेतस्या वृत्तेस्संदर्शनीति संज्ञा-
न्तरमाचक्षते ॥ ६ ॥

वृत्तेर्वृत्तेरवार्तायां तथैव तस्य ध्रुवं वर्तनाद्भु-
वेति परिकीर्तिता ॥ ७ ॥

वृत्तेरिति वीप्सादर्शनात् अवार्तायामवार्तायामित्यध्याहार्यम् । वृ-
त्त्यवार्ताशब्दौ द्रव्यलामालाभवचनौ । प्रथमो वृत्तिशब्दः प्राणया-
त्रामात्रप्रसिद्धार्थद्रव्यार्जनवचनः । तथैव भिक्षया वर्तेत । तस्य
ध्रुवमित्याद्युपसंहारः । ध्रुवं निश्चयेन ॥ ७ ॥

किलक्षणा, सम्प्रक्षाळनीत्यत आह—

सम्प्रक्षाळनीति । उत्पन्नानामोपधीनां प्रक्षे-
पणं निक्षेपणं नास्ति निचयो वा भाज-
नानि सम्प्रक्षाळ्य न्युब्जतीति सम्प्रक्षाळनी॥

उत्पन्नानामुत्पादयितुमङ्कुरीकर्तुं योग्यानां बीजानामित्यर्थः ।
ओपधीनां ब्रीह्यादिबीजानां प्रक्षेपणं बीजावापनम् । यद्वा पूर्व-
मेवोत्पन्नानां यात्रामात्रप्रसिद्धार्थमार्जनमित्यर्थः । नास्त्येतत्का-
काक्षिवत् प्रक्षेपणनिक्षेपणनिचयेषु सम्बध्यते । निक्षेपणं निक्षेपः
पाञ्चां भोजनवेळायां, निचयरसंचयः आत्मपक्षे च संचयो न
कर्तव्य इत्यर्थः । किं तर्हि कुर्यात्? अहेरव भाजनानि स-
म्प्रक्षाळ्य न्युब्जति न्यक्षं करोति । संपा सम्प्रक्षाळनी वृत्तिः॥

समूहा नाम पञ्चमी । सा कीदृशीत्याह—

समूहेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षेत्रे-
षु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौ-
पधयो विद्यन्ते तत्रतत्र समूहन्या समू-
ह्य ताभिर्वर्तयतीति समूहा ॥ ९ ॥

अवारितस्थानान्यनिषिद्धानि । अप्रतिहतावकाशाः वृत्ति-
गूण्या देशाः । समूहनी सम्मार्जनी ॥ ९ ॥

पालनीत्यर्हिसिकेत्येवेदमुक्तं भवति । तुष-

विहीनांस्तण्डुलानिच्छति सज्जनेभ्यो वी-
जानि वा । पालयतीति पालनी ॥ १० ॥

सज्जनेभ्यो विद्वद्भ्यः । पालयति प्रयच्छति तस्मात्तण्डुल-
नेव स्वयं गृहीयात् । स्वयमेव व्रीह्यग्रहणं तुषाणामप्यसङ्ग्रह-
णार्थम् । तेषु मिश्राणां सग्रहणं यत ॥ १० ॥

सिलोज्झा पुन —

सिलोज्छेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा
क्षेत्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौप-
धयो विद्यन्ते तत्रतत्रैकैकं कणिशमुञ्छ-
यित्वा कालेकाले सिलैर्वर्तयतीति सिलो-
ज्छा ॥ ११ ॥

कणिशो धान्यस्तम्भः । उञ्छनं उत्पाटनम् । उञ्छनकालः
वीप्सया सम्बोध्यते । सर्वावश्यकाल उञ्छनकालः सिलाः प्रास-
विशेषः । इतोऽर्वाग्निरात्मयात्रा भवतीति । शेषः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

कापोताऽऽष्टमिका, सेदानीमुच्यते—

कापोतेति । अवारितस्थानेषु पथिषु वा क्षे-
त्रेषु वाऽप्रतिहतावकाशेषु वा यत्रयत्रौप-
धयो विद्यन्ते तत्रतत्राङ्गुलिभ्यामेकैका-
मोपधिमुञ्छयित्वा संदर्शनात्कपोतवदिति
कापोता ॥ १२ ॥

संदर्शनादात्मन प्रकटीकरणात् । सदशनादिति पाठे खादना-
दित्यर्थः । एतदपि तथा । कपोतो ह्याभ्या चक्षुभ्या एकस्था-
नानि व्यक्तं गृहीत्वा भक्षयति एव कपोतामास्थाय वर्तते ॥ १२ ॥

सिद्धेच्छा तर्हि वक्तव्या—

सिद्धेच्छेति । वृत्तिभिश्चान्तो वृद्धत्वाद्वातु-
क्षयाद्वा सज्जनेभ्यः सिद्धमन्नमिच्छतीति
सिद्धेच्छा ॥ १३ ॥

पूर्वोक्ताभिर्वृत्तिभिः श्रान्तः परिक्षीण वृद्ध वयसा धातुक्षयेण
रोगेण । सिद्धं पक्वान्नम् ॥ १३ ॥

तस्यात्मसमारोपणं विद्यते संन्यासिवदुप-
चारः पवित्रकापायवासोवर्जम् ॥ १४ ॥

तस्य सिद्धेच्छावृत्तेरयं नियमः—अग्नीनामात्मनि समारोपणं
परिव्राजकधर्माणामनुष्ठानं च । किं सर्वेषाम् ? नेत्याह—नरूपवित्र
पक्षपवित्र कापायवासश्च वर्ज्यम् ॥ १४ ॥

अथ वान्यावृत्तिः—

वान्याऽपि वृक्षलतावल्क्योपधीनां च तृणोप-
धीनां च श्यामाकजर्तिलादीनां वान्याभि-
वर्तयतीति वान्या ॥ १५ ॥

वृक्षलतासूत्रातिता यक्षीगुल्मलतासु च । ओषध्यः फल्पाकान्ता

यद्वा—द्विविधा ओषध्यः बल्ल्योषध्यः तृणौषध्यश्च । आसां
ह्योभ्य एव या गृह्यन्ते ता बल्ल्यौषध्यः । ताश्च कुलुत्थाद्याः ।
तृणौषध्यस्तु—‘उपरिष्ठादोषध्यः फलं गृह्णन्ति’* इत्यत्र या उक्ता-
स्ताश्च ब्रीह्याद्याः । अत्र पुरा एवंलक्षणका एवारण्या गृह्यन्ते ।
अत एव श्यामाकर्जतिलादीनामित्युदाहृतम् । आदिग्रहणं समस्ता-
नामपि सङ्ग्रहणार्थम् । एवं चोपसंहारोऽप्युपपन्नो भवति । वान्या-
भिर्वर्तयतीति वान्येति । पृष्ठी सम्बन्धमात्रलक्षणा । वृक्षादीनां
फलैरिति शेषः ॥ १५ ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

मृगैस्सह परिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च ।
तैरेवसदृशीवृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणं प्रत्य-
क्षं स्वर्गलक्षणमिति ॥ १६ ॥

उत्क्षेपणाकुञ्चनप्रसारणानीति परिस्पन्दः । चलनात्मिका क्रियेति
यावत् । तेभिरिति । ऐसो लोपश्छान्दसः । मृगसदृशवृत्तित्वमस्य
स्वयंविशीर्णफलदिभक्षणाद्भवत्यामद्रव्यमक्षणाच्च ॥ १६ ॥

इति श्रीगोविन्दस्वामिरुक्ते धोधायनधर्मविवरणे
तृतीयप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः.

उक्ता अत्र नव वृत्तयो गृहस्थस्य—

अथ वानप्रस्थस्य द्वैविध्यम् ॥ १ ॥

वक्ष्यत इति शेषः । तच्च विशेषकृतम् ॥ १ ॥

तदाह—

पचमानका अपचमानकाश्चेति ॥ २ ॥

अग्निपक्वाशिनः । अनग्निपक्वाशिनश्चेति सूत्रार्थः ॥ २ ॥

अत्राप्याह—

अत्र पचमानकाः पञ्चविधाः सर्वारण्यका
वैतुपिका कन्दमूलभक्षाः फलभक्षाश्चा-
कभक्षाश्चेति ॥ ३ ॥

एते पचमानकप्रभेदाः ॥ ३ ॥

तत्र सर्वारण्यका नाम द्विविधा द्विविधमा-
रण्यमाश्रयन्त इन्द्रावसिक्ता रेतोऽवसि-
क्ताश्चेति ॥ ४ ॥

अरण्ये भवमारण्यं तच्च द्विविधं वल्ल्यादयो मृगादयश्च ।
तत्र वल्ल्यादिभक्षा इन्द्रावसिक्ताः इन्द्रेण देवेन पर्जन्यरूपिणा
वृष्ट्या सिक्ताः वर्धिताः वल्ल्यादयः । तद्वत्सणादिन्द्रावसिक्ताः ।
उक्तं चाचार्येण—‘अथास्य कर्मणस्तानुमदानं पितृवधो या च का च
बलिप्रकृतिरिन्द्रकर्मेव तत्’ इति । तथा रेतोऽवसिक्ताः मृगमांसाशिनः
रेतसा हि हेतुमूलेनावसिक्तानि मांसानि, तदाश्रयात् सर्वा-
रण्यकानां च द्वैविध्यम् ॥ ४ ॥

तदिदानीं प्रपञ्चयति—

तत्रेन्द्रावसिक्ता नाम वल्लीगुल्मलतावृक्षा-

णामानयित्वा श्रपयित्वा सायं प्रातरग्नि-
होत्रं हुत्वा यत्पतिथिब्रतिभ्यश्च दत्त्वाऽथे-
तरच्छेषभक्षाः ॥ ५ ॥

भवेयुरित्यध्याहार्यम् । वल्ल्यादीनां फलानि आनयित्वा आ-
नीय । यतयो भिक्षुका । अतिथयः प्रसिद्धा । ब्रतिनो ब्रह्म-
चारिणः । वल्ल्यादिफलानामग्निहोत्रद्रव्यत्वेन विधानात् नित्यानां
पयआदिद्रव्याणां निवृत्तिः । इतरद्रव्या शेषभक्ष्येति विग्रहः ।
इतरद्रव्या इति वचनं अग्निहोत्रशेषे यात्रानिर्यातिशेषे च वैश्वदेवप्रा-
तर्च्यमित्युदवशेषं कृत्वा भक्षयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथेतरेनाह—

रेतोऽवसिक्ता नाम मांसं व्याघ्रवृकशयेनादि-
भिरन्यतमेन वा हतमानयित्वा श्रपयि-
त्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्पतिथिब्र-
तिभ्यश्च दत्त्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥ ६ ॥

अस्यापि पूर्वेन व्याख्या ॥ ६ ॥

अथ पचमानकानां द्वितीयानाह—

वैतुषिकास्तुपधान्यवर्जं तण्डुलानानयित्वा
श्रपयित्वा सायंप्रातरग्निहोत्रं हुत्वा यत्प-
तिथिब्रतिभ्यश्च दत्त्वाऽथेतरच्छेषभक्षाः ॥

तुषधान्यवर्ज्यद्रव्याहरणस्याप्रयोजनं तत्स्वीकारोपि कथं नु नाम
स्यादिति ॥ ७ ॥

अथेतान् त्रीन् समुच्चित्याह—

कन्दमूलफलशाकभक्षाणामप्येवमेव ॥ ८ ॥

एवमिति । आनयित्वेत्यादीति शेषः ॥ ८ ॥

इदानीमपमचानप्रकारभेदविधित्सयाऽऽह—

पञ्चैवापचमानका उन्मज्जकाः प्रवृत्ताशिनो
मुखेनादायिनस्तोयाहारा वायुभक्षाश्चेति॥

एते भेदाः ॥ ९ ॥

तेषां परस्परवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्त्याह—

तत्रोन्मज्जका नाम लोहाश्मकरणवर्जम् ॥

लोहकरणं द्रव्यादि । अश्मकरणमप्येवमेव । अलुप्तकमेव
किञ्चित् करणमादान इत्यर्थः ॥ १० ॥

हस्तेनादाय प्रवृत्ताशिनः ॥ ११ ॥

भक्षयन्तीति वाक्यसमाप्तिः ॥ ११ ॥

मुखेनादायिनो मुखेनाददते ॥ १२ ॥

पशुवदित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

तोयाहाराः केवलं तोयाहाराः ॥ १३ ॥

केवलशब्दादुपदंशादिस्थानेऽपि तोयस्यैव प्रवेशः कर्तव्यः ॥ १३ ॥

वायुभक्षा निराहाराश्च ॥ वैखानसानां वि-
हिता दश दीक्षाः ॥ यश्चास्त्रमभ्युपेत्य
दण्डं च मौनं चाप्रमादं च ॥ वैखानसा-
श्शुद्ध्यन्ति निराहाराश्चेति ॥ १४-१७ ॥

वायुभक्षा इत्येतावदेवोच्यमाने वाङ्मूलयोः द्वयोः करणताश-
ङ्काऽपि स्यादिति मत्वा निराहाराश्चेत्युक्तम् । मुखेनादायिप्रभृती-
ना त्रयाणां संज्ञासिद्धमपि सन्देहनिवृत्त्यर्थं वृत्तिविवरणमाचार्येण
कृतम् । वानप्रस्थसंन्यासभेदः किमर्थमाचार्यकृत इति, अस्मावेव
प्रष्टव्यः । यद्वा—उक्तव्यातिरेकवृत्तिनिषेधार्थम् ॥ १४-१७ ॥

एवं भेदेषूक्तेष्विदानीं सर्वेषां संहत्याह—

शास्त्रपरिग्रहस्तर्वेषां ब्रह्मवैखानसानाम् ॥

वक्ष्यत इति शेषः । ब्रह्मणः दृष्ट्या वैखानसाः ब्रह्मवैखा-
नसाः । यद्वा—ब्राह्मणाश्च त इति ॥ १८ ॥

प्रथमं तावत्—

न द्रुह्येदंशमशकान् हिमवान् तापसो भ-
वेत् । वनप्रतिष्ठस्तन्तुष्टश्चीरचर्मजलप्रियः ॥

दंशादिकानामपि हिंसां नाचरेत् । द्रुः जिघांसायां वर्तते ।
हिमवान् शीतसहिष्णुः । तद्रूहणं धर्मस्याप्युपलक्षणार्थम् । आह
च—

ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशकः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयन् तपः^१ ॥ इति ॥

वनप्रतिष्ठः ग्रामनिवेशवर्जः । सन्तुष्टो वितृष्णः । चीरचर्म-
प्रियः तद्वसनः । जलप्रियः कमण्डलुधारी ॥ १९ ॥

अतिथीन् पूजयेत्पूर्वं काले त्वाश्रममागतान्
देवविग्रामिहोत्रे च युक्तस्तपसि तापसः ॥ २० ॥

युक्तशब्दः काकाक्षिनिरीक्षणवत् उभयत्र सम्बध्यते । देवविग्रपूजा-
यामग्निहोत्रे च तपसि युक्तः स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

रुच्छ्रां वृत्तिमसंहायीं सामान्यां मृगपक्षिभिः
तदहर्जनसम्भारां कापायकटुकाश्रयाम् ॥

परिगृह्य शुभां वृत्तिमेतां दुर्जनवर्जिताम् ।
वनवासमुपाश्रित्य ब्राह्मणो नावसीदति ॥

मृगैस्तहपरिस्पन्दः संवासस्तेभिरेव च ।
तैरेव सदृशी वृत्तिः प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणम् ॥
प्रत्यक्षं स्वर्गलक्षणमिति ॥ २३ ॥

कृच्छ्रां दुःखाम् । असंहार्या दुर्धरा मृगपक्षिसादृश्यमनुपदमुच्यते ।
तदहसम्भवजीविका वैखानसा तत्सम्भारात्सम्भार्या आर्जनीया
वैखानससकाशादेवाश्वस्तनिकधनमार्जयेदित्यर्थः । तदहर्जनसम्भारेति
'सुपा सुपा' इति समासः । वापाय वित्तमल कटुक वाचिक
मल अप्रियमापण तदाश्रय विपरीतलक्षणैषा । एषैव शुभा दुर्जन-
वर्जिता च वृत्तिः । दुर्जना नास्तिकाः । वनवासमुपाश्रित्य
ब्राह्मणो नावसीदतीति पदार्थपाठः ॥ २१-२३ ॥

इति तृतीयप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः

उक्तं च ब्रह्मचर्यम्—

अथ यदि ब्रह्मचार्यव्रत्यमिव चरेत् ॥ १ ॥

व्रत नियमस्तस्मै हितं व्रत्य तदभावोऽव्रत्यम् । ब्रह्मचारिग्रहण
प्रदर्शनार्थम् । यस्य यस्मिन् काले ब्रह्मचर्यं चोदितमपि ग्रह-
स्थस्य । भिक्षावर्जमस्याश्रमिणो वक्ष्यमाणे कर्मण्यधिकारः ॥ १ ॥

किंकि पुरावृत्तमित्याह—

मांसमश्रीयत्स्त्रियं वोपेयात्सर्वास्वेवार्तिषु ॥

अव्रत्यानि परिभाषाप्रपञ्चितानि—'अयोपनीतस्याव्रत्यानि भवन्ति
नान्यस्योच्छिष्टं मुञ्जीत' इत्यादि । अत्र तेषां दिङ्मात्रं प्रद-
र्शितम् । तत्र हि पुनरुपनयनं नैमित्तिकत्वेन विहितम् । इह

तु होमः । अनयोश्शक्तिबुद्धिपूर्वज्यपेक्षया विकल्पसमुच्चयौद्रष्टव्यौ ।
सर्वास्वेवार्तिपूपदेशेषु ॥ २ ॥

अन्तराऽगारेष्वग्निमुपसमाधाय सम्परिस्ती-
र्याऽग्निमुखात्कृत्वाऽथाज्याहुतीरुपजुहोति॥

आऽग्निमुखात्कृत्वेति दार्विहोमिकतन्त्रप्राप्त्यर्थम्, उपजुहोतीति
श्रवणात् । पक्कहोमानन्तरं वक्ष्यमाणहोमादिः । पक्कहोमाश्च
व्याहृतीभिस्सावित्र्या च ॥ ३ ॥

त एते मन्त्राः—

कामेन कृतं कामः करोति कामायैवेदं स-
र्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । म-
नसा कृतं मनः करोति मनस एवेदं स-
र्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । रज-
सा कृतं रजः करोति रजस एवेदं
सर्वं यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । त-
मसा कृतं तमः करोति तमस एवेदं सर्वं
यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । पाप्मना
कृतं पाप्मा करोति पाप्मन एवेदं सर्वं
यो मा कारयति तस्मै स्वाहा । मन्युना
कृतं मन्युः करोति मन्यव एवेदं सर्वं यो
मा कारयति तस्मै स्वाहेति ॥ ४ ॥

कामेन कृतं न मया । यद्यप्यात्मा कर्मकर्ता तथाऽपि कामाधीनमेतदनाचरणमनुध्यातमित्यभिप्रायः । एवं मनःप्रभृतिष्वपि यथासम्भवं तस्य हेतुभावो द्रष्टव्यः । कामः रागोऽर्थव्यतिकराव्यतिकराभिलाषः । मन्युः क्रोधः तद्विघातकृत्सु । तावेवाविहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनयोर्निदानम् । तत्सहकारीणि मनोरजस्तभांसि । पाप्मा कर्तुः पापम् । तदप्यनेकजन्मोपार्जितं कारणमेव ॥ ४ ॥

जयप्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात् ॥ ५ ॥

इदमपि तन्त्रप्राप्तिद्योतकमेव ॥ ५ ॥

अपरेणाग्निं कृष्णाजिनेन प्राचीनग्रीवेणो-
त्तरलोम्ना प्रावृत्य वसति ॥ ६ ॥

अपरेणाग्निमग्रे पश्चिमदेशे । ऋज्वन्यत्, रात्राविति शेषः ॥

अथ व्युष्टायां जघनार्धादात्मानमपकृष्य ती-
र्थं गत्वा प्रसिद्धं स्नात्वाऽन्तर्जलगतोऽघम-
र्पणेन षोडश प्राणायान् धारयित्वा प्रसि-
द्धमादित्योपस्थानात्कृत्वाऽऽचार्यस्य गृहा-
नेति ॥ ७ ॥

व्युष्टायां व्युष्टिसमये जघनार्धात् आत्मसम्बन्धिनो नाभेर-
धोभागात् पुनर्नननमिति निर्वृत्य तीर्थं नदीदेवतातादिपुण्यजलाश-
यः । प्रसिद्धमिति पूर्वोक्तस्तानविधिनोपस्थानपर्यन्तं करोति । अयं

विशेषः—अवमर्पणमन्त्रेण षोडश प्राणायामाः । ब्रह्मचारी वेदा-
चार्यस्य गृहानेति । गृहस्थस्तु गृहान् ॥ ७ ॥

अथास्य प्रशंसा—

यथाऽश्वमेधावभृथमेवमेवैतद्विजानीयादिति ॥

इति तृतीयप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

पापनिवर्हरणप्रसङ्गादवमर्पणप्रसङ्गाद्वेदमन्यदारमते—

अथातः पवित्रातिपवित्रस्याघमर्पणस्य क-
ल्पं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

पवित्रं पुरुषसूक्तादि । तेषां मध्ये अतिपवित्रमवमर्पणं सू-
क्तं तस्य कल्पः प्रयोगः ॥ १ ॥

तीर्थं गत्वा स्नातः शुचिवासा उदकान्ते
स्थण्डिलमुद्धृत्यासकृत्किन्नेन वाससा स-
कृत्पूर्णेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽघम-
र्पणं स्वाध्यायमधीयीत ॥ २ ॥

शुचिषामा इत्यस्योपसंहारः—असकृत्किल्बिन्नेनेति । असकृत्प्र-
क्षालितमिति यावत् । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्थण्डिलमादि-

त्यमण्डलाकारम् । पूर्णेति । इयमपीत्यभूतलक्षणाया तृतीया ।
सकृदेव पाणिपूरणं न पुनरादानम् । एवमन्यत्रापि जपेष्वापरि-
समाप्ते सोदकेन पाणिना भवितव्यम् । आदित्याभिमुखवचनात्
स्थण्डिलस्य पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठन् ॥ २ ॥

प्रातश्शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरि-
मितं वा ॥ ३ ॥

प्रातश्शतमधीयीत । मध्यन्दिने दक्षिणाभिमुख उदङ्मुखो वा ।
अपराह्णे प्रत्यमुख । अपरिमितमपराह्णेनैव सन्ध्यते ॥ ३ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतयावकं प्राश्रीयामास ॥

प्रसृतयावकस्वरूपमुपरितनेऽध्याये वक्ष्यति । तदन्येनैव वैश्वदे-
वत्रलिहरणादि कर्तव्यम् । 'यदशनीयस्य' इति प्राप्तेऽपि उत्तरत्र
निषेधात् ॥ ४ ॥

ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः
सप्तरात्रात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

एवमेव सप्तरात्रेण गोवधादिभ्यो विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

द्वादशरात्राद्भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुवर्ण-
स्तैन्यं सुरापानमिति च वर्जयित्वा ॥ ६ ॥

अन्येभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यत इति शेषः ॥ ६ ॥

एकविंशतिरात्रात्तान्यपि तरति तान्यपि
जयति ॥ ७ ॥

तानि पूर्ववर्जितानि महापातकानि । तरणं क्षणम् । जयः
पुण्यफलयोग्यता ॥ ७ ॥

अथ फलार्थवादप्रपञ्चः—

सर्वं तरति सर्वं जयति सर्वक्रतुफलमवा-
प्नोति सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति सर्वेषु
वेदेषु चीर्णव्रतो भवति सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भ-
वत्याचक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति कर्माणि चास्य
सिध्यन्तीति बोधायनः ॥ ८ ॥

आचक्षुषः आदृशः पथः । बोधायनसंशब्दनादस्य शि-
ष्योऽस्य ग्रन्थस्य कर्तेति गम्यते । मनुरब्रवीदिति वत् ॥ ८ ॥

इति तृतीये प्रश्ने पञ्चमोऽध्यायः.

प्रसृतयावकप्रसङ्गादिदमाह—

अथ कर्मभिरात्मकृतैर्गुरुमिवात्मानं मन्ये-
तात्मार्यं प्रसृतयावकं श्रपयेदुदितेषु नक्ष-
त्रेषु ॥ १ ॥

कर्मभिर्गर्हितैः गुरुमिवाजगरणीमिवात्मानं मन्येत । पुत्रदारा-
दिरुते नेति प्रत्ययार्थमात्मग्रहणम् । अत एवात्मार्थमित्युक्तम् ।
आत्मार्थं न परार्थं । एतस्मादेव लिङ्गादतोऽन्यत्र प्रकरणे आ-
त्विज्यमस्तीति गम्यते । यद्वा—‘नात्मार्थं पाचयेत्’ इत्यस्य
प्रतिप्रसवोऽयम् । प्रमृतयावकमात्मार्थमेव श्रपयेदिति । ततश्च वैश्व-
देवानिधिभृत्यादीनां द्रव्यान्तरमन्वेष्टव्यं भवति । सति चैवमु-
त्तरमूत्रेण प्राप्तस्यायमनुवादः ‘न ततोऽग्नौ जुहुयात्’ इति । प्र-
सृतं गोरुर्णकरपरिमितं यावको यगविकारो यत्रागूर्वा उदितेषु
नक्षत्रेष्विति श्रपणकालः ॥ १ ॥

न ततोऽग्नौ जुहुयान्न चात्र बलिकर्म ॥२॥

‘यदशनीयस्य’ इति प्राप्तस्यायं प्रतिषेधः पर्युदासो वा ॥२॥

अशृतं श्रप्यमाणं शृतं चाभिमन्त्रयेत् ॥३॥

यवानां च घातावस्थाया पक्वावस्थाया चान्वीक्ष्य मन्त्रं दू-
पादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदाह—

यवोसि धान्यराजोसि वारुणो मधुसंयुतः ।

निर्णोदस्सर्वपापानां पवित्रमृषिभिस्स्मृतम् ॥

धान्यराजत्वमन्त्रेषु धान्येषु म्लायत्सु मोदमानतयोत्पानात् ।
वारुणत्वं पुनरेतेषां ‘वारुण यवमय चरमश्चो दक्षिणा,’^१ ‘वरुणाय धर्म-
पतये यवमयं चरुम्’^२ इत्येवमादिषु प्राचुर्येण वरुणमग्न्यन्धात् ।
मधुसंयुतत्वं तेनाभिचारितत्वात् । ऋज्वन्यत् ॥ ४ ॥

धृतं यवा मधु यवा आपो यवा अमृतं यवाः
सर्वं पुनथ मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

घृतादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । यवा एव सर्वपवित्रत्वेन ध्यात-
व्या इति तेषां प्रशंसा ॥ ५ ॥

वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम्।
अलक्ष्मीं कालरात्रीं च सर्वं पुनथ मे यवाः॥

कालरात्रीकृताम् ॥ ६ ॥

श्वसूकरावधूतं यत्काकोच्छिष्टोपहतं च यत्।
मातापित्रोरशुश्रूषां सर्वं पुनथ मे यवाः ॥

श्वादिग्रहणमाहारदोषकृतपापोपलक्षणार्थम् ॥ ७ ॥

महापातकसंयुक्तं दारुणं राजकिल्बिषम् ।
बालवृद्धमधर्मं च सर्वं पुनथ मे यवाः ॥

दारुणं क्रूरं तत्पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । राजकिल्बिषं राज-
सेवानिमित्तम् । बालकृतं अज्ञानकृतं वा । अधर्मः पापम् । स
एव सर्वत्र विशेष्यभूतः ॥ ८ ॥

सुवर्णस्तैन्यमव्रत्यमयाज्यस्य च याजनम्।
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनथ मे यवाः ॥

अव्रत्यं नियमलोपकृतम् । ऋज्वन्यत् ॥ ९ ॥

गणान्नं गणिकान्नं च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।
चोरस्यान्नं नवश्राद्धं सर्वं पुनथ मे यवा इति॥

गणान्नं गणाय गणेन वा सङ्कल्पितम् । श्राद्धं पितृभ्यः
सङ्कल्पितम् । सूतकं तत्सम्बन्धि तदन्नम् । नवश्राद्धमेकोदि-
ष्टान्नं परिवेषग्रहसङ्कल्पविषयमभोज्यमेतत् । एते मन्त्रा वामदेवार्षा
अनुष्टुप्छन्दसः यवदेवत्याश्च द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

श्रप्यमाणे त्वयं विशेषः—

श्रप्यमाणे रक्षां कुर्यात् ॥ ११ ॥

स्थाल्यां कृष्णायसादि प्रतिमुखेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रैते मन्त्राः—

नमो रुद्राय भूताधिपतये द्यौश्शान्ता ॥ १२

अयमेको मन्त्रः ॥ १२ ॥

कृणुष्व पाज इत्येतेनानुवाकेन । ये देवाः
पुरस्सदोऽग्निनेत्रा रक्षोहण इति पञ्चभिः प-
र्यायैः । मा नस्तोके । ब्रह्मा देवानामिति
द्वाभ्याम् ॥ १३ ॥

‘ये देवा रक्षोहण’^१ इत्येतस्य पदत्रयस्य पञ्चमस्यनुपद्वार्थं
‘अग्निनेत्रा रक्षोहण’ इति पठितम् । ‘नमो रुद्राय’ इत्यादि
‘ब्रह्मा देवानाम्’^२ इत्येष मन्त्रा रक्षामन्त्रा ॥ १३ ॥

शृतं च लघ्वश्रीयात्प्रयतः पात्रे निषिच्य ॥

नात्र तिरोहितं किञ्चिदस्ति ॥ १४ ॥

ये देवा मनोजाता मनोयुजस्सुदक्षा दक्ष-
पितारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नम-
स्तेभ्यस्स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् ॥ १५ ॥

एते पञ्च पर्यायाः प्राणाहुतिमन्त्राः^१ । तस्मान्मन्त्रो निवर्तते ।
प्राशनं लघ्वेय । कर्तुस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः ॥ १६ ॥

त्रिरातं मेधावी* ॥ १६ ॥

पूर्वेण विस्तृतं यावकं प्राश्रीयादित्यनुवर्तते मेधानां ग्रहीतुं
त्वस्य तदशनम् ॥ १६ ॥

पट्प्रात्रं पीत्वा पापकृच्छुद्धो भवति ॥ १७ ॥

अल्पपापकृदिति शेषः ॥ १७ ॥

सप्तप्रात्रं पीत्वा भ्रूणहननं गुरुतल्पगमनं सुव-
र्णस्तैन्यं सुरापानमिति च पुनाति ॥ १८ ॥

अनात्मकतस्याप्येनसो निर्णोदो भवतीत्याह—

एकादशप्रात्रं पीत्वा पूर्वपुरुषकृतमपि पापं नि-
र्णुदति ॥ १९ ॥

पूर्वपुरुषाः पितृप्रभृतयः ॥ १९ ॥

अपि वा गोनिष्क्रान्तानां यवानामेकविंशति-
रात्रं पीत्वा गणान् पश्यति गणाधिपतिं प-
श्यति विद्यां पश्यति विद्याधिपतिं पश्यती-
त्याह भगवान् बोधायनः ॥ २० ॥

गोम्यशशकृद्विस्तह निष्क्रान्तानाम् । भूगस्येषा प्रशमाऽप्य क-
र्मणः ॥ २० ॥

इति तृतीये पष्ठोऽध्यायः

—०—

अयमपि पापनिवर्हणप्रसङ्गादेनाध्याय आरभ्यते । अथ कु-
श्माण्डमुच्यते—

कूश्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत ॥ १ ॥

कूश्माण्डा वक्ष्यमाणाः यदेतादृशो मन्त्राः । जुहुयादिति
मोपस्थानस्य ग्रहणम् । प्रायश्चित्तेऽप्यपुन इव यो मन्येत ॥ १ ॥

तमुदाहरति—

यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेव भवति योऽयोनी
रेतस्सिञ्चति ॥ २ ॥

स्तेन इति ॥ मूर्णस्येति शेषः । प्रशमापार्थं चैतन्महा-
पातकानाम् । महापातकप्रायश्चित्ते स्तेनेऽपि अपुन इव यो म-

न्येतेत्यर्थः । एवमेपः अपूतो भवति । अयोनी रेतस्सेको ब्रह्महत्यांसेमं इति तस्य निन्दास्मृतिः—

उत्तृजेदात्मनश्शुक्रमक्षेत्रे कामतो नरः ।

हतं तेन जगत्सर्वं बीजनाशेन पापिना ॥

न ब्रह्महा ब्रह्महा स्यात् ब्रह्महा वृषलीपतिः ।

यस्तस्यां गर्भमाधत्ते तेनासौ ब्रह्महा भवेत् ॥ इति ॥

अन्यदपि—

यदवार्चीनमेनो भूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत
इति ॥ ३ ॥

श्रुतिरेवार्चीनत्वेन परिमित्य तस्यैव प्राथम्यमाह । तस्यैव वक्ष्यते इति शेषः ॥ ३ ॥

अयोनी रेतस्सिक्तवाऽन्यत्र स्वप्नात् ॥ ४ ॥

श्रुतौ हाश्रुतमेतत् 'अन्यत्र स्वप्नात्' इति ॥ ४ ॥

अरेषा वा पवित्रकामो वा ॥ ५ ॥

रेष इति पापनाम । तदस्य न विद्यते सोऽरेषाः । तथा च ब्राह्मणम्—“पवित्रं नो द्यूत येनारेषमस्यामेति”,^१ ‘यद्देवाः’,^२ ‘यददीव्यन्’,^३ ‘आयुष्टे’,^४ ‘हुत्वोपतिष्ठते” इति । पवित्रकामो वेत्येव । ‘न वे शरीरस्य सतः पापा भवन्ति’ इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा केशश्मश्रु-

लोमनखानि वापयित्वा ब्रह्मचारिकल्पेन
व्रतमुपैति ॥ ६ ॥

पर्वण्युपक्रमः । ब्रह्मचारिकल्पो मधुमांसवर्जनम् । इत्थंभूत-
लक्षणे तृतीया । व्रतं सङ्कल्पः कूश्माण्डेर्होष्यामीति ॥ ६ ॥

संवत्सरं मासं चतुर्विंशत्यहो द्वादशरात्रीः
पद्मिस्तो वा ॥ ७ ॥

इमे श्रुतिवेद्याः । एतेषां च व्यवस्था 'द्यावदेनो दीशामु-
पैति'^१ इति ॥ ७ ॥

न मांसमश्रीयात्र स्त्रियमुपेयान्नोपर्यासीत्
जुगुप्सेतानृतात् ॥ ८ ॥

अनृतौ नोपेयादिति । एवमुपर्यासननिषेधः खट्वादौ । ततश्च
तृणादावुपर्यासने न दोषः । जुगुप्सा निन्दा । नानृतं वदेदि-
त्यर्थः । ब्रह्मचारिकल्पेनेत्यनेनैव मांसभक्षणादेरभावे सिद्धे सं-
योगपृथक्त्वात् कर्माङ्गत्वमप्यवगम्यते । एवं च तदतिक्रमे कर्मैव
निष्फलं भवति । अतश्चौषधार्थमपि मांसं न भक्षितव्यमिति ग-
म्यते ॥ ८ ॥

अथ भक्षनियमः—

पयो भक्ष इति प्रथमः कल्पः ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ९ ॥

यावकं मोपयुञ्जानः कृच्छ्रद्वादशरात्रं चरेद्वि-
 क्षेदा तद्विधेषु यवागूं राजन्यो वैश्य आ-
 मिक्षाम् ॥ १० ॥

उपयुञ्जानः जुहुयादिति शेषः । तस्ते पयसि दध्मचानीति यद्धनं
 सा आमिक्षा भवति ॥ १० ॥

पूर्वाह्णे पाकयज्ञिकधर्मेणाग्निमुपसमाधाय
 सम्परिस्तीर्याग्निमुखात्कृत्वाऽथाज्याहुती-
 रुपजुहोति । यदेवा देवहेडनम् । यददी-
 व्यन्नृणमहं बभूव । आयुष्टे विश्वतो दध-
 दित्येतैस्त्रिभिरनुवाकैः प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा
 सिंहे व्याघ्र उत या पृदाकाविति चत-
 स्रस्त्रुवाहुतीः । अग्रेऽभ्यावर्तिन् । अग्रे
 अङ्गिरः । पुनरूर्जा । सह रय्येति चत-
 स्रोऽभ्यावर्तिनीर्हुत्वा समित्पाणिर्यजमा-
 नलोकेऽवस्थाय वैश्वानराय प्रतिवेदयाम
 इति द्वादशर्चेन सूक्तेनोपस्थाय-यन्मया
 मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन । सर्व-
 स्मात्तस्मान्मेडितो मोग्धि त्वंहि वेत्थ यथा
 तथं स्वाहेति समिधमाधाय वरं वदाति ॥

पाकयज्ञधर्मग्रहणादाहवनीयो निवर्तते । आऽग्निमुखात्कृत्वा अ-
नाम्नातया पक्वहोम कृत्वा सौविष्टम् च । यद्देवादय उपहो-
मा । यजमानलोके दक्षिणतोमे । अन्यत्राप्युपस्थानचोदना-
याम् । समित्पाणिना समिदम्याधान च द्रष्टव्यम् । यन्मया
मनसा वामदेवर्षि कण्वर्षिर्वा । अनुष्टुप्छन्द । अग्निर्देवता ।
यद्वाञ्जनमाभ्या रुतमेन कस्या चिदवस्थाया तस्मात् सर्वस्मात्
मिळित मा मा ईदितः स्तुतः त्व मोग्धि मोचय हि यस्मात्
चेत्थ त्वमेव सर्वं यथातथं वेत्ति परित । वरः वरिष्ठा गौ ॥११

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥१२॥

एक एवाग्नौ परिचर्यायाम् ॥ १३ ॥

अग्नौ परिचर्याया यदुक्त तस्यामेक एव स्वय कर्ता स्यात्
नान्य कर्तार वृणीति । तस्मादन्यत्रोपपन्नेषु परकर्तृकताऽपि भव-
तीति गम्यते । अग्रावित्येकवचननिर्देशाच्चास्मिन्नेतत्स्वय कर्तव्यम् ।
न त्वाहवनीयेऽपि । तत्र ह्यनादृष्टे आर्घ्यं वै होतव्यमित्येतदेव ॥१३

एव तावत्पुरुषार्थतया होमत्रिधिरुक्त । अधेदानीं 'कर्मादि-
प्वेतैर्जुहुयात्' * इत्येतद्व्याख्यास्यन्नाह—

अग्न्याधेये यद्देवा देवहेळनम् । यददीव्यवृण-
महं बभूव । आयुष्टे विश्वतो दधदिति पू-
र्णाहुतिम् ॥ १४ ॥

जुहुयादिति शेष ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रं दर्शयितुमाह—

हुत्वाऽग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोत्रा हुत्वा द-
र्शपूर्णमासावारप्स्यमानश्चतुर्होत्रा हुत्वा चा-
तुर्मास्यान्यारप्स्यमानः पञ्चहोत्रा हुत्वा प-
शुवन्धे षड्होत्रा सोमे सप्तहोत्रा ॥ १५ ॥

दशहोता 'चित्तिस्तुक्'* इत्यनुवाकः । 'पृथिवी होता'* चतु-
र्होता । 'अग्निर्होता'* पञ्चहोता । 'वाग्योता'* षड्होता । व्याख्या-
नेषु प्रायणीयानां च । 'सूर्यं ते',* 'महाहविः'* सप्तहोता ।
एते कूर्शमाण्डप्रदेशाः ॥ १५ ॥

विज्ञायते कर्मादिष्वेत्तैर्जुहुयात् पूतो देवलो-
कान् समश्नुत इति हि ब्राह्मणमिति हि
ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणग्रहणं तु कर्मादिषु ब्राह्मणोक्तमेव कर्तव्यं, अतश्चा-
भिमुखवरदानादेश्च निवृत्तिः ॥ १६ ॥

इति तृतीये सप्तमोऽध्यायः.

—:⊕:—

अयमपि पापनिवर्हणोपाय इत्याह—

अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः॥१॥

चन्द्रस्यायनं गमनं यथा वृद्धिदासाभ्यां युक्तं भवति तद्वत्
प्राप्तवृद्धिदासवशाच्चरतीति चान्द्रायणम् ॥ १ ॥

* तै. भा. ३, १-६.

शुक्लचतुर्दशीमुपवसेत्केशश्मश्रुलामनखानि
वापयित्वा ॥ २ ॥

केशानि वापयित्वा उपवसेदिति क्रमः । उपवसेदिति वचनात्
औपवसथ्यमेतदहरिति गम्यते । अत उत्तरेदुर्होमः । तथा च लिङ्गम्—
'पञ्चदश ग्रासान्' इति ॥ २ ॥

प्रायश्चित्तार्थे चान्द्रायणे एतत् । अथाभ्युदयार्थे—

अपि वा श्मश्रूयेव ॥ ३ ॥

तथा च गौतमः—'कच्छ्रे वपनं व्रतं चरेत्' इति ॥ ३ ॥

अहतं वासो वसानः सत्यं ब्रुवन्नावसथम-
भ्युपेयात् ॥ ४ ॥

अहतं वस्त्रं नवः केशादिरहितः प्रक्षालितोपवातः च । सत्य-
वचनमपि चान्द्रायणाङ्गमेव । आवसथो होमस्थानम् ॥ ४ ॥

तस्मिन्नस्य सकृत्प्रणीतोऽग्निररण्योर्निर्मन्थ्यो
वा ॥ ५ ॥

लौकिक एवाग्निः कर्मार्थं प्रणीतो यथा न नश्येत् तथा धार्यं
एवमर्थं सकृद्ब्रह्मणम् । यावच्चान्द्रायणं नित्यं जागरणमित्यर्थः ।
तदसम्भवेऽरण्योस्तमारोपणम् । चान्द्रायणावर्गे करिष्यमाणाय हो-
माय मन्थनं च । यस्य पुनररणी न स्तस्तस्यापि यस्मात्कस्मा-
च्चित् काष्ठद्वयात् निर्मन्थ्योऽग्निः ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारी सुहृत्प्रैषायोपकल्पी स्यात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मचारी अनृतौ । सुहृत् शोभनं हृदयं यस्य स तथोक्तः
असहायेन न हि शक्यते एतावन्महत्कर्म कर्तुमित्यात्मनः प्रैषक-
रणायान्यमुपकल्पयेत् इत्युपकल्पी उपकल्पितश्च । अपि यत् सु-
करं कर्म तदप्येकेन दुष्करं विशेषतोऽसहायेनेति । योऽसा-
वन्यः प्रैषिनार्थकरणायोपकल्पितः असावृत्तिवर्धनेति केनिदाहुः ।
अन्ये लौकिकार्थधर्मार्थधर्माऽसाविति । तत्पुनर्युक्तायुक्ततया विना-
रणीयम् ॥ ६ ॥

हविष्यं च व्रतोपायनम् ॥ ७ ॥

हविष्यमक्षारलवणं व्रतोपायनं प्रधानद्रव्यम् । नोपदंशादि ॥ ७ ॥

अग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्याऽग्निमुखा-
त्कृत्वा पक्वाज्जुहोति ॥ ८ ॥

अवदानधर्मेणादायेति शेषः ॥ ८ ॥

अग्नये या तिथिस्स्यान्नक्षत्राय सदेवताया-
त्राह गौरमन्वतेति चान्द्रमर्सी पञ्चमी
द्यावापृथिवीभ्यां षष्ठीमहोरात्राभ्यां स-
प्तमी राट्रीमष्टमी सौरी नवमी वारुणी
दशमीमैन्द्रीमेकादशी वैश्वदेवीं द्वादशी-
मिति ॥ ९ ॥

एतद् द्वादशहोमा एतस्मादेव चरोरवदाय कर्तव्या । तत्र
 'अग्रये स्वाहा' इति प्रथमाऽऽहुति । या तिथिस्स्यात्तस्यै द्वितीया ।
 प्रतिपच्चेद्वर्तते 'प्रतिपदे स्वाहा' इति । द्वितीया चेत् द्वितीयस्यै ।
 तृतीया चेत्तृतीयस्य । इत्यादिवत् । तस्यै द्वितीयेति सूत्रयि-
 तव्ये या तिथिरिति वचनं या तिथि चान्द्रायणे यथाकथञ्चिदि-
 त्येतस्मिंश्चेताद्विधानमस्तीति दर्शयति । नक्षत्राय तृतीया । यच्च
 नक्षत्रं कृत्तिकादि वर्तते सैव तृतीयाऽऽहुति । कृत्तिकाम्यस्स्वाहा ।
 रोहिण्ये स्वाहेति । सदैवताय यस्य नक्षत्रस्य या देवता
 स्यादिन्द्रादिका तस्ये चतुर्थ्याहुति । अग्रये स्वाहा । प्रजापतये
 स्वाहा । सोमाय स्वाहेत्यादि । चान्द्रमसीति सास्य देवतेति तद्धित ।
 एष रौद्रीमित्यादिषु द्रष्टव्यम् । पृथीमभृतिष्वपि तद्देवत्याभि-
 नग्मिर्होम इति कोचित् । अपरे विधिशब्दैरेवमूतैरिति । वयं तु
 ब्रूम — पृथीसप्तम्यावाहुती चतुर्थ्योचोदिते सत्यौ विधिशब्दम-
 न्त्रे । अष्टम्याद्यास्तद्धितसमासादित ऋद्धन्त्रका इति । एव च
 सति सूत्रवैचित्र्यं साभिप्रायमुपपादितं भवति ॥ ९ ॥

विमेतावत्य एवाहुतयः ? नेत्याह—

अवापरास्समामनन्ति दिग्भ्यश्च सदैवता-
 भ्यः उरोरन्तरिक्षाय सदैवताय । नवोनवो
 भवति जायमान इति सौविष्टकृती हु-
 त्वाऽथैतद्धविरुच्छिष्टं कंसे वा चमसे वा
 व्युद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्य पञ्चद-
 श पिण्डान् प्रकृतिस्थान् प्राश्नाति । प्रा-

णाय त्वेति प्रथमम् । अपानाय त्वेति द्वि-
तीयम् । व्यानाय त्वेति तृतीयम् । उदा-
नाय त्वेति चतुर्थम् । समानाय त्वेति
पञ्चमम् ॥ १० ॥

एता एकादश । दिग्भ्यः । चतसृभ्यः । 'प्राच्यै दिशे
स्वाहा दक्षिणायै दिशे' इति मन्त्ररूपना कृता । न तु चतसृभ्य
पावनादिदिग्भ्यश्च इति । नन्वष्टदिकपाला इति प्रसिद्धिरस्ति, तथा
कचिद्दश दिश इति । सत्यम्—तथाऽपि 'दिग्भ्यस्स्वाहाऽन्तर-
दिशाम्यस्स्वाहा' इति व्यपदेशभेदाच्चतस्र एव दिग्ग्रहणेन गृह्यन्ते ।
सदेवताभ्योऽपि तावतीभ्यः 'इन्द्राय स्वाहा यमाय' इत्यादि । अथ
वा 'प्राची दिग्भिर्देवता' इत्यादि दर्शनात् 'अग्नय इन्द्राय' इत्यादि
द्वष्टव्यम् । उरोरिति चतुर्थ्यन्तस्य ग्रहणम् । अन्तरिक्षविशेषण-
त्वात् । तत 'उरवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा' इति मन्त्रः । अन्तरिक्ष-
देवता तु वायुः 'वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः' इति दर्शनात् । प्रा-
श्नाति हविरुच्छिष्ट हुतशेषं हविष्याणि व्यञ्जनानि क्षीरादीनि
शाकफलादीनि च क्षारलवणरहितानि । अत्र व्यञ्जनशब्दप्रयो-
गान् 'हविष्य च व्रतोपायनम्' इत्यत्र प्रधानद्रव्यमेव गृह्यते ।
तथैव च व्याख्यातमस्माभिः ॥ १० ॥

व्रतस्य ग्रास्तास्तु प्राशितव्या ग्रामा

यदा चत्वारो द्वाभ्यां पूर्वम् ॥ ११ ॥

प्रथमो ग्रास द्वाभ्या मन्त्राभ्या, तत्र उत्तरेषामेकैकेनैकेन ॥

यदा त्रयो द्वाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वौ ॥ १२ ॥

यदा तु काले त्रयाणां ग्रसनं तदा द्वौ द्वाभ्यां द्वाभ्या मन्त्राभ्या
ग्रमनीयौ । तृतीयस्तु पञ्चमेन ॥ १२ ॥

यदा द्वौ द्वाभ्यां पूर्वौ त्रिभिरुत्तरम् ॥ १३ ॥

एकं सर्वैः ॥ १४ ॥

ऋज्वर्थे सूत्रे ॥ १३-१४ ॥

‘अमृतापि शानमसि’^१ इत्यस्य स्थाने—

निग्राभ्यास्स्थेत्यपः पीत्वाऽथाज्याहुतीरुपजु
होति ॥ १५ ॥

‘निग्राभ्यास्थ देवश्चुतः’^२ इत्यादि ‘गणा मे मा वितृपत्’^३
इत्यन्तमेकं यजु ॥ १५ ॥

अथ होममन्त्रा —

प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुद्धयन्तां ज्यो-
तिरहं विरजा विषाप्मा भूयासं स्वाहा । वा-
ङ्मनः शिरः पाणि त्वक् शब्द पृथिवी अन्न-
मय एतैस्तप्तभिरनुवाकैः ॥ १६ ॥

प्रत्यनुवाक होमः ॥ १६ ॥

जयप्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानात् ॥ १७ ॥

उत्तरं दार्विहोमिकं तन्त्रं प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

सौरीभिरादित्यमुपतिष्ठते चान्द्रमसीभिश्चन्द्रम-
सम् ॥ १८ ॥

सौर्यः—‘उद्वयं तमसस्परि,^१ उदु त्वं,^२ चित्रम्’^३ इति तिल
ऋचः । चान्द्रमस्यः—‘नवोनवो भवति,^४ सचित्र चित्रम्,^५ अत्राह
गौरमन्वत’^६ इति च ॥ १८ ॥

शर्वपां संवेशनकाले—

अग्ने त्वं सुजागृहीति संविशान् जपति । त्वमग्ने
व्रतपा असीति प्रबुद्धः ॥ १९ ॥

संविशान् शयानः । प्रबुद्धः उज्जिहानः । आचम्येति शेषः ॥

स्त्रीशूद्रैर्नाभिभाषेत मूत्रपुरीषे नावेक्षेत ॥ २०

अभिभाषणं पूर्वभाषणम् ॥ २० ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा जपत्यवच्छं मनो दरिद्रं चक्षु-
स्सूर्योऽज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासी-
रिति ॥ २१ ॥

व्याख्यातो मन्त्रः ‘उत्तरत उपचारः’ इत्यत्र । एते नियमा
आ परिसमाप्तिश्चान्द्रायणस्यानुसरणीयाः ॥ २१ ॥

प्रथमायामपरपक्षस्य चतुर्दश आसान् ॥ २२

^१ त. सं. ४-१-६.

^२ त. सं. १-४-४३.

^३ त. सं. २-४-१४.

^४ अ. सं. ४-५-८.

^५ सं. आ. १-६-८.

प्राश्नातीत्यनुवर्तते । अपरपक्षस्य च प्रतिपदि चतुर्दश ग्रासा
ग्रसनीया इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवमेकापचयेनामावास्यायाः ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयाप्रभृतिषु एकैको ग्रासोऽपचीयते । द्वितीयस्यां त्रयो
दशतृतीयस्यां द्वादश इत्यादि ॥ २३ ॥

एवमाऽमावास्याया नीयमाने—

अमावास्यायां ग्रासो न विद्यते ॥ २४ ॥

अतस्तस्यामुपवासः ॥ २४ ॥

प्रथमायां पूर्वपक्षस्यैकः ॥ द्वौ द्वितीयस्याम् ॥

एवमेने अप्युक्तार्थे ॥ २५—२६ ॥

एवमेकोपचयेनापौर्णमास्याः ॥ २७ ॥

उपचयो वृद्धिः । एवमा पौर्णमास्या नीयमाने चतुर्दश्यां
चतुर्दश भवन्ति ॥ २७ ॥

पौर्णमास्यां च स्थालीपाकस्य जुहोति ॥

अप्राणितप्लव्हेषा तृतीयार्थे पञ्चम्यर्थे वा द्रष्टव्या । अग्नि-
मुपसमाधायेत्यादि प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥

तत्रैते पक्वहोममन्त्रा—

अग्रये या तिथिस्स्यात् ॥ २९ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ २९ ॥

नक्षत्रेभ्यश्च सदैवतेभ्यः ॥ ३० ॥

अत्र बहुवचनश्रवणात् सर्वेभ्यो नक्षत्रेभ्यः कृत्तिकादिभ्यो हो-
तव्यमिति, तथा नक्षत्रदेवताभ्योऽपि सर्वाभ्यः । तत्र मन्त्राः न-
क्षत्रेषूपहोमत्वेनाग्राता वेदितव्याः ॥ ३० ॥

अत एवाह—

**पुरस्ताच्छ्रोणाया अभिजितस्सदैवतस्य हु-
त्वा गां ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ ३१ ॥**

अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्ठादपादानामधस्ताच्छ्रोणाया अस्ति । तस्य
ब्रह्मा देवता । अन्यत्सर्वं प्रथमहोमवत् । अत्रापि पञ्चदश ग्रासाः
ग्रसनीयाः । तथा च सति तिष्ठो नीतयस्सम्पद्येरन् । पर एव
तस्यास्संख्याया नियमात् । यच्च पिपीलिकायवमध्ययोः पञ्चवि-
ंशत्युत्तरशतद्वयमिति, न चैतद्युक्तं, चान्द्रायणान्तरे पक्षयोश्च द्वा-
वुपवासौ कृत्वा भवतः ॥ ३१ ॥

एवं कृते—

तदेतच्चान्द्रायणं पिपीलिकामध्यम् ॥ ३२ ॥

सन्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् । लुप्तोपमेय पिपीलिका हि तनु-
मध्योमयत स्पृष्टा भवति तद्वदेतदपि ॥ ३२ ॥

विपरीतं यवमध्यम् ॥ ३३ ॥

अमावास्योपक्रमममास्यान्तमित्यर्थं अत्र हि आद्यन्नयोश्चोप-
वासयोः क्रियमाणयोश्चन्द्रगतिरप्युपमृता भवति ॥ ३३ ॥

अतोऽन्यतरञ्जरित्वा सर्वेभ्यः पातकेभ्यः
पापकृच्छुद्धो भवति ॥ ३४ ॥

मुक्तोभवतीत्युक्तंभवति ॥ ३४ ॥

न केवल प्रायश्चित्तार्थमेवान्यतरस्य चान्द्रायणस्य चरणम्, किं
तर्हि—

कामाय कामायैतदाहार्यमित्याचक्षते ॥ ३५ ॥

अत्रैक कामशब्द कर्मवचन । अपरो भाववचन । का-
म्यमानाय फलयेत्यर्थे । यद्वा वीप्सावचनमेतत् । अतश्च सर्वा
मिप्रायकमेतदित्युक्तं भवति ॥ ३५ ॥

तदाह—

यं कामं कामयते तमेतेनाप्नोति ॥ ३६ ॥

नात्र तिरोहितमस्ति ॥ ३६ ॥

एतेन वा ऋपय आत्मानं शोधयित्वा पुरा
कर्माण्यसाधयन् ॥ ३७ ॥

कर्माण्यग्रचाधियादीनि । उक्तं चैतत् अग्नीनांघ्रास्यमानं प्रयु-
ज्ज्ञानं कुर्वन्निति कर्मार्थमेतत् ॥ ३७ ॥

इदानींतना अपि कथं रोचिरन्, ततो नुतिष्ठेयुरिति—

तदेतद्धन्यं पुण्यं पुत्रयं पौत्रयं पशव्यमायु-
ष्यं स्वर्ग्यं यशस्यं सार्वकामिकम् ॥ ३८ ॥

‘तस्मै हितम्’ इति तद्धितान्तो विग्रहः ॥ ३८ ॥

नक्षत्राणां द्युतिं सूर्याचन्द्रमसोस्तायुज्यं
सलोकतामाप्नोति ॥ ३९ ॥

फलार्थवादोऽयम् ॥ ३९ ॥

य उचैनदधीते यउचैनदधीते ॥ ४० ॥

विद्वत्प्रशंसैषा ॥ ४० ॥

इति तृतीये अष्टमोऽध्यायः.

—०८१७७७:०१—

अनश्रत्पारायणमपि पापमोचनमिति मत्वाऽऽह—

अथातोऽनश्रत्पारायणविधिं व्याख्यास्यामः

वेदस्य पारं पर्यन्तं निष्ठामयन्ते गच्छन्तीति पारायणं तच्चा-
नश्रता कर्तव्यमित्यनश्रत्पारायणम् ॥ १ ॥

शुचिवासाः स्यान्नीरवासा वा ॥ २ ॥

चीरं निरकादिकं नीर्णमित्यर्थः । न चैनावनोपमुक्तं वासोऽ-
प्यनुज्ञातं भवति । ‘अह्नं वामो वसानश्शुचिः’ इति नियमात् ।
समुद्ययार्थो वाशब्दः पूर्वमिन् । उत्तरत्र तु विकल्पार्थः ॥ २ ॥

हविष्यमन्नमिच्छेदपः फलानि वा ॥ ३ ॥

हविष्यमन्नादन्नम् । यदि मन्येनापदस्यामिति न देतद्वेदिन्यम् ।
इतरथाऽनश्रत्त्वविरोधात् ॥ ३ ॥

ग्रामात्प्राचीं वोदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य
गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरश्रं स्थण्डिल-
मुपलिप्य प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्याद्विरभ्यु-
क्ष्याग्निमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्यैताभ्यो
देवताभ्यो जुहुयात् ॥ ४ ॥

उपनिष्क्रम्य शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्ते प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्य
स्थण्डिलं कृत्वेत्यर्थः । सम्परिस्तीर्णार्ज्यं विलाप्योत्पूय । नात्र
दार्विहोमिकं तन्त्रं विद्यते ॥ ४ ॥

अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा सोमाय
स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वयम्भुवक्रगभ्यो
यजुर्भ्यः सामभ्योऽथर्वभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञा-
यै मेधायै त्रियै क्षियै सवित्ने सावित्र्यै
सदसस्पतयेऽनुमतये च हुत्वा वेदादिमार-
भेत सन्ततमधीयीत नान्तरा व्याहरेन्न
चान्तरा विरमेत् ॥ ५ ॥

व्याहरणमवैदिकशब्दोच्चारणम् । विरामोऽवसानम् । अन्तरा
स्वाध्यायमध्ये । सन्ततविधानादेव सिद्धेरन्तरा विरमनिषेधात् नै-
मित्तिकेऽनवध्यायेऽप्रच्युत्पातादावध्ययने दोषो नास्तीति गम्येत । नित्या-
ध्ययनानां सन्ध्योपासनादीनां च पूर्वमेवावगन्तुं शक्यत्वात् परिहारः ।
नानाऽपि सङ्कल्प उपपद्यते ॥ ५ ॥

संवत्सरं भैक्षं प्रयुज्जानो दिव्यं चक्षुर्लभते ॥

भैक्षमिति क्रियाभिषेपणम् । प्रयुज्जानः पारायणमिति शेषः । दिव्यं चक्षुर्दूरदर्शनम् ॥ १६ ॥

पणमासान्यावकमक्षश्चतुरो मासानुदकसक्तु-
भक्षो द्वौ मासौ फलभक्षो मासमब्धभक्षो
द्वादशरात्रं वाऽप्राश्रन् क्षिप्रमन्तर्धीयते
ज्ञातीन्पुनाति सप्तावरान्सप्तपूर्वनात्मानं
पञ्चदशं पङ्क्तिं च पुनाति ॥ १७ ॥

प्राश्रन्नित्यत्राकारप्रदश्लेषः कर्तव्यः अप्राश्रन्निति । पराचीनं
वा पारायणं प्रयुज्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

तामेतां देवनिश्श्रेयणीत्याचक्षते ॥ १८ ॥

निश्श्रेयणी निश्श्रेयसहेतुः । निश्श्रेयसः संश्रयः सोपानमिति
यावन् ॥ १८ ॥

निश्श्रेयसहेतुत्वं दर्शयति—

एतया वै देवा देवत्वमगच्छन्नृपय ऋषित्वम्

अथेदानीमनश्नत्पारायणारम्भकालत्वेनाहरवयवानाह—

तस्य ह वा एतस्य यज्ञस्य त्रिविध एवाहः
प्रातस्सवने माध्यान्दिने सवने ब्राह्मे वा पर-
रात्रे ॥ २० ॥

अतश्च होमा एतेष्वेव कालेषु कर्तव्याः ॥ २० ॥

साम्प्रतं गुरुर्वक्रमाकारेणास्यैव प्रशंसामाह—

तं वा एतं प्रजापतिस्सप्तऋषिभ्यः प्रोवाच
सप्तर्षयो महाजज्ञवे महाजज्ञुः ब्राह्मणे-
भ्यो ब्राह्मणेभ्यः ॥ २१ ॥

यस्मान्महाजज्ञुः ब्राह्मणेभ्यः एतमनश्चत्पारायणं प्रोवाच तस्या-
त्तेषामेवात्राधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोरिति ॥ २१ ॥

इति तृतीये नवमोऽध्यायः.

पञ्चविधो धर्मो व्याख्येयतया प्रकान्तः तत्र चतुर्विधः—

उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च ॥ १ ॥

अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा ॥ २ ॥

लिप्यत इति शेषः । अयमिति प्रत्यक्षं शरीरिणां क्षेत्रज्ञं
व्यपदिशति । अतश्च परमात्मा न लिप्येत । पुरुषः पुरिशयः
पूरयतेर्वा । तस्मात् स्त्रियोऽपि लिप्यन्ते ॥ १-२ ॥

अभव्यं पापमिति यावद्दर्शयति—

मिथ्या वा चरत्ययाज्यं वा याजयत्यप्रतिग्रा-
ह्यस्य वा प्रतिगृह्णात्यनाशयान्नस्य वाऽन्नम-
श्नात्यचरणयिनेन वा चरति ॥ ३ ॥

अत्रान्यथाकरणे प्रायश्चित्तमाह—

अथान्तरा व्याहरेदथान्तरा विरमेत्त्रीन् प्रा-
णानायम्य वृत्तान्तादेवारभेत ॥ ६ ॥

अथ यदीत्यर्थः । आयमनमायतनं वृत्तान्तात् स्थितादुत्तरतः ॥
विरमकालेनाप्यप्रतिभायां किं कर्तव्यमित्याह—

अप्रतिभायां यावता कालेन न वेद तावन्तं
कालं तदधीयीत स यज्जानीयात् ॥ ७ ॥

व्यवहितमपि यत्प्रत्यभात्तदधीयीत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्राप्यशक्तौ कथम्—

ऋक्तो यजुष्टस्सामत इति ॥ ८ ॥

विजानीयादिति शेषः । ऋच्यप्रतिभातायामृगन्तरमधीयीतेत्यर्थः ।
एवं यजुंषि सामानि च ॥ ८ ॥

तत्राप्यप्रतिभायाम्—

तद्ब्राह्मणं तच्छान्दसं तद्वैवतमधीयीत ॥ ९ ॥

ऋचश्चेन्न प्रतिभान्ति तद्ब्राह्मणमधीयीत । तत्प्रतिभायां पुन-
र्मन्त्रमेव । तच्छान्दसं तद्वैवतं तत्तदधिधीयीत ॥ ९ ॥

द्वादशवेदसंहिता अधीयीत यदनेनानध्या-
येऽधीयीत यद्गुरवः कोपिता यान्यकार्या-

णि कृतानि भवन्ति ताभिः पुनीते शुद्ध-
मस्य पूतं ब्रह्म भवति ॥ १० ॥

द्वादशेत्यत्र ऋग्यजुष्वित्यध्याहार्यम् । संहिताग्रहणं च पदक्रमान-
वृत्त्यर्थम् । तथा च शौनकः—‘अथैते प्राहुरनुसंहितं तत्पारा-
यणं प्रवचनं प्रशस्तम्’ इति ताभिसंहिताभिर्द्वादशभिः पुनीते ।
कस्मात् ? अनध्यायाध्ययननिमित्तात् गुरुकोपनिमित्तादकार्यकरण-
निमित्ताच्च ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं सध्वयः ॥ ११ ॥

ब्रह्मणि हि द्वादशभिः पारायणैः पूते सध्वयः निश्श्रेयसस्य
भवति ॥ ११ ॥

अपरा द्वादशवेदसंहिता अधीत्य ताभिरुश-
नसो लोकमवाप्नोति ॥ १२ ॥

अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिर्वृह-
स्पतेर्लोकमवाप्नोति ॥ १३ ॥

अपरा द्वादश वेदसंहिता अधीत्य ताभिः
प्रजापतेर्लोकमवाप्नोति ॥ १४ ॥

अनश्नत्संहितासहस्रमधीयीत ब्रह्मभूतो वि-
रजो ब्रह्म भवति ॥ १५ ॥

संहितासहस्रं सहस्ररुत्वं इत्यर्थः ॥ १२-१५ ॥

संवत्सरं भैक्षं प्रयुज्जानो दिव्यं चक्षुर्लभते ॥

भैक्षमिति क्रियाविशेषणम् । प्रयुज्जानः पारायणमिति शेषः । दिव्यं चक्षुर्दूरदर्शनम् ॥ १६ ॥

पणमासान्यावकभक्षश्चतुरो मासानुदकसक्तु-
भक्षो द्वौ मासौ फलभक्षो मासमव्भक्षो
द्वादशरात्रं वाऽप्राश्नन् क्षिप्रमन्तर्धीयते
ज्ञातीन्पुनाति सप्तावरान्सप्तपूर्वनात्मानं
पञ्चदशं पङ्क्तिं च पुनाति ॥ १७ ॥

प्राश्नन्नित्यत्राकारप्रश्लेषः कर्तव्यः अप्राश्नन्निति । पराचीनं
वा पारायणं प्रयुज्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

तामेतां देवनिश्श्रेयणीत्याचक्षते ॥ १८ ॥

निश्श्रेयणी निश्श्रेयसहेतुः । निश्श्रेयस सश्रय सोपानमिति
यावत् ॥ १८ ॥

निश्श्रेयसहेतुत्व दर्शयति—

एतया वै देवा देवत्वमगच्छन्नृषय ऋषित्वम्

अथेदानीमनश्नत्पारायणारम्भफलत्वेनाहरवयवानाह—

तस्य ह वा एतस्य यज्ञस्य त्रिविध एवाहः
प्रातस्सवने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मे वा पर-
रात्रे ॥ २० ॥

अतश्च होमा एतेष्वेव कालेषु कर्तव्याः ॥ २० ॥

साम्प्रत गुरुपर्वक्रमाकारेणास्त्यैव प्रशसामाह—

तं वा एतं प्रजापतिस्सप्तऋषिभ्यः प्रोवाच
सप्तर्षयो महाजज्ञवे महाजज्ञुः ब्राह्मणे-
भ्यो ब्राह्मणेभ्यः ॥ २१ ॥

यस्मान्महाजज्ञु ब्राह्मणेभ्य एतमनश्चत्पारायण प्रोवाच तस्मा-
त्तेषामेवात्राधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोरिति ॥ २१ ॥

इति तृतीये नवमोऽध्यायः.

पञ्चविधो धर्मो व्याख्येयतया प्रकान्त तत्र चतुर्विध —

उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च ॥ १ ॥

अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा ॥ २ ॥

लिप्यत इति शेष । अयमिति प्रत्यक्ष शरीरिणा क्षेत्रज्ञ
व्यपदिशति । अतश्च परमात्मा न लिप्येत । पुरुषः पुरिशयः
पूरयतेर्वा । तस्मात् स्त्रियोपि लिप्यन्ते ॥ १-२ ॥

अभव्य पापमिति यावद्दर्शयति—

मिथ्या वा चरत्ययाज्यं वा याज्यत्यप्रतिग्रा-
ह्यस्य वा प्रतिगृह्णात्यनाशयान्नस्य वाऽन्नम-
भ्रात्यचरण्येन वा चरति ॥ ३ ॥

प्रदर्शनेमेतदन्येषामपि पापानाम् । मिथ्या अथवादृष्टार्थस्य कर्मण आत्मनो लाभपूजार्थं चरणमित्यादि । अचरणीयमकर्तव्यं प्रतिषिद्धमित्यर्थः । यदन पुनरुक्तमिव लक्ष्यते तत् दृढार्थः, स्वभावो ह्येष आचार्यस्य । अथ वा—आपद्धिपयेऽनुज्ञातस्याप्ययाज्ययाजनादे प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । तत्रापि प्रथमकल्पितचतुर्भागे कर्तव्यं उशनसो वचनात् ‘आपद्धिहितैः कर्मभिरापादयन्तीत्यापदस्तेषां प्रायश्चित्तचतुर्भागं कुर्यात्’ इति ॥ ३ ॥

याप्येन कर्मणा लिप्यत इत्युक्तम्—

तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्यादिति ॥ ४ ॥

भीमासन्ते इति शेषः । तत्र पूर्वपक्षो न कुर्यादिति ॥ ४ ॥

कुत —

न हि कर्म क्षीयत इति ॥ ५ ॥

इतिशब्दो हेतौ । फलप्रदानमन्तरेण वापस्य कर्मण क्षयाभावादित्यर्थः । आत्मसत्पत्वात्कर्मणो जलसत्पत्त्येव लवणस्य नाशो नास्तीति ॥ ५ ॥

कुर्यात्त्वेव ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । कथम्? कर्म क्षीयत इति वदाम यथा सर्पदशनक्षणास्य कर्मणो मरणपर्यन्तस्य मन्त्रोपधादिना विनाशो दृश्यते, तद्वदस्यापि प्रायश्चित्तेनेत्यभिप्रायः, आगमगम्यत्वादुत्पत्तेस्तत्राशस्य च । निश्चितकल्मषेण एवायम्, यदिदं तत्र । अल्पकालपरिसमाप्तमित्येतान्त । यथा दीर्घकालेपभोग्यस्य व्याधेरल्पदुःखानुभवरूपेण भेषजादिना क्षयो भवत्येवमस्याप्यागमगम्य-

त्वादेव । तस्मात्कुर्यान्नेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शुष्कतर्को न कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ तदागमं दर्शयति—

पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनस्तवनमायान्तीति ॥७॥

अथाप्युदाहरन्ति—

सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽ-
श्वमेधेन यजत इति ॥ ८ ॥

अग्निष्टुता वाऽभिशास्यमानो यजेतेति च ॥

विषयव्याप्त्यर्थमनेकोदाहरणम् । पुनस्तवन पुनर्यागः । न-
ष्टाधिकारस्य तत्समाधाने सत्येतदुपपद्यते । सर्वग्रहणाद्विहिताकरण-
मतिषिद्धत्वेनानिमित्तस्यापि । तरण क्षपणं मतीयते । उमयामा-
वेऽपि जन्मान्तरकृतपापप्रदर्शनार्थमभिशास्यमान इत्युक्तम् ॥७-९॥

अधुना पापनिवर्हणोपायानाह—

तस्य निष्क्रयणानि जपस्तपो होम उपवा-
सो दानम् ॥ १० ॥

निष्क्रयणं शोधनं याप्यस्य वर्मण । यथा कंसादिगतस्य
मलस्य भस्मादि । जपो मानसो वाचिकश्च । स च यक्ष-
माणस्योपनिषदादे मन्त्रगणस्य । तपश्चाहिंसादि वक्ष्यते । होम
आत्मीयद्रव्यस्य देवतोद्देशपूर्वकोऽग्नौ प्रक्षेपः । उपवास इन्द्रिय
संयमः । दानमात्म्यस्य च द्रव्यस्य पात्रेषु प्रतिपादनम् ॥१०॥

नप इत्युक्तं तत्राह—

उपनिषदो वेदादयो वेदान्ताः सर्वच्छन्दस्सु संहिता मधून्यघमर्पणमथर्वशिरो रुद्राः पुरुषसूक्तं राजनरौहिणे बृहद्रथन्तरे पुरुषगतिर्महानात्रयो महावैराजं महादिवाकीर्त्यं ज्येष्ठसाम्नामन्यतमद्वहिप्सवमानः कूटमाण्ड्यः सावित्री चेति पावनानि ॥ ११ ॥

उपनिषदो वेदास्संहितारहस्यादयः । ऋग्यजुषयोरनुवाक आद्विः । साम्ना सामको वा । वेदान्ता आर्पणम् । अथर्वशिरोऽथर्वेणा प्रसिद्धम् । रुद्राः 'नमस्ते रुद्र' इति प्रश्नः । पुरुषसूक्तं प्रसिद्धम् । राजनरौहिणे सामनी 'इन्द्र नर' इत्यस्यामृचि गीते । बृहत् 'त्वामिद्धि' इत्यस्याम् । रथन्तर 'अभि त्वा' इति । पुरुषगतिः 'अहमस्मि' इत्यस्याम् । महानात्रयो 'विश्व मयवत्' इत्येता ऋचः । अस्यामुत्पन्नानि वा सामानि । महावैराजं 'पिवा मोमम्' इत्यस्याम् । महादिवाकीर्त्यं 'मानो' इत्यस्याम् । ज्येष्ठसामानि 'श नो देवी' 'नित्रं देवानाम्' इत्यनयो । द्वहिप्सवमानः 'उपास्मै' इत्यामु । कूटमाण्ड्यो 'योद्वा' आचिद्रकोऽनुवाक । पावनान्यः 'स्वादिष्ट्या' इत्यामु । सावि-

^१ ते सा ४-६ ६.

^२ सामन्य. पू ४-१

^३ सामन्य पू. १-१.

^४ सामन्य. पू. १-१.

^५ .. पू. ६-१.

^६ महावाग्नी

^७ सा. सं. उ. १-१.

^८ सा म उ. ८-१

^९ सा. सं. पू. १-१.

^{१०} .. पू. ६-१.

^{११} .. उ १-१

^{१२} .. प्रा १-१-१२.

^{१३} अरह. ६-१-१६.

त्री तु प्रसिद्धा । चशब्दाच्छुद्धवत्यादि । इतिशब्देन प्रमा-
रवाचिना खिलेषु पठित शिवसङ्कल्पादि गृह्यते ॥ ११ ॥

उपसन्नचायेन पयोव्रतता शाकभक्षता फल-
भक्षता मूलभक्षता प्रसृतयावको हिरण्य-
प्राशनं धृतप्राशनं सोमपानमिति मे-
ध्यानि ॥ १२ ॥

उपसन्नचायः आराध्या परोवशीयसी वा । प्रसृतयावको
व्याख्यात । इतिरूपेणैवप्रकार पञ्चगव्यादि परिगृह्यते ॥ १२ ॥

सर्वे शिलोच्चयाः सर्वाः स्वचन्त्यः सरितः
पुण्या हृदास्तीर्थान्यृषिनिक्तेनानि गोष्ठ-
क्षेत्रपरिष्कन्दा इति देशाः ॥ १३ ॥

शिलोच्चयाः पर्वता इत्यर्थः । स्वचन्त्यो नद्यः । हृदा
हृदितेशब्दकर्मण हृदितेर्वा इतिभावकर्मण अन्वृष्टोदरादि ।
त्रिपुष्करादि । इतः प्रभृति पुण्यानुमन्धानान् पूर्वत्रापुण्या अपि
पर्वतादयः अभ्यनुज्ञायन्ते । ऋषिनिक्तेताः ऋषिनितामा ऋष्या-
श्रमा । क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् । परिष्कन्दाः नद्याण्या गुह्यावामप्रदे-
शाः । इतिशब्दादन्नचारादयः ॥ १३ ॥

एतानि तपामि—

अहिंसा सत्यमस्तेन्यं सवनेषूदकोपस्पर्शानं
गुरुशुश्रूषा ब्रह्मचर्यमथदशायनमेकवत्त्रता-
नाशक इति तपांसि ॥ १४ ॥

तपांसि तपोहेतवः । सवनं पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णाः । इति-
शब्दो देवपूजार्थः ॥ १४ ॥

किं दानमिति दानमाह—

हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिस्तिलं घृतमन्न-
मिति देयानि ॥ १५ ॥

एतानि प्रसिद्धानि । इतिशब्दाद्रनतोपानच्छत्राण्यपि गृह्यन्ते ॥

संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्चतु-
र्विंशत्यहो द्वादशाहप्पडहस्त्रयहोऽहोरात्र
एकाह इति कालाः ॥ १६ ॥

एक च तदहः एकाहः केवलम् । इतिशब्दात् केवलाऽपि
रात्रिः ॥ १६ ॥

आनन्त्यात् पापिनां प्रतिपापं प्रायश्चित्तोपदेशोऽप्यशक्य इति
मत्वाऽऽह—

एतान्यनादेशे क्रियेरन्नेनस्तु गुरुषु गुरूणि ल-
घुषु लघूनि ॥ १७ ॥

विकल्पेनेति वाक्यशेषः । एतानि जपादीन्यनादेशे । यानि प्राय-
श्चित्तान्यन्यतोऽनुपदिष्टानि । यथाऽऽह—‘अग्निं कार्णाग्नौ दद्यात्सप-
त्त्वा द्विजोत्तमः’^१ । तत्र विकल्पेनानि कर्तव्यानि क्वचिज्जपः क्वचि-
त्तपः क्वचिदन्नं क्वचित्सर्गाणीति । गुरुत्वं तेनमोऽभिमन्याद्यपेक्षया ।
आह चापस्तम्भः—‘यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्त दोषकलं, सह सद्ग-
त्वेन भूयः, एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु’^२ इत्यादि ॥ १७ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चान्द्रायणमिति सर्वप्राय-
श्चित्तिः सर्वप्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

अनादेश इत्यनुवर्तत इति केचित् । इतिकरणात्पराकोपि । पाप-
गुरुलघुत्वापेक्षया एतेषां व्यस्तसप्तस्तकल्पना ॥ १८ ॥

इति धीगोविन्दस्वामिकृते चोधायनधर्मविवरणे
तृतीयप्रश्ने दशमोऽध्यायः

तृतीयप्रश्नस्तमाप्तः.

पुनरपि प्रायश्चित्तविषये कथा प्रस्तूयते—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृ-
थक् ।

तेषु तेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥

नानार्थानि नानाप्रयोजनानि पृथक्पृथगनुष्ठातव्यानि न पुनर्दे-
शकालादिनियन्त्रिततया तन्त्रेणेति । न केवलं प्रयोजननानात्वेन
पृथगनुष्ठानम् । किं तर्हि गरीयान् गरीयसि, न हि त्रिरात्रो-
पवासेनैव एकरात्रोपवासेनापि दोषो नश्यति, सोऽन्येकरात्रोपवासेनैव
नाशयितव्य इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तद्धि तत्रैव निर्दिशेत् ।

भूयोभूयो गरीयस्तु लघुष्वल्पीयसस्तथा ॥

देशकालव्ययशक्त्यादीनपेक्ष्य कचित्तानार्थानां गुरुलघूनामपि
तन्त्रता भवतीत्येतदनेन कथ्यते ॥ २ ॥

लघूनीत्युक्तं तत्राह—

विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् समाचरेत् ॥ ३ ॥

श्रुतिस्मृतिशिष्टागमसिद्धं शास्त्रदृष्टो विधि, स च प्राणायामेषु प्रतीक्षितव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अबुना प्रायश्चित्तविषयानाह—

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ।
बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वग्घ्राण-
चक्षुषा ॥ ४ ॥

एतेषु समसङ्ख्याकानेव प्राणायामान् चरेदित्यध्याहारः ॥ ४ ॥

ननु चक्षुश्श्रोत्रमनोभिरिति स्वसंयुक्तेरेव पापं कर्तुं शक्यते त्वक्पादबाहुपस्यघ्राणैस्त्वन्यसंयुक्तेरेव । वाचा पापमित्यन्यस्मिन् श्रुतवत्येव । अतो विषमसंयुक्तरणमन्याय्यमिति मत्वाऽऽह—

अथ वा चक्षुश्श्रोत्रत्वग्घ्राणमनोव्यतिक्रमेण
त्रिभिः प्राणायामैश्शुद्ध्यति ॥ ५ ॥

एतेषु त्रिभिरितियत्तनादुपस्थादिष्वधिक्यं गम्यते । प्राणायामप्रवृत्तेनापि पयोध्रतनादयो नियमा अनुसरणीयाः ॥ ५ ॥

अधेमान्यपराणि प्राणायामनिमित्तानि—

शूद्रात्रस्त्रीगमनभोजनेषु केवलेषु पृथक्पृथक्
कसत्ताहं सततसत प्राणायामान् धारयेत् ॥ ६ ॥

शूद्राक्षभोजने शूद्रस्त्रीगमने इति पदयोजना । शूद्राक्षशब्दश्शू-
द्राहृतस्य शूद्रसृष्टस्याक्षस्य चोपलक्षणार्थः । एवं च शूद्रस्त्रीग-
मने सति बहुवचनोपपत्तिः । केवलग्रहणात् प्रत्येकं प्रायश्चित्तम् ।
पृथग्ग्रहणादेकस्मिन्नपि प्रतिकर्माम्नासः । ननु—‘शूद्राक्षस्त्रीगमन-
भोजनेज्वल्लिङ्गाभिर्वाहणीभिरप उपसृशेत्’ इत्युक्तम् । नैष दोषः—
आतिदेशिकविषयत्वात्तस्य । किं तदातिदेशिकं शूद्रत्वम् ? इदं तत्

योऽनर्थात् द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ॥

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः^१ ॥ इति ॥

‘अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्रयश्शूद्रसप्तर्माणो भवन्ति’^२ इति
च । तस्माददोषः ॥ ६ ॥

अभक्ष्याभोज्यापेयानाद्यप्राशनेषु तथाऽपण्य-
विक्रयेषु मधुमांसघृततैलक्षारलवणाचराग्र-
वर्जेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशाहं द्वादश-
द्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥ ७ ॥

अत्रानाद्यशब्दो घ्रात्ये अनर्ग्रीये वा द्रष्टव्यः । यथाश्रु-
तार्थग्रहणे सत्यभक्ष्यशब्देन पुनरुक्तिप्रमद्वात् । अपण्यान्यन्वा-
दीनि मधुमांसादिवर्जितानि । घृतग्रहणं क्षीरादेरापि पर्युदासमा-
प्त्यर्थम् । एतेषु हि दोषगरिमा विद्यते ।

सद्यः पतति मांसेन लाक्षणा लरणेन च ।

व्येहेण शूद्रो भवति ग्राम्यणः क्षीरविक्रयात्^३ ॥

इति वसिष्ठवचनात् । यच्चान्यदित्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहादेरुपलक्षणार्थम् ।
एवंविधं युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

पातकपतनीयोऽपपातकवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं
अर्धमासं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धार-
येत् ॥ ८ ॥ पातकपतनीयवर्जेषु यच्चान्यद-
प्येवं युक्तं द्वादश द्वादशाहान् द्वादशद्वादश
प्राणायामान् धारयेत् ॥ ९ ॥

पातकं ब्रह्महत्यादि । पतनीयं तत्समानमुपपातकं गोवधादि
तद्वर्जेषु एतन्प्रायश्चित्तम् ॥ ८-९ ॥

पातकवर्जेषु यच्चान्यदप्येवं युक्तं द्वादशार्धमा-
सान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत् ॥

यच्चानृतुगमनेनाधिकाम्यासो गृह्यते । तच्च महापातकातिद्वैशिकं
कर्म । द्वादशार्धमासाः पञ्चमासाः । सर्वत्र गुरुलघुसहोपादाने
गुरुलघुनोरभ्यासोपेक्षया निमित्तं द्रष्टव्यम् । अन्यथा विषमममी-
करणप्रसङ्गात् ॥ १० ॥

अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश प्राणायामान्
धारयेत् ॥ ११ ॥

योगनिष्ठस्याभ्यासान्तनिर्गुणब्रह्मवधादावेव गोः पातकानि प्रम-
कानि । तेनैव भ्रूणहत्याऽप्यन्तर्भवति ॥ ११ ॥

ऋतुमत्या कन्याया अपदाने भ्रूणहत्यातुल्यदोषो भवतीत्यतद्व-
क्तुकाम कन्यादानप्रकरणमारभते—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

गुणवते विद्याचारिबन्धुशीलसम्पन्नाय रजोदर्शनात्प्रागेव द-
द्यादित्यर्थ ॥ १२ ॥

तदतिक्रमे दोषमाह—

त्रीणि वर्पाण्यृतुमतीं यः कन्यां न प्रयच्छति

स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

यतश्चैतदेव तत ऋतुमत्याया प्रागेव दद्यादित्यभिप्राय ॥ १३

किं सर्वत्रैतावत् ? नेत्याह—

न याचते चेदेवं स्याद्याचते चेत्पृथक्पृथक् ।

एकैकस्मिन्नृतौ दोषं यातकं मनुरब्रवीत् ॥

न याचते न प्रार्थयते कश्चिदापि ॥ १४ ॥

तत्र प्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—

त्रीणि वर्पाण्यृतुमती कांक्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥ १५

सादृश्यं जातिगुणादिभि ॥ १५ ॥

अत एवाह—

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥

गुणा अभिजनादयो न जातिः ॥ १६ ॥

एवं स्वयंवरं परिसमाप्याधुनाऽन्यदानविषय एवाशङ्कानिवृत्त्यर्थमन्यदुच्यते—

वलाच्चेत्प्रहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा।

प्रहरणं मैथुनार्थमाकर्षणम् । न तु क्षतयोनिस्त्वापादनं, तथा च सति संस्कार एव नास्ति ॥ १७ ॥

निसृष्टायां हुते वाऽपि यस्यै भर्ता म्रियेत सः।
सा चेदक्षतयोनिस्स्याद्गतप्रत्यागता सती ॥
पौनर्भवेन विधिना पुनस्संस्कारमर्हति ॥

निसृष्टा उदकपूर्वं प्रस्ता हुते वाऽपि होमेऽपि निवृत्ते भर्ता म्रियते, सा चेत् भार्या अक्षतयोनिः अस्पृष्टमथुना स्यान् गतप्रत्यागता ॥ भर्तृविषय एव किञ्चिदुच्यते—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्या नाधिगच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्यायै दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥

यथा गर्भप्रघ्नमने भ्रूणहत्या म्रति तथा तत्प्रागभावेऽपि, अविशेषादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरन्तस्य तन्मासं तस्मिन्न्रजसि शेरते ॥

ऋतुगमनातिक्रमनिन्देया ॥ २० ॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥ २१ ॥

त्रयाणां भ्रूणहत्यादोषस्तुल्य सत्पुत्रोत्पत्तिनिरोधात् ॥ २१ ॥

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेद्वतुम् ॥

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं नियमेद्वहात् ॥

प्रतिनिवेशः प्रतिकूलता अनिच्छा वा स्कन्दयेत् शोषयेद्वा भर्तुं
द्वेषाद्रज औपचादिभिश्शोषयतीत्यर्थः । ग्राममध्ये जनसन्निधौ निय-
मेत् प्रस्थापयेत् । ऋत्वतिक्रमे भर्तुर्यथा भ्रूणहत्या तथाऽस्या अपीति
निन्देया ॥ २२ ॥

ऋतुगमनातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—

ऋतुस्नातां न चेद्गच्छेन्नियतां धर्मचारिणीम् ।

नियमातिक्रमे तस्य प्राणायामशतं स्मृतम् ॥

नियमातिक्रमः ऋतुगमनातिक्रमः । ऋत्वतिक्रमो वा । ऋज्व-
न्यत् ॥ २३ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा ।

पवित्रपाणिरासीनो ब्रह्म नैत्यकमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

पवित्राणि पुरुषसूक्तादीनि । शरीरस्थाहर्निश पापसचयोऽवश्य
भवतीति मत्वा नैत्यक ब्रह्माभ्यसेदित्युक्तम् ॥ २४ ॥

किञ्च—

आवर्तयेत्सदा युक्तः प्राणायामान् पुनःपुनः ।
आकेशान्तान्नखाग्राच्च तपस्तप्यत उत्तमम् ॥
निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निश्च जायते ।
तापेनापोऽपि जायन्ते ततोऽन्तश्शुद्ध्यते त्रिभिः ॥

कोष्ठे वायुर्जायते । वायोरग्निः । अग्निरपः । तैस्त्रिभिरन्तश्शरीरं शुद्ध्यत्यत आवर्तयेत्सदा युक्त इति ॥ २५—२६ ॥

ततः प्रसङ्गादिदमाह—

योगेनावाप्यते ज्ञानं योगो धर्मस्य लक्षणम् ।
योगमूला गुणास्तर्वे तस्माद्युक्तस्तदा भवेत् ॥

तथाचोक्तम्—

प्राणायामास्तथा ध्यानं मत्वाहारोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ इति ॥

स एव धर्मस्य लक्षणं हेतुः धर्मोऽपूर्वम् । योगमूलाः योगकारणाः गुणाः रूपादयः ॥ २७ ॥

अथ प्राणायाम एवावयवशः प्राणस्यायामाः स्तुताः । तस्य सङ्केपतो लक्षणं करोति—

सव्याहृतिकं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामस्त उच्यते ॥

सव्याहृतिकासप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश
अपि भ्रूणहनं मासान्पुनन्त्यहरहर्धृताः ॥ २९ ॥

एतदाद्यं तपश्चैष्टमेतद्धर्मस्य लक्षणम् ।
सर्वदोषोपघातार्थमेतदेव विशिष्यते एतदेव
विशिष्यत इति ॥ ३० ॥

दोषाः पापाः ॥ २८-३० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने प्रथमोऽध्याय

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामो नानार्थानि पृथक्पृथक् ।
तेपुतेषु च दोषेषु गरीयांसि लघूनि च ॥ १ ॥

यद्यत्र हि भवेद्युक्तं तद्धि तत्रैव निर्दिशेत् ।
भूयोभूयो गरीयस्तु लघुष्वल्पीयसस्तथा ॥

विधिना शास्त्रदृष्टेन प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥

प्रतिग्रहीष्यमाणस्तु प्रतिगृह्य तथैव च ॥
ऋचस्तरत्समन्द्यस्तु चतस्रः परिवर्तयेत् ॥ ४ ॥

अभोज्यानां तु सर्वेषामभोज्यान्नस्य भोजने ।
ऋग्भिस्तरत्समन्दीयैर्मार्जनं पावनं स्मृतम् ॥

प्रायश्चित्तेषु भूयोविधानाद्व्याख्यातमेतत् । पुनस्सवनमिति प्रयोजनम् ।
पूर्वाध्यायनिर्दिष्टेषु प्रायश्चित्तेष्विह वक्ष्यमाणेषु यानि समानि तान्य-
विरोधीनि समुच्चीयन्ते । विरोधीनि विकल्पयन्ते । प्रतिगृह्य अप्रति-
ग्राह्यमिति शेषः । परिवर्तनमावर्तनं वाचि द्रष्टव्यम् । 'तरत्समन्द्यो
वाचि' इति केचित्पठन्ति । तरत्समन्दीत्यादिभिरेव मार्जनं
उदकाञ्जलिना शिरस्यभिषेकः ॥ १-५ ॥

भ्रूणहत्याविधिस्त्वन्यः तं तु वक्ष्याम्यतः परम् ।
विधिना येन मुच्यन्ते पातकेभ्योऽपि सर्वशः ॥

अयमन्यो भ्रूणहत्यादिविधिरित्यर्थः । तमावेष्टयति—विधिना-
येनेति ॥ ६ ॥

प्राणायामान् पवित्राणि व्याहृतीः प्रणवं तथा ।

जपेदघमर्पणं युक्तः पयसा द्वादश क्षपाः ॥ ७ ॥

त्रिरात्रं वायुभक्षो वा क्लिन्नवासाप्लुतश्शुचिः ॥

प्रतिपिद्धांस्तथाऽऽचारानभ्यस्यापि पुनःपुनः ।

वारुणीभिरुपस्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते इति ॥

जपेदिति प्राणायामादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । ते च प्रत्येकं,
न समुच्चयः । युक्तो ब्रह्मनयोदिभिः योगयुक्तो वा ॥ ७-९ ॥

अथावकीर्ण्यमावास्यायां निश्यग्निमुपसमाधाय
दार्विहोमिकीं परिचेष्टां कृत्वा द्व आज्याहु-
ती जुहोति । कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽ-

स्मि कामकामाय स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोऽ-
स्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति ॥

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यद्भृगुमिमुपतिष्ठेत् ।
सं मा सिञ्चन्तु मरुतस्समिन्द्रस्सं वृहस्पतिः ।
सं माऽयमग्निसिञ्चत्वायुपा च वलेन चा-
युष्मन्तं करोत मेति । प्रति हास्मै मरुतः
प्राणान् दधति प्रतीन्द्रो बलं प्रति वृहस्पति-
र्वृहवर्चसं प्रत्यग्निरितरत्सर्वं सर्वतनुर्भूत्वा
मर्वमायुरेति । त्रिरभिमन्त्रयेत् । त्रिपत्या
हि देवा इति विज्ञायते ॥ ११ ॥

दार्विहोमिकीमित्यत्राज्यसत्कारमात्रं न पुनस्स्यालीपाकप्रयोगोऽपि ।
प्रयताञ्जलिः सम्पुटिताञ्जलिः कवातिर्यद् नात्यन्ताभिमुखो नापि
वृष्टतः कुर्वन्नित्येतत्कवातिर्यद् । 'उपतिष्ठते नैनं प्रत्यङ्गं पराङ्' इति ।
अभिमन्त्रणमभिवीक्ष्याभिवदनं, त्रिपत्या हि देवा इति विज्ञायते ॥ १०-११ ॥

योऽपूत इव मन्येत आत्मानमुपपातकैः । स
हुत्वैतेन विधिना सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

उपपातकप्रायश्चित्ते कृतेऽपि मनसो यद्यलाघवं भवति तदाऽनेन
प्रायश्चित्तेनाधिक्रियते एतेनैव विधिना सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
विधिनेत्यभिमन्त्रणान्तरमाह । वरोऽपि दक्षिणेति शेषः ॥ १२ ॥

अपि वाऽनाद्यापेयप्रतिषिद्धभोजनेषु दोषवच्च
कर्म कृत्वाऽभिसन्धिपूर्वमनभिसन्धिपूर्वं वा
शूद्रायां च रेतस्सिक्ताऽयोनौ वाऽद्विलङ्घन-
भिर्वारुणीभिश्चोपस्पृश्य प्रयतो भवति ॥

अनाद्यं केशकीटादिभिरुपहतम् । अपेयं मद्यं मद्यमाण्ड-
स्थितोदकादि । प्रतिषिद्धभोजनं चिकित्मादिषु यद्रोजन, दो-
षवत्कर्म दुराचारादि शूद्रायां योधादिजातो । चशब्दात्सर्वा-
यामपि लज्जनायाम् । अयोनिः खट्वादि । चशब्दाद्भोगाद्यु-
पहताया, स्वमार्यायामपि पर्वणि केचिदिच्छन्ति । एतेषु निमि-
त्तेषु पूर्वोक्त प्रायश्चित्तम् ॥ १३ ॥

उपदर्शनैवेतदेव परमतेन द्रष्टयितुमाह—

अथाप्युदाहरन्ति ।

अनाद्यापेयप्रतिषिद्धभोजनेऽविशुद्धधर्माचरिते
च कर्मणि । मत्तिप्रवृत्तेऽपि च पातकोपमैः
विशुद्ध्यतेऽथापि च सर्वपातकैः ॥ १४ ॥

अविशुद्धधर्माचरिते इति पदच्छेदः । छद्मना चरित इत्य-
र्थः । पातकोपमानि 'अनृतं च समुत्कर्षयति' इत्येवमादी-
न्येकविंशति । सर्वपातकैरिति प्रशस्तार्थमुक्तम् । न पुन प्रा-
यश्चित्तमेतत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्रं वाऽप्युपयसन् त्रिरहोऽभ्युपेयादपः ।

प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदधमर्पणम् ॥

अनन्तरोक्तेन विकल्पः । त्रिरात्र त्रिपवणस्त्रानम् ॥ १५ ॥

एतस्यैव विशेष उच्यते—

यथा श्वमेधावभूथ एवं तन्मनुरब्रवीत् ॥ १६ ॥

विज्ञायते च ।

चरणं पवित्रं विततं पुराणं

येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः

अतिपाप्मानमरातिं तरेमेति ॥ १७ ॥

चरणं चलन वापस्य पवित्रं पवित्रहेतु विततं विस्तीर्णं सर्व-
शास्त्रेषु पुराणं पुरातन तदेतदधमर्पणसूक्तोक्तम् । तदावेष्टयति—
येन सूक्तेन पूतो मनुष्यस्तरति दुष्कृतानि पापानि । यद्यपि तेन
पूताः पाप्मानं वाप शत्रुमनितरेमेति प्रार्थना ॥ १६-१७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने द्वितीयोऽध्यायः

अधुना रहस्यप्रायश्चित्तान्याह—

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः ।

समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ॥

अविख्यातानि अविख्यातदोषाणि । यावता विनाऽपि यत्पापं
कर्तुं न शक्यते तद्व्यतिरिक्तेनाविख्यातदोषमुच्यते । यद्वा—अवि-
ख्यातानि अन्यैर्धर्मशास्त्रकारैरदृष्टानि । अथवा—प्रायश्चित्तान्ये-
षां अविख्यातानि अन्यैः पुरुषैः । आत्मनैवास्मिन्निति सत्येतत्प्रा-
यश्चित्तमित्यवगतानि । अत एव—विशेषतः विशिष्टपुरुषाणां वि-
दुषामित्यर्थः । तानेव विशिनष्टि—समाहितानामिति । समा-
हिता अविस्मृतचित्तयुक्ताः शास्त्रोद्दिष्टेषु कर्मसु निरताः । प्रमा-
देषु अबुद्धिपूर्वकृतेषु । तथा च वसिष्ठः—

आहिताग्नेर्विनीतस्य वृद्धस्य विदुषश्च यत् ।

रहस्योक्तं प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तमितरस्य तु^१ ॥

कथं भवेदित्याशङ्काया वक्ष्याम इति शेषः ॥ १ ॥

ओंपूर्वाभिव्याहृतीभिस्सर्वाभिस्सर्वपातकेष्वा-
चामेत् ॥ २ ॥

प्रतिव्याहृतिः प्रणवसम्बन्धः कर्तव्यः । एकैकया वा आचमनम् ।
ततः परिमार्जनं च ॥ २ ॥

एव विशिष्टं पुण्यमाचमनम्, अवश्यवशं प्रशस्तिमाह—

यत्प्रथममाचामति तेनर्ग्वेदं प्रीणाति यद्वितीयं

तेन यजुर्वेदं यत्तृतीयं तेन सामवेदम् ॥ ३ ॥

यत्प्रथमं परिमार्ष्टि तेनाथर्ववेदं यद्वितीयं तेने-

तिहासपुराणम् ॥ ४ ॥ यत्सव्यं पाणिं प्रो-
क्षति पादौ शिरो हृदयं नासिके चक्षुषी
श्रोत्रे नाभिं चोपस्पृशति तेनौषधिवनस्प-
तयः सर्वाश्च देवताः प्रीणाति तस्मादाचम-
नादेव सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

‘इतिहासपुराण पञ्चम वेदानां वेदम्’ इति श्रुतिः । ऋग्वेदाद्याभि-
मानिन्यो देवता प्रीता भवन्त्याचमनेनैवाप्नोति ता देवता । ननु कथ-
मेतदाचमनं सर्वपापमोचनं भवति । नाथ पर्यनुयोगस्य विषयः, न
हि वचनस्यातिभारोऽस्तौत्युक्तत्वात् । यथाऽऽस्यगतेन सुराबिन्दुना
पतितो न पयोबिन्दुना, तदपि हि वचनावगम्यमेव, तस्माददोषः ॥

अष्टौ वा सभिध आदध्यात्-द्वकृतस्यैनसोऽ-
वयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । यद्विवा च नक्तं चैन-
श्चक्रम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्स्व-
पन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चक्रम तस्यावयजनम-
सि स्वाहा । यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चक्रम
तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽ-

वयजनमसि स्वाहेत्यैतैरष्टभिः हुत्वा सर्व-
स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

अवयजनं निरसनम् ॥ ६ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ।

अघमर्पणं देवकृतं शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कृष्माण्ड्यः पावमान्यश्च विरजा मृत्युलाङ्गलम् ।

दुर्गा व्याहतयो रुद्रा महादोषविनाशनाः ।

महादोषविनाशना इति ॥ ७ ॥

अघमर्पणं 'ऋतं च सत्यं च' इत्यादि । विरजा 'प्रा-
णापान'^१ इत्यादिविरजाशब्दवन्तोऽष्टावनुवाका । मृत्युलाङ्गलं 'वे-
दाहमेतम्'^२ इति द्वितीय पाठः । दुर्गा 'जातवेदसे'^३ इत्येपा ।
'वात्स्यायनाय'^४ इति च । रुद्राः 'नमस्ते रुद्र'^५ इत्येकादशा-
नुवाका । अन्यत्रसिद्धम् । महापातका महादोषाः ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने तृतीयोऽध्यायः

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामोऽविख्यातानि विशेषतः ।

समाहितानां युक्तानां प्रमादेषु कथं भवेत् ॥

ज्याख्यातश्छोरः । पुनः पाठः पूर्वोक्तानामन्यतमेन इह वक्ष्य-
माणानामन्यतमस्य समुच्चयार्थः ॥ १ ॥

^१ याज्ञिकी १

^२ याज्ञिकी ५१

^३ ते आ. १-११

^४ " १.

^५ " १.

^६ ते, स ४-५-१.

ऋतं च सत्यं चेत्येतदधमर्षणं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २ ॥

यथाविध्यधीयीत ऋत्यादिज्ञानपूर्वमिति । तथोत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
द्रष्टव्यम् । अधमर्षणानामनुष्ठुम वृत्तम् ॥ २ ॥

आयं गौः पृथिरकमीदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सपैराजापं गायत्र सूर्ये आत्मा देवता ॥ ३ ॥

दुपदादियेन्मुमुचान इत्येतामृचं त्रिरन्तर्जले
पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ४ ॥

वामदेव वाण्डर्षिर्वा अनुष्टुप्छन्द आपो देवता ॥ ४ ॥

हंसश्शुचिपदित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन्
सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

वामदेवमगतीसूर्या ऋषिच्छन्दोदेवता ॥ ५ ॥

अपि वा सावित्रीं गायत्रीं पञ्छोऽर्धर्चशस्ततः
समस्तामित्येतामृचं त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व-
स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥

विश्वामित्रापं गायत्रीच्छन्दस्साविता देवता ॥ ६ ॥

अपि वा व्याहृतीर्व्यस्ताः समस्ताश्चेति त्रिर-
न्तर्जले पठन् सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ७ ॥
अपि वा प्रणवमेव त्रिरन्तर्जले पठन् सर्व-
स्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ८ ॥

विवृते एते च सूत्रे ॥ ७-८ ॥

अधुना च शास्त्रसम्बन्धसम्प्रदायनियमं करोति—

तदेतद्धर्मशास्त्रं नापुत्राय नाशिष्याय नासंव-
त्सरोपिताय दद्यात् ॥ ९ ॥

स तु शिष्यो भवति यमुपनीय वेदमध्यापयति । अन्योपि
पुत्रः शिष्यः । यो धर्मशास्त्रसङ्ग्रहार्थं संवत्सरावमं शुश्रूषाप्नु-
रस्तरमुपितवान् स संवत्सरोपितः । तस्मै ॥ ९ ॥

अथेतदन्यद्विधीयते—

सहस्रं दक्षिणा ऋषभैकादशं गुरुप्रसादो वा ।
गुरुप्रसादो वा ॥ १० ॥

धर्मशास्त्रोपदेष्टे सहस्रं शतस्वर्णं वा ऋषभैकादशं वेत्यध्या-
हारः । ऋषभ एकादशो भवति यस्य गोगणस्येति विग्रहः ।
विनयापेक्षया शक्त्यपेक्षया वा विकल्पः । गुरुप्रसादो वा अक-
स्मादेव यस्मिंश्चित्प्रसादो भवति दद्यादेव तस्मै ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रश्ने चतुर्थोऽध्यायः.

एव तान्त्पुरुषार्थतया जपहोमेष्टियन्त्राणि प्रायश्चित्तान्युक्तानि ।
अथेदानीं कथयितव्या, तानि चात्र सत्तशुद्धयर्थतया वक्तव्यानि ।
तेषां च सारूप्यमित्यत्राह—

अथातस्संप्रवक्ष्यामि सामर्ग्यजुरथर्वणाम् ।

कर्मभिर्यैरवाप्नोति क्षिप्रं कामान् मनोगतान् ॥

जपहोमेष्टियन्त्राद्यैः शोधयित्वा स्वविग्रहम् ।

साधयेत्सर्वकर्माणि नान्यथा सिद्धिमश्नुते ॥२॥

अपशब्दं जानन्तर्ये । प्रकाशरहस्यप्रायश्चित्तान्तरम् । यद्वा—
मङ्गलार्थवाची, यस्मान्मङ्गलवाक्यानि जपादीनि अतस्तानि सम्प्र-
वक्ष्यामि । तानि विशिनष्टि—यैः जपादिभिश्शुद्धोऽनुष्ठिते सामवेदादि-
विहितैः कर्मभिर्मनोगतानभिप्रेतान् कामान् परान्वयवाप्नोतीति ॥

एव च पापविशेषं समुदाहृत्य यद्विधीयते तत्रैवमुक्तम् । उक्तं—
जपादि चिकीर्षोर्निपमानाह त्रिभिश्श्लोके —

जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादितो द्विज ।

शुक्लपुण्यदिनर्क्षेषु केशश्मश्रूणि वापयेत् ॥ ३ ॥

स्नायान्निपवर्णं पायादात्मानं क्रोधतोऽनृतात् ।

स्त्रीशूद्रैर्नाभिभाषेत ब्रह्मचारी हविर्व्रत ॥ ४ ॥

गोविप्रपितृदेवेभ्यो नमस्कुर्यन् दिवाऽऽस्वपन् ।

जपहोमेष्टियन्त्रस्थो दिवास्थानो निशासनः ॥५॥

जपो रुद्रैकादशिन्यादेः । होमो गणहोमादिः । इष्टिः मृगा-
रादिकः । यन्त्राणि यमनादीन्द्रियाणां कृच्छ्रादीन्युच्यन्ते । करिष्यन्
कर्तुमध्यवसितः । द्विजग्रहणं यन्त्राध्यायनिर्दिष्टेषु शूद्रपर्युदासार्थम् ।
शुद्धे पक्षे पुण्यदिने द्वितीयादिषु च पुण्येषु च ऋक्षेषु नक्षत्रेषु रोहि-
ण्यादिषु । श्वश्रुग्रहणं लोमनखानामपि प्रदर्शनार्थम् । वपनं च
शिखावर्जं 'एवं भृक्षिशिखावर्जम्' इति पर्युदासात् । यत्र पुनश्शू-
द्रग्राहिकया विधीयते यथा गोघ्नप्रायश्चित्ते 'सशिखं वपनं कृत्वा'
इति, तत्र भवति । न च शिखावपनात्कथमाचमनादि कर्तव्यमित्या-
शङ्कनीयम् । तस्य शास्त्रार्थत्वात् शिरःकपालधारणवत् । त्रिप-
वणं प्रातर्मध्यान्दिने सायम् । क्रोधादनृताच्चात्मानं पायाद्रक्षेद्-
र्जयेदित्यर्थः । क्रोधग्रहणं हर्षलोभमोहादीनामन्येषामपि भूतदाही-
यानां प्रदर्शनार्थम्, अनृतग्रहणं च पैशुन्यात्मस्तवनादीनाम् । अभि-
भाषणं अन्यत्र यथार्थमन्तर्भवत्येवं संवादेषु सम्भाषेत । ब्रह्म-
चारी अप्रस्कन्दितरेताः, अन्यत्र स्वमात् । तत्रापि च—

स्मरे सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजशुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥

इति द्रष्टव्यम् । हावेर्त्रतः 'यदत्रैकैकं ग्रासम्' इत्यादि, तद्धविष्यं
क्षारलवणवर्जं व्रजेत् । पितृग्रहणं दण्डापूपिकान्यायेन मातुर-
प्युपलक्षणार्थम् । नमस्कारश्च कायप्रणतिपूर्वकं दिवाऽस्वपन्
निद्रामकुर्वन् दिवास्थानः तिष्ठेदहनि । निशासनः रात्रावासीनः ॥

प्रथमं तावद्यन्त्राण्याह बहुवृत्तान्तत्वात्—

प्राजापत्यो भवेत्कृच्छ्रो दिवा रात्रावयाचितम् ।

क्रमशो वायुभक्षश्च द्वादशाहं त्रयहं त्रयहम् ॥

प्राजापत्यस्तद्देवत्यस्तेन आचरितो वा । स कथं भवेदित्याह—
द्वादशाहं चतुर्थं कृत्वा त्रयहं सम्पाद्य आद्ये त्रयहे दिवाऽश्रीयात् ।
द्वितीये रात्रौ तृतीये अयाचितम् । चतुर्थे वायुभक्ष इति । अया-
चिनमिति याच्याप्रतिषेधः । एव प्राजापत्यं कृच्छ्रं श्लेशात्मके नियमे-
न । स्मृत्यन्तरोक्तेतिवर्तव्यता नात्र ग्राह्या । यथा गौतमेन प्राजा-
पत्यायामभिहितायामभिहितं 'रौस्वयोधानये साग्री नित्यं प्रयुजीत'^१
इत्यादि । तद्यदि सर्वं, निषताध्येतृच्छन्दोग्यतिरिक्तानामधिरारो न
स्यात् । न ह्यन्यस्य सामानि सन्ति । न च प्रायश्चित्तार्थेन ग्रहणं युक्तम् ।
प्रतिषेधात् । स्त्रीबालादेरप्यधिकारार्थं सकल्पधर्मशास्त्रोक्तस्त्रिवर्णसा-
धारणलक्षण एव विधिर्द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

अहरेकं तथा नक्तमज्ञातं वायुभक्षणम् ।
त्रिवृक्षे परावृत्तो बालानां कृच्छ्र उच्यते ॥ ७ ॥

अयमपि प्राजापत्ये विशेष एव ॥ ७ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीय इति वक्ष्यति—

एकैकं ग्रासमश्रीयात्पूर्वोक्तेन त्रयहं त्रयहम् ।
वायुभक्षस्त्रयहं चान्यदतिकृच्छ्रस्त उच्यते ॥ ८ ॥

शिष्यगण्डपरिमिताशो ग्रासः पाणिपूराशो वा । पूर्वोक्तेन
'दिवा रात्रौ' इत्यादिना । अन्यदिति प्रायश्चित्तविशेषणव्याप्त्यु-

मल्लिङ्गमदोष । 'अतिकृच्छ्रोऽम्बुनाऽशन' इति यदोपवासस्तदोद-
कपान त्रिपदमभ्युपगच्छतीति गम्यते ॥ ८ ॥

अम्बुभक्षस्त्यहानेतान्वायुभक्षस्ततः परम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रस्तृतीयो विज्ञेयस्सोऽतिपावनः॥

अम्बुभक्षवचनादशनक्रमेणोदकपानमिष्यते । एवमन्त्ये त्र्यहं तदपि
नास्तीति वायुभक्ष इत्युक्तम् । तृतीयत्वमस्य निर्देशापेक्षया 'पृष्ठी
नितिम्' इति यथा । प्रत्येकमेव शुद्धिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥

त्र्यहं त्र्यहं पिवेदुष्णं पयस्सर्पिः कुशोदकम् ।

वायुभक्षस्त्यहं चान्यत् तप्तकृच्छ्रस्स उच्यते॥

उष्णशब्दः पय आदिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रति
त्र्यहं पयआदीनि क्रमेण भवेयुः । अत्र सद्यदेव स्नानम् ॥
कुत एतत्? मनुवचनात्—

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतित्र्यहं पिवेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः^१ ॥ इति ॥ १०

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥

सप्ताहिकोऽयं सान्तपनः । एकैकमिन्द्रहनि गोमूत्रादीनि क्रमे-
ण भवेयुः । तेषु च दधिव्यतिरिक्तानि कृधिनानि कार्याणि ॥
तत्रायं केषां चित्पाठः—

गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आ-
प्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥
शुक्रमसि ज्योतिरसीत्याज्यं देवस्य त्वेति
कुशोदकमिति ॥ १२ ॥

तथा—

गोमूत्रभागस्तस्यार्धं शकृत्क्षीरस्य तत्तूयम् ।
द्वयं दध्नो घृतस्यैकः एकश्च कुशवारिणः । एवं
सान्तपनः कृच्छ्रः द्रवपाकमपि शोधयेत् ॥ १३ ॥

एवमुक्तं भवति—घृतं कुशोदकं च तुल्यपरिमाणम् । घृता-
द्विगुणं दधि, तस्मादेव त्रिगुणं क्षीरम् । तस्मादेव चतुर्गुणं
शकृत्पञ्चगुणं गोमूत्रमिति । गोमूत्रादिपङ्कमेकीकृत्यैकस्मिन्नेवाहनि
पीत्वाऽपरेद्युरपवासेन द्विरात्रस्सान्तपनो भवेदिति । आह च या-
ज्ञवल्क्य —

कुशोदकं दधि क्षीरं गोमूत्रं गोशकृद्धृतम् ।

प्राश्यापरेऽङ्गुलपत्रसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥ इति । १३

अयमपरस्सान्तपनप्रकार —

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

पञ्चरात्रं तदाहारः पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ १४ ॥

पञ्चगव्यविधानेनेति शेषः ॥ १४ ॥

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५ ॥

यतात्मा नियतेन्द्रियः आस्तिकः । स्त्रीणां रजोदर्शने च तन्निवृत्तिः । तथा दर्शने पूर्वसमाप्तिप्रसङ्गात् । तथा सतीत्युपेक्षणार्थ-
क्यमिति ॥ १५ ॥

गोमूत्रादिभिरभ्यस्तमेकैकं तं त्रिसप्तकम् ।

महासान्तपनं कृच्छ्रं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ १६ ॥

सान्तपनस्मसरात्रपरिसमाप्य उक्तः । सदण्डकालितवदावृत्त्या त्रिर-
भ्यस्त एकाविंशतिरात्रौ महासान्तपनो नाम भवति ॥ १६ ॥

एकवृद्ध्या सिते पिण्डे एकहान्याऽसिते ततः ।

पक्षयोरुपवासौ द्वौ तद्वि चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १७ ॥

चान्द्रायणाध्यायोक्तस्यानुवादोऽयम् ॥ १७ ॥

इमे चान्द्रायणप्रवाराः—

चतुरः प्रातरर्ध्यात्पिण्डान्विप्रस्तमाहितः ।

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १८ ॥

अष्टावष्टौ मासमेकं पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।

नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरेत् ॥

यथाकथंचित्पिण्डानां द्विजस्तिस्त्रस्त्वशीतयः ।
मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥

चत्वारिंशदधिकशतद्वयपिण्डान्यथाकथंचित् उञ्छ्या मासेना-
श्रीयत् तिम्रोऽशीतय इति द्वितीयार्थे प्रथमा । तत्तदैव नाम
चान्द्रायणम् ॥ १८-२० ॥

यथोद्यंश्चन्द्रमा हन्ति जगतस्तमसो भयम् ।
तथा पापाद्रयं हन्ति द्विजश्चान्द्रायणं चरन् ॥ २१

सर्वप्रकारस्यापि चान्द्रायणस्य प्रशंसा ॥ २१ ॥

कणपिण्याकतक्राणि तथा चापोऽनिलाशनः ।
एकत्रिपञ्चसप्तेति पापघ्नोऽयं तुलापुमान् ॥ २२ ॥

एकस्मिन्नहनि कणान् भक्षयेत् । त्रिषु पिण्याकमित्यादि ।
भक्षद्वयप्रमाणं च शरीरस्थितिनिबन्धनम् । एवं च सप्तदशा-
द्विकरसम्पद्यते । महतीमपि तुलामारूढ पापस्य पुरुषश्शुद्धयतीति
तुलापुमान् । तथा च पञ्चदशाद्विक कोऽपि तुलापुरुषो वि-
द्यते । तथा याज्ञवल्क्येन—

पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरानोपवासश्च कृच्छ्रस्यौम्योऽयमुच्यते ॥ इत्यभिहितम् ।
एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाद्विक ॥ इति ।

अत्र उपवासस्य निवृत्तिर्वेदितव्या । पञ्चदशाद्विक इति नियमात् ॥

यवाना आचामो यवागू । यद्वा—आचाम । एष ब्रह्म-
कूर्णो नाम कृच्छ्रः । अस्य विशेषः स्मृत्यन्तराद्वेदितव्यः । यथा हि—

पालाश पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्ययम् ।
गृहीत्वाऽवाहितो भूत्वा त्रिराचामेद्विजोत्तमः ॥
गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥
तथा शुक्रमसीत्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।
चतुर्दश्यामुपोप्याय पौर्णमास्यां समाश्रयेत् ॥
गोमयाद्विगुणं मूत्रं शकृदद्याच्चतुर्गुणम् ।
क्षीरमष्टगुणं देयं तथा दशगुणं दधि ॥
स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।
तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम् ॥
अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या च तपैव च ।
प्रणवेन तथा कृत्वा ततश्च स्विष्टकृत्स्मृतः ॥
एवं हुत्वा ततश्शेषं पापान् ध्यात्वा समाहितः ।
आलोक्य प्रणवेनैव निर्मन्य्य प्रणवेन तु ॥
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन च ॥ इति ॥ २५ ॥

अमावास्यां निराहारः पौर्णमास्यां तिलाशनः ।
शुक्लकृष्णकृतात्पापान्मुच्यतेऽब्दस्य पर्वभिः ॥ २६

यावकस्सत्तरात्रेण वृजिनं हन्ति देहिनाम् ।
सत्तरात्रोपवासो वा दृष्टमेतन्मनीषिभिः ॥

यावक इति कस्यचित्कृच्छ्रस्यान्वर्थसङ्गा । सत्तरात्र यवान्नता ।
यवान्नकालमुपवासो वा । वृजिनं वर्जनीय पापमित्यर्थे ॥२३॥

पौषभाद्रपदज्येष्ठा आर्द्राकाशातपाश्रयात् ।
त्रीन् शुक्लान्मुच्यते पापात्पतनीयादृते द्विजः

पुष्यस्तिष्यो नक्षत्र, तेन युक्तश्चन्द्रमा यस्मिन्मासि पौर्णमास्या
भवति स पौषमास । भाद्रपद श्रोष्ठपदानक्षत्र तेन सह पौर्णमा
स्या यस्मिन्मासि वर्तते स मासो भाद्रपदो नाम । तथा ज्येष्ठया
वर्तते इति ज्येष्ठोऽपि मास एव । पौषभाद्रपदज्येष्ठा इति निर्देश
प्रथमान्त । तेषु यथाक्रम आर्द्राकाशातपाश्रयात् आश्रयणान् ।
आश्रयशब्द आर्द्रादिषु प्रत्येक सम्बध्यते । आर्द्राश्रयत्व आर्द्र-
वासस्त्वम् । आकाशाश्रयत्वमातपाश्रयत्व चाप्रावरणताश्रयणात् ।
तत्तस्मिन्मासे सर्वदा कर्तव्यम् ? नेत्याह—त्रीन् शुक्लान् पक्षानि-
ति शेष तत्र शुक्लपक्ष इत्यर्थ । 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे' इति
द्वितीया । अर्थतश्चाहर्निशमिति गम्यते । किमेव कृते सर्वस्मात्पापा-
त्प्रमुच्यते ? न, पतनीयादृते । तस्य हि प्रायश्चित्तान्तरेण भवित-
व्यम् । द्विजग्रहणमनुवाद । 'जपहोमेष्टियन्त्राणि करिष्यन्नादि-
तो द्विज' इत्यधीतत्वात् ॥ २४ ॥

इदं चान्यत्—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
यवाचामेन संयुक्तो ब्रह्मकूर्चोऽतिपावनः ॥

त्वरते कर्तुं कर्म सामर्थ्यजुरथर्वणामिति शेषः । व्युष्टः उपोऽ-
न्तरितः । श्वोभूते अष्टौ च सहस्रं साविश्रया जपं कुर्यात् ।
अत्र प्राजापत्येन तत्सममिति वचनादिदमन्यत् स्मृत्यन्तराद्वेदि-
तव्यम्, प्राजापत्यादौ प्रवृत्तस्याशक्तस्य विप्रभोजनेनापि शुद्धि-
र्भवतीति । प्राजापत्ये तावदशक्यदिनेषु प्रतिदिनं विप्रान् पञ्चा-
वरान् शुद्धान् भोजयेत् । एवं विधानेनैवातिकृच्छ्रे पञ्चदशावरा-
नशक्यदिनेषु प्रतिदिनं वा विप्रमेकम् । एतत्सर्वत्र समानम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रेषु शतं, तप्तकृच्छ्रेषु चत्वारिंशत्, पराकनिर्णये
पञ्चाशत्, चान्द्रायणे षड्विंशति, तुलापुंसि तु त्रयोविंशति, महा-
सान्तपने षड्विंशतिम्, अथैकाहोपवासे पञ्च । त्रिरात्रे प्रत्यहं
दशदशेत्यादि ॥ ३०-३१ ॥

किं वाऽत्र बहुनोक्तेन—

योऽन्नदस्सत्यवादी च भूतेषु कृपया स्थितः ।
पूर्वोक्तयन्त्रशुद्धेभ्यस्सर्देभ्यस्सोऽतिरिज्यते ॥ ३२

एवंविधवृत्तस्य इत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने षष्ठमोऽध्यायः.

उक्तानि यन्त्राणि, जपश्च कर्तव्य इत्याह—

समाधुच्छन्दसा रुद्रा गायत्री प्रणवान्विता ।
सप्तव्याहृतयश्चैव जप्याः पापविनाशनाः ॥ १ ॥

सांवत्सरिकमेतद्वृतं, तस्मादब्दस्य पर्वभिरसम्बन्धः । न पुन-
श्शुक्लकृष्णकृतादिति । एवं च तस्मिन् संवत्सरे मधुमांसवर्जमध-
श्शयनमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

भैक्षाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।
यायावरवनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः ॥ २७ ॥

यायावरेभ्यो भैक्षाहारो दशभिर्दिनैः, वनस्थेभ्यः पञ्चभिर्दिनैः
इति । अन्यच्च व्याख्यातम् । एतेऽपि च त्रयः कच्छाः ॥ २७ ॥

एकाहघनिनोऽग्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।
कापोतवृत्तिनिष्ठस्य पीत्वाऽपश्शुद्ध्यते द्विजः ॥

एतावपि च द्वौ कच्छौ ॥ २८ ॥

ऋग्यजुस्सामवेदानां वेदस्यान्यतमस्य वा ।
पारायणं त्रिरभ्यस्येदनश्रन् सोऽतिपावनः ॥ २९ ॥

अन्यतमवेदपक्षे त्रिः । इतरथा सखदेव ॥ २९ ॥

अथ चेत्त्वरते कर्तुं दिवसे मारुताशनः ।
रात्रौ जले स्थितो व्युष्टः प्राजापत्येन तत्समम्
गायत्र्याऽष्टसहस्रं तु जपं कृत्वोत्थिते रवौ ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो यदि न भ्रूणहा भवेत् ॥

त्वरते कर्तुं कर्म सामर्थ्यनुरथर्वणामिति शेष । व्युष्टः उपोऽ-
न्तरित । श्वोभूते अष्टौ च सहस्र सावित्र्या जप कुर्यात् ।
अत्र प्राजापत्येन तत्सममिति वचनादिदमन्यत् स्मृत्यन्तराद्वेदि-
तव्यम्, प्राजापत्यादौ प्रवृत्तस्याशक्तस्य विप्रभोजनेनापि शुद्धि-
र्भवतीति । प्राजापत्ये तावदशक्यदिनेषु प्रतिदिन विप्रान् पञ्चा-
वरान् शुद्धान् भोजयेत् । एवं विधानेनैवातिरुच्छे पञ्चदशावरा-
नशक्यदिनेषु प्रतिदिन वा विप्रमेकम् । एतत्सर्वत्र समानम् ।
रुच्छ्रातिरुच्छेषु शतं, तप्तरुच्छेषु चत्वारिंशत्, परावनिर्णये
पञ्चाशत्, चान्द्रायणे षड्विंशति, तुलापुसि तु त्रयोविंशति, महा
सान्तपने षड्विंशतिषु, अथैकाहोपवासे पञ्च । त्रिरात्रे प्रत्यह
दशदशेत्यादि ॥ ३०-३१ ॥

किं वाऽत्र बहुनोक्तेन—

योऽन्नदस्सत्यवादी च भूतेषु कृपया स्थितः ।
पूर्वोक्तयन्त्रशुद्धेभ्यस्सर्देभ्यस्सोऽतिरिच्यते ॥ ३२

एवविधवृत्तस्य इत्यभिप्राय ॥ ३२ ॥

इति चतुर्थप्रश्ने षष्ठमोऽध्याय

उक्तानि यन्त्राणि, जपश्च कर्तव्य इत्याह—

समाधुच्छन्दसा रुद्रा गायत्री प्रणवान्विता ।
सप्तव्याहतयश्चैव जप्याः पापविनाशनाः ॥ १ ॥

मधुच्छन्दा यासामृचामृषयः ताश्च शाकलसंहिताया आदितो दश सूक्तानि । तानिस्तह रुद्राः 'नमस्ते रुद्र'^१ इति एकादशानुवाकाः । अन्यत्रप्रसिद्धम् । नपादिभिः प्रतिपूरणे कर्तव्ये वेदितव्यम् । स्वातन्त्र्येण सर्वेषामुपयोगः । तत्र कालगणना मन्त्रावृत्तिगणना च विशेषापेक्षया विज्ञेया ॥ १ ॥

यन्त्रजपौ वृत्तौ । का. पुनस्ता इष्टय इत्याह—

मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।

इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्या समा हि ताः ॥

मृगारं 'अग्नेर्मन्वेऽहोमुच'^२ इति दशहविरिष्टिः । तथा पवित्रेष्टिरपि 'अग्नये पवमानाय'^३ इति दशहविरेव । त्रिहविस्सवनेष्टिः । पावमानी पावमानेष्टिः । वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरी तथा समन्विता एताः पापनाशिन्यः । नैकैकश ॥ २ ॥

आचार्य इदानीन्तनान् प्रत्याह—

इदं चैवापरं गुह्यमुच्यमानं निबोधत ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यः पातकादृते ॥३॥

पवित्रैर्मर्जिनं कुर्वन् रुद्रैकादशिकां जपन् ।

पवित्राणि घृतैर्जुह्वन् प्रयच्छन् हेमगोतिलान् ॥४॥

अल्पप्रयासेन बहुपापक्षयलाभात् गुह्यमित्युक्तम् । प्रथमस्सर्वशब्द एकैकस्मिन् पापाम्यासार्थः । द्वितीयः पापभेदोपेक्षः । पवित्राणि

^१ तै. स. ४-५-१.

^२ तै. स. ४-७-१५, २-३-१३

^३ तै. स. २-२-४.

सुरभिमत्यादयो मन्त्राः । रुद्रैकादशिका 'नमस्ते रुद्र' इत्येकाद-
शानुवाकाः । पूर्वं जपन् जुह्वन् प्रयच्छन् मुच्यते इति सम्बन्धः ।
अत्रापि वक्ष्यमाणस्तत्परात्र कालो भवति ॥ ३-४ ॥

योऽश्रीयाद्यावकं पक्वं गोमूत्रे सशकृद्रसे ।
सदधिक्षीरसर्पिष्के मुच्यते सौऽहसः क्षणात् ॥ ५
प्रसूतो^१ यश्च शूद्रायां येनागम्या च लङ्घिता ।
सत्परात्रात्प्रमुच्येते विधिनैतेन तावुभौ ॥ ६ ॥

यावकं पक्वं यणयपानो^३ यदागुर्वा । शकृद्रसोपि गोरेव ।
तत्सहिते गोमूत्रे पक्वमित्यर्थः । तदेव दध्ना क्षीरेण सर्पिषा सयुक्तं
भवति । प्रसङ्गात्पापं तद्वक्ष्यमाणं—प्रसूतो यश्चेत्यादि । सत्प-
रात्रादिति कालनिर्देशविरोधात् क्षणादित्ययमर्थवादः । सत्परात्रा-
भिप्रायो वा । 'क्षणं क्षणोत्ते प्रक्षणुत कालः' इति निर्वचनात्
क्रमोदायामपि शूद्रायामपत्योत्पादनं यः करोति येन वाऽगम्या
पैतृष्वसेत्यादिका लङ्घिता भवति लङ्घनं गमनं तावुभावेतेन पूर्वो-
क्तेन विधिना मुच्येते ॥ ५-६ ॥

न केवलमत्र—

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राशनेऽभोज्यभोजने ।
पर्याधानेज्ययोरेतत् परिवित्ते च भेषजम् ॥ ७ ॥

. अभोज्यानां परिग्रहदुष्टानां भोजने । पर्याधानं ज्यायसि तिष्ठ-
त्यनाहिताग्नौ कनीयस आधानम् । आह च—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥^१ इति ॥

अत्राग्रजशब्दस्यायमर्थः—अग्र एव यस्मिन् जाते सत्यात्मनो जननं सम्भवति स तं प्रत्यग्रज एवं च सति पितर्यनाहिताग्रौ सति पुत्रेण नाधातव्यमिति भवति । परीज्यायामपि एतदेव पूर्वोक्तं भेषजम् । इज्या यागः नित्येज्या ऐष्टिकपाशुकसौमिकाः, न नैमित्तिकाः काम्याश्च । ते पितरं ज्येष्ठं बोल्लङ्घ्य न कर्तव्याः, यदि कुर्यात्तत्रापि तदेव प्रायश्चित्तं 'योऽश्रीयाद्यावकं पक्वम्' इत्यादि ॥ ७ ॥

अपातकानि कर्माणि कृत्यैव सुबहून्यपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्य इत्येतद्वचनं सत्ताम् ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तेन प्रायश्चित्तेनेति शेषः । सतां मन्वादीनाम् ॥ ८ ॥
सर्वत्रात्र ह्यदि स्थितं मूलभूतं प्रमाणमाह—

मन्त्रमार्गप्रमाणं तु विधानं समुदीरितम् ।

भरद्वाजादयो येन ब्रह्मणस्समतां गताः ॥ ९ ॥

मन्त्राणां मार्गो मन्त्रमार्गः पाठः स एव प्रमाणं यस्य विधानस्य तदुदीरितं पाठमूलत्वं स्यात्तादृशानामपि धर्माणामुक्तं तन्, आप्राजापत्यादेरपि यन्त्रस्य । विधानं मन्त्रादेर्यन्त्रस्य विधानं मन्त्रादेर्मूलमिति अयं किलाचार्यो मन्त्रप्रमाणक इव लक्ष्यपञ्चतयेन कल्पमेवेक्षते 'तच्छन्दसा ब्राह्मणेन' इति । तच्छन्दसो मन्त्रात्मकस्य

प्रथमनिर्देशं ब्रुवन्न छन्दसा न शक्नुयात् कर्तुमित्यापददोषस्य मम्यनु-
जानंश्च । ब्रह्मणस्ममतामिति वचनादभ्युदयार्थमित्येतद्विधानमिति
गम्यते ॥ ९ ॥

तदाह—

प्रसन्नहृदयो विप्रः प्रयोगादस्य कर्मणः ।
कामांस्तांस्तानवाप्नोति येये कामा हृदि स्थिताः ॥

क्रियत इति कर्म । तच्च मार्गप्रमाणं विधानम् । सैषा प्रशंसा ॥

इति चतुर्थप्रश्ने षष्ठोऽध्यायः

—॥—

निवृत्तः पापकर्मभ्यः प्रवृत्तः पुण्यकर्मसु ।
यो विप्रस्तस्य सिध्यन्ति विना यन्नैरपि क्रियाः ॥

प्रतिपिद्धवर्जनस्य विहितानुष्ठानस्य च प्रशंसैषा । यदेवंविधस्य
पुरुषस्य पूर्वोक्तयन्त्राभावेऽपि सामर्थ्यनुरपर्वणा कर्मण्यधिकारोऽस्तीति
दर्शयति, तस्यापि वक्ष्यमाणो गणहोमो भवत्येव ॥ १ ॥

एवंविधाना ब्राह्मणानां प्रशंसा—

ब्राह्मणा ऋजवस्तस्माद्यद्यदिच्छन्ति चेतसा ।
तत्तदा साधयन्त्याशु संशुद्धा ऋजुकर्मभिः ॥ २ ॥

ऋजुकर्माणि विहितकरणप्रतिपिद्धवर्जनलक्षणानि ॥ २ ॥

अथेदानीं निरपेक्षानेकयन्त्रोपदेशप्रयोजनमाह—

एवमेतानि यन्त्राणि तावत्कार्याणि धीमता ।

कालेन यावतोपैति विग्रहं शुद्धिमात्मनः ॥३॥

कालेन कालपरिमितेन यन्त्रेण विग्रहं शरीरम् । उपैतिर्न-
यत्यर्थे । ततश्च द्विकर्मत्वाद्विग्रहमिति द्वितीयोपपत्तिः । एनस्म
गुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनीत्ययमर्थोऽन्यत्र दर्शितः । आह च—

यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते मनसस्स्यादलायवम् ।

तस्मिन् तावत्ततः कुर्यादावत्लुष्टिकरं भवेत् ॥^१ इति ॥ ३ ॥

अपहोमेष्टियन्त्राण्युक्तान्युपसंहरति—

एभिर्यन्त्रैर्विशुद्धात्मा त्रिरात्रोपोषितस्ततः ।

तदारभेत येनहिं कर्मणा प्राप्तुमिच्छति ॥४॥

गणहोमाद्वोगेवोपसंहाराभिधानं तस्यापि त्रिरात्रोपवासोक्तत्वा-
पत्ताय ॥ ४ ॥

अग्रेमे गणहोममन्त्राः—

क्षापवित्रं सहस्राक्षो मृगारोऽहोमुचौ गणौ ।

पावमान्यश्च कूडमाण्डयो वैश्वानर्य ऋचश्च याः

क्षापवित्रं साशब्दवत् पवित्रं च, तच्च तैत्तिरीयाणा मूत्रपाठे 'अग्ने
नय' इत्यादिपठनम् । अयमग्रे मन्त्रगणः तैत्तिरीयरूपावसिद्धः

गृहीतव्यः । सहस्राक्षस्तावत्पुरुषभूक्तं, तच्चाष्टादशर्चम् । मृगारो
 मृगाराया इष्टेर्याज्यानुवाक्या द्वाविंशतिऋचः 'अग्नेर्मन्त्रे'¹ इत्यनु-
 वाकः । अंहोमुचो तच्छब्दवन्तो गणो । तयो. 'या वामि-
 न्द्रावरुणा'² इत्येकः चत्वारो मन्त्रास्सानुषङ्गाः । अपरो 'यो
 वामिन्द्रावरुणा'³ इत्यष्टौ । तादृश एवांशशब्दोऽहोमुचवचनः । पाव-
 मान्योपे तच्छब्दवत्यः ऋचस्सप्तदश वा । ताश्च 'पवमानस्सुव-
 र्जनः'⁴ इत्यनुवाकः । कूडमाण्डचः 'यद्देवाः'⁵ इत्याद्या विंशति
 ऋचः । वैश्वानर्यः 'वैश्वानरो न अत्या'⁶ इत्यष्टौ । एते षो मन्त्र-
 गणाः प्रायशो विश्वेदेवार्पाः । सहस्राक्षस्तु नारायणार्पि. । तत्रा-
 नुक्तच्छन्दसाः त्रैष्टुभा वेदितव्याः । 'सहस्राक्षः'⁷ इत्याद्याः पञ्च
 अनुष्टुभः । मृगारयाज्यासु 'अनु नोऽद्यानुमतिः, अन्विदनुमते त्वम्,'⁸
 'ये अपथेताम्, उर्वी रोदसी'⁹ इत्येता अनुष्टुभः । 'वैश्वानरो मः'¹⁰
 इति गायत्री । 'यदिदम्'¹¹ बृहती । अंहोमुचौ तु यजुषी एव ।
 ततश्छन्दोविशेषानादरः 'यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पुनीयात् । छन्द-
 साऽप उत्पुनति'¹² इति यजुश्छन्दसोर्भेदनिर्देशात् । पावमानीषु पुनः
 प्रथमाद्वितीयाचतुर्थीषश्चम्यष्टम्यो गायत्रचः । तृतीया नवम्याद्या
 अन्त्यवर्ज्याश्चानुष्टुभः । कूडमाण्डेषु प्रथमाऽनुष्टुप् । द्वितीयं जागतम्
 तृतीया जगती । पञ्चम्यतिशक्ती । अष्टमी जगती । नवमी-
 पङ्क्तिः । दशम्येकादश्यौ शक्यौ । त्रयोदश्यत्यष्टिः । चतुर्द-
 श्यनुष्टुप् । ततो गायत्रचः । अन्त्योऽनुष्टुप् । वैश्वानरीणामाद्ये
 गायत्रचौ । सर्वा लिङ्गोक्तदेवताः । सहस्राक्षस्तु पौरुषः ॥ ९ ॥

¹ तै. स. ४-७-१६.

² तै. स. २-३-१३.

³ तै. आ. १-४-८.

⁴ तै. आ. २-३.

⁵ १, १-५-११.

⁶ तै. आ. ३-१२.

⁷ तै. त. ३-३-११.

⁸ तै. आ. ३-३-४.

ततः किमित्यत आह—

धृतौदनेन ता जुह्वन् सप्ताहं सवनत्रयम् ।

मौनव्रती हविष्याशी निगृहीतेन्द्रियक्रियः ॥ ६

धृताश्रुतेन ओदनेन ताः प्रतिमन्त्रं हस्तेन दर्व्या वा परिभा-
पासिद्धया 'दर्व्याञ्चस्य जुहोति' इति । सप्ताहमिमानि व्रतानि
मौनव्रती इत्यादीनि ॥ ६ ॥

अथ व्रती सवनहोमानन्तरम्—

सिंहे म इत्यपां पूर्णे पात्रेऽवेक्ष्य चतुष्पथे ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपि ॥ ७ ॥

उदपात्रमादाय चतुष्पथं गत्वा प्राङ्मुख उपस्थं कृत्वा तस्मि-
न्नेव उदपात्रेऽवेक्ष्यमाणः पापं ध्यायन् विनयितुन् ब्रूयात् । 'सिं-
हे मे मन्युः' इत्यन्तमेतमनुवाकं निगद्य निनीयापो नैऋक्त्या दिशि
परास्य पात्रमनवेक्षमाणो हस्तपादान् प्रक्षाल्य यातेनैव मार्गेण
यथेतद्रमति तदेतदुक्तम् । 'सिंहे म इत्यपां पूर्णे' इत्यत्रापरे या-
दिकाः प्रयोगज्ञमन्यमाना दार्विहोमिकी परिचेष्टां कुर्वते । अनाग्रा-
तया च पक्षहोमवन्, ते च स्विष्टरुद्रपहोमाः इति वदन्तः । तनु-
युक्तायुक्तनया विचारणीयम् ॥ ७ ॥

वृद्धत्वे यौवने बाल्ये यः कृतः पापसञ्चयः ।

पूर्वजन्मसु वा ज्ञानात्तरमादपि विमुच्यते ॥ ८ ॥

फलविधि फलार्थवादोऽयम् ॥ ८ ॥

भोजयित्वा द्विजानन्ते पायसेन सुसर्पिषा ।

गोभूमितिलहेमानि भुक्तवद्भयः प्रदाय च ॥ ९ ॥

विप्रो भवति पूतात्मा निर्दग्धवृजिनेन्धनः ।

कान्यानां कर्मणां योग्यः तथाऽऽधानादिकर्मणाम् ॥

अन्ते सप्ताहस्य ततस्तप्तम् एवाहन्यपराहिकप्रयोगान्तरं भोजनादि गम्यते । द्विजास्त्यूधरा । गवादीनां समुच्चयः । स ष भुक्त षड्भ्यः प्रत्येकं भवति । विप्रग्रहणं द्विजातिप्रदर्शनार्थम् । वृजिनः पापम् । तदेवेन्धनम् । तन्निर्दग्धं तेनेति विग्रहः । योग्यः अधिकारी । अन्यथाऽनधिकारीति गम्यते । एषा तावद्गणहोमक्रिया ह्यात्मन एव प्रयोक्तव्या नान्यस्य ॥ ९-१० ॥

इति चतुर्थे सप्तमोऽध्याय

—❀❀❀—

तत्र दोषमाह—

अतिलोभात्प्रमादाद्वा यः करोति क्रियामिमाम् ।

अन्यस्य सौंऽहसाऽऽविष्टो गरगीरिव सीदति ॥ १ ॥

आचार्यस्य पितुर्मतुरात्मनश्च क्रियामिमाम् ।

कुर्वन्भात्यर्कवद्विप्रस्ता कार्यैषामतः क्रिया ॥ २ ॥

यस्माद्येषां कुर्वन्नादित्यवद्भाति तस्मादेतेषाम् । मातुः पृथग्रहणात् पितरि मृते पितुर्मातुरेनोन्निवृत्त्यर्थमेषां पुत्रेण कर्तव्येति गम्यते । 'आत्मग्रहणं दृष्टार्थम् । पितृग्रहणं पुनः पुत्रस्यापि प्रदर्शनार्थम् ॥ १-२ ॥

तदाह—

क एतेन सहस्राक्षं पवित्रेणाकरोच्छुचिम् ।

अग्निं वायुं रविं सोमं यमार्दींश्च सुरेश्वरान् ॥

कः प्रजापतिस्तस्य पुत्राः सहस्राक्षाम्नादयः । पवित्रेण गणहोमेन ॥ ३ ॥

उक्तः क्रत्वर्थतया गणहोमः । अधुना स एव पुरुषार्थतयोच्यते—

यत्किञ्चित्पुण्यनामेह त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

विप्रादि तत्कृतं केन पवित्रक्रिययाऽनया ॥४॥

प्राजापत्यमिदं गुह्यं पापघ्नं प्रथमोद्भवम् ।

समुत्पन्नान्यतः पश्चात्पवित्राणि सहस्रशः ॥५॥

इदमष्टगणहोमकर्म प्रजापतेस्सकाशात् प्रथमोद्भूतम् । अन्यानि तु यन्त्राप्यतः पश्चादुत्पन्नानि ॥ ४-५ ॥

अथास्यैव कालविकल्पाः—

योऽब्दायनर्तुपक्षाहान् जुहोत्यष्टौ गणानिमान् ।

पुनाति चात्मनो वंशयान् दश पूर्वान् दशापरान् ॥

कर्तुंस्तु कालाभिनिधमात् कलविशेष कल्प्यते । अब्दसप्तत्सर ।
अयनं तदर्थं आदित्यस्य दक्षिणोत्तरायणगमनेन । ऋतु अब्द-
पङ्कागो वसन्तादि । तदर्थं मास । तदर्थं पक्ष शुक्ल कृष्णो-
वा । अहस्तु प्रसिद्धम् । एतदब्दादिभिरेव सम्बध्यत इति केचित् ।
कल्पान्तरमित्यपरे ॥ १ ॥

अथ—

एतानष्टौ गणान् होतुं न शक्नोति यदि द्विजः ।
एकोपि तेन होतव्यो रजस्तेनास्य नश्यति ॥

तत्राप्यशक्तौ—

सूनवो यस्य शिष्या वा जुह्वत्यष्टौ गणानिमान् ।
अध्यापनपरिक्रीतैरंहसस्तोपि मुच्यते ॥ ८ ॥

अध्यापनपरिक्रीतै तेनैवाध्ययनादिना ॥ ८ ॥

तदसम्भवेऽप्याह—

धनेनापि परिक्रीतैरात्मपापजिघांसया ।
हावनीया द्वाशक्तेन नावसाद्यशरीरधृक् ॥

हावनीया होम कारयितव्या । अन्येनापि कारयितव्यत्वे
नावसाद्यो न क्लेशनीय । धने विद्यमाने किमित्यात्मनश्शरीर-
शोषण हविष्यादिभि क्रियेतेत्यभिप्राय । एव च मौनव्रतान्यपि
कर्तुरेव । न कारयितु । नावसाद्य इति वचनात् । ‘गर-
गीरिव सीदति’ इति दोषोपि कर्तुरेव न कारयितु ॥ ९ ॥

उपरागे वर्तमाने श्राद्धे यत्किञ्चित्—

धनस्य क्रियते त्यागः कर्मणां सुकृतामपि ।

पुंसोऽनृणस्य पापस्य विमोक्षः क्रियते क्वचित्॥

अनृणस्यापि पुंसो यद्धर्मतस्त्याग उच्यते क्वचित्क्रियते ।
किमर्थमुक्तम् ? पुण्यानामपि कर्मणां सिद्धये । गणहोमार्थं पुनः
धनत्यागे क्रियमाणे पापस्यैव विमोक्षः क्रियते न धनस्येत्य-
भिप्रायः ॥ १० ॥

सोऽयं प्रशंसाप्रपञ्च आरभ्यते । द्विजः कथं रोचेत्, हतोऽ-
नुष्टीयेतीति—

मुक्तो यो विधिनैतेन सर्वपापार्णसागरात् ।

आत्मानं मन्यते शुद्धं समर्थं सर्वकर्मसु॥११॥

पापसमुद्राच्चोत्तीर्णमात्मानं कर्मावश्यं मन्यते ॥ ११ ॥

किञ्च—

ज्ञायते चामरैः युस्स्थैः पुण्यकमेति भूस्थितः ।

देववन्मोदते भूयस्स्वर्गलोकेऽपि पुण्यकृत्॥१२॥

युस्स्थैर्देवैर्भूमिजैऽपि पुण्यकमेति ज्ञायते । तमा न श्रुतिः—
'यथा वृक्षस्य सम्पुष्पिनस्य दूरान्धो वाति' इति ॥ १२ ॥

सर्वपापार्णमुक्तात्मा क्रिया आरभते तु याः ।

अयत्नेनैव तास्सिद्धिं यान्ति शुद्धशरीरिणः॥१३॥

प्राजापत्यमिदं पुण्यमृषिभिस्समुदीरितम् ।

इदमध्यापयेन्नित्यं धारयेच्छृणुतेऽपि वा ॥१४॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोके महीयते ।

इदमेतद्गणं होमं धारयेदथ वा जपेत् ॥ १५ ॥

शृणोतु वा विधिं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥१६॥

इदमिति धर्मशास्त्रमुच्यते । गणहोममन्त्रमेव वेत्यर्थः । अत्राध्यापन-
धारणश्रवणानां पूर्वपूर्वं गरीयः ॥ १३-१६ ॥

अथ मन्त्रपुरश्चरणामाह—

यान् सिषाघयिपुर्मन्त्रान् द्वादशाहानि तान्
जपेत् ।

घृतेन पयसा दध्ना प्राश्य निश्योदतं सकृत् ॥

द्वादशाहानि सकृत्सकृत्प्राश्य जपेदिति सम्बन्धः । स च “मुखं
व्यादाय स्वपिति” इतिवत् द्रष्टव्यः । सिषाघयिपुः साधयितुमिच्छन्
घृतेनेति घृतान्नेनेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

ऋग्यजुस्सामवेदानामपि—

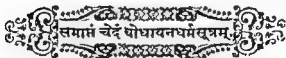
दशावरं तथा होमः सर्पिषा सवनत्रयम् ।

पूर्वसेवा भवेदेवा मन्त्राणां कर्मसाधने ॥

मन्त्राणां कर्मसाधन इति ॥ १८ ॥

वेदसम्बन्धिमन्त्रसम्बन्धिन्याश्च 'पठा वैश्वानर्यः' इत्यस्या न सम्बन्धः । सा च वैदिकानामेव मन्त्राणामेवा पूर्वसेवा पुरश्चरण, नेतरादिति ज्ञापनार्थम् । मन्त्राणां कर्मसाधन इति । मन्त्रैरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसिद्धावित्यर्थः । तथा च शौनकः—'पुरश्चरणमादौ मन्त्राणा सिद्धिकारणम्' इति ॥ १८ ॥

इति श्रीश्रीधायनीये धर्मचिवरणे गोविन्दस्वामिकृते
चतुर्थप्रश्नेऽष्टमोऽध्यायः, चतुर्थप्रश्नस्तमाप्तः

बोधायनधर्मसूत्रस्थपदसूची.

अ

अंशः II, 1, 51.
 अंशभाक् II, 3, 5.
 अंशान् II, 2, 37.
 अंसम् I, 7, 13.
 अहम् IV, 6, 6 8, 8.
 अहम्ना IV, 9, 1
 अहोमुचौ IV, 7, 5
 अकरोत् IV, 8, 9 इत्यादि
 अकर्मिणः II, 3, 10.
 अकल्पयन् I, 5, 56. 63.
 अकामा II, 2, 13.
 अकार्याणि III, 9, 10
 अकुत्सयन् II, 7, 6.
 अकुर्वताम् I, 2, 50.
 अकुर्वन् I, 6, 15 II, 9, 21.
 अकुलताम् I, 5, 81 81.
 अकृत्या I, 2, 57.
 अक्रीम्ति IV, 1, 3.
 अहिष्ठानि I, 6, 5.
 अक्षतयोनि IV, 1, 18
 अक्षय्य II, 6, 8
 अक्षर I, 1, 8
 अक्षरेण II, 7, 13
 अक्षरलघण III, 1, 19.

अक्षरलघणादिनः I, 5, 110
 अक्षिते II, 8, 12.
 अगच्छन् III, 9, 19.
 अगदी II, 1, 27.
 अगम्या IV, 6, 6.
 अगम्या II, 2, 61.
 अगम्यागमने II, 1, 11.
 अगम्याना II, 2, 65
 अगात् I, 1, 7 II, 5, 13
 अग्नय I, 7, 11 II, 10, 17
 अग्नये II, 5, 9. 8, 7, III, 8,
 9, 8, 29 10, 6.
 अग्नि I, 2, 57 5, 81. 6, 10
 II, 1, 33 81 3, 28 5,
 20 6, 17 7, 6 8, 7
 III, 1, 1 6 7, 11. 4, 8
 9, 1 IV, 2, 10 11,
 8, 9.
 अग्निः I, 2, 50 58 1, 13
 5, 16 11, 1, 44 38 2,
 38 75 3, 16 8, 12
 III, 1, 6 8, 5 IV, 1,
 26 2, 11
 अग्निषार्येषु I, 4, 21
 अग्निना I, 5, 125
 अग्निनेत्राः III, 6, 13

अग्निमुखात् II, 8, 7. III, 4,
 3, 7, 11, 8, 8.
 अग्निवर्णः I, 4, 4.
 अग्निपुता II, 1, 4. III, 10, 9.
 अग्निहोत्रं II, 2, 76. 10, 22.
 III, 3, 5, 6, 7, 7, 15
 अग्निहोत्रद्रव्याणि II, 10, 24.
 अग्निहोत्रमन्त्रान् II, 10, 61.
 अग्निहोत्रिभ्यः IV, 5, 27.
 अग्निहोत्रे I, 6, 30 II, 10,
 20. III, 3, 20
 अग्नीन् I, 2, 6. II, 10, 21.
 10, 26 III, 1, 10
 अग्नीनां III, 1, 14
 अग्ने II, 6, 35. 10, 26 III,
 7, 11 8, 19.
 अग्नौ I, 2, 57. 7, 13. 8, 7.
 13. III, 1, 2, 7, 13.
 अग्न्यगारे II, 8, 58. 10, 13.
 अग्न्याधाने I, 6, 10.
 अग्न्याधेयं II, 2, 76.
 अग्न्याधेयप्रभृति II, 2, 76.
 अग्न्याधेयात् II, 2, 75.
 अग्न्याधेये III, 7, 14.
 अग्न्यत्पात I, 11, 22.
 अग्नं II, 3, 15 10, 45
 अग्ननिपादाः I, 8, 7
 अग्न्याभ्यभोजी II, 6, 17.
 अग्ने II, 7, 19.
 अग्नेण I, 7, 21.

अघमर्पणं III, 5, 2 10, 11.
 IV, 2, 7. 15 3, 7.
 4, 2.
 अघमर्पणस्य III, 5, 1.
 अघमर्पणेन II, 5, 12. 10, 32.
 III, 4, 7.
 अङ्गयित्वा I, 10, 18
 अङ्ग I, 1, 29.
 अङ्गं I, 7, 5.
 अङ्गयित् I, 1, 8.
 अङ्गहीनः II, 1, 49
 अङ्गारं I, 5, 110.
 अङ्गारकम् II, 5, 23.
 अङ्गिरः III, 7, 11.
 अङ्गिरस्यते II, 9, 7.
 अङ्गुलिभिः I, 5, 14.
 अङ्गुलिभ्यां III, 2, 12.
 अङ्गुलिमूलं I, 5, 13.
 अङ्गुलीभिः II, 3, 21.
 अङ्गुल्यग्रं I, 5, 13.
 अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः I, 5, 13.
 अङ्गुष्ठ II, 7, 10.
 अङ्गुष्ठमात्रः II, 7, 10.
 अङ्गुष्ठमूलं I, 5, 12.
 अङ्गुष्ठमात्रं I, 5, 13
 अचरणीयेन III, 10, 3.
 अचात्त्यालः I, 7, 16
 अज II, 3, 54.

अज एकपात् II, 5, 19
 अजनिष्ठा I, 10, 32.
 अजस्त्राणि II, 2, 76
 अजातान् I, 10, 34
 अजानत I, 1, 12
 अजाधिभ्य I, 5, 150
 अजिन I, 3, 6
 अजिनानि I, , 15
 अजीर्ति II, 6 13
 अज्ञात IV, 5, 7
 अज्ञानघृतेभ्य III, 5 5
 अज्ञानात् II, 2 67
 अज्ञानि II, 6 1.
 अज्ञान I, 2, 25
 अज्ञानि II 10, 20 33
 अज्ञानिना II, 5 1
 अज्ञानौ II, 1, 14
 अणय I, 5, 86
 अत I, 5 1
 अति IV, 2 17
 अतिवृच्छ II, 1, 7
 अतिवृच्छ II, 1 66
 IV, 5, 8
 अतिव्रमे II 4, 16
 अतिथि III 3, 6 7
 अतिथिभ्य III, 3 ,
 अतिथीन् II 7 19 III, 3,
 20
 अतिपाचन IV 5, 9 20
 29

अतिरिच्यते IV, 5, 32
 अतिलोभात् IV, 8, 1
 अतिष्ठत् I, 5, 79
 अतिसवत्सर II, 6 17
 अतीतव्यवहारात् II, 2, 88
 अतीयात् 1, 2, 57 II, 3, 31
 अनुदन् III, 2, 2
 अनुदभारया II, 2, 71
 अनुल II, 2, 57.
 अतैजसाना I, 5, 13.
 अत्ति II, , 18
 अत्यन्तश 1, 2, 31
 अरुद्र II, 2, 70
 अन्न I, 1, 27 इत्यादि
 अन्नियर्षे I, 5, 91
 अथ I, 1, 8 इत्यादि
 अथर्वणा IV, 5, 1
 अथर्वभ्य III, 9, 5
 अथर्ववेद II, 5, 27. IV, 3, 1
 अथर्वशिर III, 10, 11
 अथर्वारुहिरसम् II, 5 27
 अथा I, 2 57 इत्यादि
 अदत्त्वा II 3 18 7, 20
 अदधात् I 10 3
 अदर्शनात् I 1 25
 अदस्युप्रवेदय II 3, 51
 अदात् II 1 38
 अदाया II 2 17
 अदायादा II 8 15
 अदिति II, 5 16

अर्दान्यन् III, 7, 11 11

अदूष्या I, 5 30

अदृष्टं I, 5, 26

अदृष्टत्वात् II, 6, 11 31

अदाप I, 2, 3

अद्भि I, 5 2 18 21 22

23 56 69 6 11 30 31

12 11, 5, 12 6, 27 7, 5

19 10, 38 50 III, 1,

23 9, 4

अद्भुतोत्पातेषु I, 11 38

अद्भ्य II 5 9

अद्भि II, 3 18

अद्रोहि II, 6 20

अथ I 58 75 II, 169 2, 60

अधर्म III, 6 3

अधश्शयन III, 10, 14

अधस्तात् I, 2, 28 11, 3

अधाय II, 6 17

अधिक I, 10, 22

अधिहृतत्वात् I, 11, 15

अधिकृत्य I, 5 90

अधिगच्छानि IV, 1, 19

अधिगच्छान II, 9, 9

अधिगत I 1, 6

अधिजायन्ते IV 1 26

अधितिष्ठेत् II, 3, 37 6, 17

अधिरूढ I 6 14

आधरोहति II, 9 6

अधिधितस्य I, 5, 60

अधिष्ठान II, 3, 29

अधीत I 2, 57 11, 6, 8 10

III, 8 10

अधीत्य III, 9, 12 13 14

अधीयीत् I, 11, 34 35 III,

5 2 4, 5 7. 9 10 15

अधेनु II, 3, 39

अधेनु II, 3, 39

अधोवीत I, 5, 8

अध्ययन I, 10, 2 4 II, 3, 19

अध्ययनं I, 2, 42 43 10 3

अध्यापक I, 10, 12

अध्यापन I, 10, 2 II, 2, 19

III, 1, 16

अध्यापन II, 1 17

अध्यापनपारिकीर्तै IV, 6, 8

अध्यापनात् II, 1, 62

अध्यापयति I 11, 31

अध्यापयेत् IV, 8, 14

अध्येतव्य II 6, 9

अध्वर I, 6, 1 3

अध्यसयोग II, 3, 19

अध्यान I 4 22 3, 31

अनाग्नि II, 10, 63

अनङ्गुष्ठ II, 8, 17

अनङ्गुष्ठान् II, 7, 23

अनातिसृष्टा II, 2 24

अनतीता II 4 15

अनप्रीयान I, 1, 11

अनध्याय I, 11, 22 24 38 39

अनध्याये III, 9, 10.
 अनन्तरं II, 7, 19.
 अनन्तरापुत्रः II, 2, 12.
 अनन्तरापुत्रयोः II, 2, 13.
 अनपत्यानां II, 10, 3.
 अनभिभाषमाणः II, 2, 43.
 अनभिपिक्तः II, 4, 2.
 अनभिसन्धिपूर्वं I, 5, 118.
 IV, 2, 13.
 अनया IV, 8, 4.
 अनलससभृद्धं II, 3, 51.
 अनश्रतां II, 7, 23.
 * अनश्रत्पारायणविधिं III, 9, 1.
 अनश्रत्संहितासहस्रं III, 9, 15.
 अनश्रन् II, 7, 24. IV, 5, 29.
 अनस्तमिते II, 4, 13.
 अनहङ्कारः I, 2, 21.
 अनागततां II, 4, 15.
 अनात्ययः I, 2, 13.
 अनादृतं I, 2, 50.
 अनादेशे III, 10, 17.
 अनाद्य IV, 1, 7, 2, 13, 14.
 अनाद्यस्थानि II, 10, 24.
 अनाशकः III, 10, 14.
 अनाद्याप्तस्य II, 3, 8. III,
 10, 8.
 अनादिताप्तेः II, 1, 47.
 अनिकेतः II, 10, 63.
 अनिन्दितः I, 1, 9.
 अनिरुद्धास्तु II, 3, 4

अनिर्देशाहसान्धिनीक्षीरं I, 5,
 135.
 अनिलाशनः IV, 5, 22.
 अनु I, 1, 2. II, 5, : 1.
 अनुक्रमचरणात् III, 1, 3.
 अनुख्याता II, 8, 12.
 अनुगच्छेत् I, 2, 39.
 अनुचिन्तयन् I, 5, 86.
 अनुशातं III, 2, 2.
 अनुदातः I, 2, 30. II, 8, 7.
 अनुतिष्ठेत् I, 2, 39.
 अनुतीर्थे II, 3, 3, 5, 30.
 अनुसृताभिः II, 10, 38.
 अनुधायेत् I, 2, 39.
 अनुपरोधेन II, 3, 16.
 अनुपहत्य I, 10, 15.
 अनुपेतेन I, 1, 19.
 अनुप्रदानं II, 6, 36.
 अनुप्रयोगः III, 1, 14.
 अनुमतये III, 9, 5.
 अनुमता II, 2, 62.
 अनुमते II, 2, 17.
 अनुमत्या II, 2, 8.
 अनुमन्त्रणं III, 2, 6.
 अनुरूपान् I, 10, 20.
 अनुरोधव्यः I, 5, 112.
 अनुलोमः I, 9, 9.
 अनुवर्तमानः II, 4, 21.
 अनुवाकेन I, 6, 16. II, 5, 12,
 III, 6, 13.

अनुवाकैः III, 7, 11. 8, 16.
 अनुव्याख्यास्याम् III, 1, 4
 अनुवज्ज्वा I, 2, 4.
 अनुवतयेत् II, 10, 19
 अनुष्ठेया II, 2, 72.
 अनुस्मरन् II, 1, 16
 अनूचानं I, 11, 31
 अनूचानस्य I, 11, 31.
 अनूचानान् II, 8, 6
 अनूचानाय II, 1, 57
 अनूचाने I, 2, 37.
 अनूच्यते II, 10, 57.
 अनूत्करदेशात् I, 7, 19.
 अनृण. II, 9, 5
 अनृणस्य IV, 8, 10
 अनृतात् III, 7, 8 IV, 5, 4.
 अनृते I, 10, 35
 अनृतौ IV, 1, 21
 अनेन II, 1, 15 16
 अनेना. I, 10, 30
 अन्त I, 5, 3 II, 10, 66
 IV, 1, 26
 अन्तक. II, 7, 9.
 अन्ततः I, 5, 18, 21
 अन्तरं I, 1, 26.
 अन्तरत्तमौ I, 7, 10
 अन्तरा I, 10, 32 II, 6, 13
 7, 4 26 III, 9, 5 6
 अन्तरागारेषु III, 4, 3.
 अन्तरिक्ष II, 5, 26 III, 2, 6

अन्तरिक्षसमं II, 8, 12
 अन्तरिक्षाय III, 8, 10
 अन्तरेण I, 2, 56 7, 15 II,
 1, 14. 2, 26. 3, 31 35
 अन्तर्जलगतः II, 5, 12. 10,
 32. III, 4, 7.
 अन्तर्जले IV, 4, 2. 3 4 5
 6 7 8
 अन्तर्धाय II, 10, 20.
 अन्तर्धायते III, 9, 17.
 अन्तर्मुख. II, 10, 57.
 अन्तर्मुखे I, 5, 20.
 अन्तर्बद्धाः II, 7, 19.
 अन्तर्वासी I, 2, 3
 अन्तर्वेदि I, 11, 5 II, 10, 27.
 अन्तर्दृशौच III, 1, 22
 अन्ते I, 10, 26 II, 2, 2'.
 IV, 7, 9.
 अन्तेवासी 1, 5, 99
 अन्ध II, 2, 39.
 अक्ष I, 5, 63. II, 3, 8 21
 26 61. 69 6, 5 7, 3
 6 16 8, 8 14 III, 2,
 13 6, 10 9, 3 10, 3
 15.
 अक्षगोतौ II, 3, 16
 अक्षदः IV, 5, 32
 अक्षमय III, 8 16
 अक्षस्य I, 5, 60 II, 8, 8
 अक्षे II, 3, 61

अघ्रेन I, 5, 23 II, 3, 11
 62 7, 3 1 9 11 IV,
 5, 28
 अन्य I, 4, 7 II, 2, 15 27
 3, 49
 अन्य IV, 2, 6
 अन्यत् I, 2, 32 इत्यादि
 अन्यतमत् II 1, 41 III,
 10, 11.
 अन्यतमस्य IV, 5, 29
 अन्यतमेन I, 5, 26 42 II,
 10, 38 III, 3, 6
 अन्यतरत् III, 8, 34
 अन्यतरेण II, 2, 20 23
 अन्यत्र I, 2, 23 5, 130 138,
 6, 29 10, 11 24 11, 24
 II, 1, 24 III, 7, 1
 अन्यथा I, 10, 38. IV, 6, 2
 अन्यस्मै I, 2, 30 IV, 1, 17
 अन्यस्य IV, 8, 1
 अन्यां I, 2, 57
 अन्यान् II, 9, 9
 अन्याभ्य I, 2, 57
 अन्ये III, 1, 17
 अन्येषां I, 10, 15
 अन्येषु I, 5, 97 11, 38
 अन्ये II, 4, 2.
 अन्वाहार्यपचन II 10, 18
 अन्वाहार्यपचन. II, 10, 46
 अन्विच्छेत् II, 10, 64

अन्वियात् II, 1, 16
 अप II, 6, 8
 अप. I, 5, 15 71 118 7,
 5 II, 1, 21 28 35 41
 63 3, 1 3 23 4, 2 3
 5, 4 6 30 7, 3 9 8, 7,
 10, 13 23 33 51. III,
 8, 15 9, 3 IV, 2, 15
 5, 28
 अपकर्षति II, 2, 57
 अपकृष्य III, 4, 7.
 अपगच्छतात् II, 5, 6
 अपगुरेत् II, 1, 7.
 अपगूर्य II, 1, 7
 अग्यमानका III, 1, 2 9
 अगत्य I, 5, 53
 अपत्यार्थे II, 2, 20 29 26
 अपवाक् I, 11, 9
 अपवात्रां II, 1, 44
 अपर I, 4, 11 IV, 6, 3.
 अपरपक्षस्य III, 8, 22
 अपरत् III, 9 12 13 14
 अपरत् III, 8 10
 अपरान् I, 11 18 IV,
 8 6
 अपराद्धे III 5, 3
 अपरिग्रह II 6, 16
 अपरिपूताभि II 10, 38
 अपरिमित II, 7, 22 10 53
 III, 5, 3

- अपरिमितरुत्तर II, 5, 12 10, 36
 अपरिस्त्रताभि II, 10, 39.
 अपरे I, 5, 107
 अपरेण I, 7, 23 III, 4, 6 .
 अपर्युपितं III, 1, 19
 अपरपूलित I, 6 15
 अपवर्गः I, 7, 2
 अपविद्ध II, 2, 31
 अपावद्ध II, 2, 23
 अपविद्धश्च II, 6, 28
 अपवृत्ते II, 10, 42
 अपसज्यानि I, 5, 110
 अपसज्जानानि II, 3, 37
 अपावर्षाण II, 5, 8
 अपात्य II, 3, 21
 अपरान्ति I, 8 13 II 1, 41 12
 अपां I, 4, 21 II, 5, 6 8
 18 10, 29 IV, 7, 7
 अपावकानि IV, 6, 8
 अपाव III, 4, 16
 अपाव II, 10 46
 अपावाय III, 8, 10
 अपि I, 1, 8 इत्यादि
 अपिधान II, 8, 12
 अपिशेत्त III 1, 19
 अपुत्रा II, 2 62
 अपुत्राय IV, 1, 9
 अपुत्रभयं II, 10, 9
 अपूतः III, 7, 1 IV. 2 12
 अपूत II, 7, 7
 अपेय IV, 1, 7 2, 13 14
 अपेय I, 5, 135 137
 अपेयपय पाने I, 5, 138
 अप्रक्षालित I, 6, 14
 अप्रक्षाल्य II, 5, 2
 अप्रजज्ञय II, 6, 31
 अप्रजननत्वात् II, 6, 79
 अप्रजा I, 11, 1
 अप्रजां II, 2, 59
 अप्रतिपायां III, 9, 7
 अप्रतिगृह्यत II, 2, 80
 अप्रतिग्राह्यस्य II, 3, 8 III,
 10, 3
 अप्रतिहतगुह्यादयः I, 2 28
 अप्रतिहतावशाशेषु III, 2, 9
 11 12
 अप्रस्तासु I, 5, 94
 अप्रदाहाय II, 7, 9
 अप्रपन्न I, 7, 21
 अप्रमत्तस्य IV, 4, 15
 अप्रमत्ता II, 2, 36
 अप्रमाद III, 3, 16
 अप्रमादाय II, 9, 12
 अप्रमादी I, 5, 88
 अप्रयत II, 1, 50
 अप्रयत I, 2, 21 31 II, 1, 2
 अप्रयताय I, 1, 19
 अप्रशस्त I 3, 54
 अप्राप्तव्यवहाराणां II, 1, 17
 अप्राधन्य III, 1, 17

अप्रियवादिनी II, 2, 59
 अप्रोक्षितं I, 7, 20.
 अप्सु I, 2, 40. 4, 2 7. II,
 1, 32 5, 7. 8.
 अप्सुमते II, 3, 9.
 अवदं I, 7, 31. III, 8, 21.
 अव्यदान् II, 3, 7.
 अव्य IV, 8, 6.
 अव्यः II, 1, 61.
 अव्यस्य IV, 5, 26.
 अव्यन्दुः I, 5, 59
 अव्यक्षः II, 1, 67 III, 9, 17.
 अव्यवीत् I, 2, 52 11, 20 IV,
 1, 14. 2, 16.
 अव्याहणस्य I, 10, 16. II, 2,
 11
 अव्याहणात् I, 2, 42.
 अव्यवन् II, 2, 34.
 अव्युत्ताभिः II, 4, 2. 10, 32
 III, 2, 5 IV, 2, 13
 अव्यस्य IV, 1, 7.
 अव्यस्याः I, 5, 127.
 अव्ययं II, 10, 29. 30
 अव्यक्षितः I, 2, 57.
 अव्यघारयेत् II, 8, 13.
 अव्यघार्यं II, 8, 8.
 अव्यचरणीयेषु I, 6, 9 7, 6
 अव्यचारः II, 1, 17.
 अव्यजयति II, 1, 21
 अव्यजितः III, 8, 31

अव्यहृद्यः II, 1, 33. IV, 2,
 10.
 अव्यपद्य II, 6, 34.
 अव्यपरिहरेत् I, 7, 7.
 अव्यपर्यावर्तेत I, 7, 13
 अव्यपर्यावर्तेन् I, 7, 12.
 अव्यप्रतिपद्यते II, 5, 3.
 अव्यमन्त्रयेत् III, 6, 3.
 अव्यमन्त्रयेत II, 1, 34. IV,
 2, 11.
 अव्यभाषेत III, 8, 20. IV, 5,
 4.
 अव्यभाषण I, 2, 46.
 अव्यमृशति II, 7, 9. 8, 11.
 अव्यमृशेत् II, 8, 23.
 अव्यमिचदति I, 6, 3. II, 6, 13.
 अव्यमिचर्पणात् I, 6, 19.
 अव्यमिवादन् I, 2, 33.
 अव्यमिवादयेत् I, 2, 32.
 अव्यमिशंसितु II, 1, 61.
 अव्यमिशस्तः I, 5, 121.
 अव्यमिशस्यमान III, 10, 9
 अव्यमिपिक्त II, 4, 2
 अव्यमिपिक्ताणिपाद I, 4, 14.
 अव्यमिस्तान्धिपूर्वं I, 5, 119. IV,
 2, 13
 अव्यभूत् II, 1, 38.
 अव्यभोजनं IV, 5, 15.
 अव्यभोज्य II, 5, 11.
 अव्यभोज्य IV, 1, 7.

अभोज्यभोजने IV, 6, 7
 अभोज्यात् I, 5, 55
 अभोज्याना IV, 2, 5
 अभोज्याक्षस्य IV, 2, 5
 अभ्यञ्जनात् II, 1, 52
 अभ्यञ्जनवर्जी I, 2, 25
 अभ्यनूच्यते II, 6, 32
 अभ्यन्तराणि I, 7, 8.
 अभ्यस्त IV, 5, 16
 अभ्यसेत् IV, 1, 24.
 अभ्यस्य IV, 2, 9
 अभ्यस्येत् IV, 5, 29
 अभ्यागतान् II, 3, 11
 अभ्यादध्यात् I, 7, 20
 अभ्यावर्तिन् III 7, 11.
 अभ्यावर्तिनीः III, 7 11
 अभ्युक्षण I, 5, 60 6, 22 46
 अभ्युक्ष्य II, 7, 5 III, 9, 4
 अभ्युच्छन्दयन् II, 2, 74 III,
 2, 2
 अभ्युपगम्य II 2, 15
 अभ्युपेत्य III, 3 16
 अभ्युपेयात् III, 8, 4 IV 2, 15
 अभ्युपेयु II 1, 41
 अमतिपूर्वके II, 1, 6
 अमत्या II, 1 6 18 20 34
 अमत्राणां I 5 28
 अमत्रे I, 6 24
 अमन्त्रा I, 5, 91
 अमन्त्राणां I, 1, 10

अमन्वत् III, 8, 9.
 अमरै. IV, 8, 12
 अमात्यपत्नी. II, 5, 29.
 अमात्यान् II, 5, 29
 अमावास्या I, 11, 22
 अमावास्यां IV, 5, 26
 अमावास्यायां II, 1, 33 III,
 7, 6 8, 24 IV, 2, 10
 अमावास्याया. III, 8, 23
 अमुन् II, 8, 12
 अमुष्मिन् II, 8, 12
 अमृण्मयानि II, 10, 24
 अमृतं I, 10, 32 II, 3, 16 5,
 30 7, 3 11 9, 6 III, 6,
 5
 अमृतत्व II, 6, 35
 अमृतत्वाय II, 7, 12
 अमृतापिधान II, 7, 9
 अमृतोपस्तरण II, 7, 3
 अमेध्य I, 5, 50 76 7, 31
 II, 5, 6 III, 8, 21
 अमेध्यप्राशने II, 1, 63
 अमेध्याभ्याधाने I, 6, 49
 अमेध्येन I, 5, 57
 अमेध्येषु I, 5, 51
 अम्यष्ट I, 8, 7 9, 2
 अम्यष्टात् I 8 9.
 अम्यष्टायां I, 9, 12
 अम्यष्टोपसंयोगे I, 9, 9.
 अम्युमक्ष IV, 5, 9

अम्लैः I, 5, 27.
 अयक्षेन I, 5, 82.
 अयक्षोपधीती I, 5, 15.
 अयत्नेन IV, 8, 13.
 अयान्त्रितकलत्राः I, 11, 14.
 अयन IV, 8, 6.
 अयने I, 6, 30.
 अयं II, 1, 34.
 अयस्ता I, 10, 18.
 अयाचितं II, 1, 64. 65. 10,
 62. IV, 5, 6.
 अयाज्यं II, 3, 8. III, 10, 3.
 अयाज्यस्य III, 6, 9.
 अयाशिक I, 6, 63.
 अयुजः II, 8, 6.
 अयोनिजा I, 6, 103.
 अयोनौ III, 7, 2. 4. IV, 1,
 21. 2, 13.
 अरजनीकृतः II, 1, 56.
 अरणी II, 10, 25.
 अरण्यं II, 6, 19.
 अरण्यनिकेतनः II, 1, 3.
 अरण्यचासिनः II, 7, 22. 10, 53.
 अरण्यान् I, 2, 20.
 अरण्योः III, 8, 5.
 अरार्ति IV, 2, 17.
 अरिष्टैः I, 5, 33.
 अरेपाः III, 7, 5.
 अर्कचत् IV, 8, 2.
 अर्घ्याः II, 3, 56.

अर्य I, 6, 50.
 अर्यः I, 5, 97.
 अर्यसम्भाषी I, 2, 21.
 अर्यिने I, 11, 2.
 अर्ये III, 1, 14.
 अर्ये IV, 5, 13.
 अर्यमासं IV, 1, 8.
 अर्यमासान् II, 1, 48. IV, 1,
 10.
 अर्यमासि I, 5, 76.
 अर्यचराः II, 10, 14. IV, 4, 6.
 अर्यशतं I, 4, 9.
 अर्यमा II, 5, 17.
 अर्याद् II, 6, 34.
 अर्याचोनं II, 1, 59. III, 7, 3.
 अर्य I, 5, 132.
 अर्यति II, 1, 20, 2, 46. IV,
 1, 18.
 अलक्ष्मी III, 6, 6.
 अलक्ष्मि II, 2, 44.
 अलक्ष्म्य I, 11, 3. II, 8, 7.
 अलक्ष्म्योपवासः II, 1, 3.
 अलायु I, 6, 41.
 अलाभे I, 6, 10.
 अलोलुपाः I, 1, 5.
 अल्पधनानि I, 5, 84.
 अल्पीयसः IV, 1, 2. 2, 2.
 अवकीर्णः I, 1, 33. IV, 2,
 10.
 अवकीर्णयतं I, 2, 57.

अवकीर्णी II, 1, 29. 7, 24
 IV, 2, 10.
 अवकीर्य II, 1, 57. 7, 5
 अवकूलन I, 6, 33
 अवगाहनं II, 3, 1. 4, 3.
 अवगाहेत I, 5, 124.
 अवतक्षण I, 6, 27.
 अवतिष्ठते III, 1, 13.
 अवतीर्य I, 5, 110.
 अवदध्यात् I, 5, 5.
 अवदानैः II, 1, 32
 अवदाय I, 2, 53 54
 अवधेत् II, 7, 7
 अवधोत्य I, 5, 60
 अवधाय I, 5, 5 6, 48
 अवध्यः I, 10, 17
 अवन्तु III, 6, 15
 अवभृथः II, 6, 8
 अवमेहेत् I, 5, 68
 अवयजन IV, 3, 6
 अवयान् II, 9, 9
 अवयान्नवर्जेषु IV, 1, 7
 अवलेखन I, 6, 26
 अवशिष्ट I, 5, 20
 अवशोषणं I, 6, 24 43
 अवसक्त I, 5, 7 8
 अवसाद्य. IV, 8, 9.
 अवासीच्य II, 1, 57.
 अवसीदति III, 3, 22
 अवस्तरण I, 5, 58

अवस्थां I, 5, 47
 अवस्थाय III, 7, 11.
 अवार्चनं I, 5, 76 11, 31
 अवामोति II, 4, 17 9, 10
 III, 5, 8 9, 12 13 14
 IV, 5, 1. 6, 10
 अवाप्यते II, 1, 63
 अवाप्स्यति II, 3, 53
 अवारितस्थानेषु III, 2, 9
 11 12.
 अवार्तायां III, 2, 7
 अविहृतः I, 8, 14
 अविहृत II, 1, 55
 अविह्यतातानि IV, 3, 1. 4, 1
 अविज्ञात I, 5, 46
 अविज्ञाता II, 2, 25
 अविद्यमाने IV, 1, 16
 अविद्वंस. IV, 3, 6
 अविभक्तदाय I, 5, 95
 अविमुञ्चन् II, 7, 3
 अविवाहेन I, 5, 82
 अविशुद्धधर्माचरिते IV, 2, 14.
 अविशेषात् II, 2, 3
 अव्येक्षेत I, 7, 30 II, 3, 47
 48 III, 8, 20
 अव्येक्ष्य IV, 7, 7
 अव्याप्ता I, 5, 57.
 अव्यक्तप्रानि II, 10, 60
 अव्यतानां I, 1, 10
 अव्यत्य III, 4, 1 6, 9

अशक्तः I, 5, 85 II, 2, 69
 अशक्तेन IV, 8, 9
 अशनाय I, 2, 57
 अशनीयं II, 3 11
 अशरण II, 11, 63
 अशर्मा II, 10, 62
 अशान्ते II, 5, 6
 अशासनात् II, 1, 16
 अशित्वा II, 3, 8
 अशिष्याय IV, 4, 9
 अशीतय IV, 5, 20
 अशुचि II, 1, 50
 अशुचि I, 4, 14
 अशुचिकराणि II, 1, 46
 अशुचिशुद्धोत्पन्नाः II, 1, 51
 अशुचीनि I, 5, 58
 अशुचे I, 5, 63
 अशुध्वां III, 6, 7.
 अश्रुत III 6, 3
 अश्वन् II, 3, 18. IV, 5 20.
 अश्वन्त II, 7, 23
 अश्वन्ति I 5 64
 अश्राति III, 10, 3
 अश्रीयात् I, 11 36 II, 1,
 64 66 7, 6 21 III, 4,
 2 6 14 7 9. IV 5 8
 18 6 5
 अश्रुते II 9 6 IV 5, 2
 अश्मनि I 1, 15
 अश्ममयानां I 6 10

अश्मा II, 1, 56
 अश्यां II, 6, 35
 अश्वदधानस्य I, 5, 63
 अश्वदधानाय I, 5, 62
 अश्वद्वया I, 5, 62
 अश्वसा I, 5 64
 अश्व I, 10, 28 II, 3, 64
 अश्व III 10 15
 अश्वमेधावभृथ III, 4, 8
 अश्वमेधावभृथे II, 1, 5 IV
 2, 16
 अश्वमेधेन II, 1, 4 III, 10, 8
 अभ्यानुते I, 10, 35
 अभ्वे I, 5 84
 अभ्विनी II, 5, 19 9, 2
 अष्टका I, 11, 22
 अष्टकाहोमे II, 8, 20
 अष्टभि IV 3, 6
 अष्टम II 10 55
 अष्टसदस्य IV, 5, 31
 अष्टमी I, 11, 40
 अष्टमी III, 8, 9
 अष्टाचत्वारिंशत् I, 2 1
 अष्टौ I, 11, 1 II 7, 22 10,
 53 60 IV 4 6 5, 19
 8 6 7
 असकृत् II, 10 52
 असयतात्मा I 5 86
 असंशय IV 1 13 19
 असवत्सरोपिताय IV, 4, 9.

असंस्कृतां II, 2, 24
 असंस्कृतायां I, 6, 21
 असंस्कृते II, 1, 23
 असंहार्यां III, 3, 21
 असदृशक्रिन्नेन III, 5, 2.
 असह्येयानि II, 6, 35
 असत् I, 5, 87
 असतां II, 3, 11.
 असत्सु I, 5, 97
 असापिण्डेषु I, 5, 113
 असमिन्धने I, 2, 57.
 असमूहं I, ७, ७७
 असाधयन् III, 8, 37
 असाधूनां II, 5, 3
 असि I 11 31
 असिते IV, 5, 17
 असुरः II, 6, 30
 असुरा II, 8, 14
 अशुश्च I, 5, 12
 अशुन्यस्त I, 10, 6
 असां I, 2, 27 II, 1, 35
 अस्मन्दयन् II, 7, 6.
 अस्तमयात् II, 10, 18
 अस्तमिते I, 1, 10 II, 3, 21
 IV 5 18
 अस्ति II, 3, 53 10, 66
 III, 2, 8
 अस्तु I, 2, 52
 अस्तेन्य II, 10 41 III,
 10, 11.

अस्ति II, 3, 37.
 अभिरत्वात् I, 2, 5
 अस्थ्नां I, 5, 39
 अस्मत्त. II, 1, 49
 अत्मान् II, 5, 5
 अस्मि II, 1, 33. 3, 18 IV,
 2, 10
 अस्मै I, 2, 51.
 अस्य I, 2, 7 इत्यादि
 अस्यूतनासिकाभ्यां II, 2, 74
 III, 2, 2
 अस्थं I, 5, 121.
 अस्वपन् IV, 5, 5
 अहं I, 2, 27 III, 7, 14
 8, 16
 अह. II, 4, 11 III, 3, 21
 9, 20. IV, 5, 7
 अहते I, 6, 4 III, 8, 4
 अहतेः I, 6, 1
 अहरद्. II, 1, 24 5, 14 6,
 2 3 4 5 6 7, 17 IV,
 1, 29
 अहरूपवास II, 4, 16
 अहान् IV, 8, 6.
 अहिंसका III, 2, 10
 अहिंसन III, 1, 22
 अहिंसया I, 5, 2. III, 1, -3
 अहिंसा II, 10, 41 III, 10,
 11
 अदिर्युग्म. II, 5, 19

अहोरात्रः III, 10, 16
 अहोरात्र I, 5, 113 116 11,
 22. 38. II, 1, 48
 अहोरात्रयोः I, 6, 68 11, 25.
 35 II, 4, 14, 44
 अहोरात्राभ्यां III, 8, 9
 अह्ना II, 4, 22
 अह्नीः I, 2, 57.

आ

आ II, 6, 2.
 आकराः I, 7, 50
 आकांक्षेत् II, 10, 44
 आकाश IV, 5, 24
 आकेशान्तात् IV, 1, 23
 आक्रमणात् I, 6, 19
 आखु II, 7, 5
 आगत II, 3, 14.
 आगतान् III, 3, 20
 आग्नीध्रम्य I, 7, 25
 आग्रयणम् II, 2, 76
 आङ्गिरसे I, 2, 48.
 आचक्षते I, 5, 95 96. III,
 2, 6. 8, 35. 9, 18
 आचक्षाणः II, 1, 3.
 आचक्षीत II, 10, 66.
 आचक्षुषः III, 5, 8
 आचक्षुषे II, 3, 60
 आचमनं II, 3, 60.
 आचमनकल्प I, 5, 76.

आचमनात् IV, 3, 5.
 आचमनार्थः I, 7, 28.
 आचमनीयम् I, 4, 18.
 आचम्य I, 5, 22 23. 110.
 125. II, 4, 2 5, 10. 7,
 10 10, 32 45. 51.
 आचरणे I, 2, 57
 आचरन् II, 7, 28.
 आचरेत् I, 5, 80
 आचान्तः II, 3, 21 5, 10
 7, 9
 अचान्तस्य I, 7, 20
 अचामति II, 8, 17. IV, 3, 3.
 आचामयत I, 5, 80.
 आचामेत् I, 5 10. 11. 19
 II, 5, 10 10, 38. IV, 3, 2.
 आचारः I, 1, 25
 अचारान् IV, 4, 9
 आचार्य I, 5, 114
 आचार्य I, 2, 57. 5, 99
 आचार्यजायां I, 2, 57.
 आचार्यपत्नी II, 5, 29
 आचार्यपचः I, 2, 57.
 आचार्यस्य III, 4, 7 IV, 8, 2
 आचार्या II, 6, 29 10, 65
 आचार्यात् II, 1, 24
 आचार्यान् II 5, 29.
 आचार्ये I, 2, 57
 आचार्यः II, 10, 57.
 आच्छादन I, 2, 36 38

- आच्छाद्य I, 11, 3.
 आजरणम् I, 11, 27.
 आज्यम् I, 7, 11. II, 10, 13.
 18. III, 1, 10. 7, 11. IV,
 5, 12.
 आज्यस्य II, 8, 7.
 आज्यात् I, 7, 11.
 आज्याहुती IV, 2, 10. II, 1,
 33.
 आज्याहुतीः III, 4, 3, 7, 11.
 8, 15.
 आत्यजनाकुलम् II, 3, 51.
 आतच्य II, 1, 50.
 आततायिनम् I, 10, 12.
 आततायिनः I, 10, 11.
 आतपाश्रयात् IV, 5, 24.
 आत्मकृतस्य IV, 3, 6.
 आत्मकृतैः III, 6, 1.
 आत्मन् I, 2, 57.
 आत्मनः I, 4, 16, 5, 53. II,
 1, 38. 10, 15. IV, 7, 3.
 8, 2, 6.
 आत्मनि I, 2, 57. II, 10, 26.
 48. III, 6, 15. IV, 2, 15.
 आत्मनिष्ठः II, 10, 19.
 आत्मने II, 10, 35.
 आत्मपापजिघांसया IV, 8, 9.
 आत्मप्रतिष्ठः II, 10, 19.
 आत्मयज्ञः II, 10, 49.
 आत्मयाजिनः II, 7, 15.
 आत्मयाजिनां II, 7, 1.
 आत्मयाजी II, 7, 14.
 आत्मवान् II, 9, 4.
 आत्मविक्रायिणः I, 11, 21.
 आत्मशय्या I, 5, 53.
 आत्मसप्तमान् II, 9, 9.
 आत्मसमारोपणम् III, 2, 14.
 आत्मस्थाः II, 10, 47.
 आत्मा II, 6, 32 7, 12. 10,
 8. 35.
 आत्मानम् I, 2, 57. 4, 14, 5,
 47. 7, 7, 11, 18. II, 1,
 5, 2, 28. 4, 2, 4, 5, 1, 6,
 33. 7, 12. 13. 9, 8. 10,
 15. 35. 49. III, 2, 6. 4,
 7. 6, 1. 8, 37. 9, 17. IV,
 2, 12. 5, 4 8, 11.
 आत्मार्थे III, 6, 1.
 आत्रेय्याः I, 10, 24. 27. II,
 1, 11.
 आदत्ते III, 2, 5.
 आददते III, 3, 12.
 आददीत I, 5, 101. 102. II,
 1, 66.
 आदधाति I, 2, 56. 57.
 आदधीन I, 2, 6.
 आदध्यान् I, 2, 20. IV, 3, 6.
 आदशाहं I, 5, 90.
 आदाय I, 5, 22 II, 1, 15. 10,
 32. 37. III, 3, 11.

आदास्यन् I, 5, 22 23
 आदित IV, 5, 3
 आदित्यं II, 1, 37 5, 13 23.
 10, 34 51 III, 8, 18
 आदित्य II, 4, 33 8, 12
 आदित्यस्य II, 10, 18 15
 आदित्यान् II, 6, 18
 आदित्याभिमुख. III, 5, 3
 आदित्ये I, 4, 10 II, 4, 12
 III, 1, 10
 आदित्येन I, 5, 34
 आदित्यौपस्थानात् III, 1, 7
 आदिशेत् II, 2, 16
 आद्य I, 5, 104 IV, 1, 30
 आद्यन्तयोः II, 8, 18
 आद्रियेत I, 1, 24 II, 6, 30
 आधानप्रभृति II, 10 40
 आधानादिकर्मणाम् IV, 7, 10
 आघाय II, 1, 4 16 III,
 7, 11
 आनन्त्याय II, 10, 17.
 आनयित्वा III, 3, 5 6 7
 आसीनाय I, 2, 29
 आन्तरा II, 7 4
 आप. I, 5, 57 II, 5 2, 3 1
 11 12 18 10, 37 60
 III, 6, 5 IV 1, 26 5,
 32
 आपणयानाम् I, 5, 61
 आपण्यविश्रयेषु IV 1, 7

आपत्सु II, 3, 7 10, 59
 आपदि I, 2, 42.
 आपस्तम्बं II, 5, 27
 आप्तेति II, 1, 16 III, 8
 36. 39.
 आप्यायस्व II, 7, 9 11 IV,
 5, 12
 आम I, 3, 9
 आमिक्षाम् III 7, 10
 आयच्छेत् I, 1, 12
 आयत् I, 6, 3
 आयतप्राण. IV, 1, 28
 आयस्य III, 1, 6
 आयान्ति III, 10, 7
 अयु I, 1, 16 2, 26 III, 7,
 11 14 IV, 2 11
 आयुधीयकम् I 1, 20
 आयुष I, , 51 54
 आयुषा II, 1, 34 9 3 IV,
 2, 11
 आयुष्मन्त II 1, 31 IV, 2 11
 आयुष्यं II, 8 1 III, 8 38
 आयोगव I, 8, 8
 आयोगव. 1, 9, 7
 आरट्टान् I 1 30
 आरण्य III 3 1
 आरण्ये II 10 57
 आरप्स्यमान III 7 15
 आरब्धवन्त II 1 35
 आरभते IV 8 13

आरभेत I, 5, 4, III, 9, 5 6.
IV, 7, 1

आरम्भेषु II, 4, 1.

आरूढपतितेन II, 3, 77

आर्तिषु III, 1, 2

आर्द्र IV 5, 21

आर्द्र 1, 5, 74

आर्द्रवासा II, 5, 31

आर्यजनभूयिष्ठ II, 3, 1

आर्यवत् I, 5, 71

आर्याधिष्ठितानाम् I 5, 76

आर्यान् II 1, 49

आर्यावर्त I, 1, 2

आर्य I, 5, 13

आर्ष. I, 11, 4

आर्षत् I, 11, 18

आलभेत II 1, 30

आयन्तय I, 1, 20.

आयपति III, 2, 1

आयर्तयति II 5, 6

आयर्तयत् II, 5 5, 12 10.

36 IV, 1, 2

आयसथ III 8, 1

आयास्तुं II, 1, 1

आयमेन II, 1, 3

आयदान् II 6 11

आयाप्यति IV 1 27.

आयिक I, 5 1 7

आयिक II 7, 3

आयिशति I, 2, 57.

आविशन्ति I, 2, 57

आविशेत् I, 5 52

आविष्ट IV, 8, 1

आयत् I, 6, 50

आशयन् II, 8, 5

आशयेत् II, 8, 1

आशु IV, 7, 2.

आशाचं I, 5, 90 101 102

आश्रम II, 10, 15 16 III,
3, 20

आश्रमधर्म III, 10, 1

आश्रमस्था I, 1, 8.

आश्रमात् II, 10, 15 16

आश्रमिभिः II, 10, 57.

आश्रयन्त III, 3, 1

आश्रित I, 5, 66

आश्रित्य I, 4, 8

आश्वलायन II, 5, 17

आषाढ्याम् I 5, 143

आस II, 6, 30

आसन II, 1, 62

आसन I, 5, 53 54 II, 3, 25

आसनेषु II, 8, 6

आसन्यां II, 3, 27.

आसन्न I, 5, 111

आसप्तम I, 11, 21

आसाम् II, 2, 57

आमिच्य I, 5, 110

आमोन I, 2, 29. 5, 9 II, 1,

5 5, 12. 7, 6. IV, 1, 21.

आसीन् I 5 110
 आसु I, 11, 7
 आह I, 1, 63 III, 1, 20 8, 9
 आहवति I, 1, 13
 आहरति I, 2, 52
 आहरेत् I, 2, 54
 आहयनोय I 7, 21 22 23
 II, 10 38 20
 आहयनोय II 10, 46
 आहयनोये II, 11, 18 21 III
 I 10
 आहयनीयोत्कटा I, 7 16
 आहारमन्त्रमदीणां II 3 1
 आहारमात्रं II 10 53
 आहार्यं III 9, 35
 आहिताग्ने II 7 3 III 1,
 II
 आहु I 1, 0 9 15 IV
 1, 21
 आहुती II 8, 7 9
 आह्व I, 2, 0 6, 18
 आह्वयमाण II 7 2

इ

इच्छति III 2 10 12 IV
 7, 1
 इच्छताम् II 1 1
 इच्छन् I 2 21
 इच्छन्ति IV 7 1
 इच्छेत् II 1 16 21 II 1

26 III 9, 3

इज्यापरायण II 9, 3
 इज्यासयुक्त I, 6, 4
 इडादधे I 6 30
 इत् I, 2, 61 II, 6, 35
 इतर II, 1 3,
 इतरत् I 1, 21 III 3, 5 6
 7 IV, 2, 11
 इतरस्मिन् I, 1, 21
 इतराणि I 5, 87
 इतरे I, 1, 9 II, 2, 7
 इतरेतरयाज्ञका II, 1 19
 इतरेतराण्यपरा II, 1, 19
 इतरेण II, 6, 29
 इतरेणु II, 3 20
 इति I, 1 90
 इतिहाम II 3, 27
 इतिहामपुराणम् IV, 3, 1
 इत्यभूत् II 1, 35,
 इत् III 4, 1 IV 1, 3 9,
 II 15
 इदानीं II 2 31
 इद् II 6 31
 इन्द्र II, 5, 22
 इन्द्र II, 3 18 IV, 2, 11
 इन्द्रवील्यारथा , 2 14
 इन्द्रयु II, 3 32
 इन्द्राग्नी I 1 17
 इन्द्राय II , 1
 इन्द्रायमित्रा III 3 1 5

इम II, 4, 9
 इमान् IV, 8, 6 8.
 इमां II, 6, 8 IV, 8, 1 2
 इमानि II, 2, 76. 10, 41.
 इमे II, 6, 1 34
 इव I, 2, 41
 इषुमात्रात् I, 4, 23
 इष्ट II, 6, 10
 इष्टपशुसोमेषु I 6, 9
 इष्टय IV, 6, 2
 इष्टि IV, 5, 3 5 7
 इष्टि I, 10, 24
 इष्टा I 5, 65 III, 1, 9. 10, 7
 इह II, 6, 13 IV, 8, 3

ई

ईर्ष्यामि II, 2, 34
 ईश II, 7, 10
 ईशान II, 5, 20
 ईशानस्य II, 5 20

उ

उ I, 11, 31. II, 5, 13 III
 8, 10
 उक्त II 8 20 III 2, 10
 उक्त III 10, 1.
 उक्ता II 10, 27
 उग्र II, 5 20
 उग्र I, 9, 1
 उग्रस्य II, 5, 20

उग्रात् I, 8, 10 9, 11
 उद्यरेत् I, 5, 68
 उद्यै. II, 10, 27
 उच्छिष्ट I, 5, 22
 उच्छिष्ट II, 1, 25 5, 11 III,
 8, 10
 उच्छिष्टभाव. I, 5, 89.
 उच्छिष्टभोजनानि I, 2, 36
 उच्छिष्टलेपोपहतानां I, 6, 27
 14
 उच्छिष्टवर्जनम् I, 2, 37 89
 उच्छिष्टसमन्वारब्धानां I, 6 27
 3
 उच्छिष्टसमन्वारब्धे I, 6, 16
 उच्छिष्टा I, 5, 45
 उच्छिष्टानां I, 5, 40
 उच्छिष्टी I, 5, 23
 उच्यते I, 1, 20 5, 46 102
 III, 1, 2 IV, 1, 28 5,
 7. 8 10
 उच्यमान IV, 6, 3
 उन्मथित्या III, 2, 11, 13
 उन्मथ्यतिता II, 1, 17.
 उत् II, 5, 13
 उत्त III, 7, 11
 उत्तर I, 7, 25
 उत्तम I, 1, 32 IV, 1, 25
 उत्तर II, 3, 59. 5, 15. III
 8, 13
 उत्तरत I, 1, 17. 20 7, 1

उत्तरलोम्ना III, 4, 6.

उत्तराम् I, 7, 24.

उत्तरीयम् I, 7, 6

उत्तरीयवान् I, 9, 2

उत्तरे I, 5, 87.

उत्तरेण I, 7, 24. II, 10, 20

उत्तरेण I, 11, 11.

उत्तरोत्तरः I, 11, 11

उत्तरीय I, 5, 110 II, 5, 10.

12 10, 92

उत्थापयेत् II, 3, 49

उत्थाय II, 1, 27. 3, 4. 10, 22

उत्थिते IV, 5, 31

उत्पद्यते I, 5, 123

उत्पन्न I, 4, 17

उत्पन्नपुत्रा II, 2, 63.

उत्पन्नान् I, 9, 15.

उत्पन्नानां III, 1, 14 2, 8

उत्पन्ने II, 3, 11.

उत्पादयेत् II, 9, 3 II.

उत्पादितम् II, 2, 14

उत्पाद्य II, 9, 8 10

उत्पूय II, 10, 18 III, 1, 10

उत्सङ्गे II, 3, 26.

उत्सर्ग II, 3, 59.

उत्सर्गः I, 4, 5 5, 43 6, 28

34, 44.

उत्सर्गिणां I, 6, 30

उत्सर्गे I, 5, 73.

उत्सादनेन I, 5, 82.

उत्सिञ्चति II, 5, 30.

उत्सिञ्चेत् II, 3, 3.

उत्सृजति III, 2, 2

उत्सृजेत् I, 10, 21 II, 3, 22

10, 65.

उत्सृजेयुः I, 5, 143

उत्सृज्य I, 5, 83. 6, 46.

उत्सृष्टः II, 2, 23

उदक् I, 1, 25. 5, 68 II, 5,

19

उदक् II, 3, 51

उदक् I, 4, 10 12. 13. 5, 110

II, 5, 6. 6, 17. 7, 3

उदकमण्डलुः I, 7, 28.

उदकसक्तुभक्ष III, 9, 17.

उदकाद्यपलेपनम् I, 5, 46

उदकान्ते III, 5, 2.

उदकाभ्यग्रायी II, 1, 42

उदकुम्भपुष्पाक्षहस्त I, 2, 32

उदके I, 6, 49

उदकोपस्पर्शनम् I, 5, 92. II,

1, 69 III, 10, 14

उदगयनदक्षिणायनयो II, 2,

76

उदङ्मुखः I, 5, 9.

उदङ्मुखान् II, 8, 6

उदपात्र II, 1, 35.

उदपात्रात् II, 6, 3.

उदपानादयः II 52	उपकलृप्तानां III, 1 14
उदयन I 1 25 II 6 8	उपगच्छति IV, 1, 20
उदयनीया I 2 5,	उपधात I, 6 16
उदयान्तमये II, 1	उपधाते I, 6 24 13
उदस्य I, 5 2 3	उपचार I, 7 1 III, 2 11
उदान III 8 10	उपजीवेत् I, 5 77
उदानममाना II 10 16	उपजुहोति III 1 3 7, 11
उदानाय III 8 10	8, 15
उदाहरन्ति I 1 3	उपतिष्ठते II 1 27 4, 0 11
उदिते II 4 12 III 1, 10	5 9 13 10, 31 01 III
उदितेषु III 5 1 6 1	8, 18
उदीर्घा III 9 1	उपतिष्ठमान II 1 21
उदुत्य II 10 31 15	उपतिष्ठत II 10 62 IV, 2
उद्दिष्ट I 10 31	11
उद्दीप्यन्त्य I 4 2	उपतोष्य I, 11 7
उद्देष्टु II 2 1 6 3 58	उपदिशन्ति I 1 1 II 10 6
उद्देष्टाभिः II, 6 57	उपदिश्यत II, 9 13
उद्देष्टु I 5 10 11 II 1	उपदिष्ट I, 1 1
1 7 6 10 18 32 III	उपदेश II 1 1 13
1 2	उपद्रष्टा II, 5 12
उद्यन् IV, 1, 2	उपनयति I 11 11
उद्यय II 13 10 11	उपाय I 2 5
उद्ययति II 1 3	उपनयनम् II 1 8
उन्मल्लका II 1 10	उपायीत I 2 9
उन्मल्ल I 1 110 II 1 7	उपनयत I 2 4 8 11
उन्मल्ल I 10 11	उपनिषद् II 1 11
उपकल्पयते II 10 11 III	उपायद III 10 11
1 8	उपतिष्ठमण II, 1 51
उपकल्पा III 8 1	उपतिष्ठम्य III 2 6 9 1
उपक्रम्य II 1 12 13	उपाय II, 10 16

उपपत्ति I 5 17
 उपपन्न II 1 5
 उपपातकवर्जेषु IV 1 8
 उपपातकानि II 1 13
 उपपातकेभ्य III 5 5
 उपपातके IV 3 3
 उपभृन् II 6 8
 उपयच्छेत् I 11 9 II 1, 2
 2 38
 उपयन् I 2 57
 उपयाति II 3 62
 उपयुञ्जान III 7, 10
 उपयुञ्जीत II 6 17 7 5
 उपयोजयन्ति II, 1 30
 उपयोजयेत् I 1 18
 उपरत I 31 0
 उपरि II 3 36
 उपरिष्टान् II, 7 9
 उपरुद्धा II 3 9
 उपरुन्नाशात् IV 1 12
 उपर्यासीत III 7, 8
 उपरुहते II 1 6
 उपरामणीना I, 5, 34
 उपलिप्त II 7 2
 उपालिप्य III 9 1
 उपलेपन I 3 58
 उपलेपनम् I 6 16
 उपल्पनात् I 3 20
 उपघसन् IV 2 1
 उपघसन् II 10 1, III 5 2,

उपधातानि I 6, 5
 उपवास I 3 13, III 11
 10
 उपवासी II 7 20
 उपवासा I 5 17
 उपावशन्ति I 1 1
 उपविशन् II 3 10
 उपविश्य II 7 2
 उपवशयति II, 6
 उपथोक्ता I 8 12
 उपसगृह्णीयात् I, 2 6
 उपसगृह्ण II 9 21
 उपसगृह्णयेन III 10 12
 उपसमाधाय II 1 33 5 7
 10 18 III 1 37 8 11
 8 8 9 4 IV 3, 10
 उपसमाहृत्य II 16 18
 उपासन्त्य III 8 10
 उपस्थरुत II 15 IV 1 1
 उपस्थाय II 1 14 21 7 2
 III 7 11 IV 2 9
 उपस्पर्शन II 10 55
 उपस्पृशति IV 3 5
 उपस्पृशत् II 1 17
 उपस्पृशत् I 5 71 7 5 II,
 7 6
 उपस्पृश्य I 7 3 II 3 23
 5 6 IV 2 13
 उपहत I 3, 21
 उपाहन्ति II 3 1

उपहारः II, 3, 60
 उपहृतं II, 3, 21.
 उपहृत्य II, 3, 11.
 उपांशु II, 10, 27.
 उपाकृत्य I, 5, 143.
 उपागत II, 3, 13.
 उपान्तः I, 7, 28
 उपादाय II, 10, 33
 उपाध्याय I, 5, 114
 उपाध्यायं I, 11, 40.
 उपानत् I, 2, 25
 उपानहौ I, 3, 6
 उपावृत् I, 1, 29.
 उपाश्रित्य III, 3, 22
 उपासते II, 3, 9 1, 15
 उपामन्ते II, 8, 14
 उपाहृत्य II, 10, 45.
 उपेयात् I, 11, 36 II, 1, 29
 III, 4, 2, 7, 8
 उपैति I, 2, 65 III, 7. 6 IV,
 1, 21 2, 3,
 उपोष्य II, 10, 21
 उप्ताः I, 5, 51
 उभयं I, 1, 24 5, 17 63 85
 उभयत II, 4, 7 6, 28
 उभयतोदग्निः I, 1, 20
 उभयत्र II, 8, 21.
 उभयो II, 8, 14
 उभौ IV, 6, 6
 उरस्तः II, 8, 23

उरोः III, 8, 10.
 उत्क I, 10, 28.
 उल्लिख्य III, 9, 4.
 उल्लेखनैः I, 5, 58.
 उवाच II, 10, 61.
 उशनसः II 2, 79 III, 9,
 12.
 उपित्वा II, 3, 52.
 उष्णं IV, 5, 10
 उष्ण्या II, 1, 17.
 उष्णानि II, 1, 63.
 उष्णाभिः I, 5, 14
 उष्णीषं I, 3, 6.

ऊ

ऊचतु II, 9, 2
 ऊर्ज II, 3, 3 5, 30
 ऊर्जा III, 7, 11.
 ऊर्णानां I, 5, 34.
 ऊर्णाविक्रयः I, 1, 20
 ऊर्ध्व I, 4, 4 5, 76 6, 6 11,
 31 II, 1, 47 2, 62. 10,
 6. 38 39. III, 9, 11.
 ऊर्ध्वहस्तः II, 7, 11
 ऊपरे I, 2, 49.

क

कक् IV, 5, 1 29
 कक्तः III, 9, 8
 कक्षेषु IV, 5, 3

ऋग्भिः IV, 2, 5	ऋतौ II, 2, 1 III, 1 20 IV,
ऋग्भ्यः III, 9, 5	1, 14 21
ऋग्विधं I, 4, 25	ऋत्विक् I, 2, 46 5, 90 59
ऋग्विधानं I, 1, 25	ऋत्विग्भ्यः I, 7, 10
ऋग्वेदं II, 5, 27 IV, 5, 5	ऋत्विजः I, 6, 5 9 7, 9 12
ऋचं IV, 4, 4 5 6	II, 3 56
ऋचः II, 8, 1 12 10 66	ऋत्विजाम् I, 5, 115.
IV, 2, 4 7, 4	ऋत्विज I, 11, 5
ऋच्छति I, 10, 13 30 II 3,	ऋद्धि IV, 7, 1
52 IV, 1, 13 19	ऋयमः I, 10, 22
ऋजयः IV, 7 2	ऋयभैकादश IV, 4, 10
ऋजुकर्मभिः IV, 7 2	ऋयभैकाधिकम् I, 10, 21.
ऋणं I, 5, 79 III, 7, 11 14.	ऋययः I, 1, 31 II, 1, 6, III,
ऋणवा II, 6, 35 9, 7	8, 37 9, 19
ऋणसंयोगं II, 9, 7	ऋयि II, 3, 56 57
ऋणसंयोग II, 9, 4	ऋयिकान् II, 5, 27
ऋणसंयोगादीनि II C 35	ऋयित्य LI, 9 19
ऋतं IV, 4, 2	ऋयिनिषेतनानि III, 10, 13
ऋतवः I, 2, 11	ऋयिपत्नी II, 5, 27
ऋतसाप I, 6, 3	ऋयिपुत्रान् II, 5 27
ऋतानृतो I, 1, 33	ऋयिपूजक II, 6, 17
ऋतु IV, 8, 6	ऋयिपौत्रान् II 5 27
ऋतुम् IV, 1 22	ऋयिमि III 6 4 IV, 8, 14.
ऋतुमती IV, 1, 16	ऋयिभ्यः II, 6 35 9, 7
ऋतुमती IV, 1, 15 19	ऋयान् II, 5, 37 9, 5.
ऋतुमत्यां I, 5, 120	
ऋतुमुखे II, 2 76	ए
ऋतुजातां IV 1 20 23	एक IV 5 22
ऋते IV 5 24 6, 3	एक II 2 6 10 III 8 14
ऋतेन I, 6, 3	IV 5 7, 19

एक. I, 1, 9 II, 3, 41 III,
 7, 13 8, 23 10, 16 IV,
 8, 7
 एकतीर्थ I, 11, 22
 एकतोदन्ता. II, 1, 56.
 एकच्छिन्नी II, 10, 40
 एकदन्तं II, 5, 21
 एकरात्रेण II, 1, 42
 एकरात्रोपवास IV, 5, 11.
 एकवस्त्रः II, 5, 31
 एकवस्त्रता II, 1, 70 III, 10,
 14
 एकविंशतिरात्र III, 6, 20.
 एकविंशतिरात्रात् III, 5, 7
 एकवृद्ध्या IV, 5, 17
 एकस्थः II, 6, 22
 एकस्मै II, 3, 12
 एरुहान्या IV, 5, 17
 एका I, 8, 5
 एकाकिन I, 5 102
 एकादशरात्र III, 6, 19
 एकादशी III, 8, 9
 एकादश्यां I, 5, 111
 एकादशेभ्यः I, 2, 10
 एकान्तरा I, 8, 7
 एकान्न II, 10, 54
 एकापचयेन III, 8, 23
 एकाह I, 3, 113 114 116
 II 1, 48
 एकाह. III, 10, 16

एकाहधनिः IV, 5, 28
 एके I, 1, 26 4, 23 5, 16
 94 106 7, 22 9, 3 11,
 16 II, 5, 2 6, 11 III,
 1, 11 12.
 एकेन I, 1, 13 IV, 5, 27, 28
 एकेषां II, 5, 31. 10, 2
 एकैकं II, 8, 21. 10, 26. III,
 2, 11 IV, 5, 8 16
 एकैकस्मिन् IV, 1, 14
 एकैकस्य I, 7, 28
 एकैकां III, 2, 12
 एकोपचयेन III, 8, 27
 एत II, 2, 36 6, 2 4 6 III,
 9, 21.
 एतद् I, 1, 19
 एतया II, 1, 27 III, 9, 19.
 एतयो I, 10, 52
 एतस्मिन् I, 2, 52.
 एतस्य II, 6, 8 11 10, 66.
 III, 9, 20
 एतां II, 10, 20 III, 3,
 22 9, 18. IV, 4, 3 4
 5 6
 एता II, 2, 57 8, 8 III,
 1, 5
 एतान् II, 2, 56. 6, 30 8, 22.
 IV, 5, 9 8, 7
 एतानि I, 3, 52 53 II, 5,
 16 17 18 19 6, 36 III,

10, 17 IV, 7, 3
 एतास्य III, 9 4
 एताभ्या II 1 38
 एत III 1 7 IV, 2 II ,
 20
 एते I 1 21
 एतेन I 3 14
 एतस्य II 7 20
 एतेषु II 3 59
 एतै III 7 11 1 8 10
 IV 3 6
 एत I 10 30 11 1 9 III
 7 3 11 IV 3 1
 एतत् III 8 10
 एतम् I 2 57 II 1, 17 39
 3 19 1 20 33
 एतस्य II 9, 9 IV 3 1
 एतस्तु III 10 17
 एतान् II 8 7
 एताम् I 2 49 II 1 38
 एभि IV 7 4
 एषं I 3 33
 एषभूताना I 5 41
 एष त्वद् II 8 1
 एष एत II 10 71
 एष I 1 22
 एष I 2 7
 एषा I 6 3
 एषा I - 13

ऐ

ऐकदास I 7 137
 ऐवाधम्य II 1 23
 ऐद्रीम् III 8 9
 ऐरावम् II 7 15
 ऐष्टिक II 6 12 41

ओ

ओम् I 1 8 II, 1 10 3 10
 17 18 20 31 21 21
 25 26 27 28 29 7 4
 10 14 18 27 3 13
 35 37

ओपूषांभि IV 3 7
 मादतम् IV 6 17
 मागधया II 5 1
 मागधिम् III 2 1
 मागधीना III 1 11 2 8 1

ओ

ओषुष्म II 7 1
 ओषजहनि II 9 33
 ओषासा I 1 1
 ओरम् II 9 14 31
 ओरसी I 1 31
 ओरम् II 2 11
 ओषानि I 1 1
 ओषध II 1 1
 ओषध II 11 60
 ओषधय III 1 11 32

औषधवत् II 10, 50

औषधार्थ II 3, 19

औषधि IV, 3, 5

औषधीः III, 2, 3

औषधानाम् I, 5, 67, III, 2, 15

औष्टिकम् I, 5, 137.

क

कंसे III, 8, 10.

कः IV, 8, 9

ककुदी I 3, 90

कक्ष I, 2, 50

कण्डू I, 5 31,

कटं I, 5, 110

कटकेषु I, 2, 35

कटाग्रिना II 3, 53

कण II, 10, 56 IV, 7, 22

कणिशं III, 2, 11

कण्टक I 10, 29

कण्ठे I 3, 7

कण्ठ्यामि I 3 18.

कथं I, 3, 133 II 4 15 IV, 3, 1 1, 1.

कथंचित् IV 5 20

कदाचन II, 7 26 III, 7, 11.

कदाचिन् I 101 II, 3, 17.

कदर्याय I, 3, 8.

कर्नापान् II, 9, 32 10, 8

कन्द I, 7, 7 III, 2, 3 8, 8.

कन्दमूलभक्षा III, 3, 3

कन्या IV, 1, 17

कन्यां IV, 1, 12 13

कन्यादानं I, 11, 2.

कन्यादूषणं II, 1, 44

कन्यावते I, 11, 4

कन्यास्तु I, 5, 94.

कपाल II, 1, 37.

कपालाणि I, 4, 7.

कपाली II, 1, 3.

कपिजल I, 5, 133

कपिलः II, 6, 39.

कपोत I, 5, 133

कपोतवत् III, 2, 12

कपोता III, 2, 12

कमण्डलु I, 3, 4 II, 5, 1, 10.

12 2 III, 1, 8 2, 5.

कमण्डलु I, 1, 16 20 5, 63.

कमण्डलुचर्या I, 1, 1.

कमण्डलुना I, 4, 17, 22

कमण्डलूद्दकेन I, 4, 14

कमण्डलौ I, 1, 6

करणं I, 6, 37.

करणशेषेण II, 8, 13

कराहृष्टेन II, 8, 11

कराभः II, 6, 34

करिष्यन् IV, 5, 3

करिष्यामि II, 8, 7.

करोति I, 1, 31 IV, 2, 11.

करोति I, 2, 57. 4, 14 11,

31 II, 1 12, III, 1, 13	कर्षणं I 6, 17
2, 2 3 1 4 IV, 1	कर्षन्ति I, 3, 84
कर्णमि I, 10, 10	कर्षी II, 2, 73 III, 2, 2
कर्णे I, 4, 2	कर्हिचित् II, 3, 37
कर्तव्यं I, 10, 38	कलशैः I, 5, 126
कर्तारि I, 1, 15	कलिहान् I, 1 30 31
कर्तव्य I, 4, 10 II, 3, 59	कलुषामि. I, 5, 14
कर्तारं I, 10 30	कल्प III, 5, 1
कर्तारः I 7, 17	कल्प III, 7, 9
कर्तुं IV, 5 30	कल्पते II, 7, 28 10, 71
कर्म I, 1 16 2, 7 4 14 7,	कयातिर्यद् II, 1, 34 IV, 2,
13 III, 10, 5 IV 2 13	11
कर्मकरण II, 2, 75	कव्ययाहनाय II, 8, 7
कर्मवृत्तं III, 6, 6	कश्यप I, 11, 20
कर्मण IV, 6, 10	काक्षित IV, 1 15
कर्मणा II, 5, 3 6 32 10, 9	काच I, 10, 28
III, 10 2 IV, 7, 4	काकोच्छिष्टोपहत III, 6, 7
कर्मणां I 10, 4 IV, 7 10	काण्डर्पीन् II 5 27
8, 10	काण्य II 5 27
कर्मणि II 3, 14 IV 2 14	कात्य I, 2, 47
कर्मदण्डे II 6 25	कानीन II, 2 32
कर्मभिः III 6 1 IV, 5 1	कानीन II 2 24
कर्मयुक्त I 3, 75	कापातवृत्तिनिष्ठस्य IV 5, 28
कर्मवाद. II 1 11 31	कापोता III, 1 2, 13
कर्मसाधने IV 8 15	काम II 3 21
कर्मसु II 3 59	काम I 2 30 2, 91 II 1
कर्माणि II 3 31 6 29 III	25 2 77 4 15 III, 8
5, 8 6 37 IV 6 8	36
कर्मादिषु III 7 16	काम III 4 4
कर्षण I, 11, 10	कामकामाय II, 1, 13. IV, 2, 10.

कामयते III, 8, 36
 कामवादी I, 5, 86
 कामा. IV, 6, 10
 कामात् II, 2, 30
 कामान् IV, 5, 1 6, 10
 कामाभिद्रुग्ध. II, 1, 33 IV,
 2, 10
 कामाय III, 4, 4 5, 35
 कामावकीर्ण. II, 1, 33 IV,
 2, 10
 कामेन III 4 4
 काम्यानां IV, 7, 10.
 काय II, 1 17
 कारयति III, 4, 4
 कारयेत् I, 5 93 II, 1, 3
 कारस्करान् I, 1, 30.
 कार I, 1, 40
 कारुहस्त I 5, 49
 कार्पासिकानि I, 6 10
 कार्य II 6, 27.
 कार्य. II, 1 19
 कार्या IV 5, 2
 कार्याणि II 3 6) IV 7, 3
 काल I, 1 16 5, 17 11, 23
 33 II, 5, 25 III 9, 7
 काल I, 5 46
 कालकथनात् I, 1, 5
 कालमेदु I, 6, 50
 कालरार्त्री III, 6, 6

कालविभागश्च II, 3, 56
 कालमतयुक्तस्य II, 10, 55
 कालाः III, 10, 16
 कालात् I, 6, 20
 काले II, 10, 22 III. 2, 11
 3, 20
 कालेकाले I, 7, 27
 कालेन III, 9, 7 IV, 7, 3
 काशं I, 5, 5
 काश्यप II 5, 26
 कापायकटुकाश्रयां III, 3, 21
 कापायवासा II, 6, 23 8, 16
 कापायवासौच्यं III, 2, 14
 काष्ठ I, 5, 68 7, 20
 काष्ठां I, 3, 13.
 काष्ठात् II, 6 2
 काष्ठानां I, 6, 24
 किं I, 6 4
 किञ्चित् I, 2, 7 4, 3 IV, 8, 4
 किल्विष II, 1, 16
 किल्विषात् II, 1, 16 5, 14
 कीट II, 7, 1
 कीर्तिता I, 4 9
 कीलाल II, 5, 30
 कुकुट I 8, 8
 कुकुट I, 8, 12 9, 14
 कुकुटसूकर I, 5, 129
 कुञ्जर I 2, 35
 कुशं II, 1, 3. III, 1, 13

कुणपस्पृष्टाना I, 5, 42

कुण्डपायिना I 6 0

कुतपाना I, 5 32

कुथदार III 1, 8

कुहालेन III 2 3

कुम्भीधान्या I 1 5

कुरुते I, 1, 31 II, 1 52 2

36 8, 16

कुर्यात् I 4 9 17 5 80 6,

4 49 II, 2 21 3 7 6

8 6 27 7, 1 III 1 14

6, 11 10 4 6

कुर्युं II, 1 37

कुर्यते I, 3 12 5, 91 II 6,

36

कुर्यन् I, 1, 21 4 19 II 9,

19 IV, 5 6 6, 1 8, 2

कुर्यात् I, 4, 14 5, 113 116

II 1, 7

कुर्यान् II, 3, 4 0

कुल I, 1 21

कुलकवर्जा I, 5 132

कुलहा I, 5 132

कुलमहा I, 0 84

कुलानि I, 0 84 84

कुले I, 10, 12

कुश II, 3 61

कुशल I 5, 47 0

कुशमारिण IV 5 13

कुशव्यूताना I, 6, 12.

कुशस्तम्भे I 4, 2

कुशीलवान् I, 5, 80

कुशौ I, 4

कुशोदक I, 5, 123 IV, 5

10 11 12 14 25

कुसिन्ध I, 10, 18

कुसीद I 0, 77

कूप I 5 00

कूप II 3 17

कूपात् II 3, 7

कूपान् II, 0 6

कूदमाण्डे II 1, 58 III 1

कूदमाण्डय III, 10 11 IV,

3 7 7, 6

कृच्छ्र II, 1, 7 IV, 5 11 16

कृच्छ्र I 5, 138 II 1 60

64 65 2 49 IV, 5, 1

7, 13 15

कृच्छ्रद्वादशरात्र III, 7, 10

कृच्छ्रद्वादशरात्रण II 1 31

कृच्छ्रा III, 3 21

कृच्छ्रातिकृच्छ्र II 1 67 IV,

5 9

कृच्छ्रातिकृच्छ्रादीन् II, 0 51

कृच्छ्रातिकृच्छ्रादौ II 0 5 III,

10 18

कृच्छ्रान् II 1 22

कृच्छ्रान्दपाद II, 1 18 38

कृच्छ्र II 1 18

कृष्ण्य पात्र III 6 13

- कृतं II, 4, 18 5, 3 III, 1,
 13 1 4 6, 5 6 7 11
 IV, 1, 4
 कृत IV, 7, 8
 कृतवैश्वदेव II, 3, 18
 कृतात् IV, 5, 26
 कृतानां I, 1, 32.
 कृतानि III, 9, 10
 कृतान्न II, 3, 20
 कृत्रिमः II, 2, 21
 कृत्रिमौ II, 2, 31
 कृत्वा I, 4, 3 7 3, 9 110
 126 II, 1, 3 83 41 2, 10.
 5, 12 8, 7 III, 4, 3. 7
 7, 11 8, 8 IV, 2, 10
 13 5, 31, 6, 8
 कृपया IV, 5, 32
 कृशास I, 5, 86.
 कृषि I, 10 4
 कृषि I, 5, 85.
 कृषि I, 5 85.
 कृषिबिनाशाय I 5, 85.
 कृष्ण I, 2, 15. IV 5, 26
 कृष्ण I, 1, 42
 कृष्णकेश I 2 6
 कृष्णा I, 1, 28.
 कृष्णाजिन I, 10, 21. III, 1,
 8 2, 5
 कृष्णाजिनादीनां III, 1, 14
 कृष्णाजिनानां I, 5, 82 6, 13
 कृष्णाजिनेन III, 4, 6
 कृष्णै II, 1, 57
 कृष्या I, 5, 84
 कृतं II 5, 23.
 केन IV, 8, 4
 केवलं II, 10, 53 III, 3,
 13
 केवलेषु IV, 1, 6
 केवलाद्य II, 7, 16
 केवलादी II 7, 16.
 केश I, 3, 7 II, 1, 70 7, 5
 10, 11 III, 1, 8 21 7,
 6 8, 2 IV, 5, 3
 केशव II, 5, 24
 केशवपनवर्ज II, 1, 71
 केशान् II, 1, 15
 कोट्या I, 5, 79.
 कापिता. III, 9, 10
 कोश I, 10, 3
 कौशली III, 1, 5 2, 3
 कौपीनाच्छादना. II, 6, 21
 कौमारे II, 2, 46
 क्रतु II, 6, 10
 क्रमशः IV, 5, 6
 क्रमेण I, 2, 13
 क्रव्यादा. I, 5, 128
 क्रिमि. I, 5, 123 II, 1, 52
 क्रिमिदष्ट I, 5, 12,
 क्रियते IV, 8, 10
 क्रिया IV 8, -

शौमाणां I, 5, 35

ख

खट्वाक्षी II, 1, 3

खड्गवर्जा I, 5, 131

खट्वाः I, 5, 131.

खनति III, 2, 3

खनन I, 7, 6.

खननात् I, 6, 19

खर II, 3, 54.

खलक्षेत्रेषु I, 5, 55

खलु I, 1, 5. III, 10, 2

खानि I, 5, 21.

ग

गङ्गायमुनयो I, 1 26

गच्छति I, 5, 65 10, 30 III,
1, 20. IV, 2, 21

गच्छन् II, 2, 1.

गच्छन्त I, 2, 39

गच्छन्ति , 3, 13 5, 81

गच्छेत् I, 4, 23 II, 1, 11

15 3, 35 36 IV, 1, 23

गज II, 3, 54

गण IV, 8, 15.

गणाधिपति III, 6 20

गणान् III, 6 20 IV 8 6
7 8

गणान्ने III, 6 10

गणिकाश्च III, 6, 10

गणौ IV, 7, 5

गत II, 10, 32 59

गतप्रजा II, 2, 64

गतप्रत्यागता IV 1, 18

गताः IV, 6, 9

गताभि. I, 5, 18

गति. I, 1, 13

गत्वा I, 1, 30 5, 126 II, 1,

44 2, 67 68 4, 2, 3, 1

6, 19 10, 16 III, 4, 7

5, 2

गन्तुं II, 2, 77.

गन्ध I, 2, 25 5, 17

गन्धद्वारं IV, 5, 12.

गन्धर्वाः II, 2, 38

गन्धै. II, 8, 7

गमनागमन I, 11, 1

गमने II, 2, 65

गमयति II, 10, 10

गरगीः IV, 8, 1.

गरीयस्सु IV, 1, 2 2, 2

गरीयांसि IV, 1, 1 2, 1

गरुत्मन्त II, 5, 24

गर्त II, 3, 48

गर्दभं II, 1, 30.

गर्दभचर्मवासाः II, 1, 3

गर्भमाससम्मिता. I, 5, 117

गर्भस्त्राये I, 5, 117.

गर्भादिसह्या I, 2, 8.

गर्भिणी II, 2, 26

चतुर्णाम् II, 2, 9
 चतुर्थ 2, 10, 55
 चतुर्थम् III, 8, 10
 चतुर्थः I, 2, 57
 चतुर्थकालः II, 1, 42
 चतुर्थकालाः II, 1, 41
 चतुर्थे IV, 1, 15
 चतुर्दश III, 8, 22
 चतुर्दशी I, 11, 40
 चतुर्धा I, 2, 57 II, 6, 11
 चतुर्भिः I, 6, 19
 चतुर्भ्यः II, 1, 47
 चतुर्मुखं II, 5, 20
 चतुर्विंशति I, 2, 1
 चतुर्विंशत्यहः III, 7, 7 10, 16
 चतुर्विंशात् I, 2, 13
 चतुर्होना III, 7, 15
 चतुश्चक्रे I, 6, 30
 चतुष्पथे IV, 7, 7
 चतुरात्रा II, 1, 65
 चत्वार I, 8, 1 10, 36 II,
 10 II, 6, 11 13 31 III,
 8, 11 10, 16
 चन्द्रमसं II, 5, 20 III, 8, 18
 चन्द्रमाः IV, 5, 21
 चन्द्रस्य IV, 1, 20
 चमसः I, 4, 20
 चमसपात्राणां I 3, 44
 चमसे III, 8, 10
 चरण IV, 2, 17

चरणघतः II, 8, 6
 चरति I, 2, 57 58 5, 87.
 III, 10, 3
 चरते II, 1, 30
 चरन् II, 1, 3 IV, 5, 21
 चरन्तं I, 2, 57
 चरन्ति II, 1, 32 6, 31 8, 10.
 चरित II, 1, 35
 चरितनिर्वेशम् II, 1, 37
 चरित्वा II, 1, 35 38 III,
 8, 34
 चरेत् I, 2, 17 57 4, 17 10,
 26 II, 1, 7 18 22 2,
 50 51 7, 24 III, 4, 1
 7, 10 IV, 5, 19
 चरेयु II, 1, 49
 चर्मणाम् I, 5, 37
 चर्ममयः I, 1, 11
 चर्यताम् I, 11, 3
 चर्यणीधृत II, 4, 11
 चलत्तुन्दी I, 5, 86
 चातुर्मास्यानि II, 2, 76 III,
 7, 15
 चातुर्वैद्य I, 1, 8
 चात्वालोत्करी I, 7, 15
 चान्द्रमसी III, 8, 9
 चान्द्रमसीभिः III, 8, 18
 चान्द्रायणं I, 10, 26, II 1
 7 2, 50 65 III, 8, 32
 10, 18 IV, 5, 17 21.

चान्द्रायणकल्पे III, 8, 1.
 चारुणदार्ये II, 2, 56
 चालयन्ति II, 2, 56
 चिकित्सेत II, 1, 26.
 चित्ति I, 5, 52 122
 चित्तम् I, 4, 17
 चित्रम् II, 5, 13 25 10, 31, 45
 चित्रगुप्तं II, 5, 2,
 चित्रवाससः I, 6, 9
 चित्रासङ्ख्याः I, 6, 9
 चिलिचिम. I, 5, 134.
 चीरधर्मजलप्रियः III, 8, 19.
 चीरघाताः III, 9, 2
 चीराजिनवासा II, 6, 17
 चीर्णव्रतः III, 5, 8
 चेत् I, 5, 22
 चेतसा IV, 7, 2
 चेलयत् I, 5, 37.
 खेलानाम् I, 5, 36
 चैत्यवृक्षं I, 5, 52.
 घोरस्य III, 6, 10
 च्यवेते II, 2, 1

छ

छत्रं I, 3, 6.
 छत्रधारण I, 2 25
 छन्दांसि II, 5 27
 छागस्य I, 1, 2
 छान्दसं III, 9, 9
 छेदन I, 7, 6

ज

जगतः II, 7, 10 IV, 5, 21.
 जगतीभि I, 2, 12
 जघनार्धोत् III, 4, 7
 जघनेन I, 7, 21 26
 जघन्यसंवेशी I, 2, 22
 जटिलः II, 6, 17.
 जड II, 2, 39
 जनः II, 5, 12. 20 10, 32.
 जनक II, 2, 34
 जननमरणयोः I, 5, 90 103
 11, 39
 जनने I, 5, 105
 जनयति II, 1, 40.
 जनयितुः II, 2, 34. 36
 जनयेत् II, 2, 62
 जनयीन् II, 5, 27
 जनसम्भारां III, 3, 21
 जनान् II, 1, 11
 जन्मतः II, 9, 4
 जप II, 8, 10 IV, 5, 2 3 5.
 जपं IV, 5, 31
 जप III, 10, 10
 जपति I, 7, 31 III, 2, 6 8
 19 21
 जपन् IV, 6 4
 जपित्वा II, 7, 1 III, 2, 6
 जपेत् I, 4, 6 II, 3, 8 7, 27.
 10, 61 IV, 2 7 8, 15 17
 जप्या. IV, 6, 1

गूढजं II, 2, 31
 गूढज II, 1, 22
 गूढोत्पन्न II, 2, 22
 गृहं I, 4, 22
 गृहद्वारि I, 5, 110
 गृहद्वारे III, 2, 6
 गृहस्थ. II, 6, 14 7, 24
 गृहस्थस्य II, 7, 23 10, 53
 गृहात् I, 4, 22 IV, 1, 22
 गृहान III, 4, 7
 गृहीत्वा II, 10, 18. III, 10,
 10
 गृहे II, 2, 22
 गृह्णाति I, 4, 13 18 II, 4, 20
 10, 37 III 2, 2
 गृहीयात् I, 4, 7 10 11, 12
 गृहीयाताम् II, 2, 71
 गृह्य I 4, 9, 5, 79 II, 5, 1
 IV, 5, 12
 गो IV, 5 5 6, 4 7, 9
 गो III, 8, .
 गाचर्ममात्रं I, 5, 59 III, 9, 4.
 गोतृप्ति I, 5, 57
 गोत्र I, 4 6
 गोत्रमाज II, 2, 32
 गोर्दोहनमात्र II, 10 44
 गोधा I 5, 131
 गोनिष्क्रान्तानां III, 6, 30
 गोपाय III 2, 6.
 गोपायति II 1, 23

गोभि. I, 5, 84 6 19
 गोमयं I, 5, 74 123. IV, 5,
 11 12, 14 25
 गोमयेन I, 5, 30. 6, 42 III,
 9, 4
 गोमहिषीरक्षणं II, 1, 14
 गोमिथुनं I, 11, 4
 गोमूत्र I, 5, 123 IV, 5, 11
 12 14 25
 गोमूत्रमाग IV, 5, 13
 गोमूत्रादिभि. IV, 5, 16
 गोमूत्रे I, 6, 38 IV, 6, 5
 गोरक्षकान् I, 5, 80
 गोघघ. I, 10, 23
 गोवालरजा I, 5, 31
 गोवालै. I, 6, 41
 गोविन्दं II, 5, 24
 गोशरुत् I, 6, 16
 गाशरुद्रस्मभि. I, 5, 26
 गोश्वाजावय II, 2, 9
 गोष्ठ III, 10, 13
 गोष्ठ II, 5, 2
 गोष्ठगतं I, 5, 55
 गोसचेन II, 2, 4
 गोसहस्र I, 10 21
 गो III, 10, 15 IV 1, 3
 गौतम I, 1, 23 II, 2, 70
 गौरसर्यपकल्फेन I, 5, 35
 ग्रन्थि II, 7, 9
 ग्रहणं I, 11, 4,

ग्रहणान्त I, 2, 1
 ग्राम II, 3, 51 6, 17 10, 64.
 III, 2, 6
 ग्राममध्ये IV, 1, 22
 ग्रामयाजन II, 1, 14.
 ग्रामसीमान्ते II, 10, 13 III,
 1, 13
 ग्रामात् III, 9, 4
 ग्रामान्ते II, 10, 13 III, 1,
 13
 ग्रामे II, 3, 52
 ग्राम्या I 5, 127
 ग्राम IV, 5, 8
 ग्राम III, 8, 4
 ग्रामा II, 7, 22 10, 53
 ग्रामाच्छादने II, 3, 33
 ग्रामान् III, 8, 22
 ग्रीष्म I, 2, 11.
 घ
 घनाया I, 6, 16
 घर्मोच्छेष्टे I, 6, 30
 घत IV, 1, 7
 घत I, 5, 126 II, 1, 35 63
 5, 30 10, 60 III, 6, 5
 10, 15
 घतप्राशन III, 10, 12
 घतस्य IV, 5, 13
 घतन IV, 8, 17
 घत IV, 6, 4
 घतादनेन IV, 7, 6

घोरे I 11, 21
 घृत II 1, 6
 घ्नन्ति I 11, 21
 घ्राण IV, 1, 1 5

च

च I, 1, 8
 चकार II, 6 30
 चकृम IV, 3, 6
 चक्रचर III, 1, 1
 चक्रचरत्वम् III, 1, 3
 चक्रवत्सु I, 2, 35
 चक्रवाक I 10, 28
 चक्षु I, 7, 31 II, 1, 38 5,
 13 6, 8 III, 8, 21 9,
 16 IV, 1, 5
 चक्षुषा IV, 1, 4
 चक्षुषो IV, 3, 5,
 चण्डाल I, 5, 54
 चण्डाल I 5, 52 123
 चण्डाल 1, 9 6
 चण्डाला I, 5 8
 चण्डाली II 2, 67
 चण्डालीव्यघाय II 2, 66
 चतसृभि II, 5, 12
 चतस्र I, 8, 2 III 7, 11
 IV 2 1
 चतुर III 9, 17 IV, 5, 18.
 चतुरश्र III 9, 4
 चतुर्द्वीप II 10, 18 III, 1,
 10

जयति II, 6, 8 9, 6 III, 5, 7 8	जायमानः II, 6, 35 9, 7 III,
जयन्तं II, 5, 22	8, 10
जयप्रभृति II, 5, 19 III, 1,	जाया I, 5, 54
5 7, 12 8, 17	जितोन्द्रय. II, 9, 3 10, 16
जयेरन् II, 2, 45	जीवितस्य I, 2, 5
जर्तिलादीनाम् III, 2 15	जीवेत् II, 2, 69
जलं I, 5 52 55	जुगुप्सेत् III, 7, 8.
जलपवित्रं II, 10, 19 32	जुषन्ते I, 5, 62 6, 1
जलघत् I, 15	जुष्टं III, 1, 15
जलान्तरण I, 4, 15	जुहुयात् I, 4, 6 10, 39 II,
जलाभ्याशे III, , 3	1, 38 7, 17 8, 8 10, 22.
जले IV, 5, 30	III, 6, 2 15 7, 1 16 9, 1
जल्पन् I, 5, 15	जुष्ट II, 6, 8
जहि II, 1, 15	जुहोति II, 1, 33 7, 3 8, 7
जागर्ति II, 10, 20	10, 18 48 III, 1, 10 8,
जाग्रतः IV, 3, 6	8 29 IV, 2, 10 8, 6
जातं I, 10, 12 II, 2, 15.	जुहोमि II, 7, 3 8, 12
जात I, 5, 142 8, 13 9, 11.	जुहोति IV, 8, 8
II, 2, 1 25 27, 29	जुह्वन् II, 2, 1 IV, 6, 1 7, 6
जातधीर्यः I, 2, 34	जैष्ठ्यम् II, 2, 78
जातवेद् I, 1 2	जातः, II, 2, 22 III, 5, 8
जातान् I, 10 31	जातय. II, 1, 35
जानिमात्रोपजाविनाम् I, 1, 10	जातिपक्षाः II, 5, 29
जानानि II, 7 20	जातीन् II, 5, 29 III, 9, 17
जानीयात् III, 9, 7	जातीनाम् I, 2 57
जान्यन्तरा I, 5 9	जानम् IV, 1, 27
जान्यो I, 2 28	जानदृष्टेऽय III, 5 5
जायते I, 2 7 5 57 121	जानाम् II, 2, 67 IV, 7, 8
II, 6, 35 9 7 10 10	जानन I, 5, 2 III, 1, 23
IV, 1, 26	जायते IV, 8, 12

ज्येष्ठम् II, 2, 5.
 ज्येष्ठ II, 2, 4 6
 ज्येष्ठसामिकाः II, 8, 2
 ज्येष्ठसाम्नां III, 10, 11
 ज्येष्ठाः IV, 5, 24
 ज्येष्ठांशं II, 2, 13
 ज्येष्ठांश II, 2, 9
 ज्योति II, 10, 35 III, 8,
 16. IV, 6, 12.
 ज्योतिषाम् I, 7, 31 III, 8,
 21.
 ज्योतिष्टोमः II, 2, 76
 ज्योतिष्मत्या II, 10, 51.
 ज्वलन्तं I, 5, 83 II, 10, 18
 ज्वलन्ती II, 1, 16

ड

दिष्टिक I, 10, 28
 डेरिक I, 10, 28

त

तं I, 2, 57
 तक्राणि IV, 5, 22.
 तक्षणं I, 5, 29
 तच्छेपेण II, 8, 8
 तज्जातघर्जं II, 2, 11
 तण्डुलान् II 1, 53 III, 2
 10, 3, 7
 तण्डुलानां I, 6 11
 तत् I, 2, 14
 तत्. I 1 16 5 121 7, 17

II, 10, 14. III, 6, 2.
 IV, 1, 15. 26. 4, 6, 5, 9.
 17 86 7, 4
 तत्कालं I, 11, 25.
 तत्कृतं IV, 8, 4
 तत्पत्न्यां I, 2, 38
 तत्परिपूर्णनेत्रवदन II, 3, 53.
 तत्परिदृष्ट्यात् I, 5, 106.
 तत्पापं I, 1, 12
 तत्पुत्रवर्जं I, 6, 93
 तत्पुत्रे I, 2, 37.
 तत्पुत्रेषु I, 5, 114
 तत्प्रत्ययं I, 5, 110
 तत्प्रत्ययत्वात् I, 11, 12.
 तत्र I, 1, 22.
 तथा I, 1, 17
 तदनन्तरं II, 8, 14
 तदनुमानना. I, 1, 6.
 तदर्थं II, 8, 13
 तदपत्यत्वं II, 1, 11.
 तदभाये I, 1, 7, 5, 99. 100.
 II, 8, 3.
 तदष्टमेषु I, 2, 8
 तदा IV, 7, 2
 तदाहारः IV, 5, 14.
 तदानीं I 5, 97
 तद्विषयशेषः I, 11, 26
 तद्देशपिण्डं II, 7, 5
 तद्वत् I, 1, 15 5, 71 II, 3,
 60 7, 15

तद्वर्तनात् III 1, 2
 तद्विधा I, 2, 49
 तद्विधेषु III, 7, 10
 तनूः II, 10, 26
 तन्तुं II, 1, 36
 तन्तुः II, 1, 56
 तन्त्रं II, 6, 34
 तन्मनाः II, 7, 6
 तन्मासं IV, 1, 20
 तन्वते II, 6, 31
 तप. I, 5, 64 II, 5, 20 6,
 33 36 7, 24 10, 32
 III, 10, 10 IV, 1, 25
 30
 तपति II, 10, 35
 तपर्षिन् II, 5, 27
 तपश्शलि. II, 6, 17
 तपसा II, 9, 3
 तपासि III, 3, 20
 तपस्य II, 3 1
 तपस्वी 1, 5 88
 तपांमि III, 10 11
 तप्तकृच्छ्र. II, 1, 63 IV, 1, 10
 तप्ते II, 1, 12
 तप्तेन I 10, 18
 तप्यते IV, 1, 25
 तम. II 3, 9 III, 4 1
 तमस. II 5 13 10, 51
 III 1 4 IV, 5, 21
 तमसा III 1 1

तमोमूढा I, 1, 12
 तयोः I, 2, 44 IV, 1, 21
 तपति II, 10, 21 III, 5, 7.
 8. 10, 8 IV, 2, 17.
 तरत्समन्दीयं II, 3, 8
 तरत्समन्दीयैः IV, 2, 5
 तरत्समन्द्यः IV, 2, 4
 तरत्समाः IV, 3, 7
 तरेत् II, 3, 46
 तरेम IV, 2, 17.
 तर्पयत II, 5, 30
 तर्पयति II, 5, 15 10, 32
 31.
 तर्पयामि II, 5, 16. 17. 18
 19. 20 21 25. 26. 27.
 28. 29 10, 32
 तर्पयित्वा II, 3, 2
 तव I, 10, 32
 तस्मात् I, 1, 13
 तस्मिन् I, 1, 25 II, 2, 75.
 III, 8, 5 IV, 1, 20
 तस्मै I, 2, 52
 तस्य I, 1, 2.
 तस्यां II, 2, 24 25 27.
 तस्या. II, 2, 16
 तां I 2, 53 11, 20 II, 1,
 3 5, 5 III, 9, 18 IV,
 1, 22
 ताः I, 2, 56 II, 2, 56 III,
 1, 1 16 IV, 6, 2 7, 6.

तान् I, 3, 63 II, 4, 15 6,	17 10, 27
30 IV, 6, 10 8, 17	तिष्ठन्त I, 2, 39
तानि I, 1, 18 II, 6, 1 9,	तिष्ठेत् I, 3, 11
4, 10, 60 III, 5, 7,	तिसृभि II, 5, 12
तान्तः II, 4, 8	तिष्ठ I, 8, 3 II, 1, 9 8, 7,
तापसः III, 3, 19 20	8 III, 7, 7, IV, 5, 20
तापेन IV, 1, 26	तीक्ष्णकाष्ठेन III, 2, 3
ताभिः III, 2, 9 9, 10 12	तीर्त्वा II, 10, 23
13, 14	तीर्थे I, 5, 12 110 7, 15
ताम्र I, 5, 27	II, 4, 2 5, 1 3 III, 4,
तास्यति II, 9, 8 9	7 5, 2
तार्पय I, 6, 12	तार्थानि III, 10, 19
तावत् I, 1, 28, 4, 12 14 5,	तीर्थेन I, 5, 11
105 II, 1, 66 IV, 7, 3	तीर्थेषु III, 5 8
तावन्तं I, 11, 23 33 II 6	तु I, 1, 9
8 III, 9, 7	तुलया I, 5, 79
तासां II, 2, 58 III 1, 6	तुलापुमान् IV, 5, 22
तासु I, 8, 6	तुल्य IV, 1, 12 19 21
तित्तिरि I, 5, 131	तुल्या. I, 5, 89
तिथि III 8, 9 29	तुल्यापकृष्टयधे I, 10, 20
तिरस्कृत्य I, 5, 68	तुष II, 3, 37
तिल IV, 7, 9	तुषधान्यवर्जं III, 3, 7
तिल III, 10 15	तुषविहीनान् III, 2 10
तिलमिश्रा. II 8 7	तुष्ट II, 3 18
तिलसंसृष्टप्राशने II, 23	तुष्टिदेवी II 5, 24
तिलादाने II, 8, 15	तूल II 7, 15
तिलान् II 1 53 IV 6 4	तूर्णां II 7 4 III 1, 15
तिलाशन. IV, 5 26	तृण III 2, 15
तिलै II 1 52 57	तृणं I 5 69 71
तिष्ठन् I, 5, 15 II, 4, 10 8,	दृणकाष्ठे II, 1, 65.

वृणानां I, 6, 21
 वृणानि I, 5, 54 II, 10 20
 वृणैः I, 4, 3
 वृतीयं III 8, 10 IV, 3, 3
 वृत्तयः I, 1, 4 II, 1, 51
 67. IV, 5, 9
 वृत्तीयांशहस्य II, 2, 11
 वृत्तीयायां I, 8, 11
 वृत्तीये II, 2, 16
 वृष्यत II, 5, 30
 वै I, 1, 11
 वैजस्ता II, 6, 33
 वैत I, 2, 57
 वैभिः III, 2, 16 3, 2
 वैभ्यः III, 6, 10
 वैषां I, 5, 19
 वैषु I, 5, 19
 वै. I, 5, 89 II, 6, 36 III, 2,
 16 3, 23
 वैजसं I, 5, 22
 वैजसवत् I, 5, 38
 वैजसानां I, 5, 26 6, 35
 वैल IV, 1, 7
 वैलसार्पणी I, 6, 48
 वैष्यां I, 5, 143
 तौके III, 3, 13
 तोय I, 1, 15
 तोयाहारः III, 3, 9 13
 ती IV, 6, 6
 त्ये II, 5, 13

त्यक्त्या II, 2, 27
 त्यजेत् I, 5, 85 II, 2, 59
 त्यागः II, 10, 41 IV, 8, 10
 त्रय IV, 5, 13
 त्रयः I, 1, 8 9 11 II, 1,
 65 3, 19 3, 4 7, 23,
 III, 8, 12 10, 16
 त्रयीं II 6, 36
 त्रयीविद्यवृद्धे II, 10, 57
 त्रि IV, 5, 22
 त्रिः I, 5, 5 15 16 42 70
 72 110 II, 1, 28 5, 1
 6 10, 27. IV, 1, 28 2,
 11 15 4, 2 9 4 5 6
 7 8 5, 29
 त्रिदण्डी II, 10, 40
 त्रिनाचिकेत II, 8, 2
 त्रिपुरारः I 11, 1
 त्रिभिः II, 1, 41 42 4, 8
 6, 85 9, 4 7 III, 7, 11,
 8, 1 IV, 1, 5 26
 त्रिमधु II, 8, 2
 त्रिरुह IV, 2, 15
 त्रिरात्रं I, 5, 113 114 116
 119 139 11, 30 III, 6
 16 IV, 2, 8 15
 त्रिरात्रेण II, 1, 39
 त्रिरात्रोपेतः IV, 7, 1
 त्रिविक्रम II, 5, 24
 त्रिगवध III, 9, 20

त्रिष्टुप् I, 5, 5 II, 10 11
 IV, 5, 7.
 त्रिपत्या II, 10, 28
 त्रिपत्याः IV, 2, 11.
 त्रिपयणं II, 1, 68. IV, 5, 4
 त्रिपु IV, 8, 4
 त्रिपुष् I, 2, 12
 त्रिसमकं IV, 3, 16
 त्रिसुपर्णः II, 8, 2
 त्रिखि. I, 5, 12 II, 10, 26
 त्रिहाविः IV, 6, 2
 त्रीणि I, 5, 56 IV, 1, 13 15 19
 त्रीन् I, 10, 33 35 II, 1, 22
 2, 10 3, 7 5, 12 8 21
 III, 9, 6 IV 5, 21
 त्रेताग्निहोत्रमन्त्रान् II 7, 27
 त्रेधातवीयेन III, 1 9
 त्रैविद्यबुद्धेभ्य I, 5, 100
 त्रयधिकेषु I, 2, 9
 त्रयघरान् II, 8, 6
 त्रयहं I, 5, 1-3 II 24 II,
 1, 49 64 IV, 2, 6 8 10
 त्रयहः III, 10, 16
 त्रयहान् II, 1, 48 IV 5, 9
 त्वं I, 10, 3 II 2, 80 III
 7, 11 8, 19
 त्वक् II 7, 5. III, 8 16 IV,
 1 4 5
 त्वया II, 1 35
 त्वरते IV, , 30

त्वरमाणः I, 5, 13

त्वष्टा II, 3, 17.

त्वा II, 4, 9

द

देशमशकान् III, 3, 19

दक्षपितरः III, 6, 15

दक्षिणं I, 2, 26 5, 5, 9 7,
 13 II, 3, 59

दक्षिणतः I, 1, 17 18 II, 8 23.

दक्षिण्या II, 1, 62

दक्षिणा IV, 4, 10

दक्षिणाद्वाराणि II, 5, 17

दक्षिणापथा I, 1, 29

दक्षिणाप्रतीक्यो II, 1, 11

दक्षिणामुख I, 5, 64

दक्षिणास्तु I, 11, 5

दक्षिणे I, 4, 2 18 II, 7, 10.

दक्षिणेन I, 1 25 2, 26 7,
 23 II, 10 20

दण्ड I, 2, 11

दण्डम् II 4, 28 III, 2, 6
 3, 16

दण्ड II 2 64

दण्डा I, 2, 16

दण्डान् I, 10 20

दत्त II 2, 31

दत्त I 5 64 II 5, 17.

दत्तः II, 2, 20.

दत्तस्य II 8, 12

दत्त्वा I, 3, 65 II, 1 II, 3,

17 10, 30 III, 3, 5 6 7
 ददत् II, 2, 58 6, 8
 ददत् II, 2, 60
 ददाति II, 1, 54 III, 7 11
 दद्यात् II, 1, 57 2, 29 3,
 12 15 6, 5 8 9. III,
 8, 31 IV, , 12 4, 9
 दद्याताम् I, 5, 81
 दधत् III, 7, 11 11
 दधति IV, 2, 11
 दधि I, 5, 123 110 II, 10,
 18 56 IV, 1, 11 12 11 25
 दधिक्राव्णा IV, 5, 12
 दधिघर्मे I, 6, 30
 दधिधानीसघर्माः II, 1, 50
 दधिधान्यां II, 1, 59
 दधिमिधम् III, 1, 19
 दध्म IV, 5, 13
 दध्म IV 8, 17.
 दन्तजननात् I 3, 92 93
 दन्तधावनम् II 3 25
 दन्तलम्बेषु I, 20
 दन्तवन् I, 19 21
 दन्तमक्तेषु I 3, 19
 दन्तान् II, 10 57
 दन्तानाम् I 5 40.
 दन्ते II, 7, 7 10, 37
 दम्भ I 1 2.
 दयापूर्वं II 10, 50
 दस्त्रिम् I, 7, 1 III, 8, 21

दस्त्रिकृत्य I, 2, 57
 दर्प I, 1, 5
 दर्मान् I, 7, 27 II, 4, 5 5,
 12, 10, 20
 दर्भेषु II, 1, 5 5, 12
 दर्भे I, 6, 30
 दर्शनात् I, 2, 48 III, 2, 6
 दर्शपूर्णमासाभ्यां III, 1, 11
 दर्शपूर्णमासौ I, 3, 6 II, 2, 70.
 III, 7, 15
 दर्शयति II, 9, 7
 दश I, 1, 9 10, 21 35 II,
 18 III, 3, 15 IV, 8, 6
 दशकृत्य II, 4, 7.
 दशपणम् I, 10, 14.
 दशभिः IV, 7, 27
 दशमे II, 2, 59
 दशमी III, 1, 6
 दशमी III, 8, 9.
 दशरात्रम् I, 5, 101
 दशरात्र. I, 5 103
 दशरात्रान् I, 3, 104.
 दशाहोरा III 7, 15
 दशांशान् II, 2, 10.
 दशाना II, 2, 6
 दशापरम् II, 5, 12 IV, 18
 दशापर I, 1, 7 8
 दशापरं I, 1 7
 दशाहम् I, 3, 105 110
 दष्ट I, 5, 1-6

दहति I, 2, 50	दिनैः IV, 5, 27.
दहनम् I, 5, 28 93 6, 31	दियसात् I, 5, 101
दहनान् I, 6, 19	दिवसे IV, 5, 30
दहेत् II, 1, 17 2, 53.	दिया II, 1, 28 IV, 3, 6. 5,
दहन्ते II, 7, 15	5. 6.
दाक्षायणयज्ञे I, 6, 30	दिवास्थान IV, 5, 5
दाता II, 1, 39	दिवास्वप्नशीलेन II, 2, 77.
दातृषाज्जरूपञ्चमाः II, 1, 39	दिवि II, 9, 5.
दान I, 10, 2 1	दिव्यं III, 9, 16
दानम् I, 10, 3. II, 3, 60 8,	दिश II, 1, 5 III, 9, 1.
13 III, 10, 10	दिश III, 2, 6
दानात् II, 1, 32	दिशां III, 2, 6
दानेषु II, 3, 59	दिशि II, 5, 3
दामोदरम् II, 5, 21	दिशो. II, 1, 11
दायम् II, 2, 2 10	दीक्षाः III, 3, 15
दायविभागः II, 3, 8.	दीक्षित I, 5, 90.
दारवाणा I, 5 29	दीक्षित I, 7, 29
दारा II, 2, 55.	दीक्षे I, 7, 31. III, 8, 21
दारुणम् III, 6, 8.	दीनान् II, 7, 19.
दारुमय I, 1, 11	दीर्घ I, 2 26. II, 3, 9
दारुमयाताम् I, 6, 26	दीर्घसत्र I, 2, 55
दारुवत् I, 5, 34	दीर्घसोमेषु I, 6, 7
दार्धिहोमिकी II, 1, 33. 18	दुरनुगा I 1 13
2, 10	दुरितानि II 2, 57
दार्धिहोमाणां II 6, 12. 31	दुर्गन्धरस्ताभि I, 3, 14.
दार्सी I, 11, 20	दुर्गा. IV, 1, 7
दाहात् I 1 2	दुर्जनवर्जिताम् III, 3, 22
दिग्धै I, 10, 10	दुर्वलाय II, 3, 5)
दिग्भय III, 8, 10	दुर्मित्रा. II, 5, 5-
दिनेन IV, 5, 28	दुर्विचिन्तितम् III, 6, 6.

बुद्धचरितम् II, 5, 11	III, 2, 6 IV, 3, 5
बुद्धतम् II, 5, 3 III, 6, 5	देवतानि II, 5, 17, 18
बुद्धतानि I, 5, 88 IV, 2, 17	देवताभ्यः III, 9, 4
बुद्ध II, 1, 6	देवतासु I, 6, 15
बुद्धचेतसः II, 8, 11	देवत्वम् III, 9, 19
बुध्यति I, 1, 1	देवनिश्चयेणी III, 9, 18
बुध्यन्ति I, 5, 51 II, 2, 57	देवयज्ञम् II, 6, 2.
बुद्धितरम् II, 1, 51	देवयज्ञः II, 6, 1
बुद्धितर II, 2, 41	देवयानाः II, 6, 13
बुद्धितरि II, 2, 15	देवरात् II, 2, 62
बुद्धिता II, 2, 80	देवर्षिर्षितृर्षणम् II, 3, 4.
बुद्धिवृत्तमनम् I, 1, 19	देवर्षीन् II, 5, 7
बुद्धिर्ज्ञो II, 2, 70	देवलोकान् III, 7, 16
बुध्यते I, 4, 17	देववत् II, 10, 33 IV, 8, 12
बुद्धम् III, 1, 14, 18 IV, 5, 23	देवस्य II, 5, 20 0, 14 IV, 5, 12.
बुद्धा I, 7, 31 II, 7, 3 III, 8, 21	देवहितम् II, 5, 13.
देवः II, 3, 50	देवहेळनम् III, 7, 11 14
देवा IV, 1 17	देवा I, 5, 56 62 6 . 6, 1
देवानि III, 10, 15	2 II, 6, 13 10, 28 III, 6, 13 15 7, 11 14 9, 19 IV, 2, 11
देव I, 3, 12 4, 21 II, 6, 17 III, 3 20	देवान् I, 5, 86 II, 3, 2
देव II, 2, 20	देवानाम् III, 6, 13
देववृत्तं IV 3 7	देवे II, 8 21
देववृत्तस्य IV 3, 6	देवेभ्यः II, 6, 35 9, 7 III, 1, 15 9, 5 IV, 5, 5
देवगर्भः II, 8, 1	देवे II, 6 30 III, 5, 8
देवगृहम् II, 5, 2	देश I 6, 50
देवता I, 5, 64 II, 5, 15	

देशम् I, 5, 17 125. 6, 16
 देशकालौ II, 8, 22
 देशपति I, 11, 2'
 देशप्रामाण्यम् I, 1, 23
 देशा III, 10, 13
 देशे I, 5, 9 II, 3, 21. 7, 2
 10, 45
 देहि II, 5, 3
 देहिनाम् IV, 5, 23.
 दैन्यम् II, 2, 78
 दैवम् I, 5, 13
 दैव I, 11, 5
 दैवत II, 7, 21
 दैवतम् III, 9, 9
 दैवतानि II, 5, 16 19.
 दैवात् I, 11, 18.
 दैवानि II, 5, 11
 दैवे I, 11, 2)
 दोषम् IV, 1, 13 14 19 21.
 दोष I, 2, 57
 दोषनिर्णये I, 1, 92
 दोषवत् IV 2, 13
 दोषविषात् I 5 68
 दोषाणाम् I 1 52
 दायेषु IV 1 1 2 1
 दीहिषम् II 2 1)
 द्यावापृथिवी II 1 13
 द्यावापृथिवीभ्याम् III 8 9
 शुक्तिम् III 8, 39
 द्युम्नै. IV, 8, 12.

द्युतम् II, 1, 17.
 द्यौ II, 8, 12. III, 6 6,
 12
 द्रव्य I, 6, 50
 द्रव्यम् I, 5, 17
 द्रव्यप्रयोजनम् I, 5, 17
 द्रव्यसविभागः II, 3, 19
 द्रव्यालम्बे II, 7, 27
 द्रव्येण I, 11, 20
 द्रुपदादिचेन्मुमुक्षानः IV, 4, 1.
 द्रुहोत् III, 3, 19
 द्रोह II, 3, 21
 द्रुम्हम् II, 10, 20
 द्रवम् I, 11, 31 IV, 5, 13.
 द्रयो. II, 2, 18
 द्वात्रिंशत् II, 7, 22 10 53
 द्वादश II 1, 2 18 3, 52
 III 9, 10 12 13 14.
 IV, 1, 7 8 9 10 11 2, 7,
 द्वादशकपालम् II, 10, 23
 द्वादशरात्रम् I 10 39 III,
 9 17
 द्वादशरात्रम् III 5, 6
 द्वादशरात्रो III, 7, 7
 द्वादशर्चन III, 7 11
 द्वादशाहम् II 1 18 58
 IV 1 7, 1, 15 5 6
 द्वादशाह III, 10, 16
 द्वादशाहान् II 1 48 IV, 1, 9.

द्वादशाहानि IV, 8, 17
 द्वादशीम् III, 8, 9
 द्वादशे II, 2 59
 द्वादश्याम् I 5, 111
 द्वाभ्याम् II, 4, 9 11 10, 34
 III 6, 13 8, 11 12 13
 द्वारानि II, 16 18 19
 द्वारिणान् I 2 13
 द्वि I 5, 16
 द्विचुरिण I 5 132
 द्विगोन II 2, 15
 द्विज IV, 5, 3 20 21 21
 28 8, 7
 द्विजन्मा I, 11 32
 द्विजा I, 1, 11
 द्विजातयः II 3, 4
 द्विजातिप्रवरान् II 2 29
 द्विजातिषु II 10 51
 द्विजार्तनाम् I, 4 16 11, 4 3
 द्विजान् IV 7 9
 द्वितीयम् III 8 10 IV 3
 3 4
 द्वितीय I, 1, 3
 द्वितायस्याम् III, 8 26
 द्विर्तायायाम् I 8 10
 द्वितीये II 2, 16
 द्विनामा I 11 31
 द्विपिका II 2 18
 द्विपिनु II 2, 19
 द्विमुक्तः I, 11, 32

द्वियक्षोपचोती I, 3 6
 द्विरेता I, 11, 32
 द्विविधम् III 1, 22 3, 4
 द्विविधाः III, 3, 4
 द्विष्म II, 5, 5
 द्वे I, 1, 4 II, 1, 33 IV, 2,
 10
 द्वेष्टे I, 4 7 II, 5 5
 द्वेष्ट्य II, 5, 5
 द्वैनिष्यम् III, 3, 1
 द्वा II, 1, 4 2 10 5, 21
 III, 4, 13 26 9, 17 10,
 16 IV, 5 17
 द्वायन्तरासु I, 5 7

घ

घने I, 2, 57
 घनस्य IV, 8, 10
 घनात् II 2, 55
 घनुज्या I, 2, 11
 घनन I, 11 7 II, 2 3 IV
 8, 9
 घन्य III, 8 38
 घन्यन्तरिम् II, 5, 26
 घन्यन्तरिपारिदान् II, 6 26
 घन्यन्तरिपारिदी II, 5, 26
 घन्यन्ती II, 3, 38
 घर्म I, 1 12 10, 15 II, 5
 25
 घर्म I, 1, 1 11 11, 7, 21,

धर्मकाक्षिणाम् III 1 1
 धर्मवृत्तेषु II 1 50
 धर्मचारिणीम् IV 1, 23
 धर्मत II, 1 6
 धर्मतन्त्रोपरोधात् I, 5 6
 धर्मपाठक I, 1 8
 धर्मराजम् II, 5 2
 धर्मवित् I 1 16
 धर्मव्यपेक्षया II 2 71
 धर्मशास्त्रम् IV 4 9
 धर्मशास्त्ररथाकृता I 1 11
 धर्मसंज्ञायात् II 9 4
 धर्मसन्ततिम् I 4 21
 धर्मस्य I 1, 9 13 10 30
 II (11 IV 1 21 30
 धर्मान् II 1 1
 धर्मार्थे I 2 10
 धमण I 1 1
 धर्मेष्णु I 1 17
 धातुक्षयात् III 9 13
 धातु I 5 50 III 1 1
 धान्यराज III 1 1
 धायानाम् II 3 1
 धारणा I 5 10
 धारयमाण II 1 12
 धारयिष्या II 1 12 10 3
 III 4 7
 धारयत् I 1 1 10 11 1
 I 3 4 30 10 31 IV
 I, 1 1 8 9 10 11 8

14 15
 धारा I 5, 50
 धार्मिक II 3 51 1 15
 धायन्तम् I 2 3
 धाय II 10 11
 धामिता IV 7 3
 धामहि II 10 11
 धुरम् I 10 7
 घृता IV, 1 29
 धेनुवत्प्रदानात् III 4 7
 12 8 17
 धेन्यनडुहो I 10 20
 ध्यायन् II 7 4
 ध्यायेत् I 4 8
 ध्रुवम् III 2 7
 ध्रुवा II 1 1 III 1 1
 7
 ध्रुवायाम् III 2 1
 ध्वमत II 1 3
 ध्वजम् II 1 3

न

न I 1 9 इत्यादि
 न I 1 7 II 2 31 3 7
 , 1 1 13 32 10 8 14
 15 III 6 15
 नहुन्नादीनाम् I 10 28
 नक्त I 11 31 II 3 15
 IV 1 6 7
 नक्षत्रनिर्देश II 1 17

नक्षत्राणाम् III, 8, 39
 नक्षत्राणि II, २ 20 III 2 6
 नक्षत्राय III 8, 9
 नक्षत्रेभ्य III, 8 30
 नक्षत्रेषु III, 5 1 6 1
 नख II 7, 5 III 1, 21
 नखचापनम् I, ७ 7 II 1,
 70
 नखाग्रात् IV 1, 25
 नखानि II, 10 11 III, 1,
 8 7 6 8, 2
 नगरे II, 3 ७३
 नग्न. II, 3 14
 नग्निकाम् IV 1 12.
 नदीम् I 5, 126 II, 3 41
 नभ II, 2, 77
 नम II 5 9 6 4, ५ 7 10
 33 III 6 12 1७ IV
 २०
 नमस्करोति II, 10 35
 नयति I 2 २२ 10 9 19
 नरकम् I 1 9
 नरके I 11 21
 नरेन्द्रस्य II 2 68
 नय II 1 ५ III, 1 १
 नय III ५ 10
 नयभि III 1 1
 नयमात् I १ 104
 नयर्मा III ५ 9
 नयवृत्त III १ 7

नवश्राद्धम् III, 6, 10
 नवे I, ७, 126
 नदयति IV, 8 7
 नसुते II 6, 31
 नळ I 6 42
 नाकम् II 9, 6
 नाट्याचार्यता II, 1, 44
 नातिसुहित II, 7, 8
 नानार्थानि IV, 1 1 2 1
 नानावर्ण II १, 10
 नाभिम् I 5, 21 IV, 3 २
 नामे I २ 5 75, 11, 31
 नाभ्ये I, 5, 76
 नाभ I, २ 79 II, 6 30 III,
 3, 4 २ 6 10 IV, २ 15
 नामधारका I, 1 11
 नामनी II, 2, 19
 नारया III, 2 २
 नारायणम् II, २, 21
 नारो I 11 2१
 नावेदायन् II, 6 33
 नास्ताग्रप्रमाणा I 2 16
 नासिके IV, 3, 5
 नास्तकाय I ७ ५1
 निक्षपणम् III 2 ६
 निगिरन् I २ 20
 निगुप्ताय II 2 56
 निग्राभ्यास्स्थ III 8, 15
 निचय III 2 8
 नित्यम् I, २ 18 ५२ IV, 8 14

नित्य I, 1, 20. II, 6, 33 10, 8 9	निरीक्षेत II, 3, 31
नित्ययज्ञोपवीतो II, 2, 1	निरुक्षति II, 5, 5
नित्यस्वाध्यायी II, 2, 1,	निरुद्धासु II, 3 5 7
नित्या. II, 3, 10,	निन्दे II, 7, 27
नित्योदका II, 2, 1	निरुहतानि III, 2, 2
निदध्यु II, 2, 37	निरोधान् IV, 1, 26
निनयति II, 10, 39.	निर्गत्य III, 1, 13
निनयेयुः II, 1, 35	निर्गन्ध III, 1, 22
निन्धः I, 10, 30	निर्गन्धम् I, 3, 36
निन्धते I, 10, 30	निर्णुदति III, 6, 19.
निपतनात् II, 1, 11.	निर्णोदः III, 6, 4
निपातने II, 1, 7	निर्दग्धवृजिनेम्भन. IV, 7, 10
नियोधत IV, 6, 1	निर्दिशेत् I, 4, 16 IV, 1 2 2, 2 3
निमज्जय I, 5, 110 II, 5, 7.	निर्दिशात् I, 6, 29
निमज्जय II, 8, 6	निर्धनम् I, 10, 18
नियच्छन्ति I, 3, 7	निर्मन्थ्य I, 6 49
नियताम् IV 1, 23	निर्मन्थ्यः III, 8, 7
नियतामा IV, 5 19	निलेप III, 1 22
नियमलोपः II 1 19	निर्यपति II 11 21
नियमातिक्रमे IV, 1 25.	निर्यपामि III 1 15
नियमेत् IV, 1 22	निर्यपणम् III 1 11
नियुञ्जयात् II, 3 11.	निर्विघ्नदेन I 1 16
निरुद्धम् II, 8 13	निर्विघ्नोपम I 11 29
निरुपसाधयन्ति II 2, 5	निर्येत II, 1 13 18
निरसन I 7 6	निरुहान्निर्द्वयनिय IV 7 6
निरहद्वारा I 1 5	निर्यने II 1 20
निराहार IV 5 16	निर्यनेनानि III 2 2
निराहारा III 3 11 17	निर्यनेनी III 1, 5 2 1 2
निरिन्द्रिया. II 2 17	निर्यनेन I 10, 9

निविश्य II, 7, 11.
 निविष्टः II, 7, 3.
 निवीतम् I, 5, 7.
 निवीती II, 5, 27.
 निवृत्तः IV, 7, 1.
 निवृत्तशरावसंपाते II, 6, 21.
 निवेदयते II, 10, 45.
 निवेदितम् II, 8, 14.
 निवेष्ट II, 10, 45.
 निवेश II, 3, 19.
 निशासनः IV, 5, 5.
 निशि II, 1, 33. IV, 2, 10.
 8 17.
 निश्चयः II, 2, 68.
 निषादम् II, 2, 32.
 निषादः I, 9, 2. II, 2, 29.
 निषादात् I, 8, 11. 9, 13.
 निषादेन I, 8, 13.
 निषाद्यां I, 8, 13. 9, 11.
 निषिध्य III, 6, 14.
 निष्कल्मषाः II, 2, 58.
 निष्कृतिम् I, 1, 31. II, 1, 6.
 निष्कृतिः II, 1, 6.
 निष्कृयणानि III, 10, 10.
 निष्टप्य III, 1, 10.
 निष्पादयति III, 2, 3.
 निष्पाद्याम् IV, 1, 18.
 निष्पादयति II, 7, 10.
 नीयमानास्तु I, 11, 5.
 नीयमाना II, 2, 63.

नीलम् II, 5, 25.
 नीवीम् I, 5, 71.
 नीहारे I, 11, 23.
 नृत्त I, 2, 25. 11, 23.
 नृपवर II, 3, 56.
 नृपाः II, 3, 57.
 नैकत I, 7, 6.
 नैककृतः II, 1, 31.
 नैत्यकम् IV, 1, 24.
 नैष्पुर्ण्यम् II, 1, 63.
 नौ I, 2, 35.
 नौः I, 5, 54.
 न्यक्षि II, 10, 20.
 न्यस्तम् II, 7, .
 न्यस्तानाम् I, 6, 21.
 न्यस्य II, 10, 45.
 न्युज्जति III, 2, 8.

प

पक्षे IV, 6, 5.
 पक्ष्यान् III, 8, 8.
 पक्ष IV, 8, 6.
 पक्षयोः IV, 5, 17.
 पक्षिणः I, 5, 133.
 पक्षिणी I, 5, 114.
 पक्षि III, 5, 8. 9, 17.
 पक्षिपायनाः II, 8, 2.
 पचमानकाः III, 3, 2. 3.
 पच्छः II, 10, 14. IV, 4, 6.

पञ्च I, 1, 9 5, 131 132 133	पणमान II, 1, 54
10 35 II, 5 14 7, 5	पण्य I, 5, 48 II 1, 56
4 11 8 22 10 47 III	पताति II, 1, 49 62
3 9 IV, 5 23	पतनीय IV, 1, 8
पञ्चगव्येन IV 5 14	पतनीयचर्जेषु IV 1 9
पञ्चदशी III 8, 10	पतनीयात् IV, 5 24
पञ्चदश III, 9, 17	पतनीयानि II 1, 40
पञ्चदशी I, 11, 40	पतनीयानां II, 1 11
पञ्चदशे II, 2, 59	पतन्ति I, 11 21
पञ्चधा I, 1, 17	पति IV 1, 14
पञ्चनखा I 5 131	पतित II 2 41
पञ्चमि II, 5 15 III 6,	पतित I 5 1 22 II, 2 27*
13 IV 5 7	पतित II, 2, 67
पञ्चमं III 8 10	पतितप्रवृत्ति II 1, 45
पञ्चमहायज्ञा II, 6, 1	पातनस्पृष्ट I 5 51
पञ्चमात् I, 6, 20 8 13	पातता II, 1 44 2, 43
पञ्चमायको I, 5 78	पतिता II 1, 49
पञ्चमाष्टमी I 11 13	पतितेन II 1 62
पञ्चमी III 5 9	पतिने II, 2 12 3 42
पञ्चरात्र IV, 5 14	पतत I 10, 6
पञ्चविंशत् I, 4, 9	पत्नी I 11 20
पञ्चविंशति I 5 78	पत्नीं II 5 20
पञ्चविधा III 3 3	पत्नीपजमानौ I 6 7, 10
पञ्चसु II 3 59	17
पञ्चदोषा III 7 15	पत्न्या I 26
पञ्चाभि II 8 2	पथय II 6 13
पञ्चाना III 1 14	पथि III 2 4
पठन् IV 1 2 3 4 5 6 7	पथिषु III 2 9 11 12
4	पद् I 4 25 II 6 28
पठेत् IV, 1 28 2 15	पदयित् II 6 12 10, 8

पदा I 2 57 II, 1, 20
 पङ्क्त्यां I, 1, 31 2, 28. II 1,
 18 IV, 1 4
 पद्मनाभ II 5 4
 पन्था I 3, 51 II, 3 30
 पय. I, 3, 55 II 1 3, 30
 63 3 30 10 13 56 60
 IV, 3 10
 पयसा I 3 II IV 2, 7 8
 17
 पयोमक्ष III 7 9
 पयोविकारे I, 6, 17
 पयोम्रतता III 10, 12
 पर I, 10 11 II 1, 64 IV,
 2 6 3 9
 पर II, 6, 34
 परवृत्तान् II, 3, 6
 परपाप I 7, 30
 पर्याजानि II 2 36
 परम I 3 61 102 II 3
 61
 परम I 1 14 3 61
 परमर्षय I 3, 3
 परमर्षीन् II 3 27
 परमां I 3 13
 परमेष्ठिन II, 1, 20
 परमेष्ठिन I 11
 परम्परे III 9, 40
 परम्परे II 2 3,
 परशयोपम्परांते I, 5 118

परस्मै II, 3, 32 38
 पराक् II, 1, 63 64 65 IV,
 5, 15
 परान् I 5, 89
 परावृत्त IV, 3, 7.
 परि II, 3, 13 10, 31
 परिकीर्तिता III, 2, 7
 परिक्रीणाति I, 2, 57
 परिशीते IV, 8, 9
 परिगृह्य III, 3, 22
 परिगृह्यते II, 2 20 23 20
 परिचरण III, 1, 11
 परिचर्या I 10 5
 परिचर्यायां III, 7, 13
 परिचेष्टां II 1, 33 IV, 2, 10
 परिच्छिन्ना II, 6, 24
 परित्यज्य II 6, 18
 परिदत्त II 1 13
 परिदधीरन् I, 6, 1
 परिदहन I 1, 3
 परिधाय I, 5 71 II, 3 12
 10 3
 परिपठ्यते I 1,
 परिपाल्य I 10 16
 परिमार्जन I 5 26 42 6, 41
 परिमार्जनद्वयाणि I 6 36
 परिमाष्टि IV, 1 1
 परिमिता II 10 66
 परिमितानि II 10 66
 परिमृजीत I, 1, 2

परिमृजेत् I, 5, 16
 परिमृष्टानां I 6 35
 परिलुप्तकृत्याय I, 5, 81
 परिवर्जयेत् I, 1, 21 II, 3
 6 8, 22.
 परिवर्तयेत् IV, , 1
 परिवास्थ II, 1, 11
 परिवित्तः II, 1, 39
 परिवित्ते IV, 6, 7
 परिविन्दति II, 1 39
 परिवेत्ता II, 1 39
 परिग्रजेत् II, 6 18
 परिग्राजक. II, 6 11 18
 परिग्रायन I, 6, 38
 परिशिष्यते I 2 5,
 परिपत् I 1, 7
 परिपत्तं I 1, 10
 पतिपति II, 1 35
 पतिपितृ II 7 3
 पतिपितृ II 10 13
 पतिपितृ II 2 16 1
 23.
 परिपुत्र II, 5 30
 परिहितं I 6, 11
 परीन्या IV 6 7
 परीयादं III 6 9
 परया II 3 10
 परेत्य II 2 31
 परेत्या I 1 11 3 33
 पराक्ष I 2 60

पर्येशोपहतानां I, 6, 22
 पर्येष्टिकरणं I, 1, 2
 पर्याधान IV, 6, 7.
 पर्याया. I, 5, 72
 पर्यायेः III, 6, 13
 पर्युपासितं III, 1, 22
 पर्युषित I, 5, 110
 पर्युषितभोजन I, 1, 19.
 पर्युषिता II, 1, 1.
 पर्येणि I, 11, 10 III, 1, 21.
 पर्याभे IV, 5, 26
 पर्यस्तु I, 3, 7 II, 35 37
 पर्यत् I, 1, 8
 पर्यूलनं II 5, 8
 पर्यमान I 6, 16 II, 5, 12
 पर्यमानेष्टि I, 6, 10
 पर्यिष्ट III, 2 11
 पर्यिष्ट I 5, 57 II, 2, 57 6,
 26 10 37 III, 2, 5 6,
 1 IV, 2 17
 पर्यिष्टकाम III 7 3
 पर्यिष्टक्रियया IV 8 1
 पर्यिष्टपाण IV, 1 24
 पर्यिष्टसमूहेन II 1 1
 पर्यिष्टाणि I, 5 56 II, 8, 5
 IV, 1 24 2 7 6, 18, 5
 पर्यिष्टातिपर्यिष्टस्य III 6, 1.
 पर्यिष्ट II 2 12
 पर्यिष्टण IV 2 17 8, 3
 पर्यिष्टेष्टि I 1 32 3)

पवित्रेष्टि IV, 6, 2.
 पवित्रैः II, 4, 2. IV, 6, 4.
 पशवः I, 5, 127. II, 1, 56.
 पशव्यं III, 8, 38.
 पशुं II, 1, 30.
 पशुः I, 7, 11. II, 1, 31. 3,
 76.
 पशुपति II, 5, 20.
 पशुपतेः II, 5, 20.
 पशुपालनसंयुक्तं I, 10, 1.
 पशुबन्धे III, 7, 15.
 पशुभिः I, 4, 7.
 पशोः I, 7, 11.
 पश्चात् I, 1, 28. II, 10, 16.
 IV, 8, 5.
 पश्चिमां II, 4, 13. 15.
 पश्यति III, 6, 20.
 पश्यन्ते I, 10, 35.
 पाकयाशिकधर्मेण III, 7, 11.
 पाकयाशिकसंस्थाने I, 3, 12.
 पाजः III, 6, 13.
 पाणि III, 8, 16.
 पाणि I, 5, 21. IV, 3, 3.
 पाणिना I, 1, 2. II, 1, 6. 7,
 3. 8. 11. III, 5, 2.
 पाणिमुख I, 11, 28.
 पाणी I, 5, 9. II, 7, 10.
 पाणेः I, 5, 70. 72.
 पाणां I, 4, 3.
 पातक IV, 1, 8. 9.

पातकं IV, 1, 14.
 पातकवर्जं II, 1, 57.
 पातकवर्जेषु IV, 1, 10.
 पातकात् I, 2, 23. IV, 6, 3.
 7, 7.
 पातकाभिशंसने II, 1, 60.
 पातकेभ्यः III, 8, 34. IV, 2,
 6.
 पातकेषु IV, 1, 11.
 पातकोपमैः IV, 2, 14.
 पातितः I, 5, 50.
 पात्रं II, 8, 12. 10, 12. 32.
 पात्राणि II, 10, 20.
 पात्राणां I, 6, 26. 33. 35.
 पात्रात् I, 6, 47.
 पात्रान्तरानयने I, 6, 47.
 पात्रे III, 6, 14. IV, 7, 7.
 पात्र्यां II, 3, 22.
 पादः I, 2, 57. 10, 30.
 पादप्रक्षालनोच्छेपेण I, 5, 10.
 पादस्य II, 3, 29.
 पादाङ्गुष्ठे II, 7, 10.
 पादुके II, 3, 25.
 पादोपहृतं I, 7, 4.
 पारौ I, 5, 9. 21. 89. 125.
 II, 5, 1. 2. IV, 3, 5.
 पाने I, 4, 16.
 पाने II, 1, 18.
 पान्त्तु III, 2, 6. 6, 25.
 पार्व I, 1, 15. 31. II, 1, 41.

42 3, 62 4, 18 III, 6,
 5 19 IV, 1, 4
 पापकर्मभ्य IV, 7, 1
 पापकृत् III, 6, 17 8, 34
 पापकेन II, 6, 32 10, 8
 पापघ्न IV, 8, 5
 पापघ्न IV, 5, 22
 पापनाशिन्यः IV, 6, 2
 पापया II, 6, 34
 पापविनाशना. IV, 6, 1
 पापसञ्चयः IV, 7, 8
 पापस्य IV, 8, 10.
 पापाः I, 11, 21
 पापात् I, 5, 88 II, 4, 21
 IV, 2, 12 3, 5 6 4, 2 3.
 4 5 6. 7 8 5, 21 24
 26
 पापानि II, 7, 15
 पपीयसे I, 5, 81
 पापीयान् I, 11, 11.
 पापेभ्य I, 1, 33 II, 6, 3
 पाप्मनः III, 4, 4
 पाप्मना III, 4, 4
 पाप्मा I, 5, 64. III, 4, 4.
 पाप्मानं II, 10, 21 III 10
 8 IV, 2, 17
 पायसेन IV 7, 9
 पायात् IV, 5 4
 पायो I 5 72
 पारशव I 9, 3 II 2 30

पाययण IV, 5, 29
 पारियात्र I, 1, 25
 पालयति III, 2, 10
 पालाश II, 3, 25
 पालिनी III, 1, 5 3, 10
 पावक I, 4, 2
 पावकस्य I, 2, 57
 पावका I, 6, 3 II, 5, 12.
 पावन I 1, 32 2, 44 IV, 2,
 5
 पावनानि III, 10, 11
 पावमानी IV, 6, 2
 पावमानीभि II, 4, 2 10, 2
 पावमान्य IV, 3, 7 7, 5
 पावयति II, 5, 14
 पायुक्त II, 6, 12 31
 पिङ्गलां II, 1, 57
 पिण्ड II, 8, 9
 पिण्डदान II, 2, 19
 पिण्डशेष II, 3, 22
 पिण्डा. II, 2, 19
 पिण्डान् II, 3, 7 III, 8, 10
 IV, 5, 18 19
 पिण्डानां IV, 5 20
 पिण्डे II, 2, 16 19 IV, 5,
 17
 पिण्डोदकाभिया I, 5, 93
 पिण्डोदका II, 8, 23
 पिण्याक II 10 56 IV, 5,
 22

पितर II, 2, 16.
 पितरः II, 5, 17 8, 10 23
 IV, 1, 20
 पितरि I, 11, 30 II, 2, 9
 पिता I, 5, 95 99. II, 2, 16
 6, 33
 पितामहं II, 2, 16
 पितामहः I, 5, 95.
 पितामहाः II, 8, 2
 पितामहान् I, 10, 33 35 II,
 5, 28
 पितामहानां II, 2, 13
 पितामहीः II, 5, 29
 पितुः I, 5, 107 II, 2, 8 68
 IV, 8, 2.
 पितृ I, 3, 12 4, 21 II, 6,
 17 7, 21. IV, 5, 5
 पितृकार्ये II, 8, 21
 पितृकृतस्य IV, 3, 7
 पितृतर्पणं II, 3, 2
 पितृदेयताभ्यः II, 3, 18
 पितृपीताय II, 8 7.
 पितृभिः II, 1, 52
 पितृभ्य I, 5 6 II 6, 35 8
 11 9, 7 10 33
 पितृमते II, 8 7
 पितृमान् II 6, 33
 पितृयज्ञं II, 6, 3
 पितृयज्ञः II, 6, 1

पितृव्य I, 2, 46
 पितृशासन IV, 1, 15
 पितृष्वसु I, 1, 19
 पितृसंयुक्तानि II, 5, 31
 पितृणां I, 2, 51 II, 8, 12.
 पितृन् I, 10, 33 II, 1, 53. 5,
 29 30 8, 13 9, 5
 पित्र्य I, 7, 6 11, 26
 पित्र्यं I, 5, 13. II, 8, 1.
 पित्र्ये I, 11, 20
 पित्र्येषु I, 7, 3
 पिपीलिकामध्यं III, 8, 32
 पिबेत् I, 5, 15 II, 1, 21
 28 IV, 5, 10
 पिशाचा I, 1, 97. II, 8, 15
 पीडयित्वा II, 5, 12 10, 32
 पीत्वा I, 5, 129 II, 1, 17.
 20 7, 3 9 III, 6, 17. 18
 19. 20 8, 15 IV, 5, 29
 पीवर I, 5, 86.
 पुस IV, 6, 10.
 पुसां II, 1 52.
 पुण्यं III, 8, 38 IV, 8, 14
 पुण्यकर्मसु IV, 7, 1.
 पुण्यकर्मां IV, 8, 1
 पुण्यदत्त IV, 8, 12
 पुण्यादिन IV, 5, 1.
 पुण्यनाम IV, 8, 1
 पुण्या III, 10 13.
 पुण्ड्रान् I, 1, 30

पुत्र I, 2, 15

पुत्रं II, 2, 5 11 31 35 62

पुत्र I, 5, 95 II, 2, 36 16

पुत्रपौत्रं I, 5, 95

पुत्रपौत्रं I, 5, 103

पुत्रस्य II, 9, 6.

पुत्रा I, 5, 103 ८, 6 II, 2, 30.

पुत्राणां I, 11, 19

पुत्रान् II, 1, 49

पुत्रिकापुत्रं II, 2, 15. 31

पुत्रिकासुत II, 2, 6

पुत्रिण. I, 10, 30

पुत्रेण II, 9, 6 6, 33

पुत्रेभ्यः II, 2, 2

पुत्रेः I, 4, 7

पुत्र्य III 8, 3५.

पुन I, 4, 2 इत्यादि

पुनश्च III, 6, 5 6 7 ८ 9

10

पुनन्ति IV, 1, 29

पुनन्तु II, 5, 3 11

पुनर्ध्या II, 2, 27

पुनस्सवन III, 10 7

पुनस्सोमन III, 10 7

पुनस्स्तोमेन I 1 30

पुनाति III, 5, 8 ० 1४ 9

17. IV, 8, 6

पुनातु I, 5 31

पुनीते III 9 10

पुरः I, 1, 29. इत्यादि

पुरद्वारे II, 3, 31

पुरन्दरं II, 9, 5

पुररेणुकुण्डितशरीरः II, 3, 53

पुरस्कृत्य I, 5, 110

पुरस्तात् II, 7, 3 III, 8, 31.

पुरस्सद III, 6, 13

पुरा I, 1, 16 II, 2, 31 10,

18 III, 8, 37

पुराणं IV, 2, 17

पुराणानि II, 5, 27

पुराण I 1, 5 5, 42 6, 11.

१३ 32 34 37

पुरीषाणां IV, 6, 7

पुरीषाणि II, 7, 6

पुरीषे I, 5, 71 III, 8, 20

पुर्यं II, 5, 20

पुर्य. II, 7, 10 III, 10, 2

पुरययति III 10, 11

पुरुषसूक्तं III 10, 11

पुरुषस्य I 5 70

पुरुषानृते I 10, 35

पुर्याश्च I, 6 16

पुरोडाश II 1, 31

पुरोहित I, 10 7

पुल्कस I 8 ८

पुल्कस I 8 11 9 13

पुष्टिदेवी H 5 31

पुष्टिकर्म II, 8 1

पुष्ट्यै III 2 6

पुष्य I, 5, 67

पुष्पकलोपगा I, 5, 51
 पुष्पाणि I, 5, 51
 पुष्पेभ्य II, 4, 4
 पूजयेत् II, 3 11 56 III 3
 20
 पूज्य II, 9, 5
 पूज्यातिथीन् II, 3, 18
 पूज्यान् II, 3, 55
 पूज्यौ II, 3, 57.
 पूत I, 4 14 III, 9, 10
 पूत II, 5, 15 III, 7 16
 IV, 2, 17
 पूता II, 5, 11
 पूता IV, 2, 17
 पूतात्मा IV, 7, 10
 पूतिगन्धे I, 11, 23
 पूयशोणितसम्भवे I, 5, 123
 पूर्ण II, 10, 29
 पूर्णा II, 6 8
 पूर्णाहुति II 10 18 III, 7,
 14
 पूर्णे IV 7, 7
 पूर्व II 7 20 III 3 20 8,
 11 13
 पूर्व I 11, 10
 पूर्वजन्मसु IV, 7, 8
 पूर्वपक्षस्य III 5, 25.
 पूर्वपूरपरत III, 6, 15
 पूर्वपूर्वप्राधान्य I 6 50
 पूर्वयन् I, 6, 35 II, 1 66

पूर्वमेवा IV, 8, 18
 पूर्वा I, 11, 4 II, 4, 12 15
 पूर्वान् I, 11, 18 II, 4, 5 9
 IV, 8, 6
 पूर्वानुष्ठितत्वात् II, 1, 19
 पूर्वोद्वे III, 7, 11
 पूर्वो I, 11, 10
 पूर्वेषु II, 8 6
 पूर्वेषां I, 10, 5
 पूर्वाक्त II, 2, 68
 पूर्वोक्तयन्त्रदुर्देभ्य IV, 5, 32
 पूर्वोक्तानां I, 5, 42
 पूर्वोक्तेन IV, 3, 8
 पूर्वोत्थायी I 2, 2
 पूर्वो I, 5, 81 III, 8, 12
 पूषा II, 5, 10
 पृच्छेत् I, 10, 31
 पृथक् IV, 1, 1 14 2, 1
 पृथक्पृथक् IV, 1, 6
 पृथिवी II, 5, 11 8, 12 III,
 2, 6 8, 16
 पृथिवी II, 5, 11
 पृथिवीसम II, 8, 12
 पृदाकां III, 7, 11
 पृश्नि IV, 4 3
 पृषत I, 5, 132
 पृष्ठत II, 8, 23
 पृष्ठथा II, 10, 23
 पृशाच I, 11, 9
 पोत्र I, 5, 95
 पोत्रेण II, 9, 6

- पौत्र्यं III, 8, 38
 पौनर्भवं II, 2, 32.
 पौनर्भवः II, 2, 27.
 पौनर्भवेन IV, 1, 18
 पौराणं I, 2, 1
 पौर्णमासी I, 11, 22
 पौर्णमास्यां I, 5, 143. III, 7,
 6 8, 28 IV, 5, 26.
 पौर्णमास्याः III, 8, 27
 पोष IV, 5, 24.
 प्रकल्पयेत् I, 10, 15. 30.
 प्रकीर्यं II, 1, 15
 प्रकृतिस्थान् III, 8, 10
 प्रक्रमत् I, 6, 6
 प्रक्षालनं I, 5, 67 69 6, 11.
 21, 30. 31 35. 12 II 3,
 29.
 प्रक्षालयते II, 5, 1
 प्रक्षालयेत् I, 7, 4. II, 10,
 62 72
 प्रक्षालित I, 6, 5.
 प्रक्षालितपादपाणि II 4, 2
 प्रक्षालितोपधाताङ्गिष्ठानि II 5,
 12
 प्रक्षाल्य I, 5 9 125 6 24
 43 II, 5, 1 10, 45
 प्रक्षिपेत् II 10, 24
 प्रक्षिप्य I 4, 7
 प्रक्षेपण III 2 6
 प्रचक्षते II, 2 31 32,
 प्रचरेयु I, 6 9
 प्रचलाक I, 10, 28.
 प्रबोदयात् II, 10, 14. 43
 प्रच्छादन I, 6, 18
 प्रजनननिमित्ता II, 9, 2
 प्रजया II, 6, 35 9, 5 7
 प्रजा I, 11, 17 31.
 प्रजां I, 10, 1 II, 9, 3 11
 प्रजा. I, 2, 62 II, 10, 5
 प्रजाकामस्य II, 9, 1
 प्रजाता II, 1, 36
 प्रजाति II, 6, 36
 प्रजापतये III, 9, 5
 प्रजापति II, 5, -0 7, 1
 प्रजापति. I, 5, 63. II, 5, 16
 10, 61 III, 9, 31
 प्रजापतिगीतौ II, 1, 15
 प्रजापते I, 3, 13 III, 9, 14
 प्रजाभि II 6, 55
 प्रजायते I, 11, 31
 प्रजासन्तानं II, 9, 10
 प्रज्ञाये III, 9, 5
 प्रज्वाल्य I, 4, 3 III, 1, 10
 प्रणत I, 3 15
 प्रणव II, 5, 27 IV, 1, 21 2,
 7 4, 8
 प्रणव II, 5 14 10, 68 70
 प्रणवां II 4 7
 प्रणवात् II, 6 6
 प्रणवात्मक. II 20, 69

प्रणयान्विता IV, 6, 1
 प्रणष्टस्वामिक I, 10, 16
 प्रणाशयेत् I 1, 15
 प्रणीय II, 10, 23
 प्रति IV, 2, 11
 प्रतिकण्ड I, 2, 3
 प्रतिगर II, 10, 66
 प्रतिगृणत II, 10, 66
 प्रतिगृहोत्तं I, 11, 29
 प्रतिगृहोप्यमाण IV, 2 3
 प्रतिगृहृत II, 3, 80
 प्रतिगृह्णाति III, 10, 3
 प्रतिगृह्य II, 2 67 3, 8 IV,
 2, 3
 प्रतिगृह्यते II, 8, 17
 प्रतिग्रहं II 5 11
 प्रतिग्रहः II 3 60 5 3
 प्रतिग्रहभोजनयो I, 11 26
 प्रतिग्रहसयुक्त I 10 2
 प्रतिग्रहा III 1 16
 प्रतिग्रहान् II 8 16
 प्रतिग्रहं II 3 69
 प्रतिग्राह्य II 8 7
 प्रतिग्राह्यम् II 3 8
 प्रतिग्रहं II 1 63
 प्रतिनिवेशन IV 1 22
 प्रतिपत्ति I 10 37
 प्रतिमया II 8 10
 प्रतिदुम्पन्ति II 8, 11
 प्रतिलोम II 2 51

प्रतिलोम I, 9, 10
 प्रतिलोमासु I, 8, 8
 प्रतिचका I, 1, 9
 प्रतिचेद I, 1, 1 2, 2
 प्रतिचेदयामः III, 7, 11.
 प्रतिशोच I, 4, 15
 प्रतिपिद्धभोजने IV, 2, 11
 प्रतिपिद्धभोजनेषु IV, 2, 13
 प्रतिपिद्धवर्जं II, 6, 17
 प्रतिपिद्धान् IV, 2, 9
 प्रतिष्ठाप्य II, 10, 5
 प्रतिसाय II 3, 13
 प्रत्तासु I, 5, 94
 प्रत्यक् I, 1, 25 II, 15, 18
 प्रत्यक्ष III, 2, 16 3, 23
 प्रत्यटमुत्त. I, 7, 14 II,
 4, 5
 प्रत्यनन्तरत्वात् II, 2, 69 72
 प्रत्यभिवाद. I, 2, 17
 प्रत्याह II, 1, 36
 प्रत्युत्थाय I, 2, 11
 प्रत्यृच III, 7, 11
 प्रथम II 3, 13 III, 8 10
 IV 3 11
 प्रथम II 2 33 III, 7 9
 प्रथमायां I 8 9 III 8 22
 25
 प्रथमे II 2 16
 प्रथमोद्गच्छ IV 8, 1
 प्रदक्षिण I 1 3 II, 5, 6 7, 3

प्रदातव्य II, 3, 61
 प्रदानं II, 8, 18
 प्रदाय IV, 7, 9
 प्रदीप्यते II, 7, 15
 प्रधानत I, 10, 37
 प्रपद्यते I, 1, 31
 प्रपद्ये II, 5, 3
 प्रपद्येते I, 7, 21
 प्रपद्येरन् I, 7, 17.
 प्रपितामह I, 5, 95
 प्रपितामहाः II, 8, 23
 प्रपितामहान् II, 5, 29
 प्रपितामहानां II, 8, 12
 प्रपितामही II, 5, 28
 प्रपौत्र. I, 5, 95
 प्रयुद्ध. III, 8, 19
 प्रमयात् II, 3, 92 19
 प्रभु. II, 7, 10
 प्रभूतैश्च II, 3, 51
 प्रभृत्युपहतानां I, 6, 46
 प्रमत्त I, 10, 11
 प्रमत्तां I, 11, 9
 प्रमाण I, 1, 25
 प्रमादत II, 2, 68
 प्रमादात् IV, 8, 1
 प्रमादेषु IV, 3, 1 4, 1
 प्रमीयते II, 10, 21
 प्रमुच्यते I, 5, 88
 प्रयच्छति IV, 1, 13
 प्रयच्छन् IV, 6, 4

प्रयच्छन्ति I, 11, 20
 प्रयतं II, 10, 92
 प्रयतः I, 5, 125 II, 4, 2. 4.
 III, 6, 14 IV, 2, 13
 प्रयताञ्जलि II, 1, 34 IV, 2,
 11
 प्रयमणं II, 5, 8
 प्रयाणेषु I, 11, 92
 प्रयुञ्जान I, 1, 33, III, 9, 16
 प्रयोगात् IV, 6, 10
 प्रयोजनं III, 1, 14
 प्रवर्तने II, 1, 7
 प्रविविशति III, 1, 13
 प्रविशति I, 2, 57
 प्रविशामि II, 10, 14
 प्रविशेत् II, 6, 17
 प्रविश्य III, 2, 6
 प्रवृत्त IV, 7, 1.
 प्रवृत्ताशिन III, 3, 9 11
 प्रवेष्टव्य II, 5, 2,
 प्रमज्जत I, 10 96
 प्रमज्जति II 10, 2
 प्रशसन् II 6 36
 प्रशसन्ति I 1 32 11, 16
 प्रशस्त II, 7, 5
 प्रशस्य II, 8, 1
 प्रशस्यते I, 5, 56.
 प्रसज्जेत II, 8 21
 प्रसन्नहृदय IV 6 10
 प्रसह्य I, 11, 8

प्रसाधन I, 2, 36 ३४
 प्रसारितं I, १, 18
 प्रसारितपाद I, 5, 15
 प्रसिद्धं III, 1, 14 4, 7
 प्रसिद्धा II, 10, 23.
 प्रसृतः II, 2, 17 IV, 6, 6
 प्रसृतयावकं III, 5 4 6 1
 प्रसृतयावकः III, 10, 12
 प्रस्थास्यति III, 1, 9
 प्रस्तवने I, 5, 49
 प्रहरेत् I, 10, 10
 प्रहृता IV, 1, 17
 प्रहः I, 5, 15
 प्राक् I, 1, 25 II, 2, 73 75
 4, 4, 5, 16, III, 2, 2
 प्राङ्मुखः I, २, 9 7, 1 II, 4,
 10 5, 12 7, 2 6
 प्राङ्मुखान् II ४, 6
 प्राचीं III, 9, 4
 प्राचीनप्रीवेण III 4 6
 प्राचीनावीता II, १, 28
 प्राजापत्य IV, 8, १ 14
 प्राजापत्य I, 11, 3 IV 5 6
 प्राजापत्यात् I, 11, 18
 प्राजापत्येन IV, 5 30
 प्राण III, ९, 16
 प्राण I, 4 1 II, 3 61
 7, 11
 प्राण. II, 10, 46

प्राणयात्रिक II, 10, 52
 प्राणाग्निहोत्रमन्त्रान् II, 7, 27.
 प्राणाग्निहोत्रलोपेन II, 7, 21
 प्राणान् II, 1, 3 53 III, 9,
 6 IV, 2, 11, 15
 प्राणानां II, 7, 9
 प्राणापातयोः II, 8, 12.
 प्राणाय II, 7, 3 III, 8, 10
 प्राणायाम IV 1, 28
 प्राणायामशः II, 4, 6.
 प्राणायामशत I, 5, 126 IV,
 1, 23
 प्राणायामाः IV, 1, 29
 प्राणायामान् II, 5, 12 10,
 32 III, 4, 7 IV, 1, 9
 6 7 8 9, 10 11 14
 25 2, 7
 प्राणायामे. II, 4, 8 IV, 1, 5
 प्राणाहुती II, 7, 1 3 4
 प्राणे II, 7, 3 11
 प्रातः II, 1, 64
 प्रातराशं II, 7, 26
 प्रातराशान् II, 2 73 III,
 2, 2
 प्रातस्सवने III, 9, 20
 प्रानूनात् I 1, 30
 प्राप्ताः II, 3, 57
 प्राप्नु IV, 7, 7
 प्राप्यते II, 10, 57
 प्रायच्छत् I, 2, 62

प्रायर्णाया I, 2, 56
 प्रायत्यं I, 5, 58
 प्रायश्चित्तं I, 1 5, 123 II,
 1, 63 III, 10, 4
 प्रायश्चित्तात् II, 7, 25
 प्रायश्चित्तानि I, 1, 16 II, 1, 1,
 IV, 1, 1 2, 1 3 3, 1
 4, 1
 प्रायश्चित्ति II, 1, 51 2 65
 प्रायश्चित्ते II, 7, 25
 प्रावरणं I, 6, 11
 प्रावृतकण्ठः I, 5, 15
 प्रावृत्य I, 5, 68 III, 1, 6
 प्राशने IV, 6, 7.
 प्राशनेषु IV, 1, 7
 प्राशिताभि. I, 5, 18
 प्राशिन्न II, 1, 32
 प्राश्नाति III, 8, 10
 प्राश्नीयात् II, 1, 25 2, 21
 10, 50 III 5, 1
 प्राश्य I, 5 126 II 1, 20
 10, 13 51 IV 8 17.
 प्रासाद I 2, 35
 प्रादु I 1 31
 प्रादादि. II, 6 30
 प्राणाति II 7 10 8 13
 IV 3 4 5
 प्रहयो II 3 5
 प्रेतपत्नी II 2 60
 प्रेतं I 1 91

प्रेथ्यान् I, 5, 90
 प्रोक्षण I, 5, 58
 प्रोक्षणं I, 6, 25 II, 4, 3
 प्रोक्षति IV, 3, 5.
 प्रोक्षेत् I, 5, 33 23
 प्रोक्ष्य II, 4, 3 1 7, 5 III,
 9, 4
 प्रोत II, 7, 15
 प्रोवाच III, 9, 21
 प्रवेत् I, 2, 11
 प्रवायेत् II, 1, 5

फ

फल I, 5, 67 II, 7, 7 III,
 2, 3 3, 8
 फलम् II, 2, 63 9, 10
 फलक I, 2, 35
 फलभक्ष III, 9, 17
 फलभक्षता III 10, 12
 फलभक्षा III, 4, 3
 फलमयानाम् I, 5, 31
 फलवत्त्वात् II, 9, 11
 फलशतने I 5, 19
 फलानि I, 5, 31 III, 9, 4
 फाल्गुण्यम् II 6, 17
 फालेन III 2 1
 फेनाभिः I 5 11

व

वरदक्ष्य I 5 15

बन्धून् II, 6, 18
 बभूव III, 7, 11 14
 बभू I, 10, 28
 बभूम् II, 1, 57
 बर्हिण I, 10, 28
 बलम् I, 1, 16 III, 2, 5 IV,
 2, 11
 बलात् IV, 1, 17
 बलाय III, 2, 5
 बलिम् II, 3, 11.
 बलिकर्म III, 6, 2
 बलेन II, 1, 34 IV, 2, 11
 बस्ताजिनानि I 2, 15
 बहि. I, 5, 4 II, 3, 30
 बहिर्जानु II, 3, 60
 बहिर्जानु I, 5, 15
 बहिर्वादि II, 3, 10
 बहिष्पवमान III, 10, 11
 बहु II, 3 8
 बहुसेन I 1 13
 बहुवारस्य I, 1, 13
 बहुधुतै. II 10 57
 बहुनाम् I 1, 32 6 25 II
 3, 12
 बाल I 10, 11
 बाल्यवृद्धम् III 6 8
 बाल्यवृष्टान् II 7 19
 बाल्यानाम् IV 5 7
 बाल्ये IV 7 8

बाहुम् I, 5, 5 9 II, 3, 58
 बाहुकः II, 3, 46
 बाहुभ्याम् II, 4, 18 IV, 1, 4
 बाह्या I, 7, 9
 बिन्दय I, 3, 89
 बिभृयात् II, 1, 38 2, 43 6,
 26
 बिभृयु II, 2, 38
 बिभ्यन्त II, 2, 35
 बिल्व I, 6, 41
 बित्यतण्डुल I, 5, 82.
 बीजानि III, 2, 3 10.
 बीभत्सव. I, 5, 62
 बुधम् II, 5, 23
 बुध I, 1, 17.
 बुद्धि I, 5, 2 III, 1, 23
 बुद्ध्या I, 1, 16
 बृहच्छिर I, 5, 131
 बृहद्रथन्तरे III, 10, 11.
 बृहन्तम् II 6, 33
 बृहस्पतिम् II, 5, 23
 बृहस्पति II, 5, 3 16 IV,
 2 11
 बृहस्पते. I 1, 9, 13
 बोधायनम् I, 5, 27
 बोधायन I 3, 13 1, 15 21
 III, 5 6 20
 ब्राह्म I, 10 2 II, 10, 35 66
 70 III 9, 10 15 IV,
 1, 21

ब्रह्मकूर्च. IV, 5, 25
 ब्रह्मचर्यम् I, 2, 55 57 58
 II, 2, 52 6, 36 III, 1,
 20 10, 14

ब्रह्मचर्यवान् II, 10, 2
 ब्रह्मचर्येण II, 6, 35 9 7
 ब्रह्मचारिकल्पेन III, 7, 6,
 ब्रह्मचारिणत I, 5, 16
 ब्रह्मचारिणम् I, 2, 52
 ब्रह्मचारिण. II, 1, 21 7, 23
 10, 53.

ब्रह्मचारिणे I, 11, 2 IV, 1, 12
 ब्रह्मचारिणर्ज I, 5, 90
 ब्रह्मचारी I, 2, 53 54 II, 1,
 29 6, 14 15 7, 23 24
 III, 4, 1 8, 6 IV, 5 4

ब्रह्मजज्ञानम् II, 10, 4
 ब्रह्मण II, 8, 12. IV, 6 9
 ब्रह्मणस्पतिः II, 5, 11
 ब्रह्मणा I, 1, 16.

ब्रह्मणि II, 7, 12
 ब्रह्मणे II, 10, 15

ब्रह्मपार्यदान् II 5, 20
 ब्रह्मपार्यदी. II, 5, 20

ब्रह्मपूत II, 4 31
 ब्रह्मपूता II 5 11

ब्रह्मपृष्ठम् I 2 50

ब्रह्मभाजनम् II 10 63

ब्रह्मभूत II 4 24 10 10
 III 9 15

ब्रह्मभूयाय II, 7, 28 10, 71

ब्रह्ममानम् I, 2, 30

ब्रह्मयजमानौ I, 7, 21

ब्रह्मयज्ञम् II, 6, 6

ब्रह्मयज्ञ. II, 6, 1 7

ब्रह्मयज्ञस्य II, 6, 8

ब्रह्मयज्ञा II, 5 11

ब्रह्मयज्ञै II, 5, 15

ब्रह्मपात्रिम् II, 10, 21

ब्रह्मर्षीन् II, 5, 21

ब्रह्मलोकम् II, 4, 21

ब्रह्मलाकात् II 2 1

ब्रह्मलोके IV, 8, 15 16

ब्रह्मवर्चसम् I, 1, 25 III, 2,
 5 IV, 2, 11

ब्रह्मवर्चसाय III, 2, 5

ब्रह्मवादिन I, 1 10 IV, 5,
 16

ब्रह्मवादिषु I, 5 79

ब्रह्मवैश्वानरानाम् III, 3, 18

ब्रह्मस्वम् I, 5 102

ब्रह्मस्वन्वासापहरणम् II, 1, 11

ब्रह्महत्या I 10 1

ब्रह्महत्याम् I 5 79 II, 10,
 21 III 10, 8

ब्रह्महृदयेन II 1 8

ब्रह्मा I 2 2 II 5 14 III.
 6 13

ब्रह्माणम् II 5 20

ब्रह्मात्मा II, 10 35

ब्रह्मान्वाधानम् II, 10, 19
 ब्रह्मायतनम् I, 7, 23
 ब्रह्मायतने II, 10, 20
 ब्रह्मौदनेषु I, 6, 30
 ब्राह्मम् I, 5, 12 III, 1, 2'
 ब्राह्म I, 11, 2
 ब्राह्मण I, 3, 9 8, 1 II 1,
 56 3, 11
 ब्राह्मणम् I, 2, 5 38 II, 1, 6 1,
 14 6, 9 III, 7, 16 9, 9
 ब्राह्मण I, 1, 11 2, 18 57
 5, 52 9, 2 10, 17 11,
 28 II, 1, 20 42 1, 1
 67 3, 52 4, 21 6 35
 9, 7 10, 21 III, 3, 22
 ब्राह्मणकाम्या II, 10, 60.
 ब्राह्मणसम्पदम् II, 8, 22
 ब्राह्मणवत् II, 1 11
 ब्राह्मणवधे I, 10, 14
 ब्राह्मणस्य I, 5 123 8, 2
 11, 10 31 II 2 70 6,
 32 9, 4 10, 8
 ब्राह्मणस्वम् I, 5 01 102
 ब्राह्मणा II 1 30 4 10 2
 2 IV, 7, 2
 ब्राह्मणात् I 1, 9 3, 2
 ब्राह्मणातिश्रम I 1, 83
 ब्राह्मणातिश्रमेण I 3 82
 ब्राह्मणादनिम् II, - 32
 ब्राह्मणाद्या I, -, 19

ब्राह्मणान् I, 11, 31
 ब्राह्मणानाम् I, 5, 56 II, 3,
 58 8, 12 10, 12 III,
 6 9
 ब्राह्मणाय II, 3, 50
 ब्राह्मणार्थे II, 2, 71
 ब्राह्मणास्त II, 6, 31
 ब्राह्मणेभ्य II, 6, 5 III, 8,
 31 9, 21
 ब्राह्मणेषु I, 10, 2
 ब्राह्मणे I, 10, 11
 ब्राह्मण्याम् I, 9, 6 7 8
 ब्राह्मीषुन I, 11, 18
 ब्राह्मे II, 10, 22 III, 9, 20
 ब्राह्मेण I, 3, 11
 ब्रुयत् I, 10, 32
 ब्रुयते II, 5, 2 10, 55
 ब्रुवन् III, 5, 4
 ब्रूयात् I, 2 50 10, 29 II,
 8, 33 39 40 6, 13
 ब्रूयु I, 1, 11 II, 1, 35, 49

भ

भक्षयेत् II 3 26
 भक्षणांम् III 3, 8.
 भक्ष्या I 3, 131 II, 7 22
 10, 53
 भक्ष्याणाम् I 5 61
 भग I 10 18
 भग II, 5, 17.

- भगवान् III, 6, 20
 भगिनी II, 2, 61
 भग्ने I 4, 6
 भयम् II, 10, 30 IV, 5 21
 भयात् II, 9, 9
 भरद्वाजादयः IV, 6, 9
 भर्गे II, 10, 14
 भर्ता II, 2, 13 46 IV, 1, 18.
 भर्तुः IV, 1, 22
 भर्तृहिने II, 2, 48
 भवम् II, 5, 30
 भवतम् II, 10, 2
 भवत II, 4, 15
 भवति I, 5, 87 इत्यादि
 भवत्पूर्वाम् I, 3 17 18 II,
 10 43
 भवदन्त्याम् I, 2, 18
 भवन्ति I, 5, 15 6 10 11,
 14 37 II 2, 70 6 35
 10, 41 16 III, 9 10
 भवन्मध्याम् I, 2 16
 भवन्म्य II, 5, 30
 भवेन् I 5, 20
 भस्म I 6, 36, II 3 37 7,
 5
 भस्मानि I 5 83
 भाक्तिका II, 5 16
 भागम् III, 2 2
 भाग I 2 52
 भागिनेयी II 2, 64
 भाजनानि III, 2, 8
 भाण्डे II, 1, 21
 भाति IV, 8, 2
 भाद्रपद IV, 5, 24
 भारतप्ताय II, 3, 50
 भार्याम् II, 2, 35 68 IV, 1,
 11 20 21 22
 भार्या I, 8, 2
 भार्यादे II, 2, 75
 भाद्राचिन I, 1, 37
 भावे II 2, 46
 भास I, 10, 28
 भिम् I, 2, 17
 भिक्षते I, 2, 57
 भिक्षमाणेषु II, 3, 19
 भिक्षाम् I, 2, 57 II, 10, 42
 भिक्षागलिपरिधान्त II, 10, 16
 भिक्षामप्याम् I, 2, 17
 भिक्षार्थी II, 10, 61
 भिक्षितव्याम् I, 2, 57
 भिक्षु II, 10, 17
 भिक्षुक. II, 10, 16
 भिक्षेत् III 7 10
 भिक्षेत I 2, 18 37, II, 6 21
 भिद्यताम् I 1 7
 भीत I 10, 11
 भीमम् II, 5 20
 भीमस्य II, 5, 20
 मुक्तम् I 11 29 II, 5, 3
 मुक्तयन्त्र IV, 7 9

भुक्त्वा II, 2 67 7, 6
 भुङ्क्ते II 7, 20 26
 भुज्यते II, 7, 20
 भुज्यमान II, 7, 20
 भुञ्जीत II 3 17 27 6, 17
 7 4 10, 53
 भुनक्ति II 3, 16
 भुव II 5 20 10, 14 32
 33 37
 भू II, 5 20 10, 14 33 3
 37
 भूत II, 6 17
 भूतम् II, 7 2
 भूतयद्भम् II 6, 4
 भूतयज्ञ II, 1, 1
 भूतरक्षणसयुक्तम् I 10, 3
 भूतात्मा I, 5 2 III 1 23
 भूताधिपतये III, 6, 12
 भूतानाम् I 5 46 II, 1, 25
 भूतानि I 2 57 3 61
 भूतिकर्माणि I 3 12
 भूतेभ्यः II 10 30
 भूतेषु IV 5 32
 भूत्यै III 2 1
 भूत्या I 1 13 2 57 II 1,
 52 1 36 IV 2 11
 भूमि IV 7 9
 भूमिम् I 4 7 5 71
 भूमि I 4 7 1 19 I I 10
 15

भूमिकम्प I, 11, 22
 भूमिगता I, 5, 57
 भूमिगे I, 5, 89
 भूमिदेवान् II, 5, 26
 भूमे I, 5, 58 59 6, 16
 भूमौ I, 5, 10 6, 21
 भूम्यनृतम् II 1, 41
 भूम्यनृते I 10, 35
 भूय II, 7 4 IV, 1, 2 2 2
 8, 12
 भूयांसम् II, 6, 8 III, 8, 16
 भूयासु II 5, 5
 भूयास्म I, 1, 7
 भूर्भुवस्सुष II 5 20 7, 2
 4 10 27
 भूस्थित IV, 8, 12
 भृत्यजनावाशिष्टम् II, 4, 18
 भृत्यातिथीनाम् II, 3, 18
 भृत्यानाम् II 7, 21
 भेदम् II, 6, 11
 भेदन I 7 6
 भेदान् II, 6, 30
 भेषज IV, 6, 7
 भषजकरण II, 1, 44
 भैक्ष I, 3 10 5, 48 II, 1,
 3 6 17 10, 54 III, 9,
 16
 भैक्षचर्या II, 1, 47 10 12
 भैक्षचर्या II 10 45
 भैक्षस्य I, 2, 57.

भैक्षहारः IV, 5, 37
 भैषज्यार्थं II 1, 25
 भो I, 3, 27.
 भोजन II, 1, 52
 भोजन I, 1, 19 II, 3, 60
 भोजनाचमनयो II, 1, 51
 भोजने II, 3, 58 7, 27 IV,
 2, 5
 भोजनेषु I, 11, 27 IV 1, 6
 भाजयित्वा IV, 7, 9
 भोजयेत् II, 7, 19 8, 21
 भोज्ये I, 5 55
 भ्रातरा I, 5, 93
 भ्रातृ I, 2, 45
 भ्रातृपत्नीनां I, 2, 31
 भ्रणर्मी IV, 1, 2
 भ्रूणहत्याया II, 1, 50 III,
 7 3
 भ्रूणहत्यायै IV, 1, 13 19
 भ्रूणहत्याविधि IV, 2, 6
 भ्रूणहन्त III, 5 6 6, 18
 IV, 1, 29
 भ्रूणहा I, 5, 79 10 12 II
 1, 2 III 7, 2 IV 3 31

म

मगधा I 1, 29
 मज्जाति II 1 52
 मठम् III 1 13
 मणिधनु. II 3 33

मणियन्धात् I, 4, 15 5, 9
 मण्डूक I, 10, 25
 मता. I, 5, 94
 मतिपूर्वम् II 1, 6
 मतिप्रवृत्ते IV, 2, 14
 मत्त I, 10, 11
 मत्त. II 10, 29
 मत्ताम् I, 11, 9
 मत्स्य II, 3, 23
 मत्स्या I, 5, 134
 मद्य II 2, 60
 मधु I, 5, 140 II, 1, 35 2
 60 III, 6, 5 IV, 1, 7
 मधुर्भयुक्त III, 6, 4
 मधुसूदनम् II, 5, 24
 मधूदके I, 6, 47
 मधूनि III, 10, 11
 मध्यम् I, 3, 13
 मध्यन्दिने IV 5 19.
 मध्यमम् II 6 24
 मध्याह्ने III 5, 3
 मध्ये II 3 54.
 मध्वृक्ष II 8 3
 मन I 5 2 3 7, 31 II,
 6 5 25 III 1 29 3,
 4 8 16 21 IV, 1, 5
 मनसः I 5 46 II, 1, 4
 मनसा I 1 17 5 88 II, 4
 7 18 5 3 7 1 III, 1,
 4 6 6 7 11 IV 1, 4

मनासि I, 4, 3
 मनस्समाधानार्थम् I, 2, 27
 मनीषिण I, 9, 15
 मनीषिभिः IV, 5 2
 मनीषी II, 1 30
 मनुः II, 2 2 IV, 1, 14 2,
 16
 मनुते II, 6, 33
 मनुष्य II, 6 17
 मनुष्यकृतस्य IV 3 6
 मनुष्ययज्ञं II, 6, 5
 मनुष्ययज्ञ II, 6, 1
 मनुष्यसयुक्त I, 6, 15
 मनोगतान् IV, 5, 1
 मनोजाताः III, 6 15
 मनोयुजि III, 6, 15
 मन्त्र I, 6, 50
 मन्त्रतः I, 5, 84
 मन्त्रमार्गप्रमाण IV, 1 9
 मन्त्रवत् II 1, 3
 मन्त्रवतः II, 8, 6
 मन्त्रवता I, 7 7
 मन्त्रविर्वाजिते I 1 83
 मन्त्रसंयोगेन II 9 12
 मन्त्राणां IV 8 16
 मन्त्रान् IV, 8, 17
 मन्त्रासम्यग्धान् II 8 6
 मन्त्रे IV 1, 1.
 मन्थति II 1 1
 मन्यते IV, 8, 11

मन्यवे III 4, 1
 मन्युम् I, 10, 12
 मन्युः I, 10, 12, III, 4, 4
 मन्युना III, 1, 4
 मन्येत I, 4, 3. III, 6, 1 7,
 1 IV 2, 12
 मम II, 5, 11
 मया II, 3, 3 10, 27 III,
 6 5 7, 11
 मयूर I, 5, 133
 मयोभुव II, 1, 12
 मरणात् II, 6, 15
 मरणे I, 1, 110
 मरिच्यसि I, 10, 32
 मरुत I, 6, 3 II, 1, 34
 IV, 2, 11
 मर्त्यं I, 2, 49
 मशकृति I, 5, 134
 मह II, 5, 20 10, 2 13
 महत् I 5, 81
 महत II, 5, 20 IV, 7 7
 महतां I, 6, 24 46 III, 1, 11
 महत्त्वं II, 10, 10
 महर्षी II 5, 10
 महाकिल्बिषकारका I, 11, 21
 महाजज्ञवे III, 9, 21
 महाजहुः III, 9, 21
 महादिवाकीर्त्यम् III, 10, 11
 महादोषविनाशना IV, 3, 7
 महानद्यां I, 6, 29

महानाम्नयः III, 10, 11
 महान्त II, 5, 20
 महापातकस्युक्तम् III, 6, 8
 महापितर II, 5, 18
 महार्घम् I, 5, 79
 महावैराजम् III, 10 11
 महाव्याहृतिभ II, 1, 5
 महासन्नाधि II, 6, 1
 महासान्त्वयनम् IV 5, 16
 महासेनम् II, 5, 2
 महिमा II 1, 33 8 4 13
 10, 6 10
 महिमानम् I, 10 2
 महिय I, 5, 132
 महीयत IV, 8 15 16
 महाम् I, 2, 57
 मा I, 7, 31
 मां I, 4 8 II 1 10 16
 3 13, 5 11 III 2 6
 मांस 1, 5 140 II 2 60
 3 23 IV 1 7
 मासम् I 11, 36 III 3 6
 4, 2 7, 8
 मांसादीनि II 7 7
 मागध I 8 8
 मागध I 9, 6
 माध्याम् I 5 143
 मातरम् I 2 57 4, 1 11
 3 16 13
 माता I 1 7 II 2 47

मातापितृभ्याम् II 2, 20 23
 मातापितृविहीन II 2, 8
 मातापिशो I, 5 105 10 II,
 1, 24 2 26 7, 21 III, 6, 7
 मातामहान् II, 5, 28
 मातामही II 5, 28
 मातु I 5 106 II 2, 44
 5 35 IV, 8, 2
 मातु पितामही II, 5, 24
 मातु प्रपितामहान् II 5 26
 मातुल I 1 19 II, 3, 56
 मातुलपितृष्वसा II, 2 64
 मातुलश्वशुरौ II 3 57
 मातुलानां I 2, 46
 मातुलानो II 2, 64
 मातृयत् II 1 38
 मातृ II, 5, 28
 माधवम् II, 5 24
 माध्यन्दिने III 9 20
 मानसात् I 11, 39
 मानसे I 11 39
 मानस्तोकीयम् III 2 6
 मातृप्यहीनश्च I 10 36
 मारुताकौ I 1 15
 मारुताशन IV 3 30
 मारुतेन I 5 34
 मार्जनम् IV 2, 5 1 4
 मार्जयत 2 3 12
 मार्जयेत्वा II 3 12 10 32.
 मार्जालीय I 1 31

मालां II, 3, 30
 माल्य I, 2, 25 II, 3, 31
 माल्यैः II, 8, 7
 मास III, 7, 7
 9, 17 IV 5, 19
 मासात् IV, 1, 29
 मासान् II, 1, 48 III, 9, 17
 मामि I, 5, 76 II 2, 57
 मासेन IV, 5 20 27
 मासेभ्य II, 1, 17
 मासौ III, 9 17
 मितभोजिनः II 1, 41
 मित्र II, 4, 11 3 5 18
 मित्रस्य II, 4, 11
 मिथ I, 11, 6 II, 1, 49
 मिथ्या I, 1, 3 II, 1 50
 III, 10, 3
 मिन्दा II 1, 38
 भीमांसन्ते I, 4, 10
 भीमांसित्वा I, 5, 63
 मुक्तम् II 8, 4.
 मुक्त IV 8 11
 मुक्तशिख. I 5 15
 मुष्टे II, 8 12
 मुखेन III 3 12
 मुष्टेनादायिन III 3 9 12
 मुच्य II 9 4
 मुच्यते II 1 9 III, 7 3
 IV 5 24 26 31 6 3
 7 8 7, 7 8 8 15

मुच्यन्ते I, 10, 30 IV 2, 6
 मुच्येत II, 1, 16
 मुनि. II, 10, 30 63
 मुनिभिः II, 10, 67
 मुनिमुख्यैः I, 4, 16
 मुने. II, 7, 22 10, 33
 मुसलम् II, 1, 16 16
 मुहुर्मुहुः II, 2, 74 III, 2, 2.
 मुहूर्तम् I, 2, 41
 मुहूर्ते II 10 22
 मुह्यात् II, 2, 14
 मूत्र I 4 5 5, 42 6, 11 16
 3- 34 37 III, 8, 20.
 IV, 6, 7
 मूत्रपुरीषयो II, 1, 20
 मूत्रपुरीषे I, 4, 18 7, 30
 मूत्रवत् I, 5, 73
 मूत्रे I, 5 69
 मूर्खः I, 5, 65 66
 मूर्खा. I 1 12
 मूर्खे I 5, 83
 मूर्ध्नि I 2, 16
 मूल I 5, 67 II, 7, 7. III,
 2 3 3 4
 मूल II 10 60 68
 मूलफलशाफेभ्य II, 6, 5
 मूलफलाशौ II, 6 17
 मूलमक्षता III 10, 12
 मृग I 1 11
 मृगग्रहणे I 5, 49.

मृगपक्षिभिः III, 3, 21
 मृगार IV, 7, 5
 मृगारेष्टः IV, 6, 2
 मृगैः III, 2, 6 3, 23.
 मृगमयानां I, 6, 33.
 मृत् I, 6, 36
 मृत्प्रजाम् II, 3, 59
 मृत्तस्य II, 2, 17
 मृत्पिण्डं II, 5, 1
 मृत्पिण्डान् II, 3, 7
 मृत्पत्रे I 2, 32
 मृत्पुं I, 2, 57 II, 6, 5
 मृत्पुजयं II, 5, 25
 मृत्पु II, 3 18
 मृत्पुलाहलम् IV, 3, 7
 मृत्पु I 2 57
 मृदा I, 5 36 69 6 11
 मृदा I 10 34. 35
 मे II, 1, 38 4, 9 3 30
 7, 12 III ~ 5 6, 7 8
 9 10 8 16 IV, 7, 7
 मेखला I 2 14
 मेडित III 7, 11
 मेधा II, 6 8
 मेधायै III 9 5
 मेधावी III, 6 16
 मेध्यम् I 3 4 76 6, 18
 मेध्य I, 4 20 3, 49
 मेध्यानि III 10 12
 मैत्रीभिः II 10 62

मैत्रीभ्यां II, 4, 11
 मैथुनस्य I , 10, 41
 मोघि III 7, 11
 मोघम् II, 3, 36 7, 16
 मोदते II 9, 5 IV, 9, 12
 मोह I, 1, 5
 मोहात् II, 3, 18
 मोहान् II, 3, 21
 मोक्षिवन्धनात् I, 2, 7
 मौज्जी I, 2, 14
 मौद्रव्यः II, 2 61
 मौन II, 10, 55 58
 मौन III, 3, 16
 मौनयुक्तन II, 10, 27.
 मौनवती IV, 7, 6
 मोने II, 10, 57
 म्रियेत II, 1, 22 IV, 1, 18

य

यं II 2 21 5 6 6, 10. III,
 8, 36
 य. I 1 2, इत्यादि
 यक्ष्यमाण II 3, 19
 यच्छत् II 7 2
 यजत III 10 8 9
 यजन I 10 2 1
 यजन I 10, 3 III, 1, 14
 यजमानलाके III 7, 11
 यजमानस्य I 7 3
 यजु IV 5 1 29

यजुर्भ्यः III, 9, 5
 यजुर्वेदं II, 5, 27 IV, 3, 3
 यजुष्ट. III, 9, 8
 यजूषि II, 8, 1 5 12 10,
 66
 यजेत I, 1, 30 II, 1, 4 3, 5
 यज्ञं II, 6, 36
 यज्ञभूतव III, 1, 17
 यज्ञस्य I, 7, 15 III, 9, 20
 यज्ञाङ्गानि I, 7, 8
 यज्ञाङ्गेन I, 7, 7
 यज्ञाङ्गेभ्यः I, 7, 11.
 यज्ञानां III, 1, 14
 यज्ञिया II, 10, 26
 यज्ञे I, 5, 44
 यज्ञेन II, 6, 35 9, 7
 यज्ञोपवीतं I, 5, 5
 यज्ञोपवीतानि I 5, 110
 यत् I, 1, 12 इत्यादि.
 यत्. II, 2 34 3, 49
 यतमाना II, 2 48
 यतात्मन IV, 5 14
 यति III, 3, 5 6 1
 यतिचान्द्रायण IV, 5, 19
 यत्त I, 4, 15
 यत्नवान् II, 9 11
 यत्नात् I, 10, 31
 यत्र I, 2, 49 इत्यादि
 यथा I, 1, 11 इत्यादि
 यथाकर्माभ्यास. II, 1 18

यथाक्रमं I, 2, 12 II, 2, 10
 यथातथ III, 7, 11
 यथादृष्टं I, 10, 29
 यथावन्त I 10 20
 यथावाल I 5, 110.
 यथानिधान II 8, 19
 यथाविधि II, 6, 16 7, 20
 यथाशक्ति II 3, 11 19
 यथाश्रुत I, 10, 29
 यथासूत्रं III, 1, 10
 यथास्थानं I, 5, 55
 यथो III, 2, 1
 यदा I, 5, 67 II, 1, 27
 III, 8, 11 12 13
 यदि I, 5, 10 इत्यादि
 यदृच्छया II, 10, 52
 यन्त्रस्थ. IV, 5, 5
 यन्त्राणि IV, 5, 3 7, 3
 यन्त्राद्यै IV, 5 2
 यन्त्रै. IV, 7, 1 4
 यम II, 5, 25
 यम II 5, 19
 यमदेवत II, 1, 31
 यमराज II, 5, 25
 यमसादने II, 2, 35
 यमस्य II, 2, 54
 यमादीन् IV, 8, 3
 यमाय II 5, 7
 यच III, 6, 8
 यवमध्य III, 8, 33

ययस II 3 51
 यया III 6 5 6 7 9 0
 10
 ययाम् III 7 10
 ययान्नामेन IV 5 25
 ययानां III, 6 20
 ययीयसा I 2 16
 यश I 5 84
 यशस्य III 5 38
 यष्टय II 10 12 32
 यष्टि III 1, 5
 यस्मिन् III 1 14
 यस्य IV 8 8
 यस्या II 2 63
 यस्यै IV 1 18
 या I 2 56 इत्यादि
 या I 2 5 53 51 10 32
 II 34
 या IV 7 5 8 13
 याचत II 2 80
 याचते IV 1 11
 याचित II 5 3
 याचन्नान्ता I 2 17
 याजक II 1, 31
 याजन I 10 2 11, 1 62
 ( ) III 1 16
 याजन I 10 3 III ( )
 याजयति I 11 31 III
 10 3
 याजयित्वा II 3 5

याजयत् I 8 14
 याज्ञवल्क्य II 5 27
 याज्ञिकस्य I 2, 16
 यातयति II 4 11
 याति III, 1 3
 यातुधाना II 8 5
 यादृश I 5 87
 यान् II 8 16 IV 8 17
 यान II 1 6
 यान I 5 54
 यानि I 1 18 5 84 III
 9 11
 यानि I 5 84
 यान्ति I 5 2 21 86 II,
 1 39 IV 8 13
 याप्येन III 10 2
 यामि II, 1 9
 यायावर III, 1, 1 12 IV,
 2 21
 यायावत्य III 1 1
 यायावरणा II 7 1 10 3
 4
 यायक II 10 56
 यायक III 1 10 IV 6 5
 यायक IV 23
 यायकमक्ष III 1 17
 यायत् I 1 23 2 7 21 13
 1 12 11 II 1 16
 यायता III 1 7 IV 7 3
 यायन्त II 6 8

यावन्मात्र II 10 59
 यासु I, 5, 37
 युक्त I, 2, 32 II, 1, 44 IV,
 1 2 7 8, 9 10 2, 2
 युक्तः I, 11, 17 II 9 3 10,
 37 III 3 20 IV, 1, 25
 27 37
 युक्तानां IV 3 1 4, 1
 युञ्जयात् I 6 15
 युध्येत I, 10, 11
 युवतीनां I, 2, 34
 यूप I, 5, 53 122
 यूप I, 5, 140
 ये I, 5 31 इत्यादि
 येन II 1, 26, 6, 33, III, 1,
 14 IV 2, 6 17 6, 6 9 7, 4.
 येषां I, 1, 6
 य IV, 5 1
 योग. IV 1 27
 योगमूला IV 1 27
 योगेन IV 1 27
 योग्य IV 7 10
 योजयेत् II 4 15 7 13
 योनि II 8 1
 योनिर्योनौ II, 6 31
 यौनात् II 1 62
 यौवने I 5 87 II, 2, 46
 IV 7 8

र

रक्ष I 11 37

रक्षति II, 2 46
 रक्षथ II, 2, 36
 रक्षन्ति II, 2 37
 रक्षां III, 6 11
 रक्षत् I, 10, 1
 रक्षोघ्नानि II, 8, 5
 रक्षोदेयत. II, 1, 31
 रक्षोहण III, 6, 13
 रक्ष्यतमा II, 2, 55
 रक्षावतरं II, 2, 56
 रक्षोपजायनं II, 1, 44
 रज II, 2, 57, 3, 54 6 36
 III, 1, 1 IV, 8, 7
 रजत I 1 27
 रजस. III, 1, 4
 रजसा III, 1, 4
 रजसि IV, 1, 20
 रजस्वलां IV 1, 12
 रतिसंसर्गे I, 5, 49
 रथ II, 3 31
 रथकार. I, 9, 5
 रथकारेषु I 3 9
 रभस. I 1 86
 रय्या III 7 11
 रवि IV 3
 रघौ IV 1 31
 रसान्विता I 1, 57
 रहस्यविद् II 8 3
 राक्षस I, 7 6
 राक्षस. I, 11, 8

राजकिद्विषं III, 6, 8
 राजगामि I, 10, 32.
 राजन् II, 1, 16,
 राजनरौहिणे III, 10, 11
 राजन्य I, 3, 9, 10, 16
 राजन्यं I, 2, 9
 राजन्यः I, 2, 18 III, 7, 10
 राजन्यस्य I, 8, 3 II, 1, 8
 राजर्षीन् II, 5, 27
 राजा I, 5, 100 101 102
 10, 1 16 30 II 1, 16
 4, 15
 राजानं I, 10, 30 II, 1, 15
 16
 राजीचाः I, 5, 131
 राजोपसेवया I 5, 64
 राज्ञ I, 10, 21
 राज्ञे II 3 50
 राज्ञयः I, 5 117
 रात्रि I, 2, 5 53 10 32
 II, 4 9 10 20
 रात्रिकृतात् II 4, 21
 रात्रौ IV 3, 6, 30
 राज्या II, 4, 19
 राज्युपवास II 1 16
 राहुं II 3, 23
 रिक्थं I 10, 16
 रिक्थभाज II 2, 1
 रुक्मकुण्डले II 3 28
 रुदित I II, 23

रुद्रं II, 5, 20.
 रुद्रः II, 5, 16, 7, 9
 रुद्रपार्षदान् II, 5, 20
 रुद्रपार्षदीः II, 5, 20
 रुद्रस्य II, 5, 20
 रुद्रा IV, 6, 1.
 रुद्राः III, 10, 11 IV, 3, 7
 रुद्रान् II, 5, 17 20
 रुद्राय III, 6, 12
 रुद्रैकादशिकां IV, 6, 4.
 रुह I, 2, 15
 रुक्षा. II, 3, 40
 रूपं I, 10, 14 II, 2, 4.
 रेणयः I, 5, 50.
 रेतः I, 11, 31 II, 1, 28.
 III, 7, 2 4, IV, 2, 13
 6, 7
 रेतःप्रभृत्युत्सर्गं I, 6, 32
 रेतःप्रभृत्युपहतानां I, 4, 5, 6,
 11 28 34 37.
 रेतस I, 5, 73
 रेतस्याभिः II, 1, 28
 रेतोधा II, 2, 35
 रेतोवसिकाः III, 3, 4 6
 रोचते I, 2, 58
 रोदेत् I, 7, 30
 रोम II 3 37
 रोमशां II, 1, 57
 रोह्यमाणः I, 5, 86
 रोहित I, 4, 5

रोहितः I, 5, 134.
 रौद्र I, 7, 6.
 रौद्री III, 8, 9.

ल

लक्षणं III, 9, 4 IV, 1, 27.
 लक्ष्यते I, 6, 59 30.
 लघु III, 6, 14.
 लघुपु III, 10, 17. IV, 1, 2 2, 2
 लघूनि III, 10, 17. IV, 1, 1 2, 1.
 लङ्घिता IV, 6, 6
 लता III, 2, 15. 3, 5.
 लभते III, 9, 16
 लभेरन् II, 2, 44
 लभ्योदरं II, 3, 21
 ललाट I, 2, 16
 ललाटे I 10, 18
 लवण IV, 1, 7
 लवणं II, 1, 35.
 लवणानि II, 2, 60
 लवणामिः I, 5, 14
 लवणोद्भूतः II 1 36.
 लाजाहुति I, 11, 4
 लिङ्गं II, 1, 14.
 लिप्यते II, 6, 32 10, 8
 लिप्सेत I, 3, 9 II 10, 42
 लोकं II, 2 38 1 23. 9, 8
 III, 9, 12 13 14

लोकः I, 5, 1 2 II, 6, 8
 लोकसङ्ग्रहणार्थं I, 5, 91 10,
 29

लोकान् II, 9, 6
 लोके II, 6, 1
 लोकेषु IV, 8, 4
 लोपः II, 10, 59
 लोम I, 1, 5 II, 3, 21
 लोभमोहताः I, 11, 21.
 लोम I, 3, 7 II, 1, 70 10,
 11 III, 1, 8. 21. 7, 6
 8, 2

| लोष्टं I, 5, 68.
 लोहशयने II, 1, 12
 लोहाश्मकरणवर्जं III, 3, 10
 लोहित I, 6, 11. 28 32 31
 37
 | लोहितधाससः I, 6, 9
 लोहितस्य II, 1, 7
 लोहितोष्णीषाः I, 6, 9

व

वंशे II, 9 3
 वंश्यान् IV 8 6
 व I, 6, 3 II 2, 10
 वक्तु I, 1, 12.
 वक्रतुण्डं II, 1, 21
 वक्ष्याम I 1 2, 1, 3,
 1. 4, 1.

वक्ष्यामि IV, 2 6	वदं II, 5, 21
वहान् I, 1, 30	वदथा II, 1, 3
वच. I, 1, 51	वदतिवज्जो II, 3 57
वचनं II, 10, 60 IV, 6, 8	वदह I 5, 112
वचनात् I, 5, 44.	वदण I, 4, 8 II, 4, 9
वत्स. I, 5, 49	वदणं I, 4, 8 II 5, 3 20
वत्सतन्ती II, 3, 36	वदण II 4, 20 5, 3 19
वदति I, 4, 25 5, 90	वदणाप II, 5 9
वदन् I, 10, 34 35	वदेष्यं II, 10, 14
वदन्त II 6, 28	वर्जनं II, 10, 41
वदन्ति I, 1, 12 11, 11. II, 1, 6 IV, 5 16	वर्जयित्वा I 5, 50 III, 5, 6
वदेत् I, 7 30	वर्जयेत् I, 5, 75 11, 40 II, 2, 60 78 3, 25 29
वध. I, 10 19 37 II, 2, 66	वर्ण I, 5, 57
वधात् I, 10, 24	वर्ण II 1, 42
वधे I, 10, 28	वर्णधर्म. III, 10, 1
वधप्रतिष्ठ III, 4, 19	वर्णसङ्गरात् I, 9, 15
वधवासं III, 3 23	वर्णा I, 8, 1 10, 36 II, 3, 4
वधस्थेभ्य IV 5 27	वर्णानां II, 2, 9 55 71.
वधस्पतय. IV 3 5	वर्णानुपूर्व्येण I -, 11 8, 2
वधे II 6, 17	वर्णेषु I 2, 18
वन्यामि III 2 15	वर्तनात् III 2, 7.
वपन II, 1, 19	वर्तमान. III, 2, 4
वपनं I, 5 76	वर्तमानानां III, 1 1
वपेत् I 2, 49	वर्तयति III 2, 9 11 15
वपं II, 5 1	वर्तयेत् II, 2, 21
वय I 1, 16	वर्तत I, 10, 8
वयसां II 8.9 10	वर्तते II 6 32 10, 8
वयसि I, 1 87	वर्तयेत् I 2, 17.
वर II 2, 4 III, 7, 11	वर्मा I, 5, 134

वर्प I, 11, 24
 वर्षवर्ज I, 11, 25
 वर्षाकाले I, 11, 25
 वर्षाणां I, 2, 8
 वर्षाणि I, 2, 1. IV, 1, 13.
 15 19
 वर्षासु II, 6, 22
 वर्षे II, 2, 59 IV, 1, 15
 वर्षेः II, 1, 41 42
 चलकलवत् I, 6, 13
 चल्ली III, 2, 15 3, 5
 चशा II, 2, 63
 चसति I, 2, 53 III, 4, 6
 चसन् II, 3, 53
 चसन्त. I, 2, 11
 चसन्ते II, 2, 76
 चसवः II, 5, 19
 चसानः III, 8, 4
 चसानि I, 2, 54
 चसिष्टं II, 5, 27.
 चस्न् II, 5, 16
 चस्त्र I, 5, 53
 चहन्तीः II, 3, 3. 5, 30
 चा I, 3, 9
 चाक् I, 4, 25 II, 6 8 25
 III 8, 16
 चाग्यत. I, 3 11 II, 7, 6.
 21
 चाच II 6, 34 7 2 4 10
 65

चाचंयम II, 10 31
 चाच. II, 3, 40
 चाचा I, 5, 56 II, 4, 18 5,
 3 7, 5 III, 6, 6, 7, 11
 IV, 1, 4
 चाच्यः I, 1, 13.
 चाज्जमनेयिन II, 5, 27
 चाणिज्जकान् I, 3, 80
 चाणिज्य I, 10, 1
 चात् I, 11, 23
 चातोद्धूता. I, 5, 50
 चादिन्न I, 2, 25. 11, 23
 चानप्रस्थ. II, 6, 14 16
 चानप्रस्थस्य II, 10, 7 III,
 3, 1
 चानस्पत्ये I, 5, 25
 चान्या III, 1, 6 1, 15
 चापने III, 1, 21
 चापयित्वा II, 10, 11 III, 1,
 8 7, 6 8, 2
 चापयेत् IV, 5, 3
 चापीषु I, 5, 55
 चाप्सुः II, 3, 36
 चामत II, 8 3
 चामन II, 5 24
 चायस I, 6, 46
 चायमप्रभृत्युपहतानां I, 4, 4
 चायु II, 5, 20 IV, 8, 3
 चायु II, 5, 17 8, 12 III,
 2, 6 IV, 1, 26

वायुमक्ष. IV, 5, 6. 8. 9 10

वायुमक्षणं IV, 5, 7

वायुमक्षा. III, 3, 9 14

वायोः IV, 1 21

वारणचर्जा I, 5, 133

वारणा I, 5, 133

वारुण III, 6, 4

वारुणी II, 1, 20 III, 8, 9

वारुणीभिः II, 4, 2 10 32

62 IV 2, 9 13

वारुणीभ्यां II 4 9

वारुण्यै II, 5, 9

वारुणि I 7, 70.

वारुणिक. I, 5, 79

वारुणिकान् I, 5 80

वारुणस I, 3, 133

वारुणिकात् I, 11, 4

वास. II 1 47 3, 59 5 8

12 10 32 39 III 8, 4

10, 15

वाससा III, 2, 1. 5, 2

वाससां I 6, 1. II, 3, 54

वासांसे I 6, 5. 10 II, 5

12

वासोभि I 6 4

वासोवत् I 6, 12

वास्तोष्पतीर्य III 1, 10

विकल्प I 2, 2

विकरपी I 1 8

विक्रीणीते II, 1, 53 54

विक्रेयं II, 1, 55

विरुयाप्य IV, 1, 22

विगतमत्सरा I, 1, 5

विग्रहं IV, 7, 3

विषसं II, 7, 31

विग्रं II, 5, 21

विग्रपार्यदान् II, 5, 21.

विग्रपार्यदीः II, 5, 21,

विचक्षण I, 10, 31

विजानीयात् III, 4, 8

विज्ञाता II, 2, 25.

विज्ञाय I, 5, 47 11, 2

विज्ञायते I, 4, 14 11, 17 18

37. II, 1, 32 4, 24 8,

10 9, 7 10, 15 10.

29 46 49 59 66 III,

7, 16 IV, 2, 11. 17

विज्ञेय IV, 5, 9

विद् II, 3, 11

विद्सु I, 10, 4

विततं IV, 2, 17

वित्तस्य II, 6, 8

विदित्वा II, 6 32 10 8

विद्यते I, 1 10 II, 1, 50

2 42 61 5, 8 III, 2,

14 8 21

विद्यन्ते III 2 9 11, 12

विद्यया I 2 49

विद्यां I 11 10 II, 5, 26 6,

36 III, 6, 20

- विद्यात् II, 2 11
 विद्याधिपति III, 1, 20
 विद्यानां I 11, 11
 विद्यावतां II, 5, 12.
 विद्युत् I, 11 21
 विद्वांसं I, 2 7
 विद्वांस IV, 3, 6
 विद्वान् I, 2, 10 II, 3, 36
 7 6, 3, 11, 21
 विधानं II 7 5 IV, 6, 9
 विधावन्ति I, 1 35
 विधि IV, 8 16
 विधिना I, 3 13 III, 3, 2
 IV 1 3 18 2 3 6 12
 6 6 8, 11
 विधिवत् II 2 1 IV, 1, 17
 विधीयते I, 5, 93. 11, 20
 21 II, 7, 21
 विधुर II 10, 4
 विना I 4 2 IV, 7, 1
 विनायकं II 2 21
 विनाळाना I 6 41.
 विनिवर्तन्ते III 1, 16
 विन्दते II 2 1 7 16
 विन्देत् II 2, 27
 विन्देत I 3 57 IV 1 14
 विपकेन II, 1 21
 विपरीत I, 2 6 21 7, 10 III,
 8, 33
 विपर्यये I, 8 12
 विषाप्ता III, 8, 16
 विप्र III, 3, 20 IV, 5, 5
 विप्रः I, 5, 18 126. 11, 32
 II, 2, 67 IV, 5, 18 6,
 10 7, 1 10 8, 2
 विप्रतिपत्ति I, 1, 17
 विप्रमुच्यते I, 1, 3 .
 विप्रविशौ II, 2, 71
 विप्रव्रजत II, 1, 49
 विप्रस्य I, 4, 2
 विप्रा. I, 1, 8 II, 4, 15
 विप्रादि IV, 8, 4
 विप्रान् I, 5, 80
 विभक्तदायान् I, 5, 96
 विभजेरन् II, 2, 7 10
 विघ्नमेण I 5, 87
 विमुक्तः II, 9, 4
 विमुच्यते IV, 7, 8.
 विमोक्ष IV, 8, 10
 वियन्ति II, 6, 13.
 विरज्ज. III, 9, 15
 विरज्जा III, 8 16. IV, 3, 7
 विरमेत् III, 9, 5 6
 विलाप्य II 10, 16 III, 1,
 10
 विलोकयन् I, 5, 15
 विवत्सान्यवत्सयोः I, 5, 136
 विवर्जिता I, 1, 7
 विवर्णाभि I, 5, 14
 विवहमानाः II, 1, 49

विवाह. I, 11, 17
 विवाहा I, 11, 1
 विविष्किरा I, 5 133
 विश II, 7, 9
 विशाख II, 5, 2
 विशिष्यते I, 4, 2 5, 63 II.
 4, 3 7, 14 IV, 1, 10
 विशुद्धात्मा IV, 7, 4
 विशुद्धयति I, 5, 1 6
 विशुद्धयते IV, 2, 14
 विशेषत II, 7, 19 IV, 3, 1
 4, 1
 विश्रुते IV, 8, 4
 विश्वतः III, 7, 11 14
 विश्वभुक् II, 7 10
 विश्वेदेवा. II, 5, 18.
 विश्वेदेवान् II, 5, 20
 विश्वेश्व. III, 1 15 9, 5
 विष I, 5, 102 II, 3, 18
 विषम I, 5, 63
 विषयात् I, 10, 18
 विष्णु II, 5 24
 विष्णु II 5, 18
 विष्णुपार्षदान् II 5 24
 विष्णुपार्षदी II 5 24
 विस्तृयते I 7 15
 विसन्नाह I 10 11
 विसरणी I 1 25
 विसृजेत् II, 7 4
 विस्तर II 8 22

विस्तरे II, 8, 21
 विस्त्रस्य I, 5 74.
 विहरन्त II, 1, 11
 विहार I, 7, 1
 विहारार I, 7, 12
 विहित II, 4, 3
 विहित I, 4, 16 II, 3
 16
 विहिता III 5 1
 वीरं II 5, 21
 वीरासन II 5, 75
 वीरासनानां II, 10, 73
 वीरध III, 1, 5 3, 6
 र्वावधेन III, 2, 6
 वृक् III 3 6.
 वृफलानां I, 6, 12
 वृक्ष III 2, 15
 वृक्ष II 10, 64
 वृक्षमूलिक II 10, 67
 वृक्षस्य I 2, 16
 वृक्षा I, 5, 51
 वृक्षाणां III, 3, 5.
 वृज्जन IV, 5 23
 वृणुयान् I 10 7
 वृत्तान्तात् III 9 6
 वृत्ति III 4 21 22
 वृत्ति I 3 8. III, 1, 2 6
 2 16 3 23
 वृत्तिशोण II 5 19
 वृत्तिभि III 1 1 2, 13.

वृत्ते III, 2, 7.
 वृत्त्या 1, 2, 7. III, 1, 3.
 वृद्ध I, 10, 11.
 वृद्धत्वात् III, 2, 13.
 वृद्धत्वे IV, 7, 8.
 वृद्धाय II, 3, 50.
 वृद्धि I, 5, 79.
 वृद्धये I, 10, 3. 4
 वृषपर्वणः II, 2, 79
 वृषलाभवर्जः II, 2, 1
 वृषलीपतिः II, 3, 52.
 वृषाकपी I, 6, 9.
 वृषु I, 6, 12.
 वृत्ता II, 2, 36.
 वृत्तं III, 7, 11.
 वृद्ध III, 9, 7.
 वृद्धः I, 1, 6. 5, 85. II, 9, 7.
 10, 35. 68. 69.
 वृद्धगृहगधरा I, 1, 11
 वृद्धपारमेभ्यः II, 3, 19
 वृद्धप्रह्वचर्य I, 2, 1
 वृद्धयन्ते I, 2, 1
 वृद्धयिप्रत्यय I, 3, 52
 वृद्धयिप्रत्ययः I, 3, 122
 वृद्धयिद् I, 1, 1
 वृद्धयिनाशिनी I, 3, 85
 वृद्धमन्यामिषः II, 10, 67
 वृद्धमहिता III, 9, 12.
 वृद्धमहिता III, 9, 10. 13
 11

वेदस्य I, 5, 82. IV, 5, 29.
 वेदस्वीकरणशक्तिः I, 11, 19.
 वेदाः I, 2, 57.
 वेदादयः III, 10, 1'.
 वेदादि III, 9, 5.
 वेदानां I, 10, 2.
 वेदान्ताः III, 10, 11.
 वेदितव्यं II, 1, 49.
 वेदेषु I, 2, 7. III, 5, 8.
 वेद्यं II, 10, 35.
 वेद्यति III, 2, 4.
 वेद्यामि III, 2, 4
 वेष्टिताशिरः I, 5, 15.
 वेष्ट I, 2, 59. इत्यादि.
 वेष्टानमः 2, 6, 17.
 वेष्टानसंज्ञाग्रन्थमुदाचारः II, 6,
 16
 वेष्टानस्ताः III, 3, 17.
 वेष्टानस्तानां III, 3, 19.
 वेष्ट I, 8, 8.
 वेष्टः I, 8, 10. 9, 12
 वेष्टयं II, 3, 27
 वेष्टयदृष्टं I, 3, 3
 वेष्टयानां I, 3, 30
 वेष्टुमिकाः III, 3, 3. 7
 वेष्टिकानि II, 6, 28.
 वेष्टेदकः I, 8, 8
 वेष्टेदकः I, 9, 7
 वेष्टेदकयोः I, 9, 10
 वेष्टेदकानां I, 9, 12

वैरनिर्यातनार्थ I 10, 21
 वैचस्वत II, 5, 2
 वैचस्वतपार्षदान् II, 5, 35
 वैचस्वतपार्षदी II, 5, 2
 वैश्य I, 3, 9 8, 1
 वैश्यं I, 2, 10
 वैश्य I, 2, 18 5, 16 77
 II, 1, 20 III, 7, 10
 वैश्यवृत्ति II, 2, 72
 वैश्यशूद्रा I, 11, 11
 वैश्यशूद्राणां I, 11, 13
 वैश्यस्य I, 8, 4 II, 1, 9
 वैश्यात् I 4, 1 9, 7 7
 वैश्यादिषु II, 2, 21
 वैश्यायां I, 9, 2 4 6
 वैश्ये I, 10, 23
 वैश्वजितेषु II 3, 19
 वैश्वदेवं II 3, 1
 वैश्वदेवीं III, 8, 9
 वैश्वदेवे II 10, 12
 वैश्वानर I 1 31 II, 10,
 23
 वैश्वानराय III, 7 11
 वैश्वानरीं I 1 3
 वैश्वानर्य IV 1 3
 वैश्वनर्या III 1 9 IV 6 2
 व्यङ्गारे II 6 1
 व्यङ्गने III 8, 10
 व्यतिश्रमे II 2, 11
 व्यतिक्रमपु IV 1 1

व्यभजत् II, 2 2
 व्यभिचारवन्त I, 11, 37
 व्यवहरण II, 1, 11
 व्यवहार I 1 20
 व्यवहारप्रापणात् II, 2 37
 व्यसनि II 3 39
 व्यस्तया II, 10, 14
 व्यस्ता IV, 4 7
 व्याख्यात I, 10 23 27 II,
 2, 66
 व्याख्यातानि I, 5, 121
 व्याख्यास्याम I, 1, 2 18 5,
 34 II, 4, 1 7, 1 10, 1
 III, 5, 1 8, 1 9, 1
 व्याघ्र III, 3 6
 व्याघ्रे III 7, 11
 व्याधितया II, 2, 17
 व्याधितादीन् II 2 99
 व्याधितान् II, 7, 19
 व्याधीर्यात II, 1, 25
 व्यान III 8, 16
 व्यान II 10, 16
 व्यानाय III, 8 10
 व्यासे II 5 27
 व्याहृत्य III 9 5 6
 व्याहृतय II 5 11 IV, 3,
 7 6 1
 व्याहृतिभि I 4 6 II 1 2
 व्याहृतौ II 5 27 III, 2,
 6 IV 1 21 2 7 1, 7

व्याहृतीभि IV, 3, 2
 व्युद्गत्य III, 8, 10
 व्युष्टः IV, 5, 30
 व्युष्टायां III, 4, 7
 व्रणद्वारे I, 5, 133
 व्रजेत् I 4, 22 II, 2, 67 3,
 41 43
 व्रत II, 1 19
 व्रत III, 7, 6
 व्रतस्य II 10, 56
 व्रतपा III, 8, 19
 व्रतयेत् II, 7, 4
 व्रतानि I, 5, 121 II, 10, 41
 व्रतावृत्तिः II, 1, 24
 व्रतिभ्यः III, 3, 6 7
 व्रतोपनीय III, 1, 18
 व्रतोपायन III, 8, 7
 व्रतोपेत I 7, 29
 व्रातपती I, 1 33
 व्रात्यान् I 9 1)
 व्रीहीणां I 6, 43

श

शकुनय I 3, 128
 शकुनि I 3 19
 शकुत् IV 5 13
 शक्तिमान् I 3 83
 शक्तिविषये I 2 31
 शक्तुयात् II, 1 1)
 शक्ताति IV 8 7

शक्यम् I, 2, 50 II, 2, 77
 शङ्काविहतचारित्रः I, 5, 66.
 शङ्ख I, 5, 40
 शङ्खपुष्पी II, 1, 21
 शतम् I, 4, 6 9 10, 14 22
 35 III, 5, 1
 शतशतः II, 4, 6 5, 12 10,
 36
 शतधा I, 1, 12
 शनैः II, 8 5
 शनैश्चर II, 5 23
 शब्दः III, 8, 16
 शब्दः I, 5, 15 II, 3, 11
 शयनम् I, 3, 54 II, 1, 69
 शयनात् II, 1 62
 शयने II, 6, 10
 शयान I, 2, 29 II, 6 10
 शयानाय I, 2, 29
 शयीत II, 2, 12 60
 शर I, 6 12
 शरत् I, 2, 11
 शरीर I, 1, 16
 शरीरधृक् IV, 8 9
 शरीरविमोक्षणात् II, 10, 67
 शर्यस्य II, 5 20
 शल्यक I, 5 131
 शवकर्मणा II, 1, 24
 शवशिरः II, 1 3
 शश I 5 131
 शश I, 10, 3

शस्त्रं II, 2, 71
शाक I, 5, 67 140 III, 2,
3 3, 8

शाकभक्षता III, 10, 13

शाकभक्षा: III, 3, 3

शाखयोः II, -, 14

शाख्यं II, 2, 78

शाणी I, 2, 14

शाधि II, 1, 16

शान्ता III, 6, 12

शान्ति II, 3, 62

शाम्यति II, 3 62

शाम्यते II 3 6

शारीरे II, 2 54

शालाश्रयत्वात् III, 1 3.

शालीन II, 7, 1 10 3 12.

III, 1, 1

शालीनत्वं III 1 3

शासने I, 10, 8 II, 1, 16

शास्त्रं II, 1, 24 III, 3, 16.

शास्त्रदृष्टेन IV, 1, 3 2, 3

शास्त्रपरिमह III, 3, 18.

शास्त्रविहिताः II 3, 56

शास्त्रातिग I 5, 66.

शिक्ष्यं II 10, 12 32

शिक्षिताम् II, 2 58

शिवामुष्टु II 6 20

शिर I 5, 21 68 III,

2, 4 8 16 IV 3 5.

शिरसा IV, 1, 28

शिला I, 2 35

शिलोच्चयाः III, 10, 13

शिव. II, 7, 3

शिवविषये I, 11, 34

शिशुचान्द्रायण IV, 5, 18

शिशी I, 2, 48

शिद्धात् II, 1, 3..

शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् I, 1,

24

शिष्टा I, 1, 3 6 II, 1, 50

शिष्टागमः I, 1, 4

शिष्टागमविरोधदर्शनात् I, 1, 24

शिष्टै. III, 1, 22.

शिष्य I, 5, 116

शिष्यं I, 11, 40

शिष्यसङ्करिण II, 3, 9

शिष्या. IV, 8, 8

शिष्येषु I, 2, 45

शीघ्रपानं I, 1, 20

शीर्षकः II, 8, 2.

शुक्ता. II, 1, 40

शुक्तानि I, 5 111

शुक्ति I, 3, 40.

शुक्र II, 5 33 IV 5, 12

शुक्र I, 5 42 IV, 5 3 26.

शुक्रं II, 1 50 10, 39.

शुक्रचतुर्दशी III, 8 2

शुक्रप्राधान्यात् I, 5 107.

शुक्रात् IV, 5 21

शुक्लेन III, 2 4

शुचय I, 5, 50. 6, 2 3 II,
1, 12.

शुचि I, 6, 1 3 IV, 8, 3

शुचि I, 5 18. 20 49 123
126 6, 4 II, 3, 18 IV,
2 8

शुचिकामा I, 5, 62

शुचिकामाः I, 6, 2

शुचिजन्मान I, 6 3

शुचिभ्यः I, 6 4

शुचिवासा III 5, 2 9, 2

शुचिपत् II 1, 27 IV, 4, 1

शुची I, 6, 3

शुची. I, 5, 54

शुचीन् II, 8, 5

शुचीनाम् 1, 6, 3

शुचे I, 5 61

शुचो I, 5, 9 II, 3, 21 10,

45

शुद्ध III, 9, 10 IV 8, 11

शुद्धः I, 5, 48 118 III, 6

17 8, 34

शुद्धवत् IV, 3, 7

शुद्धशरीरिण. IV, 8, 13

शुद्धि IV, 7, 3

शुद्धि I, 4, 15 5, 3 19 46

शुद्धेन I, 4, 17 IV, 2, 17

शुद्धयति I, 5, 2 54 59 II,

1, 39 III, 1, 23 IV, 1,

5 5, 14. 27 28

शुद्धयते I, 6 9 IV, 1, 26
5, 26

शुद्धयन्तां III, 8, 16

शुद्धयन्ति I, 5, 2 III, 1, 23
3, 17

शुना I, 5, 124 126

शुभम् II, 3, 54

शुभात् III, 3, 22

शुल्क I, 11, 21

शुल्केन I, 11 21.

शुश्रूषा I, 2, 48 49 11, 16

शुष्कं I, 5, 64

शुद्र I, 11, 33

शुद्रं II, 2, 53.

शुद्रः II, 3, 14

शुद्रकर्मसु II, 4, 15

शुद्रतां I, 8, 13

शुद्रवत् I, 5, 80. 10 28

शुद्रवधेन I, 10, 23

शुद्रसम I, 2, 7

शुद्रसाधर्म्यं II, 3, 52

शुद्रसवनम् II, 1, 41

शुद्रस्य I, 1, 17 8, 5 II, 1,

10

शुद्रा. I, 8, 1

शुद्राणा I 5 76

शुद्रात् I, 4, 9 9 6 14

शुद्रान् II, 3, 11

शुद्राण IV, 1, 6

शुद्राणं III, 6, 10

- शूद्राभिजननं II, 1 41
 शूद्रायां I, 9, 1 4 5 13 II,
 2, 29 IV, 2, 13 6, 6
 शूद्रे I, 10 22 II, 2 30
 शूद्रेण II 3, 42
 शूद्रेषु I, 10, 15
 शूद्र I, 5, 40
 शूद्रोदकेन I, 3, 126
 शूयते IV, 8, 14
 शूयन्तु IV, 8, 16
 शूतं III, 6, 3 11
 शूतधाता I, 5 140
 शूरते IV, 1, 20
 शेष II, 1, 10 10 50
 शेषक्रियायां I, 5, 112
 शेषमक्षा III, 3 5 6 7
 शेषाणां II, 2, 13
 शेषेत् I, 5, 48
 शौणितं II, 1, 7
 शोधयित्वा III 8 37 IV
 5
 शोधयेत् IV, 5 13
 शौच I, 6 50
 शौचं I, 4 2 16 5, 3 4 9
 46 47 6, 47 II 3 58
 8 22 III 1 22
 शौचम्. I 5 47
 शौचाविधि III 1 21
 शौचाधिष्ठान I 5 1
 शौचार्थम् I 4 16 II 6 36
 शौनके II, 5, 27
 श्मशान I, 11, 22
 श्मशानं II, 5, 2
 श्मशाने II, 1, 3
 श्मश्रु I, 3, 7 II, 1, 70 10,
 11 III, 1, 8 21 7, 6
 8, 2
 श्मश्राणि III, 8, 3 IV, 5, 3
 श्यामोक्त III, 2, 15
 श्येनादिभि. III, 8, 6
 श्रद्धयत् II, 3, 18
 श्रद्धधानस्य I 5, 63
 श्रद्धा I, 5, 64.
 श्रद्धां II, 6, 36
 श्रद्धापूर्तं I 5 63
 श्रद्धायां II, 7, 11
 श्रद्धायै III, 9, 5
 श्रपयित्वा III, 3 5 6 7
 श्रपयेत् III, 6, 1
 श्रप्यमाण III, 6, 9.
 श्रप्यमाणे III, 6, 11
 श्रयेत् IV, 1, 16
 श्रवणसंदर्शनयोः I, 11 13
 श्राद्धकर्म I 5, 111
 श्राद्धसूतकम् III, 6, 10
 श्राद्धस्य II, 8, 4
 श्रान्त. III 2 13
 श्रामणकेन II, 6, 17
 श्रावण्यां I, 5, 143
 श्रावयेत् II, 8, 5

श्रितानि II, 3, 61
 श्रिय II, 5, 4
 श्रिये III, 9, 5
 श्रीधरं II 5 24
 श्रुतर्पीन् II, 5, 27
 श्रुतशोले I, 11, 2
 श्रुति I, 2 6 5, 45 48 76
 11, 29 II 2 2 3 47
 3, 61 62
 श्रुतिप्रत्यक्षहेतुव I, 1, 6
 श्रुतिसामान्येन II, 9, 13
 श्रूयते III 1 22
 श्रूयन्ते I, 5 108
 श्रेय I 16
 श्रेयान् I 11, 10
 श्रेष्ठ IV 1, 30
 श्रेष्ठ I, 7 31 III, 8 21
 श्रोणाया. III 8 31
 श्रोणि I 7 24
 श्रोत्र IV 1 4 5
 श्रोत्रय I 10 56 11 22
 श्रोत्रिय I 11 31 II 3 19
 श्रोत्रियाय II, 3 15
 श्रोत्रे I 27 IV 3 5
 श्लाघमान I, 2, 40
 श्लिष्येत् II, 1 13
 श्लोकौ II, 3 18 4, 15.
 श्वपाक IV 3 13
 श्वपाक I 8, 9 9, 11
 श्वयिष्ठाया II 1, 52

श्वशुर I, 2, 46 II, 3, 56
 श्वसूकरावधूत III, 6 7
 श्वा I, 4, 4 5, 49 6, 46
 II, 3, 51
 श्वान I, 5, 122
 श्वाविट् I, 5 131

ष

षट् II, 9, 9 III, 1, 5 2, 1
 7, 7
 षडङ्गवित् II 8, 1
 षडह II 1, 21 18
 षडह III, 10, 16
 षडहान् II, 1, 48
 षड्ढोता II, 2 76
 षड्ढोत्रा III, 7, 15
 षड्ढगभृत I, 10, 1
 षड्ढान् III, 6, 17
 षड्विध I 3, 46
 षण्णां II 2, 19
 षण्मास्त III, 10, 16
 षण्मास्तान् II, 2, 61 III, 9, 7.
 षण्मुख II, 5, 22
 षष्ठ II, 10, 55
 षष्ठ I, 8, 14
 षष्ठसप्तमौ I, 11, 12
 षष्ठात् I, 6, 20
 षष्ठी II, 5, 22 III, 8, 9
 षोडश II, 7, 22 10, 32
 53 III, 4, 7 IV, 1, 29

पोडशात् I, 2, 13

स

सं II, 1, 34 IV, 2, 11
 संकीर्णयोनेय I, 1, 29
 संग्रहणे II, 2, 54
 संचयः III, 9, 11
 संचरः I, 7, 19
 सचरेत् II, 5, 31
 संतिष्ठते II, 10, 23
 संतुष्ट III, 3, 19.
 संदर्शनात् III, 2, 12
 सदर्शनी III, 2, 6
 सधाय II, 10, 57
 सधायत II, 4, 19 22
 संनिषतेत् II, 10, 55
 संनिषतेषु I, 5, 104
 सनिषाते I, 5, 103 11, 24
 सनियोज्यौ II, 2, 63
 सनिष्पाद्य II, 1 49
 संन्यस्त II 10, 27
 संन्यास II, 10, 6
 संन्यासविधि II, 10, 1
 संन्यासिवत् III, 2 14
 सपरिस्तीर्य II 8 7 III,
 1 3 7 11 8 9 4.
 सप्रक्षाळिनी III 1 2 4
 संप्रक्षाळ्य III 1 4
 सप्रतिपत्स्यथ II 1 49
 संप्रयच्छेत् I 1 100

संप्रयोग II, 1, 50 10, 58
 संप्रयोजयेत् I, 5, 79
 संप्रलीयते I, 1, 15
 संप्रवक्ष्यामि IV, 5, 1
 सप्तदहस्पति II, 1, 31 IV, 3, 11
 समाप्य II, 10, 57
 समार्जन I, 2, 68
 संमृज्य III, 1, 10
 समृष्ट II, 7, 2
 संयम्य IV 3 15
 संयुक्त IV 5, 25
 संयुक्तानि I, 3, 12
 सयोग I 11, 6
 संयोगात् I, 4, 20
 संवत्सरं I, 10, 16 II, 1,
 10 2 52 60 III, 7, 7
 9, 16 IV 1, 11,
 संवत्सरः III, 10, 16
 सवत्सरगतागतौ II, 3, 37
 सवत्सरायम I, 2, 3
 सवत्सरेण II, 1, 62
 सवत्सरो II, 1, 43
 संवादी II, 2, 79
 संवास III 2 16 3, 23
 सविमज्य II 10, 50
 सविभाग II 3 16
 सविशान् III 8, 19
 सवृते II 3, 21
 संव्यवहार II 2, 12
 सशये I 1 13

- संशुद्धा. IV, 7, 2
 सश्लिष्यामहे II, 6, 28
 संसर्गसामान्यात् I, 5, 109
 संसर्जयन्ति II, 3, 56
 संस्कार I, 6, 50
 संस्कारं II, 1, 20 IV, 1, 18
 संस्कारकर्मविरामे II, 10, 7
 संस्कृता IV, 1, 17
 संस्कृतायां II, 2, 14
 संस्कृत्य I, 2, 57 III, 1, 15
 संस्क्रियते II, , 25
 संस्तीर्य II, 10, 20
 संस्तृणाति I, 7, 27
 संस्थिते I, 7, 19
 संस्पृश्य I, 2, 27 5, 21 110
 125 II, 10, 50
 संस्पृष्ट I, 4, 3
 संस्त्राववत् I, 5, 19
 संहिता III, 10, 11
 सहृत् I, 4, 7
 स I, 1 14 इत्यादि
 सकाम II, 2 21
 सकामायां I 11 6
 सकामेन I, 11 6
 सकुल्य I, 5 96
 सकुल्यान् I , 96 [17.
 सकृत् I, 5, 17 II, 1, 66 IV, 8
 सकृत्पूर्णेन III, 5 2
 सकृत्प्रणीत. III, 8, 5
 सत्सकृत् I 5, 110
 सकुवर्ज I, 5, 140
 सखा III, 2, 6
 साखपत्नी. II, 5, 29
 सखिवन् II, 2, 61
 सखीन् II. , 29.
 सगोत्रां II, 1, 38
 सग्रहाणि II, 5, 16 17. 18
 सङ्करे II, 2, 71
 सङ्ग्रामे I, 10, 9
 सचेल. I, 5, 52 118 124
 सज्जनेभ्य. III, 2, 10. 13
 सत् I, 5, 87
 सत. II, 5, 8
 सताम् IV, 6, 8
 सति II, 2, 8.
 सती IV, 1, 16
 सतीर्थे I, 5, 116
 सत्क्रियां II, 8, 22
 सत्पुत्र II, 9, 8. 9
 सत्यं I, 6, 3 II, 5, 20 6,
 8 10, 32 41. III, 8, 4
 10, 14. IV, 4, 2
 सत्यर्षीन् II 5, 27
 सत्यवादि I, 2, 21 IV, 5, 32.
 सत्यावाढम् II, 5, 27
 सत्येन I 5, 2 III, 1, 23
 सत्रेषु I 6, 7
 सत्रथा I, 2, 36
 सत्स्य I, 3, 100
 सद्धि IV, 6, 5

सदने II, 2, 34.
 सदमोपहृत्तेषु II, 8, 6
 सदसस्पतये III, 9, 5
 सदा I, 2, 20 4, 16 II, 3
 7 4, 15 7, 26 IV, 1
 25 27
 सदृशं II, 3, 21 IV, 1
 14
 सदृशी III, 2, 16 23
 सदृशे IV, 1, 16
 सदैवताभ्यः III, 8, 10
 सदैवतस्य III, 8, 31
 सदैवताय III, 4, 9 10
 सदैवतेभ्यः III, 8, 30
 सद्यः I, 5, 118 126 II, 2,
 50
 सद्योजातं II 5 20
 सनक्षत्राणि II, 5, 16 17
 18 19
 सनत्कुमारं II, 5, 22
 सन्ततं III, 9 5
 सन्तताः I, 5, 50
 सन्ततिः II, 4, 14
 सन्तु II, 5, 4
 सन्धिषु II, 4 21
 सन्ध्ययो I, 11 35 II 1
 14
 सन्ध्यां II 4 1, 18 10,
 62.
 सन्ध्योपान्तं I 1, 16

सन्ध्योपासनकालात् II, 4, 4
 सन्ध्योपासनविधिं II, 4, 1.
 सन्नमुसले II, 6, 24
 सन्निधौ II, 3, 58. IV, 1,
 20
 सपरिवृष्टिः I, 1, 6
 सपिण्डं II, 8, 4.
 सपिण्डता I, 5, 91
 सपिण्डान् I, 5, 90.
 सपिण्डाभाषे I, 5, 98
 सपिण्डेषु I, 5, 90 91
 सप्त I, 10, 34 II, 9, 9 IV,
 5, 22 6, 1.
 सप्तहृत्स्यः I, 5, 42
 सप्तत्या II, 10, 6
 सप्तपूर्वान् III, 9, 17.
 सप्तभिः III, 8, 16
 सप्तम. I, 8, 11
 सप्तमात् I, 5, 91.
 सप्तमाप्तात् I, 5, 92
 सप्तमी I, 2, 57
 सप्तमीं III, 8, 9.
 सप्तपत्र I, 2, 57. 6, 39 III,
 6 18
 सप्तपत्रात् III, 5, 5 IV, 6, 6
 सप्तपत्रेण II, 1, 63 IV, 5, 33.
 सप्तपत्रोपवासात् IV, 5, 23
 सप्तर्षयः III 9 21
 सप्तर्षिभ्यः III, 9, 21
 सप्तर्षीन् II 5 27

सप्तव्याघ्रतिमि II, 10, 62
 सप्तसप्त IV, 1, 6
 सप्तहोत्रा III 7, 15
 सप्ताक्षरं I, 2, 17
 सप्तागाराणि II, 1, 3
 सप्तावरान् III, 9, 17
 सप्ताह IV, 1, 6 7, 6
 सप्रणवां IV, 1, 28
 सप्रणवा IV, 1, 29
 सप्तद्विदाभिः I, 5, 14
 सप्तक्षचारिणु I, 5, 116
 सप्तासद् I, 10, 30
 सप्त्यायसप्त्यौ II 10, 46
 सप्तं I, 5, 63 II, 2, 7 8,
 12. IV, 5, 30
 समकम्पत I, 5, 79
 समतां II, 2, 67 IV, 6, 9
 समतोलयत् I, 5, 79
 समधिगच्छति I 1, 12
 समनमा II 10 25
 समर्थ I 5 79
 समर्थ IV 8 11
 समवसाय II 1 19
 समयाय I 2 33
 समश. II
 समश्रुते I 5 50 III 7 16
 समस्तया II 10 11
 समस्ताम IV 1 6
 समस्ता IV 1 7
 समा II, 1 3 52 IV
 6 2

समाख्या II, 9, 2
 समाचरन् II, 1, 62.
 समाचरेत् I, 5, 47 122 II,
 7, 11 IV, 1, 3
 समाजिघ्रति II, 10, 26
 समादाय II, 10, 13 32.
 समाधुच्छन्दसा IV, 6, 1
 समानः I, 5, 103
 समानाः III, 8, 16
 समानाय III, 8, 10
 समाभ्यात् II, 4, 12
 समाप्नोति II, 6, 2 3 1 5 6
 समामनन्ति III, 8, 10
 समास्त्रातं I, 6, 8
 समारोषयते II, 10, 26
 समारोष्य I, 6, 19 II, 10
 21
 समावृत्तम्य II, 1, 47
 समाधित II, 7, 10
 समाहित IV 5, 18
 समाहितानां IV, 3, 1 1, 1
 समित् II, 3, 31
 समित्पाणि III 7, 11
 समिद्ध. I 2 58
 समिद्धारी I 2 32
 समिष्ठति II 10 16
 समिध I 2 52 53 54 57
 7 20 III 7 11
 समिध I 2 20 56 IV, 3, 6
 समिष्ट II, 1 31 IV, 2, 11

समीक्ष्य I, 1, 16
 समुत्पन्नानि IV, 8, 5
 समुदीरितं IV, 6, 9 8, 14
 समुद्रगां I, 5, 1 6
 समुद्रसंयानं I, 1, 20 II, 1,
 41
 समुपस्पृशेत् I, 5, 74
 समुष्काभ्यां II, 2, 74 III,
 2, 2
 समुहूर्तानि II, 5, 16 17 18
 19
 समूह I, 5, 59
 समूहन्या III, 2, 9
 समूहन्या. II, 3, 54
 समूहा III, 1, 5 3, 9
 समूहा III, 2, 9
 समूहानि I, 5, 84
 समूहयते II, 8, 17
 समेतानां I, 1, 10
 सम्पत्तौ II, 4, 14
 सम्पन्न II, 3, 18
 सरस्वतीं देयीं II 5, 24
 सरित् III, 10, 19
 सर्गा. II, 5, 16
 सर्पिः I, 5, 123 140 IV
 5, 10 11 14 25
 सर्पिमिधम् III, 1 19
 सर्पिणा II 1 57 IV 8
 18
 सर्पिष्के IV 6, 5

सर्व I, 6, 4 10, 32 35 11,
 21 II, 1, 25. 5, 11. 10,
 21 III, 4, 4 5, 8 6, 5.
 6 7 8 9. 10. 10, 8. IV,
 2, 11
 सर्व III, 1, 11
 सर्वकर्मणां II, 4, 4
 सर्वकर्मसु IV, 8, 11
 सर्वकर्माणि IV, 5, 2
 सर्वकृतुफल III, 5, 8
 सर्वकृतुयाजिनां II, 7, 14.
 सर्वच्छन्दस्सु III, 10, 11.
 सर्वत I, 10, 7
 सर्वतनुः IV, 2, 11
 सर्वत्र I, 2, 23 II, 8, 18
 सर्वदोषोपपातार्थ IV, 1, 30.
 सर्वपण्ये II, 1, 41.
 सर्वपातकेषु IV, 3, 2
 सर्वपातके IV, 2, 11
 सर्वपापप्रणाशन IV, 5, 15
 सर्वपापविमुखात्मा IV, 9, 10
 सर्वपापानां III, 6, 4.
 सर्वपापार्णमुक्तात्मा IV, 8, 13
 सर्वपापार्णसागरान् IV, 8, 11.
 सर्वपापेभ्य IV, 5, 31 6, 3
 8 7, 7 8, 15
 सर्वपापैः IV, 2, 9 8, 16
 सर्वशृणुया I 1 30
 सर्वप्रायश्चित्ति. III, 10, 18
 सर्वमहात्स्य II, 2, 58

सर्वभक्ष्य II 7, 7
 सर्वभूतानि II, 5, 27
 सर्वभूतेभ्य II, 10, 29 30
 सर्ववर्णेभ्य II, 9, 11 10, 54
 सर्ववेदजनान् II, 5, 27
 सर्ववदान् II, 5, 27
 सर्वश III, 2, 6
 सर्वस्मात् III, 7, 11 IV, 2
 12 3 5 6 1, 2 3 1 5
 6 7 8
 सर्वस्य II 7, 10
 सर्वस्वहरण I, 10 19
 सर्वा I, 11 31
 सर्वा. II, 5 29 III, 10, 13
 IV, 3, 5
 सर्वाणि I, 3, 12, 11, 7, 15
 सर्वातिथि II 6, 17
 सर्वाङ् I 10 30 II 5 29
 सर्वाङ्गु II, 6, 33
 सर्वाङ्गभोजिता II 2 77
 सर्वाङ्गपराधेषु I, 10 17
 सर्वाङ्गि II 3 21 IV 3 2
 सर्वाङ्गण्यका III 3 3 1
 सर्वाङ्गद्वयवापमाने II 7 1
 सर्वाङ्गु III, 1 2
 सर्वे I, 2 57 5 60 II 1
 39 6 13 III 10 13
 IV 1, 27
 सर्वेभ्य III 8 31 IV 5
 32 6, 3

सर्वेषां I, 11, 16 II, 2, 3
 35 III, 3, 18 IV, 2, 5
 सर्वेषु I, 2, 18 6, 30 31
 III, 5, 8
 सर्वे. III, 5, 8 8, 14
 सलोकतां III, 8, 59 IV, 5,
 20
 सत्त्वन II, 10, 55
 सत्त्वनत्रय IV, 7, 6 8, 16
 सवनानुफल्यं II, 1, 41
 सवनीय II, 1, 37
 सवने III, 9, 20
 सवनेषु II, 6, 17 III, 10,
 11
 सवर्णा. I, 8 6 9, 1 II, 2,
 11
 सवर्णानन्तरासु I, 8, 6
 सवर्णापुत्र II, 2, 12
 सवर्णायां II, 2, 11
 सवर्णाया I, 5, 95
 सवर्णासु I 9, 1
 सविता II, 5, 3 17
 सवितु II 10, 11
 सवित्रे III 9 5
 सवृषण II, 1, 11
 सव्य I, 2 26 5 5 21 7,
 11 IV, 3, 5
 सव्याहृतिर्वा IV, 1, 28
 सव्यापतिर्वा IV, 1, 29
 सव्ये I, 4, 18

मन्त्रेण I, 2, 26 II, 7, 3

मशरुद्रमे IV, 6, 5

मसप्तध्याहृतिकां II, 1, 7

सह I, 1, 19 2, 49 1, 17

5, 89 II, 1, 50 52, 6,

30, 35 III, 2, 6 16, 3,

23 7, 11 IV, 1, 29

महधर्मः I, II, 3

सहस्र I, 10, 35 IV, 4, 10

महस्रस्रुतः II, 4, 5 5, 13

10, 36

सहस्रदंष्ट्रः I, 5, 134

सहस्रदा I, 1, 9 10 IV, 8, 5,

सहस्राक्षे IV, 8, 3

सहस्राक्ष IV, 7, 5

सहस्रस्रुतं I, 2, 30

महोदं II, 2, 32.

सहोदः II, 2 35

सा I, 1, 32 इत्यादि

साक्षिण I, 10 30 31

साक्षिण I, 10, 36

साक्षी I, 10, 29 34 35

साक्ष्यं I, 10, 35

साङ्गं II, 1, 4)

सादयित्वा II, 10, 20

साधयति III 1 15

साधयन्ति IV 7 2

साधयेत् IV 5 2

साधयः I, 11 18

साधु I, 11, 31

साधुवृत्तः I, 5, 87

साधुवृत्ताय I, 2, 90

साधूनां I, 1, 19

साध्यान् II, 5, 20

सान्तपनं IV, 5, 11

सान्तपन IV, 5, 13

साम IV, 5, 1

सामतः III, 9, 8

सामभ्य III, 9, 5

सामवेदं II, 5, 27 IV, 8, 3

सामवेदानां IV, 5, 19

सामशब्देयु I, 11, 23

सामानि II, 8, 4 5 12 10, 66

सामान्यां III, 3, 21

सामुद्रशुल्कः I, 10, 13

साम्प्रदाये II, 2, 36 6, 33

साम्प्रदायिक II, 2, 44

साय II, 1, 64 65 8, 11

4, 15 16 18 7, 17 18

10, 20 61 62 III, 3, 5

6 7

सायभाशं II, 7, 26

सायुज्य III 8 39

सायनुरुच्येण I, 10, 15

सार्वकामिक III, 8, 38

सार्ववर्णिकं II, 4, 3

सावित्री I, 4, 7 II 4, 5 5,

12 14 27 10, 14 36.

III, 10 11 IV, 4, 6

सावित्र्यै III, 9, 5

साहोरात्राणि II 5, 16 17
 18 19
 सिंहे III, 7 11 IV, 7, 7
 सिक्ता II, 1, 28. III, 7, 4
 IV, 2, 13
 सिच I, 7, 5
 सिञ्चति III, 1, 2 IV 1, 31.
 सिञ्चतु IV, 2, 11
 सिञ्चन्तु II, 1, 34 IV, 2, 11
 सिते IV, 5, 17
 सिद्धं III, 2, 13 4, 5 7, 12
 8, 17
 सिद्धहविषां I, 6, 45
 सिद्धि II, 3, 53 IV, 5, 2
 8, 13
 सिद्धि. II, 7, 23
 सिद्धेच्छा III, 1, 5 2, 13
 सिद्धयति I, 4, 19
 सिद्ध्यन्ति II, 7, 23 III, 5,
 8 IV, 7, 1
 सिन्धु I 1, 29
 सिन्धु. I 1, 29
 सिरीः II, 6 34
 सिलैः III, 2, 11
 सिलोच्छा III, 1, 5 2 11
 सिपाधाधिपु. IV, 8, 17
 सीदति IV, 8, 1
 सीमान्तं I, 1, 22
 सुरुत I, 10, 32
 सुरुतां IV, 8, 10

सुरुतांशान् II, 1, 54
 सुखे II, 6, 10
 सुजागृहि III, 8, 19.
 सुतं II, 5, 20
 सुदक्षाः III, 6, 15
 सुनिगुप्तान् II, 2, 37.
 सुनियतात्मा II, 3, 53
 सुपञ्चात् II, 4, 13
 सुपूर्वां II, 4, 11
 सुप्तां I, 11, 9.
 सुप्रक्षालितपादपाणिः II, 3, 21.
 सुयहानि IV, 6, 8.
 सुग्रहण्यं II, 5, 22
 सुग्राहण II, 3, 19.
 सुमित्रा II, 5, 4
 सुरभिमत्या II, 4, 2 10, 32
 सुरां II, 1, 17
 सुरकरं I, 5, 30
 सुराधाने II, 1, 21
 सुराध्वजान् I, 10, 18
 सुरापान III, 5, 6 6, 18
 सुरापानेषु I, 10, 18
 सुरपट्टा I, 1, 29
 सुरेभ्यस्तान् IV 8, 3
 सुव. I, 6, 46 II, 5 12, 20
 10, 11 32 33.
 सुवर्णरजताभ्यां I, 5, 126
 सुवर्णस्तन्यं III, 5, 6 6, 9 18
 सुवर्णानां I, 5, 27
 सुभयसः I, 11, 31.

सुपिराया I 6 17
 सुसमृद्धोऽपि II 8 21
 सुसर्पिषा IV 7 9
 सुहित II 6 10
 सुहृन्नस्य II 3 1
 सुहृत्प्रैषाय III 8 6
 सुक्तेन III 7 11
 सूक्ष्मा I 1 13
 सूत I, 9 8
 सूत्रकार II 5 21
 सूतय IV 8 8
 सौमि II 1 13
 सूर्य II 3 31 5 20
 सूर्य I 7 31 II 1 33 III
 2 8 21
 सूर्यस्य I 28
 सूर्याचन्द्रमसा III 8 4
 सूर्ये IV 5 18
 सुगाल I, 10 10
 सेतुरत् II 3
 सत्तू II 4 6
 सेन्द्रिय II 1 17
 सेवमान II 1 4
 सैधक II 1 15
 सादृष I 1
 सोदृषेन II 1
 सादर्या I 5 9
 सापचयान् II 2 4
 साम II 5 3 IV 8 1
 मोम I 7 11 II 1 4 11

सोमपान III 10 12
 सोममह्येषु I 6 31
 सोमसयोगात् I 4 0
 सोमात् I 7 11
 सोमाय II 8 7 III 9 0
 सामे III 1 10
 सोमेन I 5 40 II 3 0
 सौत्र I 1 5
 सौमिक II 1 31
 सौरी III 8 9
 सौरीभि III, 9 16
 सौविष्टृती III 8 10
 सौवीरा I 1 21
 सौर्वरात् I 1 30
 स्कन्द II 5 27
 स्कन्दपारिदान् II 5 27
 स्कन्दपारिदी II 1 22
 स्कन्दयेत् IV 1 2
 स्कन्दन II 1 10 11
 स्तनयित् I 11, 4
 स्तुपत् II 2 80
 स्तुयमानस्य II 2, 80
 स्तन II 1 15 11 III,
 1
 स्तनात् II 1 11
 स्थिय I 11 30 II 1 20
 III 4 2 8
 स्थिय I 1 104 II 1
 10 1 17 7 8
 स्थिया I 1 11

स्त्रियाः I, 5, 17. II, 1, 10. 71.
3, 42.

स्त्री I, 10, 11. II, 1, 39 2,
45 46

स्त्रीगमन IV, 1, 6

स्त्रीणां I, 5, 117 II, 1, 51
2, 34.

स्त्रीपुत्रसमवाये II, 2, 10

स्त्रीप्रजां II, 2, 59

स्त्रीबालवृद्धानां II, 1, 65

स्त्रीभिः I, 2, 24

स्त्रीवध I, 10, 23

स्त्रीशूद्रैः III, 8, 20. IV, 5,
4

स्त्रीशूद्रौ I, 5, 18

स्य II, 5, 30

स्यण्डिलं III, 1, 2. 9, 4

स्यविदे II, 2, 46

स्याः II, 5, 12

स्यान II, 10, 55 58

स्यानासनफलं II, 4, 17

स्यानासनाभ्यां II, 1, 41

स्यालीपाकस्य III, 8, 28

स्थितं I, 1, 15

स्थितः IV, 5, 32

स्थिता IV, 6 10

स्थिते IV, 5, 19 30

स्थूलं II, 5, 21

स्नातः III, 5, 2 8

स्नातकः II, 8, 2

स्नातकव्रतानि II, 3, 10

स्नातकस्य I, 3, 1.

स्नात्वा I, 2, 57. 123 126.

II 10, 32 III, 4, 7

स्नानं I, 5, 122.

II, 3, 24 43

स्नापन I, 2, 36-38.

स्नायात् I, 2, 40 II, 3, 44

45 IV, 5, 4.

स्नास्यन् I, 2, 56

स्तुषा II, 2, 64

स्नेहानुगतत्वात् I, 11, 16.

स्पर्धमानः II, 6, 80

स्पर्शनं I, 5, 75

स्पृशन्ति I, 5, 89

स्पृश्य I, 5, 18

स्पृष्टा I, 5, 52 118. 122

स्मः II, 6, 86

स्मार्तः I, 1, 3

स्मृतं I, 4, 9 II, 3, 60 III,

6, 4 IV, 1, 23 2, 5 5,

11 17 18

स्मृतः I, 1, 14 5, 66

स्मृताः II, 3, 56 4, 15.

स्मृतौ I, 10 37.

स्मृत्वा IV, 8, 16

स्यां II , 18

स्यात् I, 1, 9. 22 2, 31 5,

18 20 22 23 78. 6, 1

7, 28 29 इत्यादि.

म्यातां I 2, 19.
 स्युः I, 1, 9 10, 36 II, 1,
 11 50 2, 19 3 16, 5, 9.
 मयन्तीषु II, 3, 4
 मयन्त्यः III, 10, 13
 मस्तपु I, 3, 19
 म्वाययित्वा I, 3, 10
 म्रुक्म्रुवं III, 1, 10
 म्रुचि II, 10 18 III, 1, 10
 म्रुव II 6 8.
 म्रुवाहुतीः III, 7, 1.
 म्रं I, 10, 2
 म्रः II, 10, 37
 म्रकर्म II, 1, 3
 म्रकर्मस्था I, 2 19
 म्रधर्म II, 10, 5
 म्रधा II, 5, 28 29 30 6,
 3 8, 7 10, 33
 म्रधारिक्थमाक् II, 2, 16
 म्रधावन्ति II, 8, 5
 म्रपन्त IV, 3, 6
 म्रप्रात् III, 7, 4
 म्रप्राप्तं I 11, 34
 म्रभ्यक्त II 6, 10
 म्रय I 3, 95 101 II, 2,
 14 21 24
 म्रयदत्तं II 32.
 म्रयंदत्त. II 2 26
 म्रयभुवं II 5, 20

म्रयभुवे III, 9, 5
 म्रयभूः I, 1, 17
 म्रयं I, 2, 26, 5, 65 II, 2,
 48 1, 23 6, 8
 म्रयः II, 6, 8.
 म्रयंगलक्षणं III, 2, 16 3, 23.
 म्रयंगलोके IV, 8, 12.
 म्रयर्ग्य II, 8, 1 III, 6, 38.
 म्रयणंस्तेर्य II, 10, 18
 म्रयविप्रहं IV, 5, 2
 म्रयसुतां I, 11, 20
 म्रयां I 2, 37.
 म्रयातन्त्रं II, 2, 45 46
 म्रयाध्याय II, 3, 59 9, 8.
 म्रयाध्यायं I, 2, 57 II, 6, 6.
 8 III, 5, 2
 म्रयाध्याय II, 6, 7 9.
 म्रयाध्याये II, 3, 58 10, 65.
 म्रयाध्यायेन II, 9, 5.
 म्रयाभिप्रायं I, 5, 66
 म्रयामिने III, 2,
 म्रयाहा II, 1, 33 5, 11 7, 3.
 8 7 10, 8 III, 4, 4 6,
 15 7, 11 8 16 9, 5.
 IV, 2, 10 3, 6
 म्रयाहाकुर्यान् II, 6, 2
 म्रयिष्टहृत्ते II, 8, 7
 म्रये II 2, 17
 म्रयेस्वे II, 9, 3

ह

ह I, 2 5^२ इत्यादि
 हस I 10 28.
 हस II 1 27 IV 4 5
 हत I 5 63 III 3 6
 हत्वा II 1 6
 हन्ति I 10 33 35 11 40
 II 8 22 IV 5 21 2
 हन्यान् I 10 12 II 1 1
 हरण्णान् I 1 8
 हरिण I 5 13
 हरेन् I 5 90 102 10 16
 II 2 12
 हवन II 3 60
 हवि I 1 31 5 62 64 II
 61 8 15 II 10 60
 III 8 10
 हविर्ग I 7 II
 हविर्गन् IV 5 4.
 हविष्य I I 1 18 8 7 9 5
 हविष्यन् IV 5 19 21
 हविष्यासी IV 7 6
 हविष्यै III 8 10
 हवीणि I 7 11
 हव्यकर्मणु II 8 10
 हव्या I 6 3
 ह्वन् I 5 1
 ह्वन्तान् II 10 45
 ह्वन् II 2 2
 ह्वन्तु II, 5 21

हन्ती I, 1, 11
 हस्ते I 4, 19
 हस्तेन III 3, 11
 हस्तौ II, 5 1
 हागेन II, 1 20
 हायनोया IV 8 9
 हासो I 7 31 III 8, 21
 हि I 1 13 इत्यादि
 हिनानि I 6 3
 हिमयन् I, 1 2
 हिमयान् III, 3 19
 हिम्य III 10 15
 हिरण्यकेशिन II 5 27
 हिरण्यगर्भ II 8, 20
 हिरण्यप्राशन III 10, 12
 हिरण्यवर्ण II 5 12
 हिरण्यवर्णानि II, 4, 2 10
 32
 हिरण्यशूद्र II, 5 3
 हिरण्यार्थे I 10 35
 होनानि I, 5 24
 हुन् II 7, 11
 हुनहोन् II 10 16
 हुताग्निहोत्र II 5 18
 हुतानुमन्त्रण II 7 11
 हुने II 10 20 IV 1 18
 हुनेन II 3 62
 हुन् I 11 4 II 1 31 7
 7 III 5 5 6 7 7 11
 15 8 10 31 9 5
 IV 2 11 12 31

हूयते I, 5, 83

हृदय I 5, 18 IV, 3, 5

हृदयङ्गमाः I, 5, 15 II, 1, 28.

हृदयदेशे II, 7, 9

हृदि IV, 6, 10

हृषीकेश II, 5, 21

हेम IV, 6, 4

हेमानि IV, 7, 9.

होतव्य IV, 8, 7

होतुं IV, 8, 7.

होतु I, 7, 24

होम II, 8, 16 IV, 5, 2 3 5.

होमं IV, 8, 15

होम III, 10 10 IV, 8, 18.

होदा. III, 10, 13.

ह्रिये III, 9, 5

ह्रीमान् I, 2, 21.

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
14 JUN 1958			
25 JUL 1962			
...			
29 JUN 1967			
- 8 AUG 1967			
4 OCT 1969			